

ΜΙΧΑΛΗΣ Ν. ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΣ

**Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ
ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΚΡΙΣΕΩΝ**

Από τον εθνικό διχασμό
στη Δικτατορία της 21.4.1967

Ηλεκτρονική έκδοση

ΜΙΧΑΛΗΣ Ν. ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΣ

Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ
ΣΤΗ ΔΙΝΗ
ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Από τον εθνικό διχασμό
στη Δικτατορία της 21.4.1967

Στην κόρη μου Νικολέττα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ.....	10
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	24
ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	25
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	26
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	28

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

I. Η θεωρητική θεμελίωση της δικαστικής ανεξαρτησίας από τους εκπροσώπους του φιλελευθερισμού	33
II. Οι εκπρόσωποι του νεοελληνικού Διαφωτισμού και η δικαστική ανεξαρτησία.....	38
III. Οι εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας στα ελληνικά Συντάγματα (1822-1975/86)	45

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΗΣ ΕΝΔΗΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (1917-1967)

ΤΜΗΜΑ Α'

Η δικαιοσύνη υπό το κράτος διαδοχικών επεμβάσεων (1917-1926)	63
I. Το εκκαθαριστικό εγχείρημα της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου (1917-1920).....	63
II. Οι αμφιλεγόμενες επιλογές της αντιβενιζελικής παράταξης (1920-1922)	70
III. Τα διαδοχικά ρήγματα στη δικαστική ανεξαρτησία (1922-1926)	72

ΤΜΗΜΑ Β'

Από το κίνημα του 1935 έως την απελευθέρωση: επισώρευση πολλαπλών ρωγμών στη δικαιοσύνη	79
I. Το κίνημα του 1935 και η εκκαθάριση από την κυβέρνηση	
Π. Τσαλδάρη	81
II. Η συμβιβαστική αποκατάσταση από την κυβέρνηση	
Κ. Δεμερτζή	85
III. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και η κατάλυση της δικαστικής ανεξαρτησίας (1936-1940)	88
IV. Οι αυθαίρετες πρωτοβουλίες των κατοχικών κυβερνήσεων (1941-1944)	92

ΤΜΗΜΑ Γ'

Η δικαιοσύνη υπό τη σκιά της εμφύλιας διαμάχης.....	96
I. Το θεσμικό πλαίσιο της κυβέρνησης Ν. Πλαστήρα για τη δικαιοσύνη	97
II. Η άτολμη εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου από την κυβέρνηση Π. Βούλγαρη	101
III. Το αποκαταστατικό εγχείρημα της κυβέρνησης Θ. Σοφούλη	104
IV. Οι αντισυνταγματικές επιλογές της κυβέρνησης Κ. Τσαλδάρη.....	108
V. Η δικαιοσύνη κατά την περίοδο 1946-1949.....	111
VI. Η δικαιοσύνη από το τέλος της εμφύλιας σύγκρουσης έως την επιβολή του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967....	115

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΥΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

ΤΜΗΜΑ Α'

Οι βασικές πολιτικές επιλογές του καθεστώτος και οι κυριότερες πρωτοβουλίες του στο πεδίο των θεσμών.....	119
I. 21η Απριλίου 1967 - 15η Νοεμβρίου 1968:	
Η εδραίωση της εξουσίας.....	120

II. 15η Νοεμβρίου 1968 - 1η Ιουνίου 1973:	
Η απόπειρα θεσμικής οργάνωσης.....	130
III. 1η Ιουνίου 1973 - 23η Ιουλίου 1974: Η «μεταμφίεση»	
του καθεστώτος και η πορεία προς την κατάρρευση	136

ΤΜΗΜΑ Β'

Το εκκαθαριστικό εγχείρημα στον Άρειο Πάγο και	
γενικότερα στην τακτική δικαιοσύνη	143
I. Υπό τη σκιά της διαρκούς απειλής μιας	
εκτεταμένης εκκαθάρισης	143
II. Το θεσμικό πλαίσιο του εκκαθαριστικού εγχειρήματος.....	149
III. Η διαμόρφωση νέων συσχετισμών στον Άρειο Πάγο	
μετά τις απολύσεις.....	157

ΤΜΗΜΑ Γ'

Η «δίκη των δικαστών»	165
I. Η αίτηση ακυρώσεως του Αντ.Φλώρου και	
η απόφαση ΣτΕ 503/69	165
II. Οι άλλες αιτήσεις ακυρώσεως και οι αποφάσεις	
ΣτΕ 1811-1831/1969	174
III. Η παράκαμψη των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969 και	
η αναίρεση της «συνταγματικής νομιμότητας»	
του καθεστώτος.....	179

ΤΜΗΜΑ Δ'

Η επέμβαση του καθεστώτος στο Συμβούλιο της Επικρατείας.....	181
I. Η μεθόδευση της εκκαθάρισης.....	182
II. Η διαμόρφωση νέων συσχετισμών στην κορυφή	
του Συμβουλίου της Επικρατείας	186

ΤΜΗΜΑ Ε'

Μια απρόοπτη εξέλιξη: ο Άρειος Πάγος κρίνει το κύρος	
των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας.....	188
I. Η υπόθεση Ξενάκη	189
II. Οι αποφάσεις Α.Π. 489 και 496/1970: επικύρωση	
των επιλογών του καθεστώτος	191

III. Οι μεταβολές στον Άρειο Πάγο μετά την έκδοση των αποφάσεων 489 και 496/1970	197
--	-----

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

ΤΜΗΜΑ Α'

Το θεσμικό πλαίσιο αυξημένης τυπικής ισχύος	207
I. Το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο για την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας στη δημόσια ζωή	207
II. Η συνταγματική οργάνωση της δικαιοσύνης μετά την 1η Αυγούστου 1974	209
III. Οι Συντακτικές Πράξεις και το Σύνταγμα 1975/86: βασικές επιλογές για το αποκαταστατικό εγχείρημα στη δικαιοσύνη	212

ΤΜΗΜΑ Β'

Οι πειθαρχικοί κανόνες της κοινής νομοθεσίας για την παραπομπή των δικαστικών λειτουργών	233
I. Οι πειθαρχικοί κανόνες του ν.δ. 962/71	234
II. Η τροποποίηση του πειθαρχικού δικαίου: ν.δ. 74/1974	236
III. Η τροποποίηση του πειθαρχικού δικαίου μετά την ψήφιση του Συντάγματος 1975: ν. 184/1975	240

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

ΤΜΗΜΑ Α'

Οι βασικές επιλογές των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων	244
I. Η αποκατάσταση των διωχθέντων δικαστικών λειτουργών ..	244
II. Οι προαγωγές στα προεδρεία του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου	251

III. Η παραπομπή δικαστικών λειτουργιών στα πειθαρχικά συμβούλια.....	255
A. Μορφές συνεργασίας εκτός του κύκλου των υπηρεσιακών καθηκόντων	257
α) Η συμμετοχή στις επιτροπές για την κατάρτιση των «Συνταγμάτων» 1968, 1973 και των θεσμικών νόμων	257
β) Ο διορισμός στο Συνταγματικό Δικαστήριο	259
B. Μορφές συνεργασίας εντός του κύκλου των υπηρεσιακών καθηκόντων	259
α) Η συμμετοχή στις αποφάσεις Α.Π. 489 και 496/1970.....	259
β) Η συμμετοχή στις αποφάσεις για την επικύρωση των δημοψηφισμάτων	260
γ) Η συμμετοχή σε δικαστικές αποφάσεις με άμεση πολιτική βαρύτητα	261
Γ. Οριακές περιπτώσεις άσκησης υπηρεσιακών καθηκόντων...	261
α) Η συμμετοχή στα στρατοδικεία	261
β) Η συμμετοχή εισαγγελικών λειτουργιών στις επιτροπές δημόσιας ασφάλειας.....	263

ΤΜΗΜΑ Β'

Οι πειθαρχικές αποφάσεις για τα μέλη του Αρείου Πάγου	265
I. Οι αποφάσεις για τους αφυπηρετήσαντες	266
II. Οι κανόνες για την κρίση των αφυπηρετησάντων	269
III. Οι αποφάσεις για τους υπηρετούντες.....	272
IV. Η διαμόρφωση κανόνων στην απόφαση για τον Π. Θεράπο...	277

ΤΜΗΜΑ Γ'

Οι πειθαρχικές αποφάσεις για τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας	278
I. Οι αποφάσεις για τους αφυπηρετήσαντες	280
II Οι κανόνες για την κρίση των αφυπηρετησάντων	280
III. Οι αποφάσεις για τους υπηρετούντες.....	281
IV. Η διαμόρφωση κανόνων για τους υπηρετούντες.....	290

ΤΜΗΜΑ Δ΄

Συνολική θεώρηση του έργου του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου.....	293
I. Το κριτήριο για την τυποποίηση των μορφών συνεργασίας ..	293
II. Η αντιμετώπιση των μορφών συνεργασίας από το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο.....	295

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΟ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΣΤΑ Α.Ε.Ι.

ΤΜΗΜΑ Α΄

Το θεσμικό πλαίσιο.....	300
I. Η Συντακτική Πράξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974.....	300
II. Συμπλήρωση του θεσμικού πλαισίου με το ν.δ. 88/1974	306
III. Το Ψήφισμα Ε/1975	308

ΤΜΗΜΑ Β΄

Σκιαγράφηση των αποφάσεων του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου.....	310
I. Η συγκρότηση και οι αρμοδιότητες του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου	310
II. Οι κανόνες του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου για την ανάληψη σημαντικών πολιτικών θέσεων.....	313
III. Οι κανόνες του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου για άλλες μορφές συνεργασίας	317
IV. Συνολική αποτίμηση του αποκαταστατικού εγχειρήματος ..	321
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	323
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	336
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	339

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΔΟΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Το πολίτευμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας διακρίνεται για τη σύνθετη συνταγματική αρχιτεκτονική του, η οποία στηρίζεται, μεταξύ άλλων, στην αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, που σημαίνει σύστημα κατανομής αρμοδιοτήτων στα όργανα των τριών πολιτειακών λειτουργιών και αμοιβαίων ελέγχων και εξισορροπήσεων μεταξύ των οργάνων αυτών, με σκοπό την οριοθέτηση της εξουσίας και την αποτροπή της αυθαιρεσίας. Στη σύγχρονη δημοκρατία η αρχή αυτή έχει ιδιαίτερη αξία για την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης έναντι των άλλων δύο πολιτειακών λειτουργιών. Εξάλλου, θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τη δράση των οργάνων των πολιτειακών λειτουργιών και είναι σύμφυτες με τη δημοκρατική αρχή είναι η αρχή της διαφάνειας και η αρχή της λογοδοσίας, οι οποίες συνδέονται στενά μεταξύ τους, καθώς η πρώτη είναι προϋπόθεση της δεύτερης, αποβλέπουν δε στην ενημέρωση του πολίτη και της κοινωνίας για το έργο που παράγουν σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, αφενός, οι θεσμοί στους οποίους έχει ανατεθεί πολιτειακό έργο και, αφετέρου, τα πρόσωπα τα οποία υπηρετούν τους θεσμούς.

Η αρχή της δικαστικής ανεξαρτησίας αποτελεί συστατικό στοιχείο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού και της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης, έχει δε ως πηγή τη διδασκαλία του Μοντεσκιέ, ο οποίος θεωρούσε ότι δεν υπάρχει ελευθερία αν η εξουσία απονομής της δικαιοσύνης δεν είναι διαχωρισμένη από τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία, διότι αν ήταν συνδεδεμένη με την πρώτη (νομοθετική) η ζωή και η ελευθερία των πολιτών θα απειλείτο, αφού

ο δικαστής θα ήταν και νομοθέτης, αν δε ήταν συνδεδεμένη με τη δεύτερη (εκτελεστική) θα μπορούσε να αποκτήσει τη δύναμη ενός δυνάστη. Κατά τον Μοντεσκιέ (Montesquieu), σε ένα δημοκρατικό καθεστώς ο ουσιώδης ρόλος της δικαιοσύνης είναι η παραφυλακή της νομιμότητας, από αυτή δε την αποστολή απορρέει η ανάγκη να εξασφαλισθεί η ανεξαρτησία της έναντι των δύο άλλων εξουσιών, με σκοπό την πραγμάτωση της ισορροπίας στην κορυφή, που σημαίνει ότι η παραγωγή και η εκτέλεση του νόμου είναι αδιανόητη αν δεν υπάρχει ο αδιατάρακτος εγγυητής της νομιμότητας που είναι η δικαιοσύνη. Η μετατροπή των θεωρητικών θέσεων του Μοντεσκιέ σε κανόνες οργάνωσης και λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος ταυτίζεται με τη διαμόρφωση του συνταγματισμού, δηλαδή με τη συγκρότηση της πολιτείας επί τη βάση Συντάγματος που ορίζει ότι οι κρατικές εξουσίες πηγάζουν από τη θέληση του λαού, κατανέμονται, περιορίζονται και ρυθμίζονται από κανόνες γραπτούς, σταθερούς και πάγιους. Με τη γαλλική επανάσταση η αρχή της δικαστικής ανεξαρτησίας αποκτά το κλασικό νοηματικό της περιεχόμενο και αναδεικνύεται σε βασικό στοιχείο του φιλελευθερισμού και της αρχής του κράτους δικαίου.

Στο ισχύον Σύνταγμα το άρθρο 87 παρ. 1 καθιερώνει ρητώς την προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών. Ο προσδιορισμός του περιεχομένου της δικαστικής ανεξαρτησίας συνάπτεται στενώς με τη φύση του δικαστικού λειτουργήματος το οποίο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έγκειται στην επίλυση των διαφορών που ανακύπτουν εξαιτίας παραβιάσεων των νομικών κανόνων εξωτερικής συμπεριφοράς από τους αποδέκτες τους και συνιστούν περιπτώσεις παθολογίας της πραγμάτωσης του δικαίου. Οι δικαστικοί λειτουργοί έχουν συνταγματικό καθήκον, κατά

την εξέταση των ως άνω παραβιάσεων, να στηρίζονται αποκλειστικά στον νόμο και επομένως να αναζητούν (και μάλιστα αυτεπαγγέλτως), να εντοπίζουν, να ερμηνεύουν (όταν απαιτείται) και να εφαρμόζουν τον κανόνα δικαίου που διέπει την επίδικη σχέση. Αυτό το καθήκον των δικαστικών λειτουργιών προκύπτει και από το άρθρο 93 παρ. 4 Συντ. που ορίζει ότι τα δικαστήρια υποχρεούνται να μην εφαρμόζουν νόμο που το περιεχόμενό του είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα. Με τα δεδομένα αυτά η άσκηση του δικαιοδοτικού λειτουργήματος επιδιώκει την πραγμάτωση της αρχής της νομιμότητας, η οποία καθορίζεται αποκλειστικά από τους ισχύοντες κανόνες δικαίου. Η δικανική πεποίθηση δημιουργείται με βάση το δίκαιο και τη συνείδηση του δικαστή χωρίς επεμβάσεις από διάφορους παράγοντες, όπως λ.χ. από την πολιτική εξουσία, τα πολιτικά κόμματα, οργανωμένους φορείς της κοινωνίας, επιχειρηματικά συμφέροντα ή ακόμα και από το επονομαζόμενο «λαϊκό αίσθημα» περί απονομής της δικαιοσύνης σε συγκεκριμένες υποθέσεις.

Σε πολλές περιπτώσεις ο δικαστής απαιτείται να προχωρήσει σε ερμηνεία του κανόνα δικαίου πριν από την εφαρμογή του στη συγκεκριμένη υπόθεση. Η λειτουργική ανεξαρτησία επιβάλλει όπως το νόημα των κανόνων δικαίου προσεγγίζεται με επιστημονική ερμηνευτική μέθοδο, με συνέπεια ο δικαστής να ενεργεί κατά την άσκηση των καθηκόντων του και ως φορέας της κατά το άρθρο 16 παρ. 1 Συντ. ελευθερίας της επιστήμης, που περιλαμβάνει την ελευθερία της επιστημονικής γνώμης και πιο συγκεκριμένα την ελευθερία διαμόρφωσης, διατήρησης ή αλλαγής, έκφρασης και διάδοσης μιας επιστημονικής γνώμης, δεδομένου ότι η ως άνω συνταγματική διάταξη ιδρύει ατομικό δικαίωμα για κάθε επιστήμονα, ανεξαρτήτως αν έχει την ιδιότητα του ακαδημαϊκού δασκάλου. Σε αντίθεση όμως με

τον επιστήμονα που δεν ασκεί πολιτειακό καθήκον και, επομένως, στο πλαίσιο της επιστημονικής του ελευθερίας, δεν υποχρεούται να καταλήξει σε μια γνώμη, ο δικαστής, ως όργανο της πολιτείας με αρμοδιότητα την επίλυση διαφορών, οφείλει να διατυπώνει τη γνώμη του σύμφωνα με την ερμηνευτική μέθοδο που έχει επιλέξει, ακόμα κι αν έχει αμφιβολίες, διότι διαφορετικά αρνείται την παροχή έννομης προστασίας και τίθεται ζήτημα αρνησιδικίας. Η λειτουργική ανεξαρτησία επιτάσσει, επίσης, όπως η συγκέντρωση και διαπίστωση του πραγματικού υλικού της εκάστοτε κρινόμενης υπόθεσης βασίζεται στους κανόνες δικαίου που ρυθμίζουν την αποδεικτική διαδικασία, προκειμένου ο δικαστικός λόγος, όπως αποτυπώνεται στην απόφαση, να είναι λόγος δικαιοῦς, δηλαδή θεμελιωμένος νομικά, τόσο ως προς το σκέλος της ερμηνείας του κανόνα δικαίου, όσο και ως προς το σκέλος της υπαγωγής των πραγματικών περιστατικών. Η λειτουργική ανεξαρτησία θα ήταν όμως ατελέσφορη, αν δεν συνοδευόταν από δέσμη προσωπικών εγγυήσεων με τις οποίες ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε να προστατεύσει τους φορείς του δικαστικού λειτουργήματος από κινδύνους και επιρροές κατά την εξέλιξη της σταδιοδρομίας τους. Οι προσωπικές εγγυήσεις εκτείνονται σε όλη την υπηρεσιακή κατάσταση των δικαστικών λειτουργών, με σημείο εκκίνησης τη φάση της κτήσης της δικαστικής ιδιότητας έως τις αποδοχές και την αποχώρησή τους από την ενεργό υπηρεσία. Σύμφωνα με το Σύνταγμα και την ισχύουσα νομοθεσία, η δικαιοσύνη απονέμεται από σώμα τακτικών δικαστικών λειτουργών, οι οποίοι διορίζονται σε νέα ηλικία, κατόπιν επιλογής διενεργούμενης εντός των κόλπων του σώματος, προάγονται στις βαθμίδες ιεραρχίας, που θυμίζει την αντίστοιχη των δημοσίων υπαλλήλων ως προς τη διάρθρωσή

της, μετά από απόφαση του ανωτάτου δικαστικού συμβουλίου, συγκροτούμενου αποκλειστικά από δικαστικούς λειτουργούς, και αποχωρούν με τη συμπλήρωση του ορίου ηλικίας των εξήντα πέντε ετών, για όσους φθάνουν στους ανώτερους βαθμούς, και των εξήντα επτά ετών για τους υπηρετούντες στα ανώτατα δικαστήρια.

Οι δικαστικοί λειτουργοί, που συγκροτούν τα δικαστήρια με αποστολή την επίλυση διαφορών, δεν εκλέγονται από τον λαό, αλλά διορίζονται με προεδρικό διάταγμα επί τη βάσει προσόντων και μετά από διαδικασία επιλογής που ορίζει ο νόμος. Με άλλα λόγια, ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε οι δικαστικοί λειτουργοί να μην είναι αιρετά όργανα της πολιτείας, δηλαδή να μην αναδεικνύονται με περιοδικά επαναλαμβανόμενη εκλογική διαδικασία από το εκλογικό σώμα, αλλά να επιλέγονται με ειδική διαδικασία και να ασκούν τα συνταγματικά τους καθήκοντα έως τη συμπλήρωση του προβλεπόμενου από τον καταστατικό χάρτη ορίου ηλικίας, ενώ ταυτόχρονα προβλέπονται εγγυήσεις ανεξαρτησίας για την απρόσκοπτη άσκηση του λειτουργήματός τους. Οι δικαστικοί λειτουργοί είναι όργανα του κράτους με αρμοδιότητα να ενεργούν κρατικές πράξεις, ήτοι να εκδίδουν κυρίως δικαστικές αποφάσεις, με τις οποίες εκδηλώνεται η κρατική βούληση, τα δε φυσικά πρόσωπα που ασκούν τις σχετικές αρμοδιότητες δεν είναι τα όργανα καθαυτά αλλά οι φορείς τους. Με τα δεδομένα αυτά, η συνταγματική δημοκρατική νομιμότητα επιβάλλει την πιστή τήρηση των ως άνω ειδικών κανόνων, οι οποίοι αποτελούν θεμελιώδεις επιλογές του συντακτικού νομοθέτη, προκειμένου να διασφαλισθεί ότι η επίλυση των διαφορών ανατίθεται σε λειτουργούς που διαθέτουν ειδικές γνώσεις για την αντιμετώπιση των αναφύομενων ζητημάτων κατά την εκδίκαση των αγόμενων ενώπιόν τους υποθέσεων, είναι ανεξάρτητοι έναντι

όλων, ακόμα και έναντι του εκλογικού σώματος και της εκάστοτε λαϊκής και κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, και σταδιοδρομούν στο πολιτειακό λειτούργημά τους με δέσμη εγγυήσεων λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας.

Η νομιμοποίηση του δικαστή για τον έλεγχο των πράξεων των οργάνων των άλλων δύο πολιτειακών λειτουργιών ερείδεται στις επιλογές του συντακτικού νομοθέτη στο κρίσιμο πεδίο της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ των κρατικών οργάνων που έχουν τεθεί με σκοπό τη διατήρηση ισορροπίας στο πολίτευμα προς όφελος των ελευθεριών και δικαιωμάτων του ανθρώπου και εν τέλει της δημοκρατίας. Επομένως, ο δικαστής νομιμοποιείται ευθέως από το Σύνταγμα να κρίνει τη συνταγματικότητα ή να διατυπώνει ερμηνευτική κρίση ως προς το περιεχόμενο των κανόνων δικαίου, οι οποίοι θεσπίζονται από τη Βουλή που εκφράζει, στην εκάστοτε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, τη λαϊκή θέληση. Ευθεία νομιμοποίηση από το Σύνταγμα αντλεί ο δικαστής να πράττει το ίδιο και όταν οι κανόνες δικαίου τυγχάνουν ευρύτατης αποδοχής ή αποδοκimasίας εκ μέρους της πλειοψηφίας του λαού, η οποία μπορεί να εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους, όπως π.χ. με διαδηλώσεις, συναθροίσεις ή μέσω των ΜΜΕ και μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Και τούτο γιατί το συνταγματικό του καθήκον, στο πλαίσιο της κατανομής της κρατικής εξουσίας, είναι ο έλεγχος της νομιμότητας με γνώμονα το Σύνταγμα και τη συνείδησή του, χωρίς να ενδίδει σε εξαρτήσεις και πιέσεις από οποιονδήποτε παράγοντα μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και το επονομαζόμενο «λαϊκό αίσθημα». Με τα δεδομένα αυτά η νομιμοποίηση του δικαστή δεν εμπεριέχει κατ' ανάγκη το στοιχείο της συναίνεσης των αποφάσεών του εκ μέρους του λαού, δηλαδή δεν λειτουργεί η ουσιαστική νομιμοποίηση, όπως

στην περίπτωση της Βουλής και της κυβέρνησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα δικαιώματα των μειονοτήτων, όπου ο δικαστής δεν νοείται να αποδεχθεί τη θέληση ή τις πιέσεις της πλειοψηφίας κατά την ερμηνεία των σχετικών κανόνων, διότι οι δικαστές δεν είναι υπόλογοι απέναντι στη λαϊκή πλειοψηφία, αφού κάτι τέτοιο θα αναιρούσε τον συνταγματικό τους ρόλο και θα άφηνε απροστάτευτο ένα μέρος της κοινωνίας. Το γεγονός ότι ο δικαστής δεν δεσμεύεται κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων και κατά την ερμηνεία των κανόνων δικαίου παρά μόνον από το Σύνταγμα και τη συνείδησή του, παρέχει μεν σε αυτόν μεγάλη ελευθερία στη διαμόρφωση της κρίσης του, συνιστά όμως και τεράστια ευθύνη. Και τούτο διότι πρόκειται για δυσχερές έργο που απαιτεί από τον δικαστή πλήρη συναίσθηση της ευρείας ευχέρειας του νομοθέτη, σοβαρή γνώση του Συντάγματος και εξοικείωση με τις μεθόδους ερμηνείας των κανόνων δικαίου. Η ισορροπία του πολιτεύματος επιβάλλει ο δικαστής να κινείται εντός του πλαισίου των αρμοδιοτήτων του, όπως αυτό ορίζεται από το Σύνταγμα, να μην υποκαθιστά τον νομοθέτη, αλλά να ελέγχει τις επιλογές του όχι ως προς την ουσιαστική τους ορθότητα παρά μόνον για τυχόν αντίθεσή τους προς το Σύνταγμα προσεγγίζοντας τους κανόνες του με μεθοδολογική συνέπεια, προκειμένου να διαπιστώσει αν υφίσταται εκ μέρους του νομοθέτη παράβασή τους. Η ερμηνεία του Συντάγματος υπόκειται σε κανόνες, οφείλει να κινείται εντός ορισμένων ορίων, να εμπνέεται από αρχές και δεν εξαρτάται τόσο από τις υποκειμενικές εκτιμήσεις του ερμηνευτή ούτε είναι δυνατό να διαφοροποιείται ανάλογα με περιστασιακές επιδιώξεις των κρατούντων ή των ερμηνευτών του. Ειδικά για τον διοικητικό δικαστή υπογραμμίζεται ορθά ότι καθίσταται και εγγυητής της δημοκρατίας, ώστε η Διοίκηση-τεχνοκράτης να μην σφετερίζεται την ολοένα και ευρύτερη εντολή που της εκχωρείται.

Επί τη βάσει των ανωτέρω δεν μπορεί να αναζητηθεί δημοκρατική νομιμοποίηση των αποφάσεων της δικαστικής λειτουργίας κατά τα ισχύοντα στις άλλες πολιτειακές λειτουργίες, στις οποίες αυτή θεμελιώνεται στην ψήφο των πολιτών κατά τη διενέργεια περιοδικών εκλογών. Όμως το Σύνταγμα καθιερώνει αρχές οι οποίες συνθέτουν το πλαίσιο λειτουργίας των δικαστηρίων και καθιστούν στους πολίτες διαφανή την άσκηση της ανατεθειμένης στα δικαστήρια πολιτειακής εξουσίας. Οι αρχές αυτές είναι της δημοσιότητας (άρθρο 93 παρ. 2-3 Συντ.), της ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολόγησης των δικαστικών αποφάσεων (άρθρο 93 παρ. 3 εδ. α') και της υποχρεωτικής δημοσίευσης της γνώμης της μειοψηφίας (άρθρο 93 παρ. 3 εδ. β'). Η εφαρμογή των αρχών αυτών νομιμοποιούν την άσκηση της κρατικής εξουσίας, κατά το μέρος που ανατίθεται στα δικαστήρια, απέναντι στην κοινωνία και τον πολίτη καθότι οι δικαστικές αποφάσεις, ως πολιτειακές πράξεις, δεν επιβάλλονται έχοντας ως αποκλειστική βάση την εξουσιαστική ισχύ και το κύρος του κράτους, ως καταναγκαστικού μηχανισμού, αλλά στηρίζονται σε έναν δικαϊκό λόγο, ο οποίος αποτυπώνεται στη δικαστική απόφαση, με τη δημόσια συμμετοχή των διαδίκων ενώπιον ακροατηρίου, και είναι νομικά θεμελιωμένος σε επιχειρήματα τα οποία μορφοποιούνται, αναπτύσσονται και γίνονται μέρος της απόφασης αντανakλώντας τον διάλογο των δικαστών κατά τη διάσκεψη. Ο διάλογος αυτός μπορεί να οδηγεί και σε διαφορετικές γνώμες, οι οποίες ενσωματώνονται υποχρεωτικά στην απόφαση προς ενίσχυση της διαφάνειας ως προς τον τρόπο σχηματισμού της κρίσης. Έτσι, αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο η επιταγή του Συντάγματος στο άρθρο 26 παρ. 3, η οποία ορίζει ότι οι δικαστικές αποφάσεις εκτελούνται στο όνομα του ελληνικού λαού. Με τις ως άνω αρχές διασφαλίζονται εγγυήσεις για την άσκηση του δικαιοδοτικού

λειτουργήματος, οι οποίες καθιστούν τους πολίτες κοινωνούς του τρόπου με τον οποίο οι δικαστικοί λειτουργοί ασκούν τα καθήκοντά τους και επομένως αφενός ελέγχεται η τήρηση των καθορισμένων από το Σύνταγμα ορίων των αρμοδιοτήτων τους και αφετέρου η θεμελίωση των κρίσεών τους.

Στη χώρα μας η δημόσια συζήτηση είναι πλούσια σε ό,τι αφορά την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης αλλά πολύ περιορισμένη σε ό,τι αφορά τη λογοδοσία του δικαστικού συστήματος και των δικαστών. Οι λόγοι είναι αρκετοί, ορισμένοι έχουν σοβαρή δικαιολογητική βάση, ενώ άλλοι δεν μπορεί να θεωρηθούν δικαιολογημένοι για μια δημοκρατική πολιτεία. Στους πρώτους συγκαταλέγονται: α) η πικρή εμπειρία της χώρας σε ζητήματα δικαστικής ανεξαρτησίας και κράτους δικαίου μέχρι την εγκαθίδρυση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας το 1974 και τη θέσπιση του Συντάγματος 1975, β) η διαρκής προσπάθεια να προστατευθεί η ανεξαρτησία των δικαστών από παρεμβάσεις πολιτικών, οικονομικών και άλλων ισχυρών παραγόντων που εκδηλώνονται ακόμα και στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στους δεύτερους περιλαμβάνονται: α) τα πρόσωπα που ασκούν εξουσία έχουν την τάση αποφυγής ή μετακύλισης της ευθύνης, φαινόμενο που παρατηρείται στις σύγχρονες δημοκρατίες και αφορά τους εκπροσώπους όλων των πολιτειακών λειτουργιών, β) ειδικά στον χώρο της δικαιοσύνης εμφανίζεται ένας ιδιότυπος λαϊκιστικός λόγος από μερίδα του δικαστικού σώματος. Σύμφωνα με την πολιτική θεωρία, βασική αρχή του λαϊκισμού είναι ότι υπάρχει μια διαρκής διαμάχη δύο αντιμαχόμενων πλευρών (στην πολιτική, λαός και ελίτ), από αυτή δε την παραδοχή προκύπτουν και άλλα βασικά χαρακτηριστικά, μεταξύ των οποίων ότι η μια πλευρά είναι πάντα ενάρετη και η άλλη επικίνδυνη και υστερόβουλη. Έτσι ο λαϊκισμός οικοδομεί μια ιδεατή εικόνα θεμελιώδους δυαδικής και πολωτικής αντιπαράθεσης, την οποία επενδύει με ηθική

διάσταση, επιδιώκοντας να συνενώσει κοινωνικές ομάδες που νιώθουν ότι απειλούνται ή απομονώνονται. Ο λαϊκιστικός λόγος στο δικαστικό σώμα διαθέτει, τηρουμένων των αναλογιών, ορισμένα από αυτά τα χαρακτηριστικά, καθώς στηρίζεται στη θεμελιώδη παραδοχή ότι οι δικαστές δεν ευθύνονται για καμία από τις παθογένειες ή τα προβλήματα της δικαιοσύνης που ταλανίζουν τον πολίτη και την κοινωνία. Με τον τρόπο αυτό οικοδομείται ένα δίπολο, επί του οποίου αναπτύσσεται η αντιπαράθεση. Στη λογική αυτή οι δικαστές είναι οι «ενάρτεροι» απέναντι σε μια επικίνδυνη και υστερόβουλη κυβερνητική εξουσία στην οποία πρέπει να προβάλλονται διαρκώς αιτήματα, όπως η αύξηση των θέσεων των δικαστών, η αύξηση του αποδοχών, η ουσιαστική εξαφάνιση κάθε μορφής αξιολόγησης του έργου τους επί τη βάση μιας εξισωτικής λογικής που παραβιάζει κατάφωρα την αρχή της αξιοκρατίας. Έτσι, υφαίνεται ένα πλέγμα συνεχών διεκδικήσεων που αποβλέπει στην ικανοποίηση συντεχνιακών συμφερόντων.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, στην ιστορική της εξέλιξη, έχει οδηγήσει σε μια σταδιακή αυτονόμηση της κρατικής εξουσίας, με συνέπεια την αποστασιοποίηση του πολίτη από την πολιτική και τη λειτουργία των θεσμών. Επιβάλλεται, για τον λόγο αυτό, ο εμπλουτισμός της σύγχρονης δημοκρατίας, προκειμένου ο πολίτης να μην είναι μόνο εκλογέας αλλά και ενεργός πολίτης που διεκδικεί τη συμμετοχή του στη λειτουργία της πολιτείας έχοντας άποψη για τα πεπραγμένα των οργάνων της. Η λογοδοσία των οργάνων της πολιτείας αναζωογονεί τη δημοκρατία, καθώς προσφέρει δυνατότητες στον πολίτη για ουσιαστική συμμετοχή στη δημόσια ζωή με την απόκτηση της αναγκαίας πληροφόρησης για τη δράση των θεσμών της δημοκρατίας, η οποία συνιστά προαπαιτούμενο για την άσκηση κριτικής στους θεσμούς και τα πρόσωπα που τους υπηρετούν και,

περαιτέρω, για τη διαμόρφωση της βούλησης των εκλογέων πολιτών ως προς τα όργανα εκείνα της πολιτείας που είναι αιρετά. Ταυτόχρονα η πληροφόρηση για το έργο που παράγουν οι θεσμοί της δημοκρατίας εκπαιδεύει τα άτομα στις αρχές και τις αξίες της δημοκρατικής πολιτείας, με αποτέλεσμα να υπάρχει διαρκής αλληλεπίδραση μεταξύ πολιτείας και ατόμων στο πλαίσιο μιας πολιτικής διαδικασίας που έχει τον χαρακτήρα ενεργού παιδείας, προκειμένου τα άτομα να γίνουν πολίτες ικανοί να κρίνουν τους θεσμούς και τα πρόσωπα που τους υπηρετούν στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Όπως σημειώνει ο Κορνήλιος Καστοριάδης, οι θεσμοί της δημοκρατικής πολιτείας, «εσωτερικευόμενοι από τα άτομα, διευκολύνουν στον μεγαλύτερο βαθμό την πρόσβασή τους στην εσωτερική αυτονομία και την αποτελεσματική τους συμμετοχή σε όλες τις μορφές ρητής εξουσίας που υπάρχουν στην κοινωνία». Η έννοια του πολίτη στη δημοκρατία δεν είναι στατική αλλά δυναμική. Ο πολίτης είναι «γίνεσθαι» και όχι «είναι» είναι ο πολίτης της πράξης που αλλάζει και μετασχηματίζεται σε πεπαιδευμένο πολιτικώς άτομο, πλούσιο σε εμπειρίες, σε πολιτική και κοινωνική γνώση, πληροφορημένο και ικανό να κρίνει την εξουσία και να μετέχει στη ζωή της πολιτείας. Αυτός ο πολίτης, ως *homo politicus*, υπηρετεί τον ιστορικό μετασχηματισμό της αμιγούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε μια δημοκρατία συμμετοχής που, κατά τον Δ. Θ. Τσάτσο, αναβαθμίζει το πεδίο κοινωνικής οργάνωσης και αυτονομίας καθιστώντας τον πολίτη, τις κοινωνικές ομάδες και την κοινωνία ως σύνολο, συμπρωταγωνιστές του πολιτικού γίνεσθαι.

Η υφιστάμενη κατάσταση στη δικαιοσύνη απαιτεί τη χάραξη και υλοποίηση δημόσιων πολιτικών οι οποίες ανταποκρίνονται στις ανάγκες μιας σύγχρονης κοινωνίας και μιας δημοκρατικής πολιτείας, που έχουν ως ύψιστη προτεραιότητα τη διαφανή λειτουργία των θεσμών και την

«απόδοση λογαριασμού» από τους δημόσιους λειτουργούς, οι οποίοι υπηρετούν τους θεσμούς, για τα πεπραγμένα τους. Τα δικαστήρια έχουν κεντρικό ρόλο στη δημοκρατία και οι δίκες αποτελούν μέρος της οργάνωσης και λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η απονομή της δικαιοσύνης στηρίζεται σε λειτουργούς που σταδιοδρομούν για πολλές δεκαετίες στο δικαστικό σώμα και η «απόδοση λογαριασμού» για το έργο τους, ανά τακτά διαστήματα, συνιστά εγγύηση για την ορθή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Εντός του ισχύοντος συνταγματικού πλαισίου υπάρχουν περιθώρια για βελτίωση και εκσυγχρονισμό του δικαστικού συστήματος τόσο προς την κατεύθυνση της ανεξαρτησίας όσο και προς αυτήν της λογοδοσίας, υπό την προϋπόθεση ότι υφίσταται πολιτική βούληση για ένα γενναίο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα που θέτει ως γνώμονα το συμφέρον του πολίτη και της κοινωνίας. Ειδικότερα, η ενίσχυση της λογοδοσίας των δικαστών επενεργεί θετικά στη δημοκρατία και από μια άλλη οπτική: παρέχει πληροφόρηση και ενημέρωση στους πολίτες για τα σημαντικά ζητήματα της κοινωνίας και της πολιτείας που άγονται ενώπιον των δικαστηρίων, μέσω του θεσμού της δίκης. Η πληροφόρηση και ενημέρωση του πολίτη για την οργάνωση και λειτουργία των θεσμών συνιστά «τμήμα μιας παιδαγωγικής πολιτικής διαδικασίας... η οποία επιδιώκει και επιτυγχάνει να εξασκήσει τα άτομα και να τα κάνει πολίτες, ικανά δηλαδή να μετέχουν κράτους και αρχής», διότι η έννοια του πολίτη δεν είναι στατική αλλά δυναμική, ο πολίτης είναι «γίγνεσθαι» και όχι «είναι», υφίσταται και υπάρχει από τη στιγμή που συμμετέχει στην πολιτική ζωή και αυτοπαιδεύεται εντός και διά των θεσμών του κράτους. Στην αθηναϊκή δημοκρατία κάθε πολίτης είχε το δικαίωμα να γίνει δικαστής και τα δικαστήρια συγκροτούνταν με μια περίπλοκη διαδικασία κλήρωσης που διασφάλιζε την αντικειμενικότητα, ήταν δε

πολυπρόσωπα προκειμένου να διασφαλιστεί η αμεροληψία της κρίσης τους. Με τον τρόπο αυτό οι πολίτες μετείχαν άμεσα στην άσκηση πολιτειακής εξουσίας, λάμβαναν μέρος ενεργά στον δημόσιο χώρο και αποκτούσαν πείρα, γνώσεις και δεξιότητες για τη λειτουργία της πόλης ως κοινωνικοπολιτικού οργανισμού. Στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία η εξουσία λήψης των αποφάσεων περνά σε μια ιδιαίτερη ομάδα, η κοινότητα δεν αποφασίζει πλέον, δεν κυβερνά τον εαυτό της, μέσα δε στο πλαίσιο αυτό και η απονομή της δικαιοσύνης ανήκει στο επαγγελματικό σώμα των δικαστών και όχι σε πολίτες που κληρώνονται για ορισμένη θητεία. Επομένως, η διαμόρφωση δημοκρατικών πολιτών και η συμμετοχή τους στα όργανα της πολιτείας πραγματώνεται εντός της αρχιτεκτονικής του σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος και των θεσμών που το συγκροτούν.

Οι ανωτέρω σκέψεις αποτυπώνονται στο πλαίσιο της ηλεκτρονικής έκδοσης της διδακτορικής διατριβής μου με τίτλο «Η δικαστική ανεξαρτησία στη δίνη των πολιτικών κρίσεων» που άρχισε να εκπονείται πριν περίπου σαράντα χρόνια (1985) και υποστηρίχθηκε πριν τριάντα τρία χρόνια (1991), με επιβλέποντα τον αείμνηστο καθηγητή Γιώργο Παπαδημητρίου και μέλη της πενταμελούς επιτροπής τους καθηγητές Αρ. Μάνεση, Α-Ι. Δ. Μεταξά, Θ. Βερέμη και Ν. Αλιβιζάτο. Η διατριβή εστίασε στις παραβιάσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος της 21.4.1967 και στην αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας μετά την επαναφορά της δημοκρατίας το καλοκαίρι του 1974. Ταυτόχρονα γίνονται εκτενείς αναφορές στη διαδρομή των ελληνικών Συνταγμάτων από τον 19ο αιώνα και τις δοκιμασίες που υπέστησαν το κράτος δικαίου και η δικαστική ανεξαρτησία, ιδίως από τον εθνικό διχασμό μέχρι την ιδιόμορφη περίοδο εφαρμογής του Συντάγματος του 1952 υπό τη σκιά

της εμφύλιας διαμάχης.

Κίνδυνοι και απειλές για τη δικαστική ανεξαρτησία εμφανίζονται πάντοτε, ακόμα και στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, με τη διαφορά ότι στο δημοκρατικό πολίτευμα υπάρχουν συνταγματικές και νομοθετικές εγγυήσεις που εφοδιάζουν τους δικαστικούς λειτουργούς για την αποτελεσματική αντιμετώπισή τους. Όμως για το δημοκρατικό πολίτευμα κίνδυνοι μπορεί να προέλθουν και από τους ίδιους τους δικαστές και για τούτο είναι ανάγκη η αρχή της λογοδοσίας να αποκτήσει τη θέση που της αρμόζει στην έννομη τάξη και κυρίως στη συνείδηση των δικαστών για να διασφαλισθεί η αναγκαία ισορροπία στη σύγχρονη δημοκρατία η οποία μπορεί, αν και αντιμέτωπη με γιγαντιαία προβλήματα, να μας προσφέρει αξιοπρέπεια, ελευθερία και ισότητα στο ζοφερό παγκόσμιο περιβάλλον του 21ου αιώνα.

Θερμές ευχαριστίες στο Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και στον καθηγητή Ξ. Κοντιάδη για την έκδοση της μελέτης μου σε e-book ελεύθερης πρόσβασης στο e-politeia.

Μιχάλης Ν. Πικραμένος
Οκτώβριος 2024

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η μελέτη αυτή εκπονήθηκε ως διδακτορική διατριβή, με υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την εποπτεία του καθηγητή Γ. Παπαδημητρίου. Η εκπόνησή της άρχισε τον Ιανουάριο του 1985 και υποστηρίχθηκε, ενώπιον της πενταμελούς επιτροπής, τον Σεπτέμβριο του 1991.

Για την έρευνα που πραγματοποίησα, ως προς τα γεγονότα που σημειώθηκαν στην δικαιοσύνη και στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα κατά την περίοδο 1967-1974, είχα την ευκαιρία να συνομιλήσω, μεταξύ των άλλων, και να αντλήσω χρήσιμο υλικό και πληροφορίες, με τους Προέδρους του Αρείου Πάγου Αντώνιο Φλώρο και Δημήτριο Μαργέλλο, τον Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Βάσσο Ρώτη, τον Υπουργό Δικαιοσύνης Κωνσταντίνο Στεφανάκη, τον καθηγητή Αριστόβουλο Μάνεση καθώς και τον δημοσιογράφο Νίκο Αλεξίου.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον καθηγητή Γ. Παπαδημητρίου όχι μόνο για την ουσιαστική συμβολή του σε όλες τις φάσεις εκπόνησης της διατριβής, αλλά και γιατί η συνεργασία μας υπήρξε πολύτιμος οδηγός στο πεδίο των συνταγματικών και πολιτικών θεσμών.

Αθήνα 1.6.2002

Μιχ. Ν. Πικραμένος
Πάρεδρος
Συμβουλίου της Επικρατείας

ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Ε.Ι.	Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα
αν.ν.	αναγκαστικός νόμος
ΑΠ	Άρειος Πάγος
ΑΠΣ	Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο
β.δ.	βασιλικό διάταγμα
βλ.	βλέπε
εδ.	εδάφιο
ΕΔΔΔ	Επιθεώρηση Δημοσίου Διοικητικού Δικαίου
ΕΕΝ	Επιθεώρηση Ελλήνων Νομικών
Ε.Κ.	Ένωσις Κέντρου
Ε.Κ. - Ν.Δ.	Ένωση Κέντρου - Νέες Δυνάμεις
επ.	επόμενες
Ε.Ρ.Ε.	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις
Ε.Π.Σ.	Ειδικό Πειθαρχικό Συμβούλιο
ΕτΚ	Εφημερίδα της Κυβερνήσεως
Εφημ.	Εφημερίδα
κεφ.	κεφάλαιο
Κ.Ποιν.Δικ.	Κώδικας Ποινικής Δικονομίας
ν.δ.	νομοθετικό διάταγμα
ν.	νόμος
ΝοΒ	Νομικό Βήμα
ό.π.	όπου παραπάνω
παρ.	παράγραφος
πρβλ.	παράβαλε
Ποιν.Χρ.	Ποινικά Χρονικά
σελ.	σελίδες
σημ.	σημείωση
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
τεύχ.	τεύχος
ΤοΣ	Το Σύνταγμα
τόμ.	τόμος
φ.	φύλο

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο παραδοσιακός τρόπος πραγμάτευσης του θέματος της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης θα περιείχε αναπτύξεις για την τριμερή διάκριση των εξουσιών και τη σημασία της, για τη θέση της δικαιοσύνης μέσα στις λειτουργίες του Κράτους, για την προστασία της ανεξαρτησίας, για την ιστορική εξέλιξη της προστασίας αυτής της ανεξαρτησίας, ενδεχομένως με κάποιες συγκριτικές πληροφορίες και με κάποια παραδείγματα, κυρίως νομολογιακά, από την πρακτική εφαρμογή των σχετικών κανόνων.

Ο συγγραφέας της προκείμενης διατριβής δεν ακολουθεί αυτή τη μέθοδο. Οι θεωρητικές αναπτύξεις είναι ελάχιστες, και οι συγκριτικές ανύπαρκτες. Εκείνο που τραβάει την προσοχή του συγγραφέα - και μάλιστα κατά τρόπο εντυπωσιακά πλήρη - είναι η ανάλυση της παθολογίας του θεσμού μέσα στην ελληνική πραγματικότητα, συνοπτικά μεν κατά τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους, εξαντλητικά δε κατά την περίοδο της τελευταίας στρατιωτικής Δικτατορίας με προεκτάσεις στην περίοδο της Μεταπολίτευσης για τη μελέτη των τρόπων αποκατάστασης της διαταραγμένης νομιμότητας.

Ο συγγραφέας εξετάζει με το μικροσκόπιο και συνθέτει παραστατικά το πλήθος των μεθόδων που, στη διαδρομή της παλαιότερης και της πιο πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, χρησιμοποιήθηκαν για να παραβιάζονται κάθε φορά οι συνταγματικές διατάξεις που ίσχυαν (ή κάποτε έπαυαν και να ισχύουν) σχετικά με την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Η ποικιλία των μεθοδεύσεων είναι εντυπωσιακή: από τη σχετικά σπανιότερη ευθεία κατάργηση, αναθεώρηση ή αναστολή των συνταγματικών διατάξεων μέχρι τα νομοθετικά ή και απλώς διοικητικά μέτρα που καταλήγουν στο ίδιο αποτέλεσμα με μεταβολές στο όριο ηλικίας ή στη σύνθεση του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου και των πειθαρχικών συμβουλίων, με απολύσεις και εξαναγκασμούς σε παραίτηση ή με αποδοχή ανύπαρκτης παραίτησης (περίπτωση του Προέδρου του Συμβουλίου Επικρατείας Μ. Στασινόπουλου), με προαγωγές και διορισμούς για αλλαγές στην Επετηρίδα προς

εξασφάλιση των αναγκαίων πλειοψηφιών - η ερευνητικότητα των βιαστών του Συντάγματος είναι αξιοθαύμαστη όπως αξιοθαύμαστη είναι και η ερευνητική διείσδυση του συγγραφέα στην αποκάλυψη των μεθόδων τους.

Με ιδιαίτερη προσοχή αναλύεται στη διατριβή η παράξενη ικανότητα επιβίωσης των προσβολών του Συντάγματος και των κάθε λογής άλλων μεθοδεύσεων. Μπορεί οι θύελλες να περνούν, πολλές από τις ζημιές της μένουν σαν βραβείο για τους βιαστές. Έτσι, μετά τη Δικτατορία, το γενικότερο συντηρητικό πολιτικό κλίμα της Μεταπολίτευσης ανέχθηκε μεν την αποκατάσταση των «αδικιών» εμπόδισε όμως το ριζικό κολασμό όσων επωφελήθηκαν από τις αδικίες. Από την άποψη αυτή, παρουσιάζουν ενδιαφέρον οι συγκρίσεις για το βαθμό της «κάθαρσης» ανάλογα με το αν η παραπομπή προς επανάκριση ήταν υποχρεωτική για τον Υπουργό ή αφηνόταν στην κρίση του καθώς και ανάλογα με τη σύνθεση του οργάνου που ήταν αρμόδιο γι' αυτήν την κρίση.

Αυτόν τον σκοπό της σύγκρισης υπηρετεί και ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στην αποκατάσταση της νομιμότητας στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, κεφάλαιο κάπως άσχετο με το κύριο θέμα της διατριβής που, γι' αυτό, θα μπορούσε να ξαφνιάσει τον αναγνώστη. Όμως αυτό ακριβώς το κεφάλαιο, παρουσιάζοντας τα αποτελέσματα της κάθαρσης στα Πανεπιστήμια δείχνει καθαρά πόσο ανεπαρκής ήταν η κάθαρση στο δικαστικό σώμα - μια διαφορά που εξηγείται από τη διαφορά στην ένταση των πιέσεων, ιδιαίτερα των φοιτητικών, αλλά και από την διαφορά στη σημασία που έδιναν στον κάθε χώρο οι δυνάμεις της συντήρησης.

Η σημασία της διατριβής που ακολουθεί βρίσκεται προπάντων στην κατάστροφη της τυπολογίας των προσβολών του Συντάγματος σ' ένα θέμα ιδιαίτερης βαρύτητας όπως η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Μαθαίνουμε τώρα ότι η ανεξαρτησία αυτή δεν προσβάλλεται μόνον από «κοσμογονικές» συνταγματικές ανωμαλίες αλλά υπονομεύεται εξίσου κρίσιμα από φαινομενικά μικρότερες, ύπουλες υπονομεύσεις. Σ' αυτό το δίδαγμα έγκειται μια πρώτη, πρακτική χρησιμότητα της διατριβής. Η δεύτερη είναι κυρίως ηθική: η διατήρηση της μνήμης των ανομιμάτων - γιατί σε τέτοια ανομήματα ο χρόνος δεν πρέπει να είναι «πανδαμάτωρ» ούτε υπέρ γεγονότων ούτε υπέρ προσώπων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όπως έχει ορθά επισημανθεί, η χώρα μας – παρά την αναμφισβήτητη κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση σε σχέση με τα προηγμένα δυτικο-ευρωπαϊκά κράτη – υιοθέτησε και κατοχύρωσε ήδη από τη σύσταση του ελληνικού κράτους προωθημένους θεσμούς. Η καθιέρωσή τους δεν στάθηκε όμως ικανή να εξασφαλίσει ομαλή και αδιατάρακτη πολιτειακή και πολιτική ζωή. Η κοινωνικοοικονομική καθυστέρηση καθόρισε, τελικά, σε μεγάλο βαθμό την πολιτική και θεσμική εξέλιξη, που επισφραγίσθηκε με *αλλεπάλληλες και πολύμορφες κρίσεις*. Κρίσεις, που άρχισαν να εκδηλώνονται από τα μέσα του 19ου αιώνα και κορυφώθηκαν στη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα με τη σύγκρουση του βασιλιά *Κωνσταντίνου* και του πρωθυπουργού *Ελ. Βενιζέλου*. Ο *εθνικός διχασμός*, όπως έμεινε γνωστή στην ιστορία η σύγκρουση, σημάδεψε μια ολόκληρη εικοσαετία, χωρίς πάντως να είναι και η τελευταία μεγάλη δοκιμασία για την Ελλάδα. Ακολούθησε ο *εμφύλιος πόλεμος*, που είχε σοβαρότατες επιπτώσεις στην οργάνωση και τη λειτουργία των θεσμών και άπλωνε τη σκιά του κατά την περίοδο εφαρμογής του Συντάγματος 1952.

Η ενδημική ρευστότητα και ανασφάλεια, που χαρακτήριζε μόνιμα την εφαρμογή των θεσμών, προσδιόρισε αναπόδραστα – όπως άλλωστε ήταν επόμενο – και τη *λειτουργία των εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας*. Η συναφής αρχή αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης από την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού – υπό την επίδραση, κυρίως, της διδασκαλίας του *Montesquieu* και των αρχών της γαλλικής επανάστασης – κατοχυρωνόταν δε σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα ως βασική έκφανση της *αρχής της διάκρισης των λειτουργιών* και, ιδίως μετά το 1911, ως αναπόσπαστο μέρος της αρχής του *κράτους δικαίου*. Ο συντακτικός νομοθέτης *εμπλούτιζε* κάθε φορά το σώμα των σχετικών κανόνων με νέες ευπρόσδεκτες καινοτομίες, που βελτίωναν και ενίσχυαν τις εγγυήσεις ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργών. Παρ'όλα αυτά η δικαιοσύνη βίωσε, κυριολεκτικά στο «πετσό» της, τις *πολιτικές περιπέτειες* που συνόδευαν την ανάπτυξη

της χώρας κυρίως μετά τον εθνικό διχασμό. Η σκιαγράφηση των θεωρητικών αναζητήσεων και του εκάστοτε «συνταγματικού κεκτημένου» της δικαστικής ανεξαρτησίας, καθώς και η παρουσίαση της δικαιοσύνης στην ιστορική διαδρομή, κρίθηκαν απαραίτητες για τις ανάγκες της μελέτης. Συνθέτουν, άλλωστε, την «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» της ευρύτερης προβληματικής.

Η ανάδειξη του πλούσιου από εμπειρίες και αντιθέσεις παρελθόντος σηματοδοτεί την *μοναδικότητα* της ελληνικής περίπτωσης. Εξαιτίας αυτής ακριβώς της μοναδικότητας επιλέχθηκε – αντί να εξετασθεί η προβληματική σε άλλες χώρες, όπου εκ των πραγμάτων θα ήταν μάλλον δύσκολο να εμφανίζει αναλογίες προς την ελληνική περίπτωση – να διερευνηθούν οι θεωρητικές και συνταγματικές καταβολές, καθώς επίσης η εφαρμογή στην πράξη των εγγυήσεων της ανεξαρτησίας της τρίτης πολιτειακής λειτουργίας στην Ελλάδα κατά τη διαδρομή πενήντα περίπου χρόνων (1915-1967).

Η μελέτη στο κύριο μέρος της διαιρείται, βασικά, σε δύο σκέλη. Πρώτα παρουσιάζονται οι *δοκιμασίες που υπέστη η δικαιοσύνη κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από το δικτατορικό καθεστώς της 21-4-1967* και, στη συνέχεια, αναλύεται το *αποκαταστατικό εγχείρημα*, που πραγματοποιήθηκε μετά την επάνοδο, το 1974, στη δημοκρατική ομαλότητα.

Το κέντρο βάρους εντοπίζεται, αρχικά, στην *εκκαθαριστική πολιτική*, που επιχειρήθηκε στον *Άρειο Πάγο* και στο *Συμβούλιο της Επικρατείας*. Η εστίαση του ενδιαφέροντος στα δύο ανώτατα δικαστήρια γίνεται, προφανώς, λόγω της κρίσιμης θέσης που κατέχουν στη δικαιοσύνη. Ο ασφυκτικός έλεγχος και η καθυπόταξή τους στο καθεστώς ήταν ζήτημα πρωταρχικής σημασίας, διότι μόνον έτσι θα μπορούσαν οι κρατούντες να επιβάλλουν αποτελεσματικά την εξουσία τους και να προχωρήσουν έπειτα στην εκδήλωση των «συνταγματικών» και νομοθετικών πρωτοβουλιών, που απέβλεπαν στην οργάνωση και εμπέδωση ενός αυταρχικού συστήματος διακυβέρνησης. Η παρουσίαση θα ήταν όμως ατελής, αν δεν καταγράφονταν και άλλες «άκαρπες» απόπειρες εκκαθάρισης του δικαστικού σώματος, που είχαν προηγηθεί και που είτε είχαν ως στόχο τα ανώτατα δικαστήρια και δεν τελεσφόρησαν, είτε κατευθύνονταν σε κατώτερες βαθμίδες και είχαν περιορισμένα μόνον αποτελέσματα. Επιβάλλεται, πάντως, να υπογραμμισθεί ότι η πολιτική του καθεστώτος στη δικαιοσύνη δεν αντιμετωπίζεται μεμονωμένα, αλλά εντάσσεται στη

γενικότερη φιλοσοφία και πρακτική του σε όλο το πεδίο του κρατικού μηχανισμού, συνδέεται δε με τις διάφορες φάσεις «μετεξέλιξης» και μεταμόρφωσής του.

Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης δεν δοκιμάστηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο μόνο από την εφαρμογή της εκκαθαριστικής πολιτικής. Δοκιμάστηκε, εξίσου έντονα, από τη «συνεργασία» μιας όχι ευκαταφρόνητης μερίδας του δικαστικού σώματος με τους κρατούντες. Θα μπορούσε, μάλιστα, να ισχυρισθεί κανείς ότι αυτή η δοκιμασία είχε ίσως μακροπρόθεσμα και τις σοβαρότερες επιπτώσεις, διότι υπέσκαψε μονιμότερα το κύρος και την αξιοπιστία της δικαιοσύνης. Η διάσταση αυτή δεν ήταν βέβαια δυνατό να αγνοηθεί, διότι αποκαλύπτει τους επιτηδείως θεσμοποιημένους ιμάντες εξάρτησης της δικαιοσύνης και τους τρόπους ενεργοποίησής τους, που οδήγησαν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων, επιμέρους, μορφών συνεργασίας. Στο πλαίσιο αυτό προβάλλει ανάγλυφα και η σημασία της αναγνώρισης στο υπουργικό συμβούλιο της αρμοδιότητας για την προαγωγή των υπηρετούντων δικαστών στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων. Προκειμένου να κατανοηθεί η πολύπλευρη επίδραση της συνεργασίας, επιχειρείται συστηματικά η καταγραφή και ο σχολιασμός των μεταβολών που σημειώθηκαν στην επετηρίδα, τόσο του Αρείου Πάγου, όσο και του Συμβουλίου της Επικρατείας πριν και μετά τις επεμβάσεις, ώστε να διευκρινισθούν οι συσχετισμοί που επιβλήθηκαν, τελικά, με το συνδυασμό εκκαθάρισης και οργάνωσης μηχανισμών «συνεργασίας».

Το δικτατορικό καθεστώς δεν ανατράπηκε, ως γνωστόν, αλλά κατέρρευσε υπό το βάρος των εκρηκτικών προβλημάτων, που είχε επισωρεύσει στη χώρα, με αποκορύφωμα το πραξικόπημα στην Κύπρο. Ο τρόπος μετάβασης στη δημοκρατική νομιμότητα προσδιόρισε, σε μεγάλο βαθμό, τη θεμελίωση της νεοσύστατης πολιτείας, αφού το καθεστώς εξακολούθησε, για πολύ καιρό, να διατηρεί ερείσματα στον κρατικό μηχανισμό. Υπό τα δεδομένα αυτά, επικράτησε, εν πολλοίς, η φιλοσοφία των συντηρητικών δυνάμεων για τη μορφή και το περιεχόμενο του αποκαταστατικού εγχειρήματος, που ως γνώμονα είχε την *περιορισμένη και ελεγχόμενη ρήξη* με το παρελθόν στο χώρο της δικαιοσύνης. Αντίθετα, σύμφωνα με άλλες αντιλήψεις που εκφράστηκαν, *conditio sine qua non* για τη θεμελίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, έπρεπε να είναι η *βαθεία και ασυμβίβαστη*

ρήξη με τα υπολείμματα του καθεστώτος, τόσο σε επίπεδο θεσμών όσο και σε επίπεδο προσώπων.

Είναι φυσικό η αντιπαράθεση των δύο κυρίαρχων αντιλήψεων και η επικράτηση της συντηρητικότερης να αποτυπωθούν στο περιεχόμενο του αποκαταστατικού θεσμικού πλαισίου, καθώς και στον τρόπο που, τελικά, εφαρμόστηκε στην πράξη. Έτσι, βασικός σκοπός της προσέγγισης είναι να αναδειχθούν πρώτα οι θετικές και οι αρνητικές πλευρές των επιμέρους ρυθμίσεων και, στη συνέχεια, να εκτιμηθούν συνολικά οι βασικές επιλογές του θεσμικού πλαισίου. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις διατάξεις για την πειθαρχική παραπομπή των συνεργασθέντων δικαστικών λειτουργών, που αποτελούσε και την κυριότερη παράμετρο για την ουσιαστική αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας.

Έπειτα εξετάζεται η στάση που τήρησαν οι μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις, καθώς και τα αρμόδια πειθαρχικά όργανα στην παραπομπή των συνεργασθέντων. Για την πληρέστερη αντιμετώπιση του ζητήματος καταγράφονται οι μορφές συνεργασίας, όπως εντοπίστηκαν και σχολιάστηκαν κατά τη διαδικασία της «κάθαρσης», που διακρίνονται με κριτήριο την εμφάνισή τους εντός ή εκτός του κύκλου των υπηρεσιακών καθηκόντων. Η τυποποιημένη καταγραφή τους συνιστά σημείο αναφοράς καθοριστικής σημασίας για τη μελέτη. Συγκεκριμένα, συμβάλλει στην αποκάλυψη της διάστασης των απόψεων που υποστηρίχθηκαν, αφενός, στην επιστήμη και στην κοινωνία για τις μορφές συνεργασίας δικαστικών λειτουργών με το καθεστώς και όσων προβλήθηκαν, αφετέρου, από τις κυβερνήσεις και έγιναν κατά βάση αποδεκτές από το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο. Οι θέσεις, στις οποίες καταλήγει η έρευνα, προσπαθούν να φωτίσουν τις σχέσεις που είναι δυνατόν να αναπτυχθούν μεταξύ δικαστών και πολιτικής εξουσίας σε περιόδους αυταρχικής διακυβέρνησης, όταν ιδίως οι κρατούντες επιδιώκουν όχι μόνο να επιβάλλουν με κάθε μέσο την πολιτική τους, αλλά και να «συλλέξουν ψηφίδες» για τη νομιμοποίησή τους με τη συνεργασία εκπροσώπων της δικαστικής λειτουργίας, που ευθυγραμμίζονται με τις επιλογές των κρατούντων και αποτελούν έτσι βασικό έρεισμα της εξουσίας τους. Η συνδρομή δικαστών στην έκδοση επιθυμητών αποφάσεων αποσκοπούσε, κατά κύριο λόγο, στη διευκόλυνση κρίσιμων πρωτοβουλιών του καθεστώτος. Η σύμπραξη όμως σε δραστηριότητες έξω από το πλαίσιο των δικαστικών καθηκόντων απέβλεπε στη συγκάλυψη της

πραγματικής φύσης του ή σε μια πιά προωθημένη εκδοχή στην εξασφάλιση μιας έστω και πρόσκαιρης ανοχής.

Η αντιπαράθεση για το εύρος και το περιεχόμενο του αποκαταστατικού εγχειρήματος στο χώρο της δικαιοσύνης αποτυπώθηκε, τόσο στο θεσμικό πλαίσιο, όσο και στην εφαρμογή του στην πράξη. Ιδιαίτερα αισθητή έγινε η ανάγκη να καθοριστούν, με όσο το δυνατό μεγαλύτερη ακρίβεια, οι λύσεις που υιοθετήθηκαν στο χώρο αυτό, σε σύγκριση με όσα συντελέστηκαν σε άλλους. Ως προσφορότερος χώρος, για την πραγματοποίηση της σύγκρισης, θεωρήθηκε ο *πανεπιστημιακός*, που παρουσιάζει τρεις ιδίως ομοιότητες με το δικαστικό: α) οι λειτουργοί του απολαμβάνουν ειδικού καθεστώτος λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας, που κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα, β) το Πανεπιστήμιο δέχθηκε σκληρές και απροσχημάτιστες επεμβάσεις από το καθεστώς, με ολέθριες επιπτώσεις στη θεσμική οργάνωση και στη στελέχωσή του, γ) η κυβέρνηση εθνικής ενότητας μερίμνησε για την αποκατάσταση της νομιμότητας στους κόλπους του, καταγράφοντας τις επιλογές της σε ειδική Συντακτική Πράξη.

Η ευσύνοπτη παρουσίαση των κυριότερων πτυχών του θεσμικού πλαισίου και των κανόνων που διέπλεσε σχετικά το *Ειδικό Πειθαρχικό Συμβούλιο*, απεικονίζει μια άλλη όψη του εγχειρήματος και αναδεικνύει τις διαφορές με το ανάλογο εγχείρημα στη δικαιοσύνη. Διαφορές, που όχι μόνο επισημαίνονται, αλλά και εξηγούνται με βάση τις *ειδικές συνθήκες* που χαρακτηρίζουν τους δύο χώρους.

Το περιεχόμενο και το εύρος, που προσέλαβε, τελικά, το αποκαταστατικό εγχείρημα, συνδιαμόρφωσε σημαντικά την πολιτική και θεσμική εξέλιξη από την εγκαθίδρυση της ελληνικής δημοκρατίας έως σήμερα. Η αμφισβήτηση των αποτελεσμάτων της «κάθαρσης» πλήττει, άμεσα ή έμμεσα, την αξιοπιστία της δικαιοσύνης και το κύρος ορισμένων λειτουργών της. Άμεσα πλήγματα δέχεται ιδίως σε κρίσιμες στιγμές κομματικών αντιπαραθέσεων, οπότε οι αντιμαχόμενες παρατάξεις βάλλουν ευθέως κατά δικαστικών λειτουργών – και των αποφάσεων στην έκδοση των οποίων συμμετέχουν – κάποτε βέβαια και για λόγους απλώς πολιτικής σκοπιμότητας. Οι αιτιάσεις αυτές δεν είναι πάντοτε δικαιολογημένες, αλλά έχουν συχνά απήχηση ακόμη και σήμερα, λόγω της σκιάς που εγχαράχθηκε μονιμότερα στην τρίτη πολιτειακή λειτουργία κατά την εγκαθίδρυση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ι. Η θεωρητική θεμελίωση της δικαστικής ανεξαρτησίας από τους εκπροσώπους του φιλελευθερισμού

1. Η προβολή και η καθιέρωση της δικαστικής ανεξαρτησίας συνδέεται στενά με την υιοθέτηση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών¹, η οποία είναι θεμελιώδης για την οργάνωση του κράτους. Η καθιέρωσή της, που οφείλεται, κυρίως, στον *Montesquieu*², αποβλέπει στην κατανομή της εξουσίας μεταξύ των πολιτειακών οργάνων, τα οποία, διά μέσου αμοιβαίων «ανασχέσεων και εξισορροπήσεων», αλληλοελέγχονται κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους³. Ο

1. Πρβλ., ενδεικτικά, Γ. Βλάχου, Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, στο έργο: Θεσμοί και προβλήματα της σύγχρονης δημοκρατίας. Μελέτες Ι (1988), σελ. 332 επ., Αρ. Μάνεση, Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, στο έργο: Συνταγματική θεωρία και πράξη (1980), σελ. 35-36, Χ. Φραγκίστα, Δικαστική ανεξαρτησία (1940), σελ. 3 επ.

2. Βλ. *Montesquieu*, Το Πνεύμα των Νόμων, μετάφρ. Γρ. Λιόνη (1971). Για κριτική προσέγγιση του έργου του πρβλ., ιδίως, Γ. Βλάχου, Πολιτική, τόμ. Α' (1977), σελ. 124 επ., Π. Κιτρομηλίδη, Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων (1989), σελ. 93 επ., G. Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεωριών (χ.χρ.), σελ. 599 επ. Επίσης, πρβλ. Π. Σούρλα, Ερμηνευτικά προλεγόμενα στο "Esprit des lois", στο έργο: Μνήμη Αναστασίου Γιανναρά (1981), σελ. 218 επ.

3. Ο Αλ. Σβώλος τονίζει χαρακτηριστικά: «Η παγία, δύναται τις ειπείν, αρχή του αγγλικού πολιτεύματος, όπως ανευρίσκεται και προ ακόμη του 1688, συγκεντρώνεται εις την προστασίαν της ελευθερίας και της νομιμότητος διά της κατανομής της πολιτικής εξουσίας μεταξύ δύο νομοθετικών σωμάτων και του βασιλέως και διά της διακρίσεως εν γένει εξουσιών σχετικών και όχι ξένων προς αλλήλους, εις τρόπον ώστε η δύναμις εκάστης εξ αυτών να αποτελέ φραγμόν

διαχωρισμός έτσι των λειτουργιών σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εγγυάται στο δημοκρατικό πολίτευμα την αποδοτικότητα της κορυφαίας των θεμελιωδών αρχών, της αρχής της *λαϊκής κυριαρχίας*. Τούτο επιτυγχάνεται, διότι διευκολύνεται ο αποτελεσματικός έλεγχος των κρατικών οργάνων και μειώνονται τα περιθώρια για κατάχρηση της εξουσίας⁴. Η δικαστική ανεξαρτησία – ως ειδική *έκφανση* της διάκρισης των λειτουργιών – αποσκοπεί τόσο στην ανάθεση του δικαιοδοτικού έργου σε πρόσωπα που να διαφέρουν από όσα επωμίζονται τη νομοθετική και την εκτελεστική λειτουργία, όσο και στην προστασία, κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, από επεμβάσεις εκπροσώπων των άλλων λειτουργιών.

2. Οι απαρχές της εν λόγω διάκρισης συναντώνται ήδη στον Αριστοτέλη που διατύπωσε την «περί τριών μορίων» θεωρία του, όπου το «δικάζον» διακρινόταν ως τρίτο ανεξάρτητο «μόριον»⁵. Η διδα-

κατά της εξουσίας των άλλων» (Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του Πολιτεύματος (1928), σελ. 279 επ.). Ενδιαφέρουσα κριτική στις απόψεις του Αλ. Σβώλου, για την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, επιχειρεί ο Γ. Πάσχος, Κράτος και πολιτεύματα στο έργο του Αλ. Σβώλου (1981), σελ. 106 επ. Για τη σημασία και το περιεχόμενο της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών πρβλ. επίσης Γ. Κασιμάτη, Συναγματικό Δίκαιο II. Οι λειτουργίες του κράτους, τεύχ. α' (1980), σελ. 1 επ., Αρ. Μάνεση. Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος I (1956), σελ. 19 επ. και II (1965), σελ. 60, του ίδιου, Ελληνικόν Συναγματικόν Δίκαιον, Πανεπιστημιακαί παραδόσεις (1963), σελ. 339 επ., Χρ. Σγουρίτσα, Συναγματικόν Δίκαιον, τόμ. Β', τεύχ. Α' (1964), σελ. 1 επ., Δ. Θ. Τσάτσου, Συναγματικό Δίκαιο, Επιτομή Ια (1982), σελ. 262 επ., πρβλ. ακόμη Απ. Παπαλάμπρου, Η έννοια της αρχής της διακρίσεως των εξουσιών, στο έργο: Σύμμεικτα εις μνήμην Αλεξάνδρου Σβώλου (1961), σελ. 334 επ., Δ. Παπανικολαΐδη, Διοικητικόν Δίκαιον, Εισαγωγή Α' (1972), σελ. 120 επ. Από την αλλοδαπή βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά G. Burdeau, Manuel de Droit Constitutionnel (1947), σελ. 94 επ., Ivor Jennings, The Law And The Constitution (1979), σελ. 280 επ.

4. Για μια κριτική θεώρηση της διάκρισης των λειτουργιών στις σύγχρονες δημοκρατίες πρβλ. B. Dietrich, Για τη λειτουργία των δικαιοδοτικών θεσμών, στο έργο: W. Abendroth-K. Lenk, Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη, τόμ. Β' (1985), σελ. 97 επ., R. Kunhl, Μορφές αστικής κυριαρχίας (1987), σελ. 59 επ., M. Miaille, Το κράτος του δικαίου (1983), σελ. 125 επ., N. Πουλιαντζά, Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, τόμ. 8' (1985), σελ. 184 επ.

5. Ως προς τη συμβολή του Αριστοτέλη στη διαμόρφωση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών πρβλ., ενδεικτικά, Γ. Βλάχου, Η έννοια της πολιτικής εξουσίας και η διάκρισις των εξουσιών εις το «Πνεύμα των Νόμων», *Melanges*

σκαλία του αποτέλεσε αργότερα πηγή έμπνευσης για σημαντικούς στοχαστές, όπως ο *Harrington* και ο *Locke*, στην προσπάθειά τους να συλλάβουν και να επεξεργασθούν ένα πολιτειακό σύστημα, όπου οι εξουσίες κατανέμονται μεταξύ περισσοτέρων οργάνων και ισοσταθμίζονται αμοιβαία. Συγκεκριμένα, ο *Harrington*, στην πρότασή του για την οργάνωση ενός συστήματος διακυβέρνησης που να βασίζεται στο πρότυπο της πόλης-κράτους⁶, αναγορεύει τον διαχωρισμό των λειτουργιών σε προϋπόθεση θεμελιακής σημασίας. Εξάλλου, ο *Locke* επισημαίνει ότι η αυστηρή διάκριση τόσο των αρμοδιοτήτων, όσο και των φορέων άσκησης των εξουσιών, είναι *conditio sine qua non* για την ουσιαστική κατοχύρωση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του πολίτη⁷.

Διακρίνει τις λειτουργίες σε νομοθετική, εκτελεστική και ομοσπονδιακή, τονίζοντας πάντως τον θεμελιώδη χαρακτήρα της πρώτης⁸. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η συμβολή του *Bolingbroke* στη θεωρητική επεξεργασία της εξεταζόμενης αρχής για την εγκαθίδρυση πολιτεύματος συνταγματικής μοναρχίας. Κατ' αυτόν, που για πολλούς είναι ο πραγματικός πρόδρομος του *Montesquieu*, ο αμοιβαίος

Merlier (1956). *G. Sabine*, ό.π. (σημ. 2), σελ. 104 επ. Πρβλ. ακόμη Δ. Κυριαζή-Γουβέλη, *Συνταγματικών Δίκαιον, Συστηματική θεώρησης* (1981), σελ. 163 επ., Δ. Θ. Τσάτσου, *Σύνταγμα και πολιτειακή πρακτική* (1983) σελ. 47 επ.

6. Πρβλ. *G. Sabine*, ό.π. (σημ. 2), σελ. 548 επ. Ο *Harrington* ανήκει στους θεωρητικούς που εμπνεύσθηκαν από την επανάσταση στην Αγγλία του 1648, πιστεύει δε ότι για να συγκροτηθεί μια ελεύθερη κυβέρνηση πρέπει να κατανέμονται οι εξουσίες. Παρόλα αυτά ο διαχωρισμός των εξουσιών, που οραματίζεται, διαφέρει αισθητά από όσα υποστήριξε αργότερα ο *Montesquieu*.

7. Για τη διάκριση των λειτουργιών στη σκέψη του *Locke* πρβλ. ιδίως Π. Κιτρομηλίδη, *Νεότερη Πολιτική Θεωρία Ι. Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου* (1984), σελ. 34 επ., του ίδιου, ό.π. (σημ. 2), σελ. 84 επ. Ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η θεμελίωση της συνταγματικής διακυβέρνησης, κατά τον *Locke*, βασίζεται στην αρχή της διάκρισης των λειτουργιών. Πρβλ. ακόμη Π. Δαγτόγλου, *Περί κυριαρχίας* (1986), σελ. 38-39, που επισημαίνει ότι οι ιδέες του *Locke* υιοθετήθηκαν στις ΗΠΑ από τον *Jefferson*. Για το έργο, γενικότερα, του *Locke* πρβλ. επίσης Κ. Μαυριά, *Ιστορία των πολιτικών ιδεών* (1982), σελ. 202 επ., Λεό Στράους, *Φυσικό Δίκαιο και Ιστορία* (1988), σ. 243 επ.

8. Πρβλ. ενδεικτικά Δ. Κυριαζή-Γουβέλη, ό.π. (σημ. 5), σελ. 171 επ., *G. Sabine*, ό.π. (σημ. 2), σελ. 583 επ.

έλεγχος των εξουσιών και η εξισορρόπηση τους αποτελούν θεμέλια του «ορθού» πολιτεύματος⁹.

3. Σε αντίθεση με τους εν λόγω θεωρητικούς, ο *Montesquieu* προσεγγίζει τη διάκριση των λειτουργιών με βάση το αγγλικό πολιτικό σύστημα της εποχής του. Είναι μάλιστα ο πρώτος που αναγνωρίζει τη δικαιοσύνη ως την τρίτη πολιτειακή λειτουργία, εμπνεόμενος όχι μόνο από την αγγλική παράδοση¹⁰ αλλά και από το γαλλικό σύστημα απονομής της, που στηριζόταν στην ανεξαρτησία των δικαστών¹¹. Ο *Montesquieu* τονίζει ότι για να υπάρχει ελευθερία σε μία πολιτεία, το δικαιοδοτικό έργο πρέπει να ανατίθεται σε πρόσωπα και σώματα ανεξάρτητα από τη νομοθετική και την εκτελεστική λειτουργία. Αν η δικαιοσύνη ήταν συνδεδεμένη με το νομοθετικό σώμα, θα επικρατούσε αυθαιρεσία, διότι ο δικαστής θα ήταν και νομοθέτης. Αν, εξάλλου, ταυτιζόταν με την εκτελεστική λειτουργία, ο δικαστής θα μπορούσε να αποκτήσει τη δύναμη ενός δυνάστη¹². Χαρακτηρίζει, τέλος, τη δικαστική λειτουργία ως «μηδενική», διότι καλείται να εφαρμόζει τη νομοθεσία χωρίς να την τροποποιεί ή να την μεταβάλλει, ακολουθώντας πιστά το κείμενο του νόμου¹³.

9. Πρβλ. Αλ. Σβώλου, ό.π. (σημ. 3), σελ. 281, σημ. 1. Ο Αλ. Σβώλος παρατηρεί ότι ο *Bolingbroke* ανέπτυξε τα χαρακτηριστικά της συνταγματικής μοναρχίας, μεταξύ των οποίων περιελάμβανε και τη διάκριση των λειτουργιών που εξασφάλιζε την αμοιβαία εξισορρόπηση των πολιτειακών παραγόντων. Σκέψεις για την πολιτική θεωρία του *Bolingbroke* διατυπώνει ο *G. Vlachos*, *Essai sur la politique de Hume* (1955), σελ. 174-175.

10. Πρβλ. Γ. Βλάχου, *Η πολιτική του Μοντεσκιέ. Μεθοδολογία και βασικές έννοιες* (1980), σελ. 105 επ. του ίδιου, ό.π. (σημ. 9), σελ. 206 επ. Πρβλ. επίσης *G. Marshall*, *Constitutional Theory* (1971), σελ. 97 επ., όπου σχολιάζεται η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών στη σκέψη του *Montesquieu* και η διαμόρφωσή της στη σύγχρονη εποχή και σελ. 117 επ., όπου περιγράφεται το αγγλικό σύστημα απονομής της δικαιοσύνης. *S. A. De Smith*, *Constitutional and Administrative Law* (1978), σελ. 345 επ.

11. Πρβλ. Αλ. Σβώλου, ό.π. (σημ. 3), σελ. 279. Επίσης, Γ. Δασκαλάκη, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου. Γενικών Μέρους* (1971), σελ. 124 επ.

12. Τις εξαιρετικά ενδιαφέρουσες απόψεις του *Montesquieu* για τη διάκριση της δικαιοσύνης από τις άλλες δύο λειτουργίες σχολιάζει κριτικά ο Γ. Βλάχος, ό.π. (σημ. 10), σελ. 107-108.

13. Για την αποστολή της δικαιοσύνης στη σύγχρονη εποχή πρβλ. *N. Μπορόπουλου*, *Η έννοια της δικαιοδοτικής λειτουργίας* (1951), σελ. 15 επ., *Κ. Κα-*

Η θεωρία του *Montesquieu* επηρέασε βαθιά τη δομή των φιλελεύθερων πολιτευμάτων της Ευρώπης και της Αμερικής και η διάκριση των λειτουργιών αναγορεύθηκε σε θεμελιώδη οργανωτική βάση τους. Υπό τα νέα πλέον δεδομένα, η δικαιοσύνη αποτέλεσε *αυτοτελή λειτουργία* με αποστολή την προστασία του πολίτη από τις υπερβάσεις των δύο άλλων¹⁴, ενώ παράλληλα για τους λειτουργούς της θεσπίστηκαν εγγυήσεις για την ακώλυτη άσκηση των καθηκόντων τους¹⁵. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο *Alexis de Tocqueville* στη μελέτη του για τη δημοκρατία στην Αμερική – όπου η θεωρία του *Montesquieu* υιοθετήθηκε στο Σύνταγμα του 1787 – εξαιρεί τον ρόλο της δικαστικής λειτουργίας και την κατατάσσει στους βασικούς παράγοντες, χάρη στους οποίους διασφαλίζεται η δημοκρατία και η πολιτική ελευθερία¹⁶. Προβαίνει δε σε πολύ εύστοχες παρατηρήσεις, σχετικά με το σύστημα οργάνωσης της αμερικανικής δικαιοσύνης, που συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην εύρυθμη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και του πολιτεύματος¹⁷.

κούρη, Δικαιοδοτική λειτουργία – δικαιοδοτικό λειτούργημα, στο έργο: Τιμητικός Τόμος του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1979 Ι (1979), σελ. 481 επ.

14. Ο *Χ. Φραγκίστας* επισημαίνει ότι η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης αναγνωρίστηκε σε ορισμένα συντάγματα, όπως στο Σύνταγμα της Φραγκφούρτης του 1849, ως ατομική ελευθερία (ό.π. [σημ. 1] σελ. 5). Ο *Αρ. Μάνεσης* σημειώνει, ορθά, ότι ενόψει της οργανικής σύγχυσης της νομοθετικής και της εκτελεστικής λειτουργίας η σημασία της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών για την πολιτική ελευθερία έχει περιορισθεί στις σχέσεις μεταξύ αφενός νομοθετικής και εκτελεστικής και αφετέρου δικαστικής λειτουργίας (ό.π. [σημ. 1] σελ. 35 επ.).

15. Πρέπει, πάντως, να τονισθεί ότι η θεωρία του *Montesquieu* για τη διάκριση των λειτουργιών επικρίθηκε από φιλελεύθερους πολιτικούς στοχαστές, διότι θεωρήθηκε ότι δεν μπορεί να προστατεύσει αποτελεσματικά το λαό από τις καταχρήσεις των κυβερνώντων. Ιδιαίτερα επικριτικός είναι ο *Bentham*, που υποστηρίζει ένθερμα την ενίσχυση της νομοθετικής λειτουργίας ως μοναδική λύση για την προστασία του λαού. Πρβλ. ιδίως *Π. Κιτρομηλίδης*, Νεότερη πολιτική θεωρία ΙΙ (1986), σελ. 24 επ., του ίδιου, ό.π. (σημ. 2), σελ. 130 επ. Για τη σημασία της νομοθεσίας στο έργο του *Bentham* βλ. ακόμη *Κ. Μακφέρσον*, Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας (1986), σελ. 46 επ.

16. Πρβλ. *Αλέξης Ντε Τοκβίλ*, Η δημοκρατία στην Αμερική, μετάφρ. *Β. Καζαντζή* (1987), σελ. 72 επ. και 126 επ.

17. Ο συγγραφέας τονίζει emphaticά τη σημασία των ορκωτών δικαστηρίων, που αποτελούν ένα πολιτικό και δικαστικό, συνάμα, θεσμό, που εγγυάται τη συμμετοχή του λαού στην απονομή της δικαιοσύνης. Πρβλ. *Α. Ντε Τοκβίλ*, ό.π.

4. Η αρχή του κράτους δικαίου μορφοποιήθηκε, τέλος, με τη συνταγματική κατοχύρωση της διάκρισης των λειτουργιών και των ατομικών ελευθεριών. Με την πάροδο του χρόνου εξελίχθηκε σε θεμελιώδη αρχή του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁸. Η βασική διαφορά της προς άλλες αρχές είναι ότι συντίθεται από επιμέρους αρχές, θεσμούς και κανόνες, που είναι εγκατεσπαρμένοι στο συνταγματικό κείμενο. Ως καθοριστικό συστατικό στοιχείο της αναδείχτηκε, πάντως, και η αρχή της δικαστικής ανεξαρτησίας, που εγγυάται τον έλεγχο της συνταγματικότητας και της νομιμότητας της δραστηριότητας των πολιτειακών οργάνων¹⁹.

II. Οι εκπρόσωποι του νεοελληνικού Διαφωτισμού και η δικαστική ανεξαρτησία

1. Περί το τέλος του 18ου αιώνα ο ελληνισμός, που βρισκόταν υπό τον οθωμανικό ζυγό, γνώρισε την άνθηση ενός νέου σημαντικού ρεύματος ιδεών, του «νεοελληνικού Διαφωτισμού»²⁰. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός έχει, ασφαλώς, τις ρίζες του στον ευρωπαϊκό, που είχε χρονικά προηγηθεί και από τον οποίο, άλλωστε, εμπνεύσθηκε τις βασικές αρχές του. Έχει γίνει όμως δεκτό, ότι οι εκφραστές του δεν τον αντέγραψαν «μηχανικά», αλλά επιχείρησαν να διαμορφώ-

(σημ. 16), σελ. 126-128. Π. Κιτρομηλίδη, ό.π. (σημ. 2), σελ. 170.

18. Για την αρχή του κράτους δικαίου πρβλ. ενδεικτικά Γ. Παπαχατζή, Μελέται επί του δικαίου διοικητικών διαφορών (1961), σελ. 281 επ. Αλ. Σβώλου, Συνταγματικόν Δίκαιον, τεύχ. Α' (1934), σελ. 316 επ., Μ. Στασινόπουλου, Μαθήματα Διοικητικού Δικαίου (1976), σελ. 47 επ., Δ. Παπανικολαΐδη, Εισαγωγή εις το Διοικητικόν Δικονομικόν Δίκαιον (1977), σελ. 161 επ. Επίσης, πρβλ. Κ. Δεσποτόπουλου, Η έννοια του Κράτους Δικαίου, ΝοΒ (1980), σελ. 577 επ., Αρ. Μάνεση, Η κρίση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα, στο έργο: Συνταγματική θεωρία και πράξη (1980), σελ. 545 επ.

19. Ο δικαστικός έλεγχος της τήρησης του Συντάγματος και των νόμων από τα πολιτειακά όργανα αποτελεί στοιχείο του κράτους δικαίου και προϋποθέτει τη δικαστική ανεξαρτησία. Βλ. ενδεικτικά Μ. Duverger, Institutions Politiques et Droit Constitutionnel (1980), σελ. 196 επ., Γ. Δασκαλάκη, ό.π. (σημ. 11), σελ. 101.

20. Το περιεχόμενο και η σημασία του πνευματικού κινήματος του νεοελληνικού Διαφωτισμού αναπτύσσεται διεξοδικά από τον Κ. Δημαρά. Βλ. ιδίως Νεοελληνικός Διαφωτισμός (1985), του ίδιου, Το σχήμα του Διαφωτισμού, στο έργο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΑ' (1975), σελ. 328 επ.

σουν τη δική του φυσιογνωμία μέσα από τις εμπειρίες, τις ανάγκες και τις ιδιομορφίες της καταδυναστευόμενης ελληνικής κοινωνίας²¹.

Το κίνημα του Διαφωτισμού έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αποκρυστάλλωση των βασικών κατευθύνσεων της πολιτικής ιδεολογίας, που επικράτησε κατά την περίοδο της επανάστασης. Οι εκπρόσωποί του επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους, κατά κύριο λόγο, στο τεράστιο πρόβλημα της παιδείας των υπόδουλων Ελλήνων, διατυπώνοντας ανανεωτικές απόψεις, που πολλές φορές τους οδήγησαν σε ρήξη με την εκκλησία και συντηρητικούς πνευματικούς κύκλους²². Εκτός, όμως, από τις απόψεις τους για την εκπαίδευση, πρότειναν συγκεκριμένο οργανωτικό σχήμα για το πολίτευμα, που θα έπρεπε να εγκαθιδρυθεί, όταν ο ελληνισμός απελευθερωνόταν από την οθωμανική αυτοκρατορία. Οι προτάσεις τους για την επεξεργασία του πολιτεύματος ήταν επηρεασμένες από τις αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης και διακρίνονταν για το φιλελεύθερο περιεχόμενό τους. Οι φορείς του νεοελληνικού Διαφωτισμού, που ανέπτυξαν, συστηματικά, θέσεις για το πολίτευμα, ήταν κυρίως ο *Ρήγας Φεραίος* και ο *Αδ. Κοραής*. Ο *Αδ. Κοραής* τις διατύπωσε, κυρίως, επ' ευκαιρία του σχολιασμού του Συντάγματος της Επιδάυρου του 1822, ενώ ο *Ρήγας Φεραίος* είχε προχωρήσει στις σχετικές μελέτες του πολύ ενωρίτερα. Ενδιαφέρον, εξάλλου, παρουσιάζει το έργο «Ελληνική Νομαρχία» του Ανωνύμου του Έλληνας, στο οποίο, αν και δεν συναντώνται ειδικές σκέψεις για τη δικαστική ανεξαρτησία, αναλύονται διεξοδικά ζητήματα σχετικά με το κράτος δικαίου, την οργάνωση του νομοθετικού σώματος κ. λπ.

2. Ο *Ρήγας Φεραίος* ήταν ο πρώτος ο οποίος στο έργο του «Νέα Πολιτική Διοίκησης» επιδίωξε να αρθρώσει συστηματικά μια ολοκληρωμένη πρόταση για την οργάνωση και τη λειτουργία φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος στην απελευθερωμένη Ελλάδα²³.

21. *Αρ. Μάνεση*, Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της εθνικής επανάστασης του 1821, ανάτυπο από τον 27ο τόμο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών «Επίσημοι Λόγοι» περιόδου από 1-9-1982 έως 18-5-1983 (1987), σελ. 295.

22. Για τους πολέμιους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. *Κ. Δημαρά*, ό.π. (σημ. 20), σελ. 352 επ.

23. Οι προτάσεις του για το πολίτευμα καταστρώνονται στο έργο του «Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων

Το πολίτευμά του, αν και βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στο γαλλικό σύνταγμα του 1793, περιείχε αρκετές πρωτότυπες προτάσεις και προ-σθήκες. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι η καθιέρωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, η προστασία των ατομικών ελευθεριών, η κατοχύρωση της διάκρισης των λειτουργιών²⁴. Από την ενδεικτική απαρίθμηση των παραπάνω θεμελιωδών αρχών αναδεικνύεται ο προωθημένος για την εποχή δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματος που οραματίστηκε ο *Ρήγας Φεραίος* για την ελεύθερη Ελλάδα²⁵.

Οι ορισμοί για τη δικαιοσύνη ανευρίσκονται σε δύο αυτοτελή κεφάλαια, που καταστρώνουν σε αδρές γραμμές την οργανωτική δομή της πολιτικής και της ποινικής δικαιοσύνης²⁶. Τα σχετικά άρθρα αποτελούν, κατά βάση, πιστή μετάφραση των αντίστοιχων του γαλλικού συντάγματος και χαρακτηρίζονται από το έντονο φιλελεύθερο και δημοκρατικό πνεύμα τους²⁷. Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις αυτές, οι

νήσων και της Βλαχομπογδονίας». Το έργο αποτελείται από το προοίμιο, 124 άρθρα και το παράρτημα (βλ. το κείμενο στη συλλογή: Θ. Βολίδου, Τα δύο πρώτα Δημοκρατικά Πολιτεύματα της Νεωτέρας Ελλάδος. Το πολίτευμα του Ρήγα (1924), που προλογίζεται από τον Ν. Φιλάρετο. Βλ. ακόμη Ρήγα Βελεστινλή κείμενα. Πρόλογος – Σημειώσεις Α. Αξελός (1969). Επίσης, το κείμενο και σχόλια δημοσιεύονται στο έργο: Γ. Κορδάτου, Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική ομοσπονδία (1945), σελ. 129 επ.

24. Για το χαρακτήρα του πολιτεύματος του *Ρήγα* πρβλ. Απ. Δασκαλάκη, Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή (1964), Ν. Πανταζόπουλου, Ρήγας Βελεστινλής. Η πολιτική ιδεολογία του ελληνισμού προάγγελος της επανάστασεως (1964). Είναι αξιοσημείωτο ότι ο *Ρήγας Φεραίος* φαίνεται ότι είχε μελετήσει το έργο του Montesquieu «Το Πνεύμα των Νόμων», το οποίο μάλιστα σκόπευε να μεταφράσει στα ελληνικά (πρβλ. Π. Κιτρομηλίδη, Πολιτικός ουμανισμός και διαφωτισμός: Συμβολή στη διερεύνηση της ιδεολογικής λειτουργίας της πολιτικής θεωρίας του Montesquieu, στο έργο: Φιλοσοφία και Πολιτική (1982), σελ. 299).

25. Για τη σημασία των εθνικών και πολιτικών οραματισμών του *Ρήγα Φεραίου* και την επίδρασή τους στην εξέγερση των Ελλήνων πρβλ. Α. Βρανούση, Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις, στο έργο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΑ' (1975), σελ. 435 επ., Ν. Σβορώνου, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας (1985) σελ. 61 επ. Επίσης, για το έργο γενικότερα του *Ρήγα Φεραίου*, βλ. Κ. Δημαρά, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (1972), σελ 166 επ.

26. Βλ. συγκεκριμένα τα κεφάλαια «Περί της Πολιτικής Δικαιοσύνης» (άρθρα 85-95) και «Περί της Εγκληματικής Δικαιοσύνης» (άρθρα 96-97). Επίσης, το κεφάλαιο «Περί του Καθαιρετικού Κριτηρίου» (άρθρα 98-100).

δικαστές εκλέγονται από το λαό σε τακτά χρονικά διαστήματα, ενώ ο αριθμός και η αποστολή τους καθορίζονται από το νομοθετικό σώμα²⁸. Ο *Ρήγας Φεραίος* δεν παραλείπει να αφιερώσει ειδικές διατάξεις για την *εκούσια διαιτησία* ως μέσο επίλυσης των ιδιωτικών διαφορών, γνωρίζοντας ότι ο θεσμός ήταν ριζωμένος στη συνείδηση του λαού²⁹. Τέλος, προβλέπεται η σύσταση *αναθεωρητικού δικαστηρίου*, τα μέλη του οποίου εκλέγονται από το λαό. Το δικαστήριο αυτό έχει ως αποστολή να κηρύσσει τη λήξη της θητείας του «Εκτελεστικού Διοικητηρίου» και του «Νομοδοτικού Σώματος», σε περίπτωση που τα μέλη των σωμάτων αυτών παρατείνουν παράνομα την παραμονή τους στην εξουσία. Η σημαντική αυτή αρμοδιότητα, που του ανατίθεται, έρχεται σε αντίφαση με το δημοκρατικό περιεχόμενο του συνόλου των διατάξεων του πολιτεύματος και αποδίδεται σε επίδραση άλλων συνταγμάτων που ίσχυαν τότε στην Ευρώπη³⁰.

3. Οι απόψεις του Αδ. Κοραή για το πολίτευμα συμπυκνώνονται στο έργο του «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», όπου αναδύεται η βαθιά πίστη και ο μεγάλος θαυμασμός του για τις ιδέες της γαλλικής επανάστασης³¹. Στα κριτι-

27. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις και σχόλια κατ'άρθρο διατυπώνει ο Απ. Δασκαλάκης, ό.π. (σημ. 24), σελ. 133 επ. Ο συγγραφέας επισημαίνει σε πολλές περιπτώσεις λάθη και παρανοήσεις του *Ρήγα Φεραίου* κατά τη μετάφραση από το γαλλικό στο ελληνικό κείμενο.

28. Ο *Ρήγας Φεραίος* διακρίνει τους «κριτές της ειρήνης», που εκλέγονται από τους κατοίκους κάθε χωριού, για να κρίνουν τις διαφορές τους (άρθρα 88, 89) και τους «δημοσίους αιρετούς κριτές», που εκλέγονται από τις «εκλεκτικές συναθροίσεις» και επιλύουν τις διαφορές σε δεύτερο βαθμό, αφού προηγουμένως επιληφθούν οι «κατά μέρος αιρετοί κριτές» ή οι «κριτές της ειρήνης» (άρθρα 91, 93).

29. Βλ. το άρθρο 86 που ορίζει: «Κανένας δεν μπορεί να ενοχλήση εκείνους τους πολίτας, οίτινες έχοντες διαφοράς κρισιολογίας αναμεταξύ των, έκραξαν αιρετούς κριτάς, εις των οποίων την απόφασιν έτρεξαν» (πρβλ. Ν. Πανταζόπουλου, ό.π. [σημ. 24], σελ. 30 επ.).

30. Σε σχετικά σχόλια προβαίνει ο Απ. Δασκαλάκης, ό.π. (σημ. 24), σελ. 134 επ., που τονίζει το συνταγματικό περιεχόμενο των αρμοδιοτήτων του «Καθαιρετικού Κριτηρίου».

31. Για το έργο του Αδ. Κοραή και τις επιδράσεις που δέχθηκε από τη γαλλική επανάσταση πρβλ. Κ. Δημαρά, ό.π. (σημ. 20), σελ. 356 επ., του ίδιου, ό.π. (σημ. 25), σελ. 192 επ.

κά του σχόλια μπορεί κανείς να διακρίνει την αγάπη του για την αρχαιοελληνική πνευματική κληρονομιά, από την οποία εμπνέεται όταν αναπτύσσει τις θέσεις του για τη δημοκρατία, την ελευθερία, τη λαϊκή αντιπροσωπεία, τη δικαιοσύνη κ.λπ.³² Εξάλλου, από όσα υποστηρίζει για τις σχέσεις του Βουλευτικού με το Εκτελεστικό, γίνεται φανερό η στέρεη γνώση του για τη νεότερη πολιτική θεωρία και, ιδίως, για τη θεωρία του *Montesquieu* σχετικά με τον εξισορροπητικό ρόλο που διαδραματίζει σ' ένα πολίτευμα η διάκριση των λειτουργιών³³.

Για τη δικαστική λειτουργία σημειώνει ειδικότερα ότι οι ρυθμίσεις που της επιφυλάσσει το Σύνταγμα της Επιδάουρου είναι *ανεπαρκείς*, σπεύδει όμως να προσθέσει ότι οι ελλείψεις οφείλονται στα στενά χρονικά περιθώρια που διέθετε η Εθνική Συνέλευση για την κατάρτισή του. Τονίζει, πάντως, ότι με την κατοχύρωση της δικαστικής ανεξαρτησίας διασφαλίζονται όχι μόνο οι λειτουργοί της από επεμβάσεις εκπροσώπων των άλλων λειτουργιών, αλλά παράλληλα διευκολύνεται το έργο του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού, ιδίως όταν οι δικαστές αμελούν ή βραδύνουν κατά την άσκηση του δικαιодоτικού τους έργου. Στο σημείο αυτό δεν παραλείπει να αναφέρει ότι όποιος δικαστής βραδύνει στην έκδοση των αποφάσεων πρέπει να τιμωρείται με έκπτωση από το λειτούργημά του³⁴.

Ο Αδ. Κοραής προσεγγίζει έτσι το κρίσιμο ζήτημα της βραδύτη-

32. Βλ. Θ. Βολίδου, Αδαμαντίου Κοραή σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 (1933). Επίσης, Απ. Δασκαλάκη, Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων (1965), σελ. 397 επ.

33. Ο Αδ. Κοραής σημειώνει χαρακτηριστικά: «... αφού οι Έλληνες λάβωσιν άνεσιν από τους κατά του τυράννου πολέμους, διά να συντάξωσιν οριστικώς την μέλλουσαν αυτών πολιτείαν, να την συντάξωσιν ακολουθούντες κατά πάντα το πολιτικόν σύστημα των Αγγλοαμερικανών, σύστημα, μαρτυρούμενον και από την κρίσιν όλων των πολιτικών φιλοσόφων και από την ισχυρότερην πάσης αποδείξεως, την πείραν, ότι είναι παρά τας σημερινάς όλας ευνομούμενας πολιτείας το τελειότερον» (ό.π. [σημ. 32], σελ. 39).

34. Τις παρατηρήσεις αυτές διατυπώνει ερμηνεύοντας το άρθρο για τη δικαστική ανεξαρτησία, παραπέμποντας μάλιστα στον *Bentham* (ό.π. [σημ. 33], σελ. 109-110). Ο *Bentham* αλληλογραφούσε με τον Αδ. Κοραή και είχε σχολιάσει το Πολίτευμα της Επιδάουρου (πρβλ. Π. Κιτρομηλίδη, *Jeremy Bentham* και Αδ. Κοραής, Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος», τόμ. Α' (1984), σελ. 285 επ., του ίδιου, ό.π. [σημ. 2], σελ. 142).

τας στην απονομή της δικαιοσύνης και το ανάγει σε καίριο πρόβλημα της δημοκρατίας. Υπαινίσσεται δε ότι, αν η δικαιοσύνη δεν διαχωριζόταν από τις άλλες λειτουργίες, τότε θα εμφανιζόταν σοβαρό εμπόδιο στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, διότι τα ίδια πρόσωπα θα καθυστέρουσαν συνολικά τη νομοπαραγωγική δραστηριότητα και την επίλυση των διαφορών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, τέλος, οι σκέψεις του σχετικά με την ανάδειξη των δικαστών από εκλέκτορες που προέρχονται από το λαό. Τα μέλη του «καθολικού δικαστηρίου» πρέπει να ψηφίζονται από τους εκλέκτορες, οι οποίοι συνέρχονται για να αναδείξουν τους βουλευτές, ενώ τα μέλη των περιφερειακών δικαστηρίων πρέπει να εκλέγονται από τους κατά τόπο εκλέκτορες³⁵. Τις κριτικές παρατηρήσεις του ολοκληρώνει με σχόλια για τα άρθρα που αναφέρονται στην οργάνωση των δικαστηρίων και στην ονομασία τους³⁶.

4. Σημαντικό σταθμό στο κίνημα του Διαφωτισμού αποτελεί η «Ελληνική Νομαρχία» του Αωνύμου του Έλληνο, όπου αναλύονται διεξοδικά τα κορυφαία ζητήματα που απασχολούσαν τον υπόδουλο ελληνισμό, όπως η δημοκρατία, η ελευθερία, το κράτος δικαίου, τα ατομικά δικαιώματα³⁷. Ο συγγραφέας της, βαθύς γνώστης της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στην εποχή του, διατυπώνει οξύτατη κριτική στην τυραννία και την αυθαιρεσία των κατακτητών που κυβερνούσαν χωρίς να τηρούν και τους στοι-

35. Ο Αδ. Κοραής ορθά τονίζει ότι το Σύνταγμα της Επιδαύρου ενέχει στο σημείο αυτό κάποια αοριστία, διότι ορίζει ότι τα μέλη του Δικαστικού εκλέγονται από τη Διοίκηση. Αλλά υπό τον όρο «Διοίκησις» το εξεταζόμενο Σύνταγμα εννοούσε τόσο την Εκτελεστική όσο και τη Νομοθετική λειτουργία. Εύλογα, λοιπόν, διερωτάται: Ποίας Διοικήσεως; Της Νομοτελεστικής ή της Νομοθετικής εξουσίας ή και των δύο συνάμα;». Επιχειρώντας να απαντήσει στην ερώτηση, αναπτύσσει τις απόψεις του για την άμεση εκλογή των δικαστών από τον λαό (ό.π. [σημ. 33], σελ. 110).

36. Τις σκέψεις του αυτές διατυπώνει επ'ευκαιρία της ονομασίας του «ανωτάτου κριτηρίου» ως Αρείου Πάγου. Παραπέμπει, μάλιστα, σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς για να καταδείξει τη σκοπιμότητα της ονομασίας του ανωτάτου δικαστηρίου σε Άρειο Πάγο (ό.π. [σημ. 33], σελ. 112-113).

37. Για τη σημασία της «Ελληνικής Νομαρχίας» στα ελληνικά γράμματα βλ. Κ. Δημαρά, ό.π. (σημ. 20), σελ. 337. Επίσης τα σχόλια και την εισαγωγή του Γ. Βαλέτα στο έργο: Αωνύμου του Έλληνο, Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας (έκδ. 1957), σελ. κέ. επ.

χειώδεις ακόμη κανόνες στην άσκηση της εξουσίας³⁸. Για το λόγο αυτό βασικός γνώμονας των προτάσεων του είναι η κατοχύρωση του κράτους δικαίου, που αποτελεί θεμελιώδη αρχή του φιλελεύθερου-δημοκρατικού πολιτεύματος και διασφαλίζει τους πολίτες από την δίχως φραγμούς δράση των οργάνων της εξουσίας³⁹. Έτσι, η «Ελληνική Νομαρχία» αφιερώνεται, κυρίως, στην ανάδειξη της σημασίας και του περιεχομένου εν γένει του κράτους δικαίου⁴⁰ και δεν περιέχει ειδικές σκέψεις για την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης⁴¹.

5. Από τη σύντομη παρουσίαση, που προηγήθηκε, μπορούν να συναχθούν ορισμένες γενικές διαπιστώσεις, σχετικά με τον τρόπο που ο *Ρήγας Φεραίος* και ο *Αδ. Κοραής* συνέλαβαν και εισηγήθηκαν το ρόλο και την αποστολή της δικαιοσύνης στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος⁴². Οι βασικές θέσεις τους θα μπορούσαν να συνοψισθούν ως εξής: α) η δικαιοσύνη αποτελεί τρίτη ανεξάρτητη

38. Ο *Κ. Δημαράς* αναφέρει: «...η σκέψη του Ανωνύμου, γεμάτη υψηλό πάθος, στηρίζεται σε άξια λόγου πείρα των νέων ελληνικών πραγμάτων και σε άξιες λόγου γνώσεις σχετικές με τις δυτικές πνευματικές παραδόσειςΠόθος τρικυμισμένος τον κατέχει για κάθε μορφή ελευθερίας, στα θρησκευτικά, στα πολιτικά πράγματα» (ό.π. [σημ. 20], σελ. 49).

39. Βλ. *Ανωνύμου του Έλληνας*, ό.π. (σημ. 37), σελ. 56 επ. Ο συγγραφέας σημειώνει: «Υπό της νομαρχίας .. η ελευθερία ευρίσκεται εις όλους, ωσάν όπου όλα κοινώς την αφιέρωσαν εις τους νόμους, τους οποίους διέταξαν αυτοί οι ίδιοι και υπακούοντάς τους καθείς υπακούει εις την θέλησίν του και είναι ελεύθερος» (σελ. 59).

40. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Οι νόμοι, διά μέσου των οποίων εις την νομαρχίαν χαίρονται οι άνθρωποι μίαν απόλυτον πολιτικήν ομοιότητα .. είναι εις την διοίκησιν, ως η ψυχή εις το σώμα. Αυτοί δίδουν την κίνησιν εις τα πολιτικά σώματα και ο καλός νομοδότης είναι ο αξιώτερος και τιμιώτερος των ανθρώπων» (ό.π. [σημ. 37], σελ. 62).

41. Δεν παραλείπει, πάντως, να αναφέρει ότι η ελευθερία είναι «ο στύλος» της δικαιοσύνης» (ό.π. [σημ. 37], σελ. 60).

42. Είναι γεγονός, ότι οι απόψεις του *Αδ. Κοραή* για το πολίτευμα θυμίζουν όσα είχε ήδη υποστηρίξει παλαιότερα ο *Ρήγας Φεραίος*. Το κοινό χαρακτηριστικό και των δύο είναι η βαθιά τους πίστη στις ιδέες της γαλλικής επανάστασης, από όπου εμπνέονται για την κατάστροφη των πολιτειακών τους προτύπων. Η διαφορά έγκειται στο ότι ο *Αδ. Κοραής* επιχειρεί να τεκμηριώσει τους συλλογισμούς του με αναφορές στους αρχαίους Έλληνες, γεγονός που καθιστά το έργο περισσότερο δυσνόητο για το λαό (βλ. *Απ. Δασκαλάκη*, ό.π. [σημ. 33], σελ. 401).

πολιτειακή λειτουργία, στην οποία ανατίθεται η επίλυση των διαφορών, β) έχει άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, διότι οι λειτουργοί της προέρχονται από το λαό και η θητεία τους είναι χρονικά περιορισμένη, γ) δεν προβλέπονται με ειδικές διατάξεις λειτουργικές και προσωπικές εγγυήσεις, διότι αυτές αρμόζουν περισσότερο σε ένα σώμα κρατικών λειτουργών, παρά σε πρόσωπα με χρονικά περιορισμένη θητεία και άμεση νομιμοποίηση, δ) θεωρείται ως δεδομένη η ικανότητα όλων των πολιτών να εκλέγονται και να θητεύουν ως δικαστές για ορισμένο χρονικό διάστημα⁴³. Τέλος, είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι σκέψεις που αφιερώνουν για τη δικαιοσύνη καταλαμβάνουν μικρότερη σχετικά έκταση από τις σκέψεις τους για άλλα ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας του πολιτεύματος, όπως οι σχέσεις της νομοθετικής με την εκτελεστική λειτουργία και η κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων. Η επιλογή αυτή πρέπει να αποδοθεί ίσως στο γεγονός, ότι η άσκηση δικαιοδοτικού έργου προϋποθέτει τη θεμελίωση συνταγματικού και νομοθετικού πλαισίου, που αποτελούσε, άλλωστε, ένα από τα κύρια αιτήματα των στοχαστών της εξεταζόμενης περιόδου.

III. Οι εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας στα ελληνικά Συντάγματα (1822-1975/86)

1. Η δικαστική ανεξαρτησία κατοχυρώνεται σε όλα ανεξαιρέτως τα Συντάγματα που έχουν ισχύσει από την επανάσταση του 1821 έως τις ημέρες μας. Η θέση της στην κατά καιρούς ισχύουσα συνταγματική μας τάξη προσδιορίζεται από τις θεμελιώδεις αρχές της διάκρισης των λειτουργιών και του κράτους δικαίου, ενώ πρέπει να συνεκτιμάται και η δημοκρατική αρχή, που εκτός από την περίοδο 1844-1863 καθορίζει, κατά πάγιο τρόπο, την μορφή του πολιτεύματος. Συγκεκριμένα, η δικαστική ανεξαρτησία αποτελεί ειδική έκφανση της διάκρισης των λειτουργιών, που προβλέπεται σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα ως θεμελιώδης και μη αναθεωρητέα αρχή⁴⁴. Για το λόγο

43. Σύμφωνα με το άρθρο 95 του Πολιτεύματος του Ρήγα Φεραίου οι «κριταί της ειρήνης» και οι «καιρετοί δημόσιοι κριταί» εκλέγονται κάθε χρόνο, ενώ κατά το άρθρο 97 οι «εγκληματικοί κριταί» εκλέγονται και αυτοί για ένα χρόνο από τις εκλεκτικές συναθροίσεις.

44. Για τις κατά καιρούς προταθείσες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις για την

αυτό και οι διατάξεις, με τις οποίες οργανώνεται, περιλαμβάνονται κατά βάση στις μη αναθεωρητέες, δεδομένου ότι αποτελούν ουσιαστικά την αποτύπωση της διάκρισης των λειτουργιών στο χώρο της δικαστικής λειτουργίας⁴⁵.

Η δικαστική ανεξαρτησία έχει επίσης αυτοτελή αξία στο πλαίσιο του κράτους δικαίου, το οποίο αν και δεν θεσπίζεται ρητά, προκύπτει από μία δέσμη αρχών, θεσμών και κανόνων, που είναι κατεσπαρμένοι στο σώμα των Συνταγμάτων, που έχουν κατά καιρούς ισχύσει⁴⁶. Τούτο, ιδίως, παρατηρείται από το Σύνταγμα του 1911, οπότε επιχειρήθηκε αισθητή βελτίωση των διατάξεων που συνθέτουν το κράτος δικαίου⁴⁷. Εξάλλου, καθοριστική είναι η σημασία της δημοκρατικής αρχής υπό τη μορφή της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία πρέπει να συνεκτιμάται για την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης⁴⁸.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι οι ρυθμίσεις που κάθε φορά προκρίνονταν για την κατοχύρωσή της, διαφέρουν σημαντικά τόσο ως προς την έκταση, όσο και ως προς το περιεχόμενό τους⁴⁹. Με κριτήριο,

βελτίωση της οργάνωσης της δικαιοσύνης πρβλ. *Ε. Βολουδάκη*, Αι προτάσεις αναθεωρήσεως των ελληνικών Συνταγμάτων 1864-1967 (1982), σελ. 97-101.

45. Η διάκριση των λειτουργιών στα ελληνικά Συντάγματα προσεγγίζεται από τους *Ν. Ν. Σαρίπολο*, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, τόμ. Β' (επανάκδ. 1987), σελ. 5 επ., *Αρ. Μάνεση*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 351 επ., *Χρ. Σγουρίτσα*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 3 επ.

46. Η σημασία και το περιεχόμενο της αρχής του κράτους δικαίου στη συνταγματική τάξη μας αναλύεται διεξοδικά από τους *Γ. Παπαχατζή*, Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου (1983), σελ. 99 επ., *Α. Παντελή*, Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων (1984), σελ. 91 επ., *Δ. Θ. Τσάτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο. Επιτομή Ι,α (1982), σελ. 254 επ.

47. Πρβλ. ιδίως *Ν. Αλιθιζάτου*, Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (1981), σελ. 106 επ., *Γ. Δασκαλάκη*, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία 1821-1935 (1952), σελ. 88 επ.

48. Για τη δημοκρατική αρχή πρβλ. *Γ. Κασιμάτη*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 66 επ., *Αρ. Μάνεση*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 316 επ., *Αλ. Σβώλου*, ό.π. (σημ. 18), σελ. 249. Πρβλ. ακόμη *Αρ. Μάνεση*, Η δημοκρατική αρχή εις το Σύνταγμα του 1864, στο έργο: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980), σελ. 65 επ.

49. Οι διαφορές που εμφανίζονται στην πληρότητα των συνταγματικών ρυθμίσεων, για τη δικαστική ανεξαρτησία, πρέπει να αποδοθεί, κυρίως, στο ότι το Σύνταγμα αποτελεί γενικότερα «τη συμπυκνωμένη νομική έκφανση του συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, που υπάρχει σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό» (*Αρ. Μάνεση*, Συ-

λοιπόν, το εύρος των επιλογών του συντακτικού νομοθέτη για τη συγκεκριμενοποίηση της δικαστικής ανεξαρτησίας, τα ελληνικά Συντάγματα θα μπορούσαν να καταταγούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν όσα περιορίζονται στην, με λακωνική διατύπωση, θέσπισή της στο πλαίσιο της διάκρισης των λειτουργιών. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται όσα προχώρησαν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων ορισμών για την *προσωπική ανεξαρτησία* των δικαστών – διασφαλίζοντας την υπηρεσιακή τους κατάσταση απέναντι στη νομοθετική και την εκτελεστική λειτουργία – διακρίνονταν όμως για τον αποσπασματικό μάλλον χαρακτήρα τους⁵⁰. Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται τα Συντάγματα που εμπεριείχαν επαρκή δέσμη κανόνων για την προσωπική ανεξαρτησία, αλλά δεν επιχείρησαν παράλληλα να ενσωματώσουν ρητούς ορισμούς και για τη λειτουργική ανεξαρτησία. Έτσι, η *λειτουργική ανεξαρτησία* – που έγκειται στο ότι οι δικαστές δεν υπόκεινται σε εντολές ή υποδείξεις άλλων κρατικών οργάνων παρά μόνο στο νόμο και τη συνειδήσή τους⁵¹ – εξακολούθησε να συνάγεται από άλλες συνταγματικές διατάξεις⁵². Στην τελευταία κατηγορία ανήκουν όσα συντάγματα επέτυχαν να *συναρθρώσουν ικανοποιητικά ένα σύστημα λειτουργικών και προσωπικών εγγυήσεων για την αποτελεσματική προστασία της θέσης και της αποστολής των δικαστών*.

νταγματικό Δίκαιο Ι (1980), σελ. 166).

50. Την έννοια της προσωπικής ανεξαρτησίας του δικαστικού λειτουργού αναπτύσσουν διεξοδικά, ιδίως, οι: *Κ. Κεραμεύς*, Αστικό Δικονομικό Δίκαιο Ι (1983), σελ. 85 επ., *Γ. Μητσόπουλος*, Πολιτική Δικονομία, τόμ. Α' (1972), σελ. 65 επ., *Κ. Μπέης*, Μαθήματα Πολιτικής Δικονομίας, Θεμελιακές έννοιες, Οργάνωση των Δικαστηρίων (1984), σελ. 68, *Γ. Ράμμος*, Εγχειρίδιον Αστικού Δικονομικού Δικαίου, τόμ. Α' (1978), σελ. 25 επ. Πρβλ., επίσης, *Σ. Δέδε*, Κίνδυνοι που απειλούν την προσωπική ανεξαρτησία του δικαστικού λειτουργού, στο έργο: Προβλήματα ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης (1988), σελ. 31 επ., *Δ. Μανιώτη*, Η συμβολή των συστημάτων διορισμού και ελέγχου των δικαστικών λειτουργών στην κατοχύρωση της δικαστικής ανεξαρτησίας (1989), σελ. 20.

51. Για τη λειτουργική ανεξαρτησία πρβλ., ιδίως, *Κ. Κεραμέα*, ό.π. (σημ. 50), σελ. 95 επ., *Κ. Μπέη*, ό.π. (σημ. 50), σελ. 67, *Αθ. Ραΐκου*, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμ. Α' (1980), σελ. 374 επ. Πρβλ., επίσης, *Β. Σκουρή*, Εγγυήσεις και παραμορφώσεις της λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστών, στο έργο: Προβλήματα ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης (1988), σελ. 13 επ.

52. Πρβλ. *Α. Ραΐκου*, ό.π. (σημ. 51), σελ. 374.

2. Η κατοχύρωση της δικαστικής ανεξαρτησίας συναντάται για πρώτη φορά στα Συντάγματα της επανάστασης⁵³. Ειδικότερα, στα *Συντάγματα της Επιδαύρου του 1822* και του *Ύστρου του 1823* περιλαμβάνεται ξεχωριστό κεφάλαιο «Περί του Δικαστικού», στο πρώτο άρθρο του οποίου ορίζεται: «Το Δικαστικόν είναι ανεξάρτητον από τας άλλας δύο δυνάμεις, την Εκτελεστικήν και την Βουλευτικήν»⁵⁴. Με ρητή διάταξη η επιλογή των μελών του ανατίθεται στο Βουλευτικό και το Εκτελεστικό⁵⁵. Οι υπόλοιπες, πάντως, διατάξεις του κεφαλαίου δεν προβλέπουν εγγυήσεις για την ανεξάρτητη άσκηση του δικαστικού λειτουργήματος, αλλά επικεντρώνονται σε ζητήματα οργάνωσης των δικαστηρίων⁵⁶.

Στο *Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827* διαπιστώνεται αρτιότερη διαρρύθμιση των ορισμών για τη δικαιοσύνη, που περιέχονται πλέον όχι μόνο στο κεφάλαιο «Περί δικαστηρίων», αλλά και στο κεφάλαιο «Περί συντάξεως της Ελληνικής Πολιτείας». Στο κεφάλαιο αυτό διατυπώνεται η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών και προσδιορίζεται η αποστολή της δικαστικής λειτουργίας⁵⁷. Επίσης, στο ειδικό κεφάλαιο για τη δικαιοσύνη προβλέπεται: «Η Δικαστική εξουσία είναι ανεξάρτητος από τας άλλας δύο εις τας αποφάσεις της»⁵⁸. Σε άλλα

53. Την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης στην επαναστατική περίοδο περιγράφει ο Ν. Πανταζόπουλος, *Η δικαιοδοτική πολιτική κατά την επανάσταση και την καποδιστριακή περίοδο 1821-1832. Απόπειρες υποκατάστασης της δικαστικής εξουσίας από την εκτελεστική* (1978).

54. Στο *Σύνταγμα της Επιδαύρου* η σχετική διάταξη συναντάται στην παρ. πζ', Τμήμα Θ', Τίτλος Ε', ενώ στο *Σύνταγμα του Ύστρου* στην παρ. οα', Κεφάλαιο Θ', Τμήμα Ζ' (πρβλ. Ν. Αλιθιζάτου, ό.π. [σημ. 47], σελ. 30 επ., Γ. Δασκαλάκη, ό.π. [σημ. 47], σελ. 29 επ.).

55. Στην παρ. πη' του *Συντάγματος της Επιδαύρου* ορίζεται ότι το Δικαστικό σύγκειται από ένδεκα μέλη, ενώ στην παρ. οε' του *Συντάγματος του Ύστρου* προβλέπεται εννεαμελής σύνθεση.

56. Ο Γ. Δασκαλάκης σημειώνει ότι ο οργανισμός των δικαστηρίων ήταν περίπλοκος «και εστερείτο της δεούσης αλληλουχίας» (ό.π. [σημ. 47], σελ. 30). Για το δικαστικό σύστημα κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα βλ. Γ. Α. Μάουερ, *Ο Ελληνικός Λαός* (1976), σελ. 359 επ.

57. Στο άρθρο 36 ορίζεται: «Η κυριαρχία του Έθνους διαιρείται εις τρεις εξουσίας. Νομοθετικήν, Νομοτελεστικήν και Δικαστικήν». Για τη σημασία της εν λόγω διάταξης πρβλ. Δ. Κυριαζή-Γουβέλη, *Συγκριτικόν Συνταγματικόν Δίκαιον* (1980), σελ. 243 επ.

άρθρα – αν και παρατηρούνται ρυθμίσεις πληρέστερες από τις αντίστοιχες των προηγούμενων Συνταγμάτων για την οργάνωση των δικαστηρίων – δεν λαμβάνεται μέριμνα για συγκεκριμένες εγγυήσεις, που να προστατεύουν τους δικαστικούς λειτουργούς από επεμβάσεις εκπροσώπων των άλλων λειτουργιών⁵⁹.

3. Ορισμοί για τις προσωπικές εγγυήσεις των δικαστικών λειτουργών ανευρίσκονται, για πρώτη φορά, στο *Σύνταγμα του 1844*, που καθιέρωνε πολίτευμα συνταγματικής μοναρχίας⁶⁰. Η κυριότερη εγγύηση είναι η *ισοβιότητα*, η σημασία της οποίας μειωνόταν όμως αισθητά, διότι η εφαρμογή της στην πράξη εναπόκειτο, με ρητή πρόβλεψη, στον κοινό νομοθέτη, που μπορούσε να προβεί στη σχετική ρύθμιση – στην οποία άλλωστε ποτέ δεν προχώρησε – μόνο μετά την πάροδο πέντε χρόνων από τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος⁶¹. Ακόμη περιλαμβάνονται διατάξεις που αναθέτουν στον κοινό νομοθέτη τον καθορισμό των προσόντων για την είσοδο στο δικαστικό σώμα⁶² και εισάγουν το *ασυμβίβαστο* με οποιαδήποτε άλλη έμμισθη υπηρεσία, εκτός από τη θέση του καθηγητή Πανεπιστημίου⁶³.

Υπό τα δεδομένα αυτά, το *Σύνταγμα του 1844* δεν παρείχε, ουσιαστικά, προσωπικές εγγυήσεις για τους δικαστικούς λειτουργούς. Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται, άλλωστε, ότι η δικαιοσύνη πήγαζε από το μονάρχη, με αποτέλεσμα να σχετικοποιούνται «γεννητικά» οι εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας⁶⁴.

58. Άρθρο 133, που περιλαμβάνεται στο Κεφάλαιο Θ' «Περί Δικαστηρίων».

59. Κατά τον Γ. Δασκαλάκη η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης εξασφαλιζόταν σε επαρκή βαθμό από το *Σύνταγμα της Τροιζήνης* (ό.π. [σημ. 47], σελ. 36).

60. Για το *Σύνταγμα του 1844* πρβλ. Ι. Αραβαντινού, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον* (1897), σελ. 406 επ., Ν. Παπαδούκα, *Ιππόδαμος, Αρχαί Συνταγματικού Δικαίου* (1848), Ν. Ν. Σαρίπολου, *Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος*, τόμ. Α' (επανάκδ. 1987), σελ. 30 επ.

61. Η *ισοβιότητα* καθιερώνεται στο άρθρο 87 για τους δικαστικούς λειτουργούς και τα μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Στο άρθρο 88 ορίζεται, πάντως, ότι οι Εισαγγελείς, Αντεισαγγελείς και Ειρηνοδίκες δεν απολαμβάνουν *ισοβιότητας*.

62. Άρθρο 96. Είναι αξιοσημείωτο ότι για πρώτη φορά προβλέπεται η δημιουργία δικαστικού σώματος, που αποτελείται από κρατικούς λειτουργούς.

63. Άρθρο 94 του Συντάγματος 1844.

64. Συγκεκριμένα, ορίζεται: «Η Δικαιοσύνη πηγάζει από του Βασιλέως, ενεργείται δε διά Δικαστών υπ' αυτού διοριζομένων» (άρθρο 86). Ο Γ. Δασκαλά-

4. Στο *Σύνταγμα του 1864*, που εγκαθίδρυε πολίτευμα Βασιλευομένης Δημοκρατίας, βελτιώνονται οι ρυθμίσεις για την ισοδιότητα⁶⁵. Η βελτίωση έγκειται στο ότι οι δικαστικοί λειτουργοί καθίστανται τώρα αυτοδικαίως ισόβιοι μετά την πάροδο ορισμένου χρόνου από τη δημοσίευση του Συντάγματος⁶⁶. Η καθιέρωσή της δεν συνοδεύτηκε, παρ' όλα αυτά, με ορισμούς για την αυτοδιοίκηση του δικαστικού σώματος, με αποτέλεσμα να αποδειχθεί ανεπαρκής⁶⁷. Η διενέργεια των υπηρεσιακών μεταβολών παρέμεινε στην αρμοδιότητα των οργάνων της εκτελεστικής λειτουργίας, που την ασκούσαν έχοντας, κατά κανόνα, ως γνώμονα την εξυπηρέτηση των κομματικών συμφερόντων της εκάστοτε κυβέρνησης⁶⁸.

Ο συντακτικός νομοθέτης του 1864 δεν συνάρθρωσε έτσι πλήρες σύστημα εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας. Αρκέσθηκε σε επιμέρους μεταρρυθμίσεις, οι οποίες δεν στάθηκαν ικανές να θωρακίσουν αποτελεσματικά την τρίτη πολιτειακή λειτουργία. Έτσι, όχι μόνο δεν συναντώνται διατάξεις για τη λειτουργική ανεξαρτησία – που προέκυπτε όμως έμμεσα από συνδυασμένη ερμηνεία των σχετικών διατάξεων⁶⁹ – αλλά ακόμη και οι διατάξεις για την προσωπική

κης αναφέρει ότι ο Όθωνας επέμενε στη διατύπωση του άρθρου 86, γεγονός που αποτελούσε απόδειξη ότι η ανώτατη εξουσία ανήκε στο βασιλιά (ό.π. [σημ. 47], σελ. 58).

65. Στις ρυθμίσεις του Συντάγματος 1864 σχετικά με τη δικαστική λειτουργία αναφέρονται, ιδίως, οι: Α. *Ιδρωμένος*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος (1908), σελ. 283 επ., *Διομήδους Κυριακός*, Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος (1904), σελ. 265 επ., Α. *Ροντήρης*, Η κατά το Σύνταγμα οργάνωσις του κράτους (1876), σελ. 513 επ., Θ. *Φλογαίτης*, Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου (1895), σελ. 319 επ.

66. Το άρθρο 88 ορίζει: «Οι Αρεοπαγίται και Εφέται, καθώς και τα ψήφον έχοντα μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου καθίστανται ισόβιοι μετά παρέλευσιν τετραετίας από της δημοσίευσως του παρόντος Συντάγματος, οι δε Πρωτοδίκαι μετά παρέλευσιν εξαετίας».

67. Πρβλ. σχετικά τα κριτικά σχόλια του Α. *Ιδρωμένου*, ό.π. (σημ. 65), σελ. 283 επ.

68. Για την κατάσταση στη δικαιοσύνη υπό το Σύνταγμα του 1864 πρβλ., ιδίως, Ν. *Φιλάρτου*, Η δικαστική αναδιοργάνωσις (1885), Θ. *Φλογαίτου*, Σκέψεις περί των επενεκτέων μεταρρυθμίσεων εις την ισχύουσαν νομοθεσίαν (1811). Και οι δύο συγγραφείς σχολιάζουν με οξύτητα τη μη καθιέρωση της αυτοδιοίκησης του δικαστικού σώματος.

ανεξαρτησία ήταν *ελλειπτικές*. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η ανάγκη για ουσιαστικότερες μεταρρυθμίσεις στη δικαιοσύνη κατέστη φανερή από τα πρώτα ήδη χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος του 1864 και γι αυτό αποτέλεσε βασικό αίτημα της αναθεώρησης του 1911⁷⁰.

5. Ο *συντακτικός νομοθέτης του 1911* υιοθέτησε καινοτόμες επιλογές, που εκσυγχρόνιζαν το πολίτευμα και ολοκλήρωναν τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές τάσεις, που είχαν αποτυπωθεί στο Σύνταγμα του 1864⁷¹. Στο γενικότερο αυτό μεταρρυθμιστικό πλαίσιο επιχειρείται συστηματικά κατάστροψη προσωπικών εγγυήσεων για τους λειτουργούς της δικαιοσύνης. Έτσι, εκτός από τις εγγυήσεις των προηγούμενων Συνταγμάτων⁷², ενσωματώνονται και νέες ευπρόσδεκτες, που διασφαλίζουν επαρκώς την προσωπική ανεξαρτησία. Οι πιο αξιόλογες είναι: α) η καθιέρωση *Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου*, στο οποίο ανατίθεται η διοίκηση του δικαστικού σώματος και το οποίο συγκροτείται αποκλειστικά από ανώτατους δικαστικούς λειτουργούς. Το Συμβούλιο είναι αρμόδιο για τις τοποθετή-

69. Ο Αλ. Σθώλος επισημαίνει ότι ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων προέκυπτε από το άρθρο 110 που όριζε: «Η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων» (ό.π. [σημ. 3], σελ. 373, σημ. 1-3).

70. Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτου, ό.π. (σημ. 47), σελ. 86 επ., Γ. Δασκαλάκη, ό.π. (σημ. 47), σελ. 79 επ.

71. Ο Αρ. Μάνεσης σημειώνει ότι το Σύνταγμα του 1911 «προσανατόλιζε, γενικά, την οργάνωση και την άσκηση της εξουσίας προς μια κατεύθυνση ευνοϊκή για τη λειτουργία του «κράτους δικαίου», εκσυγχρονίζοντας ορισμένες διαδικασίες, για να τις κάνει πιο αποτελεσματικές» (Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα [1987], σελ. 22). Εξάλλου, ο Γ. Αναστασιάδης τονίζει, ότι η αναθεώρηση του 1911 «προσπαθεί να εκφράσει και να ρυθμίσει ένα νέο συσχετισμό δυνάμεων στο συνασπισμό της εξουσίας» (Κοινοβούλιο και μοναρχία στην Ελλάδα, στο έργο: Συνταγματικοί θεσμοί και λειτουργία του πολιτεύματος στην Ελλάδα [1984], σελ. 104 επ.).

72. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 88 παρ. 1 καθιερώνεται η ισοβιότητα των δικαστικών και η μονιμότητα των εισαγγελικών λειτουργών, στο άρθρο 89 προβλέπεται ότι τα προσόντα των δικαστικών ορίζονται από τον κοινό νομοθέτη και στο άρθρο 96 κατοχυρώνεται το ασυμβίβαστο του δικαστικού λειτουργήματος, με οποιαδήποτε έμμισθη υπηρεσία, εκτός από αυτή του καθηγητή Πανεπιστημίου.

σεις, τις προαγωγές και τις μεταθέσεις των λειτουργών της πολιτικής δικαιοσύνης⁷³. Από την αρμοδιότητά του εξαιρούνται, πάντως, οι προαγωγές του προεδρείου του Αρείου Πάγου. β) Η πειθαρχική εξουσία στα μέλη των ανωτάτων δικαστηρίων ασκείται από το *Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο*, που προεδρεύεται από τον υπουργό Δικαιοσύνης και στο οποίο συμμετέχουν δικαστικοί λειτουργοί των ανωτάτων δικαστηρίων και καθηγητές της Νομικής Σχολής⁷⁴. γ) Η αποχώρηση με τη συμπλήρωση ορισμένου *ορίου ηλικίας*, ο ακριβής καθορισμός του οποίου αφέθηκε στον κοινό νομοθέτη, για να το προσδιορίσει στο πλαίσιο που διέγραφε το Σύνταγμα⁷⁵. Από τα παραπάνω φαίνεται καθαρά ότι περιελήφθησαν και ορισμοί που σχετικοποιούσαν τις εγγυήσεις, όπως η εξαίρεση των προαγωγών των μελών του προεδρείου του Αρείου Πάγου από το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο και η ανάθεση της προεδρίας του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου στον υπουργό Δικαιοσύνης.

Παρά τα σημαντικά βήματα, που πραγματοποίησε το Σύνταγμα του 1911, προς την κατεύθυνση της οργάνωσης ενός ικανοποιητικού συστήματος εγγυήσεων, δεν αποτολμήθηκε η κατοχύρωση της λειτουργικής ανεξαρτησίας, η οποία εξακολουθούσε να προκύπτει μόνον έμμεσα⁷⁶. Αλλά και η τόσο συστηματικά οργανωμένη προσωπική ανεξαρτησία δεν ευτύχησε στην πράξη. Ο εθνικός διχασμός, αποτέλεσμα της δραματικής σύγκρουσης του βασιλιά *Κωνσταντίνου* και του πρωθυπουργού *Ελ. Βενιζέλου*, είχε οδυνηρές επιπτώσεις στη δικαιοσύνη. Οι προσωπικές εγγυήσεις *παραβιάσθηκαν* κατ' επανάληψη κατάφωρα από τις δύο μεγάλες αντίπαλες παρατάξεις κατά τη

73. Άρθρο 90 παρ. 1 που αναθέτει στον κοινό νομοθέτη τον καθορισμό των λεπτομερειών για την οργάνωση και τη λειτουργία του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου.

74. Άρθρο 104. Η διάταξη αυτή εντάσσεται στο κεφάλαιο «Γενικά διατάξεις».

75. Στο άρθρο 88 παρ. 2 ορίζεται: «Αποχωρούν δε υποχρεωτικώς της υπηρεσίας κατά την συμπλήρωσιν του υπό του νόμου κανονιζομένου ορίου ηλικίας, όπερ δεν δύναται να είναι διά μεν τα μέλη του Αρείου Πάγου ανώτερον του εβδομηκοστού πέμπτου έτους, μηδέ κατώτερον του εξηκοστού πέμπτου, διά πάντας δε τους λοιπούς εμμίσθους δικαστικούς υπαλλήλους ανώτερον του εβδομηκοστού, μηδέ κατώτερον του εξηκοστού».

76. Άρθρα 21, 28 και 87 του Συντάγματος 1911.

δεκαετία 1915-1926. Έτσι, αποδείχθηκε ότι η υιοθέτηση προωθημένων επιλογών στο Σύνταγμα δεν επαρκούσε από μόνη της για την προστασία του δικαστικού σώματος από τις επεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας⁷⁷.

6. Το *Σύνταγμα του 1927*, που εγκαθίδρυε πολίτευμα αβασίλευτης δημοκρατίας, επαναλαμβάνει τις διατάξεις του Συντάγματος του 1911 για τις προσωπικές εγγυήσεις⁷⁸, με μόνη αισθητή διαφοροποίηση τη ρητή ανάθεση των προαγωγών στις θέσεις του προεδρείου του Αρείου Πάγου στο υπουργικό συμβούλιο⁷⁹. Διαφοροποίηση συνιστά, επίσης, ο άμεσος καθορισμός του ορίου ηλικίας, με αποτέλεσμα η σχετική αρμοδιότητα να αφαιρεθεί από τον κοινό νομοθέτη⁸⁰.

Το Σύνταγμα του 1927 δεν περιορίζεται, όμως, στην κατάσταση των προσωπικών εγγυήσεων. Επιχειρεί, για πρώτη φορά στη συνταγματική ιστορία μας, να διαμορφώσει πληρέστερο σύστημα, καθιερώνοντας και ορισμένες *λειτουργικές εγγυήσεις*⁸¹. Παράλληλα, με ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 5 αναγνωρίζεται ρητά ο *δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, που από τα τέλη του 19ου αιώνα εφαρμοζόταν εθιμικά⁸².

77. Βλ. παρακάτω, Κεφ. Β', Τμήμα Α'.

78. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 94 ορίζεται ότι η δικαιοσύνη απονέμεται από δικαστές που διορίζονται με βάση προσόντα που καθορίζει ο κοινός νομοθέτης. Στο άρθρο 95 καθιερώνεται η ισοβιότητα των δικαστικών και η μονιμότητα των εισαγγελικών λειτουργών. Στο άρθρο 96 κατοχυρώνεται η αυτοδιοίκηση του δικαστικού σώματος με την οργάνωση και τη λειτουργία του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου. Στο άρθρο 101 προβλέπεται το ασυμβίβαστο του δικαστικού λειτουργήματος με οποιαδήποτε έμμισθη υπηρεσία, εκτός από τη θέση καθηγητή Πανεπιστημίου. Στο άρθρο 116 καθιερώνεται το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο. Στις διατάξεις που παρέμειναν όπως είχαν και στο Σύνταγμα του 1911, περιλαμβάνονται η δυνατότητα του υπουργού Δικαιοσύνης να παραπέμπει το ζήτημα στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου όταν διαφωνεί με τη γνώμη του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου για υπηρεσιακή μεταβολή (άρθρο 96 παρ. 1) και η ανάθεση της προεδρίας του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου στον υπουργό Δικαιοσύνης.

79. Άρθρο 96, παρ. 2.

80. Άρθρο 95, παρ. 2.

81. Στο άρθρο 5 ορίζεται: «Η δικαστική εξουσία ασκείται υπό δικαστηρίων ανεξαρτήτων, υποκειμένων μόνον εις τους νόμους».

82. Σύμφωνα με την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 5 «Η αληθής έννοια

Οι βελτιωμένες ασφαλώς συνταγματικές εγγυήσεις δεν στάθηκαν όμως και τώρα ικανές να αποτρέψουν πολύμορφες επεμβάσεις. Μετά το κίνημα του 1935 η δικαστική ανεξαρτησία καταλύθηκε εξαιτίας κομματικών σκοπιμοτήτων, με συνέπεια να αρχίσει ένας νέος υπερδεκαετής κύκλος εκκαθαρίσεων, που έπληξε βαθιά όχι μόνο την οργάνωση αλλά, επιπλέον, το κύρος και την αξιοπιστία του δικαστικού σώματος⁸³.

7. Όπως σωστά έχει τονισθεί, το *Σύνταγμα του 1952* δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες των καιρών. Ήταν ένα «συντηρητικό και ασυγχρόνιστο» Σύνταγμα, που δεν επηρεάστηκε από τις κοσμογονικές αλλαγές μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁸⁴. Η αδυναμία προσαρμογής του φαίνεται και από τους ορισμούς του για τη δικαστική ανεξαρτησία⁸⁵. Έτσι, ενώ ακολούθησε την παράδοση των προηγούμενων ελληνικών Συνταγμάτων, προβαίνοντας απλώς σε ελάχιστες προσθήκες δευτερεύουσας σημασίας⁸⁶, αγνόησε εντελώς τις λειτουργικές εγγυήσεις που είχαν περιληφθεί στο Σύνταγμα του 1927⁸⁷. Οι συντηρητικές επιλογές του πρέπει να αποδοθούν, κυρίως, στο διαμορφωθέν κοινωνικοπολιτικό κλίμα μετά τη λήξη

της διατάξεως είναι ότι τα δικαστήρια υποχρεούνται να μη εφαρμόζουν νόμον, ούτινος το περιεχόμενον αντίκειται προς το Σύνταγμα».

83. Βλ. παρακάτω, Κεφ. Β', Τμήμα II.

84. Κριτικά σχόλια στο Σύνταγμα του 1952 διατυπώνουν, μεταξύ άλλων, οι: *Η. Ηλιού*, Το Σύνταγμα και η αναθεώρησή του (1975), σελ. 134 επ., *Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας (1981), σελ. 155, *Αρ. Μάνεσης*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 241 επ., *Αρ. Μάνεσης-Γ. Παπαδημητρίου*, Το Σύνταγμα του 1975/86 (1986), σελ. 13, *Α. Σθώλου-Γ. Βλάχου*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τόμ. Α' (1954), σελ. 4 επ. Αξιοσημείωτες είναι, επίσης, οι παρατηρήσεις του *Θ. Τσάτσου*, ενόψει της αναθεώρησης του 1952, που έχουν δημοσιευθεί στο έργο: *Μελέται Συνταγματικού Δικαίου* (1958), σελ. 77 επ.

85. Για τους ορισμούς του Συντάγματος 1952 σχετικά με τη δικαστική ανεξαρτησία πρβλ. *Κ. Γεωργόπουλου*, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου (1968), σελ. 199 επ., *Ηλ. Κυριακόπουλου*, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον (1958), σελ. 319 επ., *Χρ. Σγουρίτσα*, Συνταγματικόν Δίκαιον (1959), σελ. 427 επ.

86. Βλ. συγκεκριμένα το άρθρο 87 που ορίζει ότι οι αποδοχές των δικαστικών λειτουργών πρέπει να είναι ανάλογες προς το λειτούργημά τους και ότι τα μισθολογικά και τα βαθμολογικά θέματα καθορίζονται με ειδικούς νόμους.

87. Βλ. παραπάνω παρ. 6.

του εμφυλίου πολέμου, το οποίο δεν ευνοούσε την υιοθέτηση εκσυγχρονιστικών λύσεων. Για το λόγο αυτό οι συντάκτες του προτίμησαν να διατηρήσουν την φιλελεύθερη και δημοκρατική, αλλά πάντως ξεπερασμένη, παράδοση των Συνταγμάτων του 1864 και 1911, παρά να προχωρήσουν παραπέρα ή, έστω, να επαναλάβουν τις τομές που είχε επιφέρει το Σύνταγμα του 1927⁸⁸.

8. Το δικτατορικό Σύνταγμα 1968/73 περιλαμβάνει ειδικές ρυθμίσεις για τις λειτουργικές και τις προσωπικές εγγυήσεις των δικαστικών λειτουργών. Συγκεκριμένα, ορίζει ότι τα δικαστήρια υποχρεώνονται να μην εφαρμόζουν νόμους και κανονιστικές πράξεις που καταρτίστηκαν κατά παράβαση του Συντάγματος ή αντίκεινται στο περιεχόμενό του⁸⁹. Επίσης, περιέχει όλες τις γνωστές προσωπικές εγγυήσεις που κατοχυρώνονταν στα προϊσχύσαντα δημοκρατικά Συντάγματα⁹⁰. Είναι αξιοσημείωτο, ότι οι προαγωγές στα προεδρεία όλων των ανωτάτων δικαστηρίων υπάγονται – με ρητή διάταξη –

88. Όπως σωστά παρατηρεί ο *Η. Ηλιού*: «... Τα Συντάγματα εκφράζουν ένα συσχετισμό δυνάμεων σε ορισμένο τόπο και χρόνο κι ότι άμα ο συσχετισμός αυτός μεταβληθεί, παύουν να ισχύουν τα Συντάγματα, είτε με ρητή κατάργηση, είτε με σιωπηρή παραβίαση. Ένας ανάλογος συσχετισμός δυνάμεων είχε σαν αποτέλεσμα τη δυναμική για τρίτη φορά επανεισαγωγή του Συντάγματος του 1911, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, αποψιλωμένου τώρα από το περιεχόμενό του, από την προστασία των ατομικών ελευθεριών... » (ό.π. [σημ. 84], σελ. 135).

89. Άρθρο 118 του Συντάγματος 1968/1973, που περιλαμβάνεται στο Κεφάλαιο Γ' «Η Λειτουργία Απονομής της Δικαιοσύνης. Επίσης, στο άρθρο 95 παρ. 2 ορίζεται ότι: «Οι δικασταί κατά την άσκησιν των καθηκόντων των υπόκεινται μόνον εις το Σύνταγμα και τους νόμους».

90. Συγκεκριμένα, προβλέπεται: η ισοβιότητα των δικαστικών λειτουργών και η μονιμότητα των μελών του εισαγγελικού κλάδου (άρθρο 97 παρ. 1), το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο (άρθρα 100 παρ. 1 και 102 παρ. 1), το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο (άρθρο 104 παρ. 1), όριο ηλικίας για την αποχώρηση από την υπηρεσία (άρθρο 97 παρ. 2), το ασυμβίβαστο με οποιαδήποτε έμμισθη θέση εκτός από αυτή του καθηγητή Πανεπιστημίου (άρθρο 103). Για τις ρυθμίσεις του δικτατορικού Συντάγματος 1968/1973, σχετικά με τη δικαστική ανεξαρτησία πρβλ. Εστενογραφημένα Πρακτικά του νέου Συντάγματος 1968 (1969), σελ. 441, 672-674, 948-958, 1. 027-1. 029. Πρβλ., ακόμη, *Κ. Γεωργόπουλου*, Ελληνικών Συνταγματικών Δίκαιον, τεύχ. Α' (1969), σελ. 313 επ., *Δ. Ψαρού*, Η αναθεώρησης του Συντάγματος. Πολιτική ανάλυσις και νομική ερμηνεία, εν συγκρίσει προς το προϊσχύον Σύνταγμα 1864-1952 (1969), σελ. 396 επ.

στην αρμοδιότητα του υπουργικού συμβουλίου, ρύθμιση που συναντάται για πρώτη φορά και η οποία θα επαναληφθεί αργότερα στο Σύνταγμα του 1975/86⁹¹.

Η καταγραφή των εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας στο συνταγματικό κείμενο του 1968/73 δεν εμπόδισε, βέβαια, τους κρατούντες να επιχειρήσουν πολύμορφες και «ευρηματικές» επεμβάσεις στο χώρο της δικαιοσύνης⁹², γεγονός που καταδεικνύει την εικονικότητα του δικτατορικού Συντάγματος που επιβλήθηκε με αποκλειστικό σκοπό να συγκαλυφθεί ο αυταρχικός χαρακτήρας του καθεστώτος των συνταγματαρχών.

9. Το Σύνταγμα του 1975/86 οργανώνει συστηματικά ένα πλέγμα διατάξεων που προστατεύουν αποτελεσματικά τόσο τη λειτουργική όσο και την προσωπική ανεξαρτησία των δικαστών⁹³. Οι εγγυήσεις του καταλαμβάνουν όλους τους λειτουργούς της δικαιοσύνης, ανεξάρτητα από τον ειδικότερο κλάδο στον οποίο ανήκουν, δηλαδή όσους υπηρετούν στην τακτική δικαιοσύνη και στον εισαγγελικό κλάδο, τους δικαστές του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Ελεγκτικού Συνεδρίου και των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων⁹⁴.

91. Άρθρα 99 παρ. 2, 100 παρ. 2 και 101 παρ. 2, που αναφέρονται αντίστοιχα στις προαγωγές στα προεδρεία του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

92. Βλ. παρακάτω, Κεφ. Γ'.

93. Ως προς την έννοια και το περιεχόμενο της λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργών υπό το Σύνταγμα του 1975/86 πρβλ., ιδίως, Γ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος (1979) σελ. 31 επ., Κ. Κεραμέα, ό.π. (σημ. 50), σελ. 83 επ., του ίδιου, Οι δικαιοδοτικοί μηχανισμοί, στο έργο Ελλάδα – Ιστορία και Πολιτισμός, έβδομος τόμος (1982), σελ. 110-111, Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ό.π. (σημ. 84), σελ. 274 επ., Α. Ραΐκου, ό.π. (σημ. 51), σελ. 373 επ. Δ. Θ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο. Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας (1992), σελ. 449 επ..

94. Για τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος βλ. Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος, Ε' Αναθεωρητική Βουλή, Περίοδος Α', Σύνοδος Β' (1975) σελ. 602 επ. και 741 επ., Επίσημα εστενογραφημένα Πρακτικά της Ολομέλειας της Επιτροπής του Συντάγματος 1975, σελ. 383 επ., Πρακτικά των συνεδριάσεων των υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 κοινοβουλευτικής επιτροπής, σελ. 202 επ. Επίσης, βλ. την Εισηγητική Έκθεση της επί του Συντάγματος Κοινοβουλευτικής Επιτροπής επί των κεφα-

Οι λειτουργικές εγγυήσεις κατοχυρώνονται, για πρώτη φορά, απέναντι στη νομοθετική και την εκτελεστική λειτουργία. Ειδικότερα, στο άρθρο 93 παρ. 4 προβλέπεται: «Τα δικαστήρια υποχρεούνται να μην εφαρμόζουν νόμο που το περιεχόμενό του είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα». Με τη διάταξη αυτή καθιερώνεται η ανεξαρτησία των δικαστών από τη νομοθετική λειτουργία, και τα δικαστήρια αναγορεύονται ως κατεξοχήν αρμόδια όργανα για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων⁹⁵. Τούτο σημαίνει ότι κρίνουν ανεξάρτητα όταν, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, ελέγχουν την τυχόν αντίθεση των επιλογών του νομοθέτη με το Σύνταγμα. Επίσης, στο άρθρο 87 παρ. 2, ορίζεται: «Οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους και σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος». Καταστρώνεται, έτσι, η ανεξαρτησία των λειτουργών της δικαιοσύνης και από επεμβάσεις των οργάνων της εκτελεστικής λειτουργίας⁹⁶.

Ως προς τις προσωπικές εγγυήσεις, απαραίτητο υπόβαθρο για τη

λαίων «Περί δικαστικής εξουσίας» (άρθρα 87-100), στον τόμ. Κ. Μαυριά – Α. Παντελή, Συνταγματικά κείμενα, ελληνικά και ξένα (1981), σελ. 288 επ.

95. Για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια πρβλ. Ε. Βενιζέλου, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου I (1991), σελ. 167 επ. Μ. Κυπραίου, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 28 του Συντάγματος για την ένταξη στην Ε. Ο. Κ., στο έργο: Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1979 I (1979), σελ. 201 επ., Απ. Παπαλάμπρου, Η νομοθετική αρμοδιότητα των τμημάτων της Βουλής και ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, στο έργο: Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδωνος Θ. Βεγλερή, II (1988), σελ. 505 επ., Β. Σκουρή-Ε. Βενιζέλου, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων (1985), Κ. Μ. Χαλαζωνίτη, Ο δικαστικός έλεγχος των τυπικών στοιχείων του νόμου, στο έργο: Ελεγκτικό Συνέδριο 1933-1983, Τιμητικός τόμος για τα εκατόν πενήντα χρόνια (1984), σελ. 385 επ. Επίσης βλ. Γ. Τασόπουλου, Ο ρόλος του δικαστή κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων: αυτοπεριορισμός ή ακτιβισμός, στον τομ. Τα Εικοσάχρονα του Συντάγματος (1998), σελ. 339 επ.

96. Στο άρθρο 87 παρ. 2 αναφέρεται ιδίως ο Φ. Σπυρόπουλος, Ο δικαστής ενώπιον «διατάξεων τιθειμένων κατά κατάλυση του Συντάγματος». Παρατηρήσεις στο άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος, στον τόμο: Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδωνος Θ. Βεγλερή, I (1988), σελ. 347 επ., του ίδιου, Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος (1987), σελ. 65 επ.

θωράκιση των δικαστών κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους, ενσωματώνεται στο Σύνταγμα δέσμη κανόνων, που όχι μόνο ακολουθούν τη συνταγματική μας παράδοση, αλλά σε πολλές περιπτώσεις την εμπλουτίζουν με τη διεύρυνσή τους. Στις καινοτομίες αυτές περιλαμβάνονται: α) η καθιέρωση της ισοβιότητας και για τους εισαγγελικούς λειτουργούς⁹⁷, β) η ρητή πρόβλεψη για αυτοδιοίκηση όλων των ανωτάτων δικαστηρίων και δικαιοδοτικών κλάδων με τη σύσταση ειδικών, κατά περίπτωση, δικαστικών συμβουλίων⁹⁸, γ) η κατοχύρωση πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων πειθαρχικών συμβουλίων που ασκούν την πειθαρχική εξουσία στους δικαστικούς λειτουργούς οι οποίοι δεν υπάγονται στη δικαιοδοσία του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου⁹⁹, δ) η ανάθεση της προεδρίας του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου στον πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου¹⁰⁰ και ε) ο καθορισμός νέου ορίου ηλικίας για την αποχώρησή τους ανάλογα με το βαθμό που φέρουν¹⁰¹.

Ωστόσο δεν λείπουν και *αμφιλεγόμενες* ρυθμίσεις, που παρέχουν τη δυνατότητα στην εκτελεστική λειτουργία να παρεμβαίνει σε ορισμένες κρίσιμες στιγμές λειτουργίας της δικαιοσύνης. Οι κυριότερες είναι: α) η επιλογή των μελών των προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων από το υπουργικό συμβούλιο¹⁰², β) η δυνατότητα του υπουργού Δικαιοσύνης να διαφωνεί με κρίσεις του ανωτάτου δικαστικού συμβουλίου και να παραπέμπει τα ζητήματα στην ολομέλεια των ανωτάτων δικαστηρίων¹⁰³ και γ) η ανάθεση της αρμοδιότητας για έγερση της πειθαρχικής αγωγής στον υπουργό Δικαιοσύνης¹⁰⁴.

97. Άρθρο 88 παρ. 1 του Συντάγματος 1975/86. Σύμφωνα με την παρ. 4 του ίδιου άρθρου οι δικαστικοί λειτουργοί παύονται μόνο με δικαστική απόφαση για τους περιοριστικά αναφερόμενους λόγους.

98. Άρθρο 90 παρ. 1 του Συντάγματος 1975/86. Στην αρμοδιότητα του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου υπάγονται όλες οι υπηρεσιακές μεταβολές των δικαστικών λειτουργών.

99. Άρθρο 91 παρ. 2 του Συντάγματος 1975/86.

100. Άρθρο 90 παρ. 5 και 6 του Συντάγματος 1975/86.

101. Άρθρο 88 παρ. 5 του Συντάγματος 1975/86. Οι δικαστικοί λειτουργοί μέχρι και το βαθμό του εφέτη ή αντεισαγγελέα εφετών και των αντίστοιχων βαθμών αποχωρούν με τη συμπλήρωση του εξηκοστού πέμπτου έτους, ενώ οι δικαστικοί των ανώτερων βαθμών στο εξηκοστό έβδομο έτος.

102. Άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος 1975/86.

103. Άρθρο 90 παρ. 3 του Συντάγματος 1975/86.

Τέλος, το Σύνταγμα του 1975/86 δεν παραλείπει να θεσπίσει με συγκεκριμένες επιταγές την *πολιτική ουδετερότητα*¹⁰⁵ των δικαστών, συνδεδεμένη έμμεσα με τη λειτουργική και προσωπική ανεξαρτησία τους. Ειδικότερα, στο άρθρο 89 παρ. 4 δεν επιτρέπεται η συμμετοχή τους στην κυβέρνηση, ενώ στο άρθρο 29 παρ. 3 απαγορεύεται να εκδηλώνονται, με οποιονδήποτε τρόπο, υπέρ πολιτικών κομμάτων¹⁰⁶. Οι ρυθμίσεις για την πολιτική ουδετερότητα συμπληρώνονται με το άρθρο 56 παρ. 1, που προβλέπει ότι οι δικαστικοί λειτουργοί, οι οποίοι εμπίπτουν στην κατηγορία των έμμισθων δημόσιων λειτουργών, δεν μπορούν να θέσουν υποψηφιότητα για να εκλεγούν βουλευτές αν δεν παραιτηθούν προηγουμένως από τη θέση τους¹⁰⁷. Πρέπει, πάντως, να τονισθεί ότι με το αναθεωρημένο άρθρο 37 παρ. 3 δημιουργείται σοβαρό ρήγμα στο σημείο αυτό, αφού οι πρόεδροι των ανωτάτων δικαστηρίων αναλαμβάνουν *πολιτικές ευθύνες* σε μια κρίσιμη στιγμή λειτουργίας του πολιτικού συστήματος και του πολιτεύματος¹⁰⁸.

104. Άρθρο 91 παρ. 1 του Συντάγματος 1975/86.

105. Για κριτική θεώρηση του μεγάλου προβλήματος της ουδετερότητας του δικαστή πρβλ. *Χ. Κουτσονάσου*, Η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης – Μύθος και πραγματικότητα και *Ν. Σκλία*, Δικαιοσύνη: Η θέση και η λειτουργία της στο αστικό κράτος, στο περιοδ. «ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ», τεύχ. 37 (1988), σελ. 26 επ. και 13 επ. Ακόμη, πρβλ. *W. Abendroth-K. Lenk*, ό.π. (σημ. 4), σελ. 97 επ., *R. Kuhl*, ό.π. (σημ. 4), σελ. 61 επ., *M. Mialle*, ό.π. (σημ. 4), σελ. 281 επ., *P. Μίλιμπαντ*, Το Κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία (1984), σελ. 103 επ.

106. Η πολιτική ουδετερότητα, όπως αυτή καθιερώνεται για τους δημόσιους λειτουργούς και υπαλλήλους στη συνταγματική μας τάξη, περιγράφεται και σχολιάζεται, μεταξύ άλλων, από τους *Γ. Δρόσο*, Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα (1982), σελ. 240 επ., *Ε. Σπηλιωτόπουλο*, Βασικοί θεσμοί δημοσιοϋπαλληλικού δικαίου (1984), σελ. 69 επ., *Α. Τάχο*, Δημοσιο-υπαλληλικό Δίκαιο (1985), σελ. 109 επ., του ίδιου, Διοικητική Επιστήμη (1985), σελ. 20 επ. Για το ευρύτερο ζήτημα της πολιτικής ουδετερότητας της πολιτείας πρβλ. *Δ. Θ. Τσάτσο*, Σύνταγμα και πολιτική πραγματικότητα (1980), σελ. 43 επ., *Σπ. Φλογαίτη*, Το ελληνικό διοικητικό σύστημα (1987), σελ. 41 επ.

107. Για το ζήτημα των ασυμβιβάστων πρβλ., ιδίως, *Π. Παραρά*, Σύνταγμα 1975 – Corpus II (1985), σελ. 78 επ., *Α. Ραΐκου*, Δικονομικών Εκλογικών Δίκαιον (1982), σελ. 311 επ., *Δ. Θ. Τσάτσο*, Το κοινοβουλευτικόν ασυμβίβαστον εν τω ελληνικώ συνταγματικώ δικαίω (1965).

108. Η νέα διάταξη του άρθρου 37 παρ. 3 προσεγγίζεται, ιδίως, από τους *Ε. Βενιζέλο*, Το Κοινοβουλευτικό Πολίτευμα και η λειτουργία του κατά το Σύνταγμα

10. Από την παρουσίαση που προηγήθηκε και με βάση το κριτήριο του βαθμού επάρκειας των διατάξεων για την δικαστική ανεξαρτησία, διαπιστώνεται ότι τα Συντάγματα του 1844 και του 1864 όχι μόνο περιορίστηκαν στην κατάρθρωση προσωπικών εγγυήσεων, αλλά και ότι οι ρυθμίσεις που επιφύλαξαν αποδείχθηκαν ελλειπείς. Θα πρέπει, πάντως, να αναφερθεί ότι η υιοθέτηση της δημοκρατικής αρχής στο Σύνταγμα του 1864 μετέβαλε «γεννητικά» το περιεχόμενο της δικαστικής λειτουργίας με θετικές, αναμφίβολα, επιπτώσεις και στη διαμόρφωση της ανεξαρτησίας των λειτουργών της. Αντίθετα, τα Συντάγματα του 1911 και του 1952 οργάνωσαν συστηματικότερα την προσωπική ανεξαρτησία, χωρίς όμως να προχωρήσουν παράλληλα στη ρητή κατοχύρωση λειτουργικών εγγυήσεων. Και ναι μεν για το Σύνταγμα του 1911 η επιλογή αυτή – συγκρινόμενη με την έως τότε συνταγματική οργάνωση – μπορεί να συνιστούσε πρόοδο, αλλά για το Σύνταγμα του 1952 αποτελούσε, ασφαλώς, οπισθοδρόμηση, αφού μάλιστα αγνοήθηκε το «κεκτημένο» του 1927. Το Σύνταγμα του 1927 είχε μεριμνήσει, για πρώτη φορά στη συνταγματική ιστορία μας, και για το λειτουργικό σκέλος της δικαστικής ανεξαρτησίας, υιοθετώντας καινοτόμες διατάξεις.

Το Σύνταγμα του 1975/86 διαθέτει αναμφίβολα το *προβάδισμα* σε σχέση με όλα τα προγενέστερα ελληνικά Συντάγματα, διότι επέτυχε να *θωρακίσει* την ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών, συναρθρώνοντας λειτουργικές και προσωπικές εγγυήσεις. Ο συντακτικός νομοθέτης της μεταπολίτευσης δεν στάθηκε στην απλή επανάληψη της συνταγματικής μας παράδοσης, αλλά την εμπλούτισε με σύγχρονες, και γι αυτό ευπρόσδεκτες, ρυθμίσεις, χωρίς βεβαίως να λείπουν οι αμφιλεγόμενες ρυθμίσεις.

Με την πρόσφατη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 επιχειρήθηκε η ενίσχυση της δικαστικής ανεξαρτησίας με την υιοθέτηση ρυθμίσεων, όπως η επιλογή των προέδρων των ανωτάτων δικαστηρίων για τετραετή θητεία (άρθρο 90 παρ. 5), η απαγόρευση ανάθεσης διοικητικών καθηκόντων σε δικαστικούς λειτουργούς (άρθρο 89

μα του 1975/86 (1987), σελ. 80 επ., του ίδιου, Η διάλυση της Βουλής (1986), σελ. 75 επ., Αρ. Μάνεση, Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 (1989), σελ. 41 επ., Μ. Ν. Πικραμένο, Ο θεσμός της υπηρεσιακής-εκλογικής κυβέρνησης (1987), σελ. 58 επ.

παρ. 3) και η συμμετοχή δύο δικαστικών λειτουργών κατώτερων βαθμών στο Α. Δ. Σ. χωρίς ψήφο (άρθρο 90 παρ. 1). Οι ρυθμίσεις αυτές δεν κρίνονται πάντως επαρκείς για τη ριζική αντιμετώπιση των ουσιαστικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η δικαστική ανεξαρτησία. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι με την πρόσφατη αναθεώρηση ενσωματώθηκαν και νέες ρυθμίσεις αμφίβολης αξίας, όπως π. χ. η εκδίκαση των μισθολογικών διαφορών των δικαστών από το δικαστήριο του άρθρου 99 (άρθρο 88 παρ. 2), καθώς και η υποχρεωτική παραπομπή από τα Τμήματα των ανωτάτων δικαστηρίων στην Ολομέλεια του ζητήματος της αντισυνταγματικότητας διάταξης τυπικού νόμου (άρθρο 100 παρ. 4), ενώ υπήρξε μεταβολή βασικών στοιχείων της φυσιγνωμίας του θεσμού του Συμβουλίου της Επικρατείας (βλ. ιδίως τα άρθρα 88 παρ. 6 που προβλέπει την προαγωγή διοικητικών δικαστών στο Συμβούλιο της Επικρατείας και 15 παρ. 3 που ορίζει ότι κατηγορίες ακυρωτικών υποθέσεων αρμοδιότητας ΣτΕ μπορεί να υπάγονται με νόμο στην αρμοδιότητα των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων και ότι το ΣτΕ δικάζει σε δεύτερο βαθμό όπως νόμος ορίζει).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΗΣ ΕΝΔΗΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (1917-1967)

Η βαθιά κρίση που γνώρισε ο τόπος μετά το 1915, η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία ως *εθνικός διχασμός*, είχε ολέθριες επιπτώσεις στη δομή και τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και του πολιτεύματος. Οι επιπτώσεις της ήταν μάλιστα μακροχρόνιες διότι η αντιπαράθεση «βενιζελικών» και «βασιλικών» – των κυρίαρχων πολιτικών παρατάξεων της εποχής – σφράγισε τις εξελίξεις δύο περίπου δεκαετιών. Η δύστοκη πορεία των πολιτικών και πολιτειακών θεσμών προσέλαβε μάλιστα νέες διαστάσεις μετά το αποτυχημένο κίνημα του 1935, που ήταν η *απαρχή* σοβαρών ανακατατάξεων στην πολιτική ζωή της χώρας. Την 4η Αυγούστου 1936 επιβλήθηκε, ως γνωστόν, *δικτατορικό καθεστώς* υπό τον *Ι. Μεταξά* που κατάργησε τις αντιπροσωπευτικές διαδικασίες και καταπάτησε βάνουσα τις ατομικές ελευθερίες. Αμέσως μετά ακολούθησε η *γερμανική κατοχή*, περίοδος σκληρής δοκιμασίας του λαού, με τη λήξη της οποίας η Ελλάδα βρέθηκε σε πλήρη κοινωνική και οικονομική εξαθλίωση. Η απελευθέρωση δεν επρόκειτο, πάντως, όπως θα περίμενε κανείς, να δώσει ένα τέλος στα δεινά που είχαν επισωρευθεί. Η *εμφύλια διαμάχη* αποτέλεσε νέα οδυνηρή δοκιμασία, η οποία είχε εξαιρετικά δυσμενείς συνέπειες στη διαμόρφωση και τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών. Συνέπειες που δεν περιορίστηκαν μόνο στην πενταετή διάρκειά του, αλλά επηρέασαν άμεσα και τη δεκαπενταετή περίοδο εφαρμογής του Συντάγματος 1952.

Η πολυκύμαντη ιστορική διαδρομή της πεντηκονταετίας τροφοδότησε με μόνιμες εντάσεις την πολιτική και πολιτειακή ζωή και καθόρισε αρνητικά την οργάνωση και τη λειτουργία της *δικαιοσύνης*. Στο κεφάλαιο αυτό καταγράφονται συνοπτικά και σχολιάζονται κριτικά οι κυριότερες από τις *τραυματικές εμπειρίες* που γνώρισε η δικαιοσύνη κατά την περίοδο 1917-1967, εξαιτίας των διαδοχικών,

πολύμορφων και «ευρηματικών» επεμβάσεων της πολιτικής εξουσίας στους κόλπους της.

ΤΜΗΜΑ Α

Η δικαιοσύνη υπό το κράτος διαδοχικών επεμβάσεων (1917-1926)

Οι αλλεπάλληλες πολιτικές αναστατώσεις, που έζησε η χώρα λόγω του εθνικού διχασμού από το 1915 έως το 1926, είχαν ως αποτέλεσμα να νοθευτούν οι βασικές αρχές οργάνωσης και τη λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι περιστασιακές παραβιάσεις των εγγυήσεων του Συντάγματος αλλά, πολλές φορές, και η απροκάλυπτη κατάλυσή τους οδήγησαν στην παγίωση ενός κλίματος μόνιμης ανασφάλειας, το οποίο με τη σειρά του υποθήκευε την προσπάθεια εγκαθίδρυσης μιας σύγχρονης δημοκρατικής πολιτείας. Η *θεσμική ρευστότητα* επεκτάθηκε, όπως ήταν φυσικό, και στη δικαιοσύνη, που βίωσε κατά την εξεταζόμενη περίοδο κυριολεκτικά στο «πετσί» της τη σοβούσα πολιτική και πολιτειακή κρίση.

Ι. Το εκκαθαριστικό εγχείρημα της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου (1917-1920)

1. Μετά τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1911, η κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου εφάρμοσε πολιτική ευρύτατων θεσμικών μεταρρυθμίσεων, με σκοπό να *εκσυγχρονίσει* τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και να αναβαθμίσει την ποιότητα της δημόσιας ζωής. Η συντελούμενη πρόοδος ανακόπηκε, ωστόσο, απότομα το 1915 με την εκδήλωση, ανοιχτά, της κρίσης στις σχέσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου και της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου¹⁰⁹. Τα γεγονότα, που ακολούθησαν την παραίτησή της και το διορισμό του Δ. Γούναρη ως πρωθυπουργού, ήταν ραγδαία και ταυτόχρονα δραματικά για την πολιτική και συνταγματική ζωή της χώρας. Οι κρισιμότερες στιγμές της πολυτάραχης αυτής περιόδου ήταν, κατά κοινή παραδοχή, ο σχη-

109. Στη σημασία και τις επιπτώσεις του εθνικού διχασμού αναφέρονται, ιδίως, οι: Ν. Αλιβιζάτος, *όπ. π.* (σημ. 47), σελ. 110 επ., Δ. Ζακυνθινός, *Η πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος* (1965), σελ. 99 επ., Γ. Μαυρογορδάτος, *Ο Διχασμός ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης στο έργο: Ελληνισμός – Ελληνικότητα* (1983), σελ. 69 επ., Π. Πετρίδης, *Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία 1821-1940* (1986), σελ. 160 επ.

ματισμός επαναστατικής προσωρινής κυβέρνησης υπό τους *Ελ. Βενιζέλο, Π. Κουντουριώτη και Γ. Δαγκλή* στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1916 και η επιστροφή του *Ελ. Βενιζέλου* στην Αθήνα, την 13η Ιουνίου 1917, οπότε έθεσε υπό τον έλεγχο του ολόκληρη την επικράτεια.

Η νέα κυβέρνηση των Φιλελευθέρων έταξε ως κύριο στόχο της την τολμηρή και εκτεταμένη *εκκαθάριση* του κρατικού μηχανισμού από τους φιλοβασιλικούς δημόσιους υπαλλήλους και λειτουργούς. Ο κυριότερος λόγος, που εξηγούσε την επιλογή αυτή, ήταν η *δυσλειτουργία* των δημόσιων υπηρεσιών κατά τη διετία 1915-1917. Προβλήθηκε, σχετικά, ότι μεγάλος αριθμός στελεχών της δημόσιας διοίκησης είχε υποταχθεί στα κελεύσματα του «κωνσταντινικού» κράτους και με τη στάση του επέτρεψε την αναβίωση και επικράτηση ακραίων μεθόδων κομματικής συναλλαγής. Εξάλλου, πολλοί είχαν χρησιμοποιηθεί ως όργανα καταδίωξης των οπαδών και φίλων της αντίπαλης παράταξης και είχαν πρωτοστατήσει στα γεγονότα του Νοεμβρίου 1916¹¹⁰. Η κυβέρνηση *Ελ. Βενιζέλου* είχε λοιπόν βάσιμους λόγους να πιστεύει ότι η παραμονή τους στον κρατικό μηχανισμό θα έθετε σε κίνδυνο όχι μόνο την ομαλή λειτουργία του, αλλά και γενικότερα την άσκηση της πολιτικής της¹¹¹.

2. Από την εκκαθάριση δεν ήταν δυνατόν να εξαιρεθεί η δικαιο-

110. Τα γεγονότα της περιόδου 1915-17 και ιδίως τα αποκαλούμενα «Νοεμβριανά», που αποτέλεσαν μία από τις μελανότερες σελίδες της πολιτικής ιστορίας της χώρας, περιγράφουν και σχολιάζουν, μεταξύ άλλων, οι: *Γ. Βενιέρης*, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τόμ. Β' (1970), σελ. 248 επ., *Τ. Βουρνάς*, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1909-1940* (1977), σελ. 163 επ., *Δ. Κόκκινος*, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Δ' (1979), σελ. 1. 210 επ., *Γ. Λεονταρίτης*, *Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου*, στο έργο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ' (1978), σελ. 41 επ.

111. Για την εξήγηση του εκκαθαριστικού εγχειρήματος στις δημόσιες υπηρεσίες *πρβλ.*, ιδίως, *Γ. Βενιέρη*, *ό.π.* (σημ. 110), σελ. 365 επ., *Π. Γ. Δαγκλή*, *Αναμνήσεις-Έγγραφα-Αλληλογραφία*, τόμ. Β' (1965), σελ. 249, *W. Edgar*, *Οι εκκαθαρίσεις του 1917. Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου*, στο έργο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (1980), σελ. 521 επ., *Κ. Ζαβιτσιάνου*, *Αι αναμνήσεις του εκ της Ιστορικής Διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου*, όπως την έζησε, 1914-1922, τόμ. Α' (1946), σελ. 223, *Αλ. Παπαναστασίου*, *Μελέται-Λόγοι-Άρθρα* (1957), σελ. 282.

σύνη. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί, δίχως υπερβολή, ότι βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, επειδή ακριβώς η νέα κυβέρνηση είχε θέσει ως *πρωταρχική επιδίωξή της* την απομάκρυνση των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών που πρόσκεινταν στο αντίπαλο πολιτικό στρατόπεδο. Ήταν γι αυτό εύλογο να μη θέλει να αντιμετωπίσει ένα δικαστικό σώμα εχθρικά διακείμενο, που θα μπορούσε να παρακωλύσει ή και να ματαιώσει το εκκαθαριστικό εγχείρημα¹¹². Προχώρησε, έτσι, αποφασιστικά *αναστέλλοντας τις βασικότερες συνταγματικές εγγυήσεις της προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργών*, ενώ παράλληλα μερίμνησε να τροποποιηθεί η σχετική νομοθεσία.

Όπως έχει αναφερθεί¹¹³, το Σύνταγμα του 1911 περιελάμβανε δέσμη κανόνων, που καθιέρωναν επαρκείς προσωπικές εγγυήσεις για τους δικαστικούς λειτουργούς. Με το ν. δ. της 14ης Ιουνίου 1917¹¹⁴ *ανεστάλησαν* για ένα έτος όλες οι συνταγματικές διατάξεις, που διασφάλιζαν το καθεστώς των δικαστικών και των εισαγγελικών λειτουργών. Έτσι, έπαυσαν να ισχύουν οι ρυθμίσεις για: α) την ισοβιότητα και τη μονιμότητα των μελών του δικαστικού και, αντίστοιχα, του εισαγγελικού κλάδου, β) το όριο ηλικίας για την υποχρεωτική έξοδό τους από την υπηρεσία¹¹⁵ και γ) τη λειτουργία του

112. Ο W. Edgar εύστοχα συνοψίζει τους λόγους των εκκαθαρίσεων, επισημαίνοντας ότι: α) η αντιπολίτευση ήταν τώρα ισχυρή και αποφασισμένη και δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί παρά μόνο με απομάκρυνση των οπαδών της από τη δημόσια διοίκηση, β) η αντιπολίτευση είχε δείξει την αφοσίωσή της στα παλιά ήθη και οι θιασώτες της στην κρατική μηχανή έπρεπε να απομακρυνθούν, αν η Ελλάδα επρόκειτο να προοδεύσει, γ) οι υποστηρικτές του Κόμματος των Φιλελευθέρων απαιτούσαν τις ανταμοιβές, που δεν είχαν πάρει το 1911 (ό.π. [σημ. 111], σελ. 532).

113. Βλ. παραπάνω, Κεφ. Α', ΙΙΙ. 5.

114. Ν. Δ. της 14ης Ιουνίου 1917 «Περί αναστολής πασών των συνταγματικών διατάξεων περί δικαστικών υπαλλήλων (ΕτΚ Α', φ. 126 της 14ης Ιουνίου 1917). Το νομοθέτημα συνοδεύτηκε και από σχετική έκθεση του υπουργικού συμβουλίου, όπου καταγράφονταν οι λόγοι που επέβαλαν την αναστολή των συνταγματικών διατάξεων για τη δικαστική ανεξαρτησία.

115. Το ακριβές όριο ηλικίας για την αποχώρηση των δικαστικών λειτουργών είχε καθοριστεί με τον ν. 104/1913, στα πλαίσια που προέβλεπε η σχετική συνταγματική επιταγή. Το εν λόγω νομοθέτημα όριζε ως όριο για τα μέλη του Αρείου Πάγου τους προέδρους και τους εισαγγελείς εφετών το 70ό έτος και για

Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου¹¹⁶. Επίσης, με το ν. δ. της 11ης Ιουλίου 1917¹¹⁷ επήλθαν δραστικές τροποποιήσεις στην άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας, που περιήλθε στην *αποκλειστική αρμοδιότητα* του υπουργού Δικαιοσύνης¹¹⁸. Ο τελευταίος μπορούσε να επιβάλει, δίχως κανένα περιορισμό, οποιαδήποτε πειθαρχική ποινή και όταν ακόμη δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις που επέβαλε σχετικά ο οργανισμός των δικαστηρίων. Το νομοθέτημα αυτό, όπως άλλωστε και όσα σχετίζονταν με την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης, θα έπρεπε, σύμφωνα με ρητή διάταξη, να υποβληθεί για κύρωση στη λαϊκή αντιπροσωπεία. Τέλος, η κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου δεν παρέλειψε να ρυθμίσει όσα ζητήματα είχαν ανακύψει την περίοδο κατά την οποία την ευθύνη άσκησης της εξουσίας στις «νέες χώρες» είχε αναλάβει η επαναστατική προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, επικυρώθηκαν όλες οι απολύσεις που είχαν πραγματοποιηθεί από την προσωρινή κυβέρνηση¹¹⁹, ενώ θεωρήθηκε ως «μηδέποτε συντελεσθείσα» η απομάκρυνση όσων δικα-

τους υπόλοιπους το 65ο έτος (για το όριο ηλικίας των δικαστών βλ. αγόρευση του Ελ. Βενιζέλου, που δημοσιεύεται στο έργο του Δ. Πετρακάκου, Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος, τόμ. 7ος, 1910-1918 [1941], σελ. 314).

116. Η καθιέρωση του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου είχε προηγηθεί της συνταγματικής του κατοχύρωσης, με τον πολύ σημαντικό ν. ΓΥΛΖ'/1909, που για πολλές δεκαετίες, μαζί με τον μεταγενέστερο ν. ΓΩ'/1911, αποτέλεσαν τον κορμό της νομοθεσίας για την οργάνωση της δικαιοσύνης. Με τις κυριότερες διατάξεις του καθορίστηκε η σύνθεση και οι αρμοδιότητες του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου (για τη σημασία του νόμου πρβλ., ενδεικτικά, Χ. Κουτσονάσιου, (όπ. π. [σημ. 105] σελ. 31).

117. «Περί της πειθαρχικής εξουσίας του Υπουργού της Δικαιοσύνης» (ΕτΚ Α', φ. 138 της 11ης Ιουλίου 1917).

118. Οι συνταγματικές επιταγές για την άσκηση πειθαρχικής εξουσίας στους δικαστές είχαν εξειδικευτεί με λεπτομερείς διατάξεις στο ν. 408/1914 «Περί του κατ'άρθρο 104 του Συντάγματος Πειθαρχικού Συμβουλίου».

119. Βλ. το Ν. Δ. της 23ης Ιουνίου 1917 «Περί των αποτελεσμάτων της απολύσεως δικαστικών τινών λειτουργών και υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 122 της 23ης Ιουνίου 1917). Κριτική στις επιμέρους διατάξεις του νομοθετήματος ασκεί ο Δ. Μαργέλλος (Η Ελληνική Δικαιοσύνη, Κατάστασις-Προβλήματα [1978], σελ. 84). Ενδιαφέρον είναι και το σχετικό δημοσίευμα της εφημ. «ΤΟ ΕΘΝΟΣ» της 12ης Ιουλίου 1917.

στικών είχαν εγκαταλείψει το χώρο δικαιοδοσίας του «κράτους των Αθηνών»¹²⁰.

3. Με την αναστολή του θεσμού της ισοβιότητας *άρχισαν αθρόες απολύσεις* όσων δικαστικών λειτουργών θεωρήθηκε ότι είχαν επιδείξει «φατριαστική» συμπεριφορά κατά τη διετία 1915-1917. Ο μηχανισμός των απολύσεων κινήθηκε την επόμενη ημέρα της δημοσίευσης του ν. δ. της 14ης Ιουνίου 1917, με πεδίο εφαρμογής τον *Άρειο Πάγο*¹²¹. Πρώτος απομακρύνθηκε ο εισαγγελέας του, ενώ ταυτόχρονα άρχισε η διαδικασία ελέγχου για τη στάση των άλλων μελών του κατά την κρίσιμη περίοδο, που είχε ως αποτέλεσμα να απολυθούν ο πρόεδρος, ο αντιπρόεδρος και έξι αρεοπαγίτες¹²². Το β. δ., με το οποίο απολύθηκαν, συνοδεύτηκε από σχετική έκθεση του Υπουργού Δικαιοσύνης προς τον βασιλιά *Αλέξανδρο*. Στην έκθεση προβαλόταν, κυρίως, ως δικαιολογία η απαράδεκτη συμπεριφορά των απολυθέντων στις εργασίες του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου,

120. Η ρύθμιση αυτή περιλαμβάνεται στο ν. δ. της 21ης Ιουνίου 1917 «Περί ανακλήσεως πάντων των διαταγμάτων των αφορώντων εις απόλυσιν εν γένει υπαλλήλων, ως προσχωρησάντων εις την εν Θεσσαλονίκη τέως Προσωρινήν Κυβέρνησιν» (ΕτΚ Γ', φ. 129 της 21ης Ιουνίου 1917).

121. Πρβλ. ενδεικτικά από τον ημερήσιο τύπο της εποχής την εφημ. «ΤΟ ΕΘΝΟΣ» της 15ης Ιουνίου 1917, όπου στο άρθρο «Η εκκαθάρισις της δικαιοσύνης» παρέθετε ονόματα δικαστικών, οι οποίοι επρόκειτο να απολυθούν.

122. Β. δ. της 12ης Ιουλίου 1917 (ΕτΚ Γ', φ. 156 της 19ης Ιουλίου 1917). Απολύθηκαν, συγκεκριμένα, ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου *Χρ. Καψάλης*, ο αντιπρόεδρος *Σπ. Τσαγρής* και οι αρεοπαγίτες *Ν. Μομφεράτος*, *Γ. Μουτσόπουλος*, *Δ. Δεληγεώργης*, *Στ. Λαζανέλης*, *Στ. Ναύτης* και *Π. Κορφωτάκης*. Ο υπουργός Δικαιοσύνης είχε από τις αρχές Ιουνίου 1917 αποστείλει έγγραφο στον *Άρειο Πάγο*, ζητώντας από τον πρόεδρό του να εξηγήσει τους λόγους για τη διενέργεια μεταθέσεων σαράντα πέντε δικαστικών λειτουργών από την 4η Οκτωβρίου 1916 έως την 5η Μαΐου 1917. Ο *Δ. Μαργέλλος* διατυπώνει δικαιολογίες αντιρρήσεις για τον τρόπο που η κυβέρνηση *Ελ. Βενιζέλου* αντιμετώπισε το ζήτημα της στάσης των μελών του Αρείου Πάγου κατά την περίοδο 1915-1917. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι για τη δίωξη και την τιμωρία τους αρκούσε η εφαρμογή των κειμένων πειθαρχικών κανόνων και δεν χρειαζόταν να ανασταλούν οι σχετικές συνταγματικές διατάξεις. Παράλληλα σημειώνει ότι ο *Χρ. Καψάλης* είχε προαχθεί σε πρόεδρο του Αρείου Πάγου από την κυβέρνηση του *Ελ. Βενιζέλου* με εισήγηση του υπουργού Δικαιοσύνης *Ν. Δημητρακόπουλου*, ενώ ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου *Μ. Χατζάκος* έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στο Κόμμα των Φιλελευθέρων (ό.π. [σημ. 119], σελ. 86).

κατά το δικαστικό έτος 1916-17, συμπεριφορά που είχε ως επακόλουθο την ανεπίτρεπτη υποβάθμιση αυτού του τόσο σημαντικού για την αυτοδιοίκηση της δικαιοσύνης οργάνου¹²³. Οι απολύσεις συνεχίστηκαν, πάντως, ως την 13η Ιανουαρίου 1918, οπότε και έπαυσε η αναστολή της ισχύος των διατάξεων του άρθρου 88 του Συντάγματος για την ισοβιότητα και τη μονιμότητα των δικαστικών και, αντίστοιχα, των εισαγγελικών λειτουργών¹²⁴.

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε η κυβέρνηση δεν αρκέσθηκε, πάντως, μόνο στη διενέργεια μεγάλου αριθμού απολύσεων. Προχώρησε, επίσης, σε *σωρεία διορισμών, μεταθέσεων και προαγωγών*, που μετέβαλαν άρδην τη σύνθεση του δικαστικού σώματος σε όλη την κλίμακα των βαθμών του¹²⁵. Η διενέργεια εξάλλου των παραπάνω μεταβολών δεν έγινε με αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου, αλλά από το υπουργικό συμβούλιο και τον υπουργό Δικαιοσύνης, που το είχαν υποκαταστήσει¹²⁶. Είναι χαρακτηριστικό, τέλος, ότι οι προαγωγές και οι διορισμοί δεν πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τις πάγιες διατάξεις, αλλά με βάση τις νομοθετικές αλλαγές που έγιναν και επέτρεπαν αφενός τον *απευθείας διορισμό* δικηγόρων στις κατώτερες βαθμίδες της δικαστικής ιεραρχίας και αφετέρου την προαγωγή των υπηρετούντων δικαστικών, ακόμη και με

123. Στην εξεταζόμενη έκθεση γίνεται σύντομη αναδρομή στη λειτουργία του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου από την ίδρυσή του και επισημαίνεται ότι, ενώ αρχικά είχε λειτουργήσει με αμεροληψία, στη συνέχεια μετατράπηκε σε όργανο εξυπηρέτησης κομματικών σκοπιμοτήτων. Αν και καταλογίζονταν ευθύνες για την εν λόγω εξέλιξη σε όλα τα μέλη του Αρείου Πάγου, τελικά προτάθηκε η απόλυση επτά, που θεωρήθηκε ότι είχαν τη μεγαλύτερη ευθύνη (ΕτΚ Γ', φ. 156 της 19ης Ιουλίου 1917).

124. Οι εκκαθαρίσεις στο δικαστικό σώμα τερματίστηκαν πολύ νωρίτερα από τη λήξη της ετήσιας προθεσμίας, που είχε αρχικά ταχθεί (βλ. το ν. δ. της 22ας Δεκεμβρίου 1917, ΕτΚ Α', φ. 13 της 13ης Ιανουαρίου 1918).

125. Οι εν λόγω υπηρεσιακές μεταβολές δημοσιεύονται στο τρίτο τεύχος της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, μετά την 17η Ιουνίου 1917. Από την ανάγνωση των φύλλων της μπορεί κανείς εύκολα να αντιληφθεί την τεράστια αναστάτωση που προκλήθηκε στους κόλπους του δικαστικού σώματος.

126. Βλ. σχετικά το ν. δ. της 11ης Ιουλίου 1917 «Περί προσόντων των δικαστικών υπαλλήλων», καθώς επίσης και το β. δ. της 10ης Αυγούστου 1917 «Περί εκτελέσεως των άρθρων 6 και 9 του από 11 Ιουλίου διατάγματος».

μειωμένα προσόντα, ως προς το χρόνο παραμονής τους στο βαθμό που κατείχαν¹²⁷.

4. Από τη σκιαγράφηση των νομοθετικών μέτρων της κυβέρνησης *Ελ. Βενιζέλου* προκύπτει, αβίαστα, ότι οι προσωπικές εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας καταλύθηκαν, με επακόλουθο ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός δικαστικών λειτουργών να απομακρυνθεί από την ενεργό υπηρεσία, με τη δικαιολογία της «φατριαστικής διαγωγής» κατά τη διετία 1915-1917¹²⁸. Βασικός εμπνευστής της εν λόγω πολιτικής ήταν ο ίδιος ο *Ελ. Βενιζέλος*, ο οποίος θεωρούσε απαραίτητη την εκκαθάριση του δικαστικού σώματος με την αποβολή των «σεσηπότων μελών» του¹²⁹. Η επέμβαση επέφερε πολλαπλά πλήγματα και ρωγμές στο χώρο της δικαιοσύνης με βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες δυσμενείς επιπτώσεις. Στις βραχυπρόθεσμες περιλαμβάνεται η ριζική μεταβολή που επήλθε στη στελέχωσή της, ενώ στις μακροπρόθεσμες εντάσσεται, ιδίως, η *δημιουργία πρόσφορου εδάφους για την υποθήκευση της δικαστικής ανεξαρτησίας*¹³⁰. Η πα-

127. Οι νέες ρυθμίσεις περιλαμβάνονται, κυρίως, στα άρθρα 1 έως 4 του ν. δ. της 11ης Ιουλίου 1917.

128. Για τον ακριβή αριθμό των απολυθέντων κατά την περίοδο 1917-18 υπάρχουν αρκετές αμφισβητήσεις. Ο *W. Edgar* παραθέτει πίνακα με τις υποστηριζόμενες εκδοχές (ό.π. [σημ. 110], σελ. 535). Ως περισσότερο ακριβή θεωρεί τα στοιχεία της εφημ. «*Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*» της 25ης Οκτωβρίου 1920, η οποία υπολογίζει τους απολυθέντες δικαστικούς σε τετρακόσιους ένδεκα.

129. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο βασιλιάς *Αλέξανδρος*, στο λόγο που εκφώνησε στην Βουλή την 22α Ιουλίου 1917, έκανε εκτενή αναφορά στην ανάγκη εκκαθάρισης της δικαιοσύνης, υποστηρίζοντας χαρακτηριστικά: «Ατυχώς ο βωμός της Δικαιοσύνης δεν απέδειξε πάντας τους λειτουργούς αυτής αξίους της ιεράς εντολής, πολλοί δε των φρουρών του Νόμου έρρηξαν πρώτοι τους δεσμούς αυτού και ενεφάνισαν στασιάζουσιν την μόνην λεγομένην αστασίαστον εξουσίαν, εις βάρος των πολιτών» (ΕτΚ Α', φ. 149 της 22ας Ιουλίου 1917).

130. Για τα αποτελέσματα της εκκαθάρισης, που επιχείρησε η κυβέρνηση *Ελ. Βενιζέλου* στη δικαιοσύνη, πρβλ., ιδίως, *Γ. Λεονταρίτη*, ό.π. (σημ. 110), σελ. 48-49, *Δ. Μαργέλλου*, ό.π. (σημ. 119), σελ. 81, *Α. Μιχαλακόπουλου*, *Λόγοι Κοινοβουλευτικοί* (1962), σελ. 563 επ., *Ι. Μουσούρου*, *Η ιστορία της Ελληνικής Δικαιοσύνης – Ιστορική Επισκόπησης από των πρώτων του υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας αγώνος ετών μέχρι σήμερα* (1940), σελ. 157 επ., *Αλ. Παπαναστασίου*, ό.π. (σημ. 111), σελ. 142. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο *Α. Μιχαλακόπουλος* παραδέχεται, έμμεσα, την κακή λειτουργία της δικαιοσύνης κατά την περίοδο 1917-20, την αποδίδει δε ιδίως στην «ατμόσφαιρα παθών, συγκρούσεων, ταπει-

ράταξη, λοιπόν, που είχε την πρωτοβουλία της συνταγματικής αναθεώρησης του 1911, με την οποία ενισχύθηκε το κράτος δικαίου και ειδικότερα η δικαστική ανεξαρτησία, επωμίσθηκε – κατά μια παράδοση ίσως ιστορική συγκυρία – την ευθύνη της αναίρεσής τους¹³¹.

Π. Οι αμφιλεγόμενες επιλογές της αντιβενιζελικής παράταξης (1920-1922)

1. Στις βουλευτικές εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, για την ανάδειξη αναθεωρητικής βουλής, η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» επέτυχε να κερδίσει άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και να θέσει έτσι – προσωρινά – τέρμα στην κυριαρχία του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων οι ραγδαίες πολιτικές και συνταγματικές εξελίξεις αποκάλυψαν την οξεία πόλωση που επικρατούσε από καιρό στη χώρα. Ο *Ελ. Βενιζέλος* παραιτήθηκε από πρωθυπουργός και αναχώρησε στο εξωτερικό, ενώ παράλληλα διορίστηκε κυβέρνηση συνασπισμού των αντιβενιζελικών κομμάτων, υπό τον *Δ. Ράλλη*, και διενεργήθηκε δημοψήφισμα, δυνάμει του οποίου ο βασιλιάς *Κωνσταντίνος* επέστρεψε στην Ελλάδα¹³².

2. Η διακυβέρνηση της χώρας κατά τη διετία 1920-1922 χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια αποκατάστασης της «κωνσταντινικής νομιμότητος», όπως είχε οικοδομηθεί κατά την περίοδο 1915-1917

νών και χυδαίων συμφερόντων», που είχε δημιουργηθεί την προηγούμενη διετία. Τέλος, ο *Γ. Μπαλής* παρατηρεί ότι τα μέτρα του 1917 ήταν «κολαστικά» και όχι «εξυγιαντικά», δικαιολογούνταν όμως, εν μέρει, από τη «διαφθορά του δικαστικού ήθους» (βλ. περιοδικό «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ» [1923], σελ. 2 επ.).

131. Είναι αξιοσημείωτο, ότι κύριος εμπνευστής και στυλοβάτης της συνταγματικής καθιέρωσης προσωπικών εγγυήσεων για τους δικαστές ήταν ο υπουργός Δικαιοσύνης της κυβέρνησης *Ελ. Βενιζέλου*, *Ν. Δημητρακόπουλος*, που αντιστάθηκε με πείσμα στις προτάσεις βουλευτών για μη κατοχύρωση της ισοβιότητας στο Σύνταγμα του 1911 (βλ. αποσπάσματα αγορεύσεων του στο έργο του *Δ. Πετρακάκου*, ό.π. [σημ. 115], σελ. 285).

132. Για τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 πρβλ., ιδίως, *Ν. Αλιθιζάτου*, ό.π. (σημ. 47), σελ. 121 επ., *Ι. Γιαννουλόπουλου*, Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου, στο έργο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ' (1977), σελ. 146 επ., *Γρ. Δαφνή*, Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα (1961), σελ. 132 επ., *Γ. Δασκαλάκη*, ό.π. (σημ. 47), σελ. 84 επ., *Π. Πετρίδη*, ό.π. (σημ. 109), σελ. 163 επ.

και ανατραπεί στη συνέχεια από την εκκαθάριση της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου¹³³. Με γνώμονα και σταθερά λοιπόν αυτή την αντίληψη, άρχισε η επαναφορά οπαδών και φίλων του κυβερνητικού συνασπισμού στη δικαιοσύνη, καθώς και η απομάκρυνση ή ο υποβιβασμός των βενιζελικών, που είχαν διοριστεί ή προαχθεί κατά την αμέσως προηγούμενη τριετία. Είναι φανερό, ότι οι φιλοβασιλικές κυβερνήσεις δεν προσπάθησαν να αποκαταστήσουν πραγματικά τη δικαστική ανεξαρτησία. Ο στόχος αυτός θα μπορούσε να είχε, εν πολλοίς, επιτευχθεί αν ασκούσαν πειθαρχική δίωξη – σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις του Συντάγματος και της κοινής νομοθεσίας – εναντίον όλων εν γένει των δικαστικών λειτουργών, που είχαν επιδείξει κατά το διάστημα 1915-1920 διαγωγή ασυμβίβαστη προς την ιδιότητά τους¹³⁴. Οι λύσεις αντίθετα, που προκρίθηκαν, συντηρούσαν και διαιώνιζαν το διχαστικό πολιτικό κλίμα, ναρκοθετούσαν την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος και επισώρευαν νέα πλήγματα στη δικαιοσύνη.

Το βασικότερο νομοθέτημα της κυβέρνησης Δ. Ράλλη, για την «αποκατάσταση της νομιμότητας» στη δικαιοσύνη, ήταν το β. δ. της 8ης Νοεμβρίου 1920¹³⁵. Σύμφωνα με τις επιμέρους ρυθμίσεις του, όλοι ανεξαιρέτως οι δικαστικοί και τα στελέχη του εισαγγελικού κλάδου, που είχαν απολυθεί δυνάμει του ν. δ. της 14ης Ιουνίου 1917, επανήλθαν στην ενεργό υπηρεσία και θεωρήθηκαν «ως μηδέποτε απολυθέντες και διατηρούντες πάντα τα εκ της θέσεως αυτών δικαιώματα». Επίσης, ακυρώθηκαν όλοι οι διορισμοί, οι προαγωγές και οι

133. Ο Ι. Γιαννουλόπουλος παρατηρεί: «... ο αντιβενιζελισμός δεν είχε καμιά πρόθεση να παραιτηθεί από τις «εκκαθαρίσεις» στον κρατικό μηχανισμό, που αποτελούσαν καθιερωμένο στοιχείο του τελετουργικού της εναλλαγής των δύο παρατάξεων στην εξουσία τα χρόνια του Διχασμού» (ό.π. σημ. 132, σελ. 154). Βλ. επίσης, Θ. Βερέμη, Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936 (1983), σελ. 57.

134. Ο Δ. Μαργέλλος επισημαίνει σωστά το λανθασμένο τρόπο, με τον οποίο η αντιβενιζελική παράταξη αντιμετώπισε την αποκατάσταση της νομιμότητας στη δικαιοσύνη (ό.π. [σημ. 119], σελ. 89).

135. «Περί επαναφοράς των παρά το Σύνταγμα απολυθέντων δικαστικών υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 258 της 8ης Νοεμβρίου 1920). Το νομοθέτημα αυτό κυρώθηκε αργότερα με το Ψήφισμα της 2ας Αυγούστου 1921 της Γ' Εθνικής Συνέλευσης.

μεταθέσεις, που είχαν διενεργηθεί από την 14η Ιουνίου 1917 έως την 8η Νοεμβρίου 1920. Τέλος, συγκροτήθηκε εκ νέου το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο σύμφωνα με τον ν. ΓΥΛΖ'/1909 και προβλέφθηκε ότι κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του θα είχε επιπλέον την αρμοδιότητα να πραγματοποιεί μεταθέσεις *κατά παρέκκλιση* των πάγιων ορισμών της κοινής νομοθεσίας¹³⁶. Μετά τη δημοσίευση του β. δ. της 8ης Νοεμβρίου 1920 ακολούθησε κύμα παραιτήσεων δικαστικών λειτουργών όλων των βαθμίδων, οι οποίοι έκριναν ως μειωτική για το κύρος τους την πολιτική της κυβέρνησης. Οι παραιτηθέντες πρόβαλαν, κυρίως, ότι οι κρατούντες, αντί να αναζητήσουν τους υπαίτιους της καταρράκωσης της δικαιοσύνης ανάμεσα σε όσους είχαν εφαρμόσει καταχρηστικά τις διατάξεις του ν. δ. της 17ης Ιουνίου 1917, προτίμησαν την επιβολή αδιαφοροποίητων και ισοπεδωτικών ρυθμίσεων¹³⁷.

Με τα δεδομένα αυτά, η κυβέρνηση Δ. Ράλλη, αν και δεν προχώρησε σε εκκαθαρίσεις – όπως είχε συμβεί προηγουμένως κατά την τριετία 1917-1920 – έδειξε ότι προτιμούσε αντί να υιοθετεί λύσεις που θα αποκαθιστούσαν τη διαταραγμένη νομιμότητα, να εφαρμόζει πολιτική για να εξυπηρετεί τις κομματικές της σκοπιμότητες¹³⁸.

III. Τα διαδοχικά ρήγματα στη δικαστική ανεξαρτησία (1922-1926)

1. Μετά τη μικρασιατική καταστροφή εκδηλώθηκε, όπως είναι γνωστό, στρατιωτικό κίνημα υπό την ηγεσία των συνταγματαρχών Ν. Πλαστήρα και Στ. Γονατά, οι οποίοι με προκήρυξη, που εξέδωσαν αμέσως μετά την επιβολή του, αξίωσαν την παραίτηση του βασιλιά,

136. Βλ., επίσης, το ν. 2739/1921 «Περί μεταβολής των περί προσόντων των δικαστικών υπαλλήλων νόμων ΓΥΛΖ' (1909) και ΓΩ' (1911)» (ΕτΚ Α', φ. 201 της 19ης Οκτωβρίου 1921).

137. Ο Δ. Μαργέλλος σημειώνει: «Δικαστικοί λειτουργοί επέλεκοι τόσο μεταξύ των αποκατασταθέντων, όσο και εκ των υποβιβασθέντων, ηρνήθησαν να συνεχίσουν την παροχήν των υπηρεσιών των προς το κράτος» (ό.π. [σημ. 119], σελ. 89).

138. Οι περιορισμένες εκκαθαρίσεις, που έγιναν μετά το 1920, αποδίδονται στην ανάγκη να τηρηθούν τα προσχήματα που επέβαλε η αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής των κυβερνήσεων, καθώς και η διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων (πρβλ. σχετικά Ν. Αλιβιζάτου, ό.π. [σημ. 47], σελ. 123, Θ. Βερέμη, ό.π. [σημ. 133], σελ. 57, Ι. Γιαννουλόπουλου, ό.π. [σημ. 132], σελ. 154).

την άμεση διάλυση της εθνοσυνέλευσης και το σχηματισμό «αχρούου κυβερνήσεως» για τη διενέργεια εκλογών¹³⁹. Την ευθύνη της διακυβέρνησης της χώρας ανέλαβε η «Επαναστατική Επιτροπή», η οποία, αφού συγκέντρωσε το σύνολο των εξουσιών, προχώρησε στην έκδοση μιας σειράς συντακτικών πράξεων, που ανέστειλαν ή τροποποιούσαν διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος¹⁴⁰. Με βάση αυτές τις Συντακτικές Πράξεις άρχισαν εκτενείς εκκαθαρίσεις κρατικών στελεχών της αντίπαλης πολιτικής παράταξης, με διττό σκοπό: αφενός να ανατραπεί η «κωνσταντινική τάξη», που είχε εμπεδωθεί κατά τη διετία 1920-1922 και αφετέρου να αποκατασταθεί η «νομιμότητα» της περιόδου 1917-1920.

Η «Επαναστατική Επιτροπή», προκειμένου να επιτύχει το διπλό στόχο της και στο χώρο της δικαιοσύνης, εξέδωσε τη Συντακτική Πράξη 58/1922¹⁴¹. Το νομοθέτημα αυτό παρείχε στο υπουργικό συμβούλιο τη δυνατότητα να παύει μόνιμα – όχι όμως και ισόβια – στελέχη της τρίτης πολιτειακής λειτουργίας, δίχως να τηρεί τις προβλεπόμενες από το Σύνταγμα και την κοινή νομοθεσία εγγυήσεις. Επίσης, ο υπουργός Δικαιοσύνης μπορούσε να ενεργεί μεταθέσεις δικαστών χωρίς προηγούμενη απόφαση του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου.

Το θεσμικό πλαίσιο συμπληρώθηκε με το ν. δ. της 22ας Οκτωβρίου 1922¹⁴², καθώς και με τις συντακτικού περιεχομένου αποφάσεις της 16ης Δεκεμβρίου 1922¹⁴³. Οι κυριότερες ρυθμίσεις τους

139. Για τα γεγονότα της εξεταζόμενης εποχής πρβλ., ιδίως, Γ. Βournά, ό.π. (σημ. 110), σελ. 299 επ., Ι. Γιαννουλόπουλου, Η επανάσταση του 1922, η δίκη των έξι και η συνθήκη της Λωζάνης, στο έργο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΕ' (1978), σελ. 248 επ., R. Clogg, Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος (1984), σελ. 176 επ., G. Mavrogordatos, Stillborn Republic – Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936 (1983), σελ. 28 επ., Ν. Σβορώνου, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας (1976), σελ. 126 επ.

140. «Διάγγελμα της Επαναστάσεως προς τον Λαόν» (ΕτΚ Α', φ. 187 της 5ης Οκτωβρίου 1922), όπου παρουσιάζονται, συνοπτικά, οι κυριότεροι στόχοι της. Βλ., επίσης, και την επιστολή του βασιλιά Κωνσταντίνου προς τον πρωθυπουργό Ν. Τριανταφυλλάκο, με την οποία ανακοινώνει την παραίτησή του (ΕτΚ Α', φ. 190 της 5ης Οκτωβρίου 1922).

141. ΕτΚ Α', φ. 189 της 5ης Οκτωβρίου 1922.

142. «Περί αποκαταστάσεως των δικαστικών λειτουργών εις την κανονικήν αυτών αρχαιότητα» (ΕτΚ Α', φ. 210 της 16ης Δεκεμβρίου 1922).

είναι, συνοπτικά, οι εξής: α) η *αποκατάσταση* της σειράς στην επετηρίδα με ακύρωση των προαγωγών της διετίας 1920-1922, β) η *επαναφορά* όσων αρεοπαγιτών, προέδρων και εισαγγελέων εφετών είχαν παραιτηθεί ή απολυθεί ή υποβιβάσθει από την 4η Νοεμβρίου 1920 έως την 14η Σεπτεμβρίου 1922, γ) η παροχή της δυνατότητας να *απολύονται* μέλη του Αρείου Πάγου και πρόεδροι εφετών μετά από απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, δ) η *διενέργεια προαγωγών* στους ανώτερους βαθμούς μετά από σχετική απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, ε) η *αναθεώρηση* όσων δικαστικών αποφάσεων είχαν εκδοθεί από την 4η Νοεμβρίου 1920 έως την 14η Σεπτεμβρίου 1922 για την παύση δικαστικών λειτουργιών. Τέλος, με μια σειρά νομοθετικών μέτρων, που θεσπίστηκαν κατά τη διάρκεια του 1922, το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο υποκαταστάθηκε πλήρως από τον υπουργό Δικαιοσύνης, ο οποίος διέθετε πλέον την *αποφασιστική αρμοδιότητα* για τις μεταθέσεις, τις προαγωγές, καθώς και τις τοποθετήσεις όλων των δικαστικών λειτουργών¹⁴⁴.

Η επέμβαση στη δικαιοσύνη αποτελούσε, λοιπόν, *μέρος ευρύτερου πολιτικού σχεδίου* των κυβερνώντων για εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, που θα επέτρεπε στο κόμμα των Φιλελευθέρων και τους συμμάχους του να επικρατήσουν και πάλι¹⁴⁵.

2. Μετά την εκλογική αναμέτρηση της 16ης Δεκεμβρίου 1923 συγκλήθηκε η Δ' εν Αθήναις Συντακτική Συνέλευση, παράλληλα δε ο στρατηγός *Ν. Πλαστήρας* κατέθεσε ενώπιόν της την εξουσία, δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο και την τυπική λήξη της επανάστασης. Η Εθνοσυνέλευση άρχισε έτσι το συντακτικό έργο της για την κατάρτιση νέου καταστατικού χάρτη, που θα είχε πάντως ως βάση το Σύνταγμα του 1864/1911¹⁴⁶. Εξάλλου, διενεργήθηκε ταυτόχρονα δη-

143. «Περί επαναφοράς των απολυθέντων και παραιτηθέντων δικαστικών λειτουργών και υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 274 της 16ης Δεκεμβρίου 1922).

144. Πρβλ. σχετικά *Ι. Μουσούρου*, ό.π. [σημ. 130], σελ. 171 επ.

145. Εύστοχες παρατηρήσεις για την παρέμβαση της «Επαναστάσεως» του 1922 στη δικαιοσύνη διατυπώνουν ο *Δ. Μαργέλλος* (ό.π. [σημ. 119], σελ. 90-91) και ο *Ι. Μουσούρος* (ό.π. [σημ. 130], σελ. 171 επ.).

146. Κατά τις εργασίες της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης πραγματοποιήθηκε εκτενής συζήτηση για την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης. Ειδικότερα, ο *Α. Μιχαλακόπουλος*, σε αγόρευσή του την 12η Ιουλίου 1924 χαρακτήρισε τη δικαιοσύνη της περιόδου 1920-1922 «δουλοπρεπή» και «σιχαμερή», απέκρου-

μοψήφισμα, με το οποίο το πολίτευμα μεταβλήθηκε από βασιλευόμενη σε αβασίλευτη δημοκρατία¹⁴⁷ και ακολούθησαν σημαντικές πολιτικές και συνταγματικές εξελίξεις, που οδήγησαν τελικά στην επιβολή δικτατορικού καθεστώτος από το στρατηγό *Θ. Πάγκαλο*. Τα πολιτικά αίτια της επιβολής του αποδίδονται κυρίως στις εσωτερικές διαμάχες της βενιζελικής παράταξης που δημιούργησαν πρόσφορες συνθήκες για την εκτροπή¹⁴⁸.

Η διακυβέρνηση της χώρας στο εσωτερικό από το καθεστώς *Θ. Πάγκαλου* χαρακτηρίζεται, μεταξύ των άλλων, από την προσπάθεια εκκαθάρισης της δικαιοσύνης, με την υιοθέτηση νομοθετικών μέτρων, με σκοπό τη μεταβολή των υπαρχόντων συσχετισμών στους κόλπους της. Των συσχετισμών εκείνων, δηλαδή, που είχαν διαμορφωθεί μετά το εκκαθαριστικό εγχείρημα του 1922. Το έναυσμα έδωσε το ν. δ. της 30ής Ιουλίου 1925¹⁴⁹, που όριζε ότι όσα ισόβια ή

σε πάντως οποιαδήποτε σκέψη για νέα εκκαθάριση, σημειώνοντας ότι δεν είναι αναγκαία για την πολιτική ζωή της χώρας. Παράλληλα διατύπωσε ενδιαφέρουσες σκέψεις για το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο, την ισοθιότητα και το αμετάθετο των δικαστικών λειτουργιών (ό.π. σημ. 130, σελ. 555 επ.). Ο *Αλ. Παπαναστασίου* υποστήριξε, όμως, την ανάγκη «ψιλής εκκαθαρίσεως» του δικαστικού σώματος για να ανορθωθεί το κύρος της δικαιοσύνης (ό.π. [σημ. 111], σελ. 407 επ.). Κατά την ίδια περίοδο η οργάνωση της δικαιοσύνης συζητήθηκε και από τον νομικό τύπο. Πρβλ., ιδίως, *Χρ. Γιώτη*, Η κατάσταση της Δικαιοσύνης, στο περιοδ. «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ» (1924), σελ. 234 επ., *Δικαστικού*, Η ανόρθωσις της Δικαιοσύνης, στο περιοδ. «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ» (1924), σελ. 285 επ. Διαφωτιστική είναι, επίσης, η αιτιολογική έκθεση για το νομοσχέδιο «Περί προαγωγών και μεταθέσεων των δικαστικών υπαλλήλων», που δημοσιεύεται στο περιοδ. «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ» (1924), σελ. 237 επ.

147. Σχετικά με τις εξελίξεις της εξεταζόμενης περιόδου πρβλ. ιδίως *Ν. Αλιβιζάτου*, ό.π. (σημ. 47), σελ. 130 επ., *Θ. Βερέμη*, Η Αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας, στο έργο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ' (1977), σελ. 271 επ., του ίδιου, ό.π. (σημ. 133), σελ. 113 επ., *Γρ. Δαφνή*, Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, τόμ. Α' (1955), σελ. 161 επ., *Αλ. Παπαναστασίου*, Δημοκρατία και το εκλογικόν σύστημα (γ' έκδ. 1983), σελ. 107 επ., *Αλ. Σβώλου*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 45 επ.

148. Για τη δικτατορία του *Θ. Πάγκαλου* πρβλ., ιδίως, *Θ. Βερέμη*, Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-26 (1982), *Τ. Βουρνά*, ό.π. (σημ. 110), σελ. 330 επ., *Φ. Ν. Γρηγοριάδη*, Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, τόμ. Γ' (1979), σελ. 122 επ., *Γρ. Δαφνή*, ό.π. (σημ. 147), σελ. 276 επ., *Δ. Κόκκινου*, ό.π. (σημ. 110), σελ. 1. 357 επ.

μόνιμα μέλη του δικαστικού σώματος είχαν απολυθεί ή παραιτηθεί ή παραιτηθεί στις προαγωγές μετά το 1920, θα μπορούσαν να επανέλθουν στην υπηρεσία με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου. Οι σχετικές ρυθμίσεις επιδίωκαν να αποκαταστήσουν την τάξη, επαναφέροντας όσα «φιλοβασιλικά» στελέχη είχαν απομακρυνθεί μετά το 1922. Το εγχείρημα συμπληρώθηκε με το ν. δ. της 30ής Σεπτεμβρίου 1925¹⁵⁰ που καθόριζε με συγκεκριμένους κανόνες τον τρόπο σύνταξης, από την ολομέλεια του Αρείου Πάγου, της νέας δικαστικής επετηρίδας. Τέλος, με τη Συντακτική Πράξη της 9ης Ιανουαρίου 1926 καταργήθηκε το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο, που συμπυκνώνει την αυτοδιοίκηση της δικαιοσύνης¹⁵¹ και προβλέφθηκε η δυνατότητα απόλυσης ή θέσης σε διαθεσιμότητα – μόνο με υπουργική απόφαση – των ισόβιων ή μόνιμων δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργών καθ' υπέρβαση των εγγυήσεων του Συντάγματος και της κοινής νομοθεσίας.

Το καθεστώς *Θ. Πάγκαλου* εφάρμοσε παράδοση και αντιφατική πολιτική, με αποτέλεσμα να επανέλθουν στην ενεργό υπηρεσία δικαστικοί λειτουργοί που ήταν υποστηρικτές των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων και να διωχθούν οπαδοί και φίλοι του ευρύτερου φιλελεύθερου και κεντρώου χώρου. Για να εφαρμοσθεί αποτελεσματικά η πολιτική αυτή *παραβιάστηκαν μάλιστα οι βασικότερες εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας* που κατοχυρώνονταν στο Σύνταγμα και στην κοινή νομοθεσία¹⁵².

3. Το καθεστώς του *Θ. Πάγκαλου* παρέμεινε στην εξουσία έως

149. «Περί επαναφοράς των απολυθέντων δικαστικών» (ΕτΚ Α', φ. 199 της 30ής Ιουλίου 1925). Το ίδιο νομοθέτημα αναδημοσιεύτηκε με μια μικρή τροποποίηση ως προς την έναρξη ισχύος του (ν. δ. της 28ης Αυγούστου 1925, ΕτΚ Α', φ. 226 της 28ης Αυγούστου 1925), κυρώθηκε δε με το ν. δ. της 13ης Νοεμβρίου 1927 και έπειτα με το ν. 3992/1929.

150. «Περί ακυρώσεως των κατά το έτος 1923 γενομένων πινάκων αρχαιότητας δικαστικών λειτουργών και καταρτίσεως νέων» (ΕτΚ Α', φ. 284 της 3ης Οκτωβρίου 1925).

151. «Περί καταργήσεως των Διοικητικών και Υπηρεσιακών Συμβουλίων και Επιτροπών των διαφόρων Υπουργείων και του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου» (ΕτΚ Α', φ. 7 της 9ης Ιανουαρίου 1926).

152. Ο *N. Αλιβιζάτος* επισημαίνει ότι το μόνο ελαφρυντικό, που μπορεί να αναγνωρισθεί στη δικτατορία του *Θ. Πάγκαλου*, είναι η πρόθεσή της να «εκδιώξει» το ξεπέραςμα του εθνικού διχασμού (ό.π. [σημ. 47], σελ. 138).

την 22α Αυγούστου 1926, οπότε και ανατράπηκε από στρατιωτικό κίνημα, με επικεφαλής το στρατηγό Γ. Κονδύλη¹⁵³. Αμέσως μετά την επικράτηση του κινήματος σχηματίστηκε κυβέρνηση υπηρεσιακού χαρακτήρα, η οποία – αφού έθεσε σε ισχύ το Σύνταγμα, που είχε ήδη εκπονήσει από το 1925 η επιτροπή Αλ. Παπαναστασίου – προκήρυξε γενικές βουλευτικές εκλογές για την 7η Νοεμβρίου 1926. Η κυβέρνηση Γ. Κονδύλη, στο σύντομο χρονικό διάστημα που διακυβέρνησε τη χώρα, επιχείρησε περιορισμένης έκτασης επέμβαση στη δικαιοσύνη. Κύριος στόχος της ήταν να αντιμετωπίσει, δραστικά, ορισμένα ζητήματα που είχαν ανακύψει στη δικαστηριακή πράξη μετά τη δημοσίευση της Συντακτικής Πράξης της 11ης Οκτωβρίου 1926, η οποία απαγόρευε σε υπουργούς του καθεστώτος Θ. Πάγκαλου να ανακηρυχθούν υποψήφιοι βουλευτές. Τα πρωτοδικεία Αθηνών, Λαμίας, Χίου και Έβρου, αποδεχόμενα ότι η εν λόγω κυβέρνηση είχε αποβάλει τον επαναστατικό χαρακτήρα της, θεώρησαν ότι ήταν υποχρεωμένη να κινείται αυστηρά μέσα στα όρια του Συντάγματος του 1925 και δεν διέθετε συνεπώς την εξουσία να εκδίδει Συντακτικές Πράξεις¹⁵⁴.

Ο Γ. Κονδύλης, μετά την εξέλιξη αυτή, συγκάλεσε το υπουργικό συμβούλιο και εξέδωσε Συντακτική Πράξη, με την οποία ανέστειλε την ισοβιότητα των δικαστών, απέλυσε τους «ασεβήσαντες (δικαστές) προς την από 11η Οκτωβρίου ε. έ. Συντακτικήν Πράξιν» και ακύρωσε τις δικαστικές αποφάσεις, με τις οποίες είχαν ανακηρυχθεί βουλευτές μέλη της κυβέρνησης Θ. Πάγκαλου¹⁵⁵. Την επόμενη ημέρα η ανακήρυξη των υποψηφίων ανατέθηκε στο Πρωτοδικείο Αθηνών, που είχε στο μεταξύ στελεχωθεί από δικαστικούς λειτουργούς της απόλυτης εμπιστοσύνης της κυβέρνησης Γ. Κονδύλη¹⁵⁶. Υπό την

153. Τις πολιτικές εξελίξεις καταγράφει με ακρίβεια ο Γρ. Δαφνής στο έργο του: *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τόμ. Α' (1955), σελ. 328 επ.

154. Αποσπάσματα της απόφασης του Πρωτοδικείου Αθηνών, καθώς και τα ονόματα των δικαστικών που απολύθηκαν, δημοσιεύονται στον ημερήσιο τύπο της εποχής. Βλ., ενδεικτικά, την εφημ. «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» της 23ης Νοεμβρίου 1926.

155. Συντακτική Πράξη «Περί αναστολής της ισχύος των διατάξεων των άρθρων 92 και 93 του Συντάγματος, περί ισοβιότητας και αμεταθέτου των δικαστών» (ΕτΚ Α', φ. 371 της 22ας Οκτωβρίου 1926).

156. Βλ., σχετικά, την υπουργική απόφαση «Περί παραπομπής της εκδικά-

πίεση όμως της κοινής γνώμης η κυβέρνηση αναγκάστηκε να άρει την αναστολή της ισοβιότητας και να επαναφέρει τους απολυθέντες, εκδίδοντας, σχετικά, νέα Συντακτική Πράξη¹⁵⁷.

Η αναστολή της ισοβιότητας επιδοκιμάστηκε από τα πολιτικά κόμματα του ευρύτερου κεντρώου χώρου, ενώ το μέτρο δικαιολογήθηκε και από έγκριτους νομομαθείς, που υποστήριξαν ότι η κυβέρνηση Γ. Κονδύλη ορθά άσκησε συντακτική εξουσία με την επίκληση της αρχής «επανάσταση που επικρατεί δημιουργεί δίκαιο»¹⁵⁸. Είναι χαρακτηριστικό, ότι μόνο το Λαϊκό Κόμμα εξέφρασε ρητά την αντίθεσή του και επιχείρησε – δίχως όμως επιτυχία – να κινητοποιήσει το δικαστικό σώμα και τον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών, ώστε να διαδηλωθεί η αποδοκιμασία του νομικού κόσμου για την υπονόμευση της δικαστικής ανεξαρτησίας¹⁵⁹.

Η εκκαθαριστική επέμβαση, όπως σκιαγραφήθηκε, αντανakλά εύγλωττα τις πολιτικές και πολιτειακές εντάσεις που είχαν κυριαρχήσει και μετά το 1922. Πράγματι, η επικράτηση των στρατιωτικών κινημάτων οδηγούσε κατά κανόνα σε υπέρβαση των συνταγματικών εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας για την ανατροπή των συσχετισμών στους κόλπους της δικαιοσύνης και τον επανακαθορισμό της επετηρίδας. Οι αυθαίρετες μεθοδεύσεις, που είχαν εμφανισθεί

σεως ανακηρύξεως υποψηφίων βουλευτών εις το Πρωτοδικεῖον Αθηνών» (ΕτΚ Α', φ. 375 της 23ης Οκτωβρίου 1926). Με νέα απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών αποκλείστηκαν οι υποψήφιοι που είχαν διατελέσει υπουργοί της κυβέρνησης Θ. Πάγκαλου.

157. «Περί άρσεως αναστολής της ισοβιότητος των δικαστών (ΕτΚ Α', φ. 381 της 29ης Οκτωβρίου 1926).

158. Ο έγκριτος νομομαθής Π. Τσιτσεκλής δικαιολόγησε την έκδοση της Συντακτικής Πράξης, μη παραλείποντας όμως να επισημάνει: «αδικαιολόγητος είναι η εν στιγμή στρατιωτικού θυμού ληφθείσα απόφασις περί αναστολής των άρθρων 92 και 93 του Συντάγματος. Το τοιούτον και αντίκειται προς το Σύνταγμα του 1911 και πάλιν κλονίζει άρδην τα θεμέλια της δικαστικής εξουσίας... Το τοιούτον είναι εντελώς ασύμφορον εις το έθνος και έχω στερεάν και βάσιμον ελπίδα ότι η κυβέρνηση θα ανακαλέση το τοιούτον μέτρον, όπερ ηδύνατο να προσάγη αυτής κηλίδας τυραννικάς» (εφημ. «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» της 24ης Νοεμβρίου 1926).

159. Στον ημερήσιο τύπο της 24ης Νοεμβρίου 1926 δημοσιεύθηκε ψήφισμα διαμαρτυρίας του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, δηλώσεις του Π. Τσαλδάρη, καθώς και των υποψηφίων που είχαν αποκλεισθεί από τις εκλογές.

ήδη τα πρώτα χρόνια του εθνικού διχασμού, είχαν έτσι δημιουργήσει κλίμα ενδημικής ανασφάλειας, επειδή το θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας της δικαιοσύνης είχε τεθεί, κατά μόνιμο τρόπο, υπό την αίρεση των πολιτικών μεταβολών. Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτής της *ενδημικής θεσμικής ρευστότητας* αποτελεί η πρόσκαιρη αναστολή της ισοβιότητας των δικαστικών από την κυβέρνηση Γ. Κονδύλη, η οποία αρκέστηκε απλώς να εφαρμόσει μια διαμορφωμένη, κατά βάση, πρακτική για να καρπωθεί βραχυπρόθεσμα οφέλη, που θα διευκόλυναν τις επιλογές της. Η εκκαθάριση του Γ. Κονδύλη αποδεικνύει ακόμη ότι βασικός στόχος της κατάλυσης των προσωπικών εγγυήσεων, καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, ήταν, εν τέλει, η *επέμβαση στη λειτουργική ανεξαρτησία που αποτελεί την καρδιά του συστήματος των θεσμικών εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας*.

ΤΜΗΜΑ Β'

Από το κίνημα του 1935 έως την απελευθέρωση: επισώρευση πολλαπλών ρωγμών στη δικαιοσύνη

Μετά την εκλογική αναμέτρηση της 7ης Νοεμβρίου 1926 σχηματίστηκε «οικουμενική» κυβέρνηση υπό τον Αλ. Ζαΐμη, στην οποία συμμετείχαν κόμματα τόσο από το βενιζελικό, όσο και από το φιλοβασιλικό στρατόπεδο. Η νέα Βουλή, στην ουσία Συντακτική Συνέλευση με ιδιόρρυθμη αναθεωρητική αρμοδιότητα κύρωσης του Συντάγματος της επιτροπής Παπαναστασίου, διόρισε με ψήφισμά της νέα επιτροπή για την επεξεργασία του Συντάγματος, που ολοκλήρωσε τις εργασίες της τον Απρίλιο. Η ολομέλεια της Βουλής ψήφισε το νέο καταστατικό χάρτη την 2α Ιουνίου 1927¹⁶⁰.

Από την ψήφιση του Συντάγματος του 1927 έως τις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 την εξουσία άσκησε η βενιζελική παράταξη, η οποία παρά την υποδόσκουσα κοινωνική και πολιτική ένταση, επέτυχε να αναδιοργανώσει το κράτος και να εξασφαλίσει τη λειτουργία των θεσμών. Η προσπάθειά της κλονίστηκε, πάντως, σοβαρά στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933, οπότε η νίκη του Λαϊκού Κόμματος συνοδεύτηκε με απότομη κλιμάκωση της έντασης μεταξύ των δύο

160. Για τις διατάξεις του Συντάγματος 1927 και ιδιαίτερα για την κατοχύρωση της δικαστικής ανεξαρτησίας σ' αυτό βλ. Κεφ. Α', ΙΙΙ. 6.

αντιμαχόμενων παρατάξεων και αναβίωση του εθνικού διχασμού, που – διαιωνίζοντας τη βαθιά διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας – καθόρισε, τελικά, την πορεία της δημοκρατίας του μεσοπολέμου¹⁶¹.

Κατά την οκταετία 1927-1935 η δικαιοσύνη δεν δοκίμασε, όπως κατά την αμέσως προηγούμενη δεκαετία, τις οδυνηρές συνέπειες μιας ανοικτής και απροκάλυπτης επέμβασης στη θεσμική συγκρότηση και τη στελέχωσή της. Αντίθετα, διαπιστώνεται ικανοποιητική, κατά βάση, *τήρηση των συνταγματικών εγγυήσεων* της ανεξαρτησίας της, καθώς και των βασικότερων νομοθετημάτων, που προέβλεπαν με λεπτομερείς ορισμούς την οργάνωση και τη λειτουργία της. Υπό τα δεδομένα αυτά το δικαστικό σώμα ξεπέρασε, ως ένα βαθμό, τις τραυματικές εμπειρίες του πρόσφατου παρελθόντος και επιτεύχθηκε ένα *minimum* σταθερότητας. Πρέπει, όμως, να υπογραμμισθεί ότι ο νομοθέτης δεν μερίμνησε για την αποκατάσταση της νομιμότητας στο δικαστικό χώρο, που είχε δεχθεί ισχυρότατα πλήγματα τα πρώτα χρόνια του εθνικού διχασμού. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα να εξακολουθούν τα αποτελέσματα των εκκαθαριστικών επεμβάσεων, με δυσμενείς αναμφίβολα επιπτώσεις, όχι μόνο για τη δικαιοσύνη, αλλά και γενικότερα για το δημοκρατικό πολίτευμα.

Η μικρή, έστω, πρόοδος που συντελέστηκε από το 1927 έως το 1935 ανακόπηκε απότομα με το κίνημα, το οποίο εκδηλώθηκε το Μάρτιο του 1935 και ήταν η απαρχή μιας εξαιρετικά δυσχερούς περιόδου για τη δικαιοσύνη. Η κυβέρνηση *Π. Τσαλδάρη* στην αρχή, το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936 έπειτα και, τέλος,

161. Για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, πρβλ., ενδεικτικά, *Γ. Αλιβιζάτου*, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (1983), σελ. 37 επ., *Γ. Αναστασιάδη*, *Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα* (1981), σελ. 106-107, *του ίδιου*, *Δημοκρατία και εκλογικό σύστημα: Η επικαιρότητα της πολιτικής σκέψης του Αλ. Παπαναστασίου*, στο έργο: *Συνταγματικοί θεσμοί και λειτουργία του πολιτεύματος στην Ελλάδα* (1984), σελ. 181 επ., *Γ. Δασκαλάκη*, ό.π. (σημ. 47), σελ. 132 επ., *Αρ. Μάνεση*, *Συνταγματικών Δίκαιον* (Παν/μιακά Παραδόσεις), τεύχ. Α' (1967), σελ. 213 επ., *Γ. Μανρογόρδατος*, ό.π. (σημ. 139), σελ. 25 επ., *Α. Ρήγου*, *Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία*, στο έργο: *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* (1977), σελ. 175 επ., *του ίδιου*, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής* (1988), σελ. 265 επ., *Αλ. Σβώλου*, ό.π. (σημ. 147), σελ. 19 επ.

οι κυβερνήσεις κατοχής επέφεραν βαθύτατες ρωγμές στη δικαστική ανεξαρτησία, παραβιάζοντας – άλλοτε συγκαλυμμένα και άλλοτε απροκάλυπτα – τις εγγυήσεις που τη συνθέτουν, για να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την τρίτη πολιτειακή λειτουργία.

Ι. Το κίνημα του 1935 και η εκκαθάριση από την κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη

1. Την 1η Μαρτίου 1935 εκδηλώθηκε κίνημα από ομάδα βενιζελικών αξιωματικών με σκοπό να ανατρέψουν την κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη και να επαναφέρουν στην εξουσία το Κόμμα των Φιλελευθέρων που, με μικρές διακοπές, είχε διευθύνει τις τύχες της χώρας από το 1910 έως το 1933. Οι επικεφαλείς του επικαλέστηκαν, για την πρωτοβουλία τους, τον κίνδυνο που διέτρεχε ο τόπος να επιβάλουν οι συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις δικτατορικό καθεστώς και να επαναφέρουν τον βασιλιά¹⁶². Το κίνημα απέτυχε, όπως είναι γνωστό, και η συντηρητική παράταξη προχώρησε δυναμικά όχι μόνο στην καταστολή του και στην τιμωρία των πρωταίτιων, αλλά και σε μια άνευ προηγουμένου εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης και της δικαιοσύνης από υπαλλήλους και λειτουργούς που πρόσκεινταν στον φιλελεύθερο και κεντρώο χώρο. Ακολούθησε μια σειρά πολιτικών και συνταγματικών γεγονότων που σημάδεψαν τις κατοπινές εξελίξεις και είχαν αρνητικές επιπτώσεις στην ομαλή λειτουργία των θεσμών. Ιδιαίτερα πρέπει να μνημονευθούν η σύγκληση Εθνοσυνέλευσης την 1η Ιουλίου 1935 για την αναθεώρηση του Συντάγματος και η επαναφορά του βασιλιά Γεωργίου Β΄ την 25η Νοεμβρίου 1935.

2. Αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη και η πλειοψηφία, η οποία τη στήριζε, συγκέντρωσε τη

162. Τη σημασία και τις επιπτώσεις του κινήματος του 1935 στην πολιτική και συνταγματική ζωή της χώρας επισημαίνουν οι: Ν. Αλιθιζάτος, ό.π. (σημ. 47), σελ. 150 επ., Θ. Βερέμης, ό.π. (σημ. 133), σελ. 171 επ., Τ. Βουρνά, ό.π. (σημ. 110), σελ. 367 επ., Γρ. Δαφνή, ό.π. (σημ. 147), τόμ. Β΄, σελ. 281 επ., Θ. Διαμαντόπουλος, Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου (1985), σελ. 10 επ., Ι. Κολιόπουλος, Το κίνημα του Μαρτίου 1935. Η παλινόρθωση της μοναρχίας, στο έργο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΕ΄ (1978), σελ. 358 επ., του ίδιου, Παλινόρθωση-Δικτατορία-Πόλεμος 1935-1941 (1985), σελ. 18 επ., Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ό.π. (σημ. 84), σελ. 40 επ., Σπ. Λιναρδάτος, Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου (ε΄ έκδ. 1983), σελ. 13 επ.

συντακτική και τη νομοθετική εξουσία¹⁶³. Βασική της επιδίωξη ήταν να μεταβάλει ριζικά τους όρους λειτουργίας του πολιτικού συστήματος και να απονευρώσει εντελώς τα ερείσματα της βενιζελικής παράταξης σε όλο το φάσμα του κρατικού μηχανισμού¹⁶⁴.

Η επιδίωξή τους για εκτεταμένη εκκαθάριση στο χώρο της κρατικής εξουσίας και, ειδικότερα, της δικαιοσύνης, αποτυπώθηκαν ιδίως στις ρυθμίσεις της Β'/1935 Συντακτικής Πράξης¹⁶⁵, με τις οποίες προβλεπόταν η αναστολή της ισοβιότητας των δικαστικών και της μονιμότητας των εισαγγελικών λειτουργών. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του προοιμίου της, όπου γίνεται emphaticά επίκληση της «εκδηλωμένης θελήσεως του ελληνικού λαού, όπως πάσαι αι δημόσιαι υπηρεσίαι αποτελεσθώσιν μόνον εξ υπαλλήλων ηθικών και αφοσιωμένων εις το καθήκον αυτών». Οι κυβερνώντες ήθελαν έτσι να εμφανίσουν ως λόγο αναστολής των συνταγματικών εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας την δήθεν ανεντιμότητα και ανηθικότητα ορισμένων λειτουργών της δικαιοσύνης, για να συγκαλύψουν τις πραγματικές αιτίες του εγχειρήματος. Από την απαρίθμηση, ό-

163. Η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη προχώρησε στην έκδοση της Α' Συντακτικής Πράξης «Περί καταργήσεως της Γερουσίας, διαλύσεως της Βουλής, συγκλήσεως εθνοσυνελεύσεως και μεταρρυθμίσεως του Συντάγματος» (ΕτΚ Α', φ. 113 της 1ης Απριλίου 1935). Στο προοίμιο της γινόταν προσπάθεια να δικαιολογηθούν τα παραπάνω μέτρα, με την επίκληση της ανάγκης για την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

164. Οι εκτεταμένες εκκαθαρίσεις οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στις πιέσεις που ασκούσαν οι αδιάλλακτοι φιλοβασιλικοί, με επικεφαλής τον Γ. Κονδύλη, στην κυβέρνηση, για να απομακρύνει οπαδούς και φίλους του ευρύτερου κεντρώου χώρου από τον κρατικό μηχανισμό (πρβλ. τις σχετικές δηλώσεις του πρωθυπουργού Π. Τσαλδάρη στην εφημ. «Ο ΤΥΠΟΣ» της 27ης Μαρτίου 1935. Πρβλ., επίσης, Ι. Κολιόπουλου, ό.π. [σημ. 162], σελ. 364, Π. Πετρίδη, ό.π. [σημ. 109], σελ. 183).

165. «Περί αναστολής της ισοβιότητος των Δικαστών και της μονιμότητος των Εισαγγελέων και Αντεισαγγελέων, ως και των Ειρηνοδικών, Πταισματοδικών και δικαστικών υπαλλήλων εν γένει» (ΕτΚ Α', φ. 113 της 1ης Απριλίου 1935). Η επιθυμία των αδιάλλακτων φιλοβασιλικών για βαθιά και εκτεταμένη εκκαθάριση αναδεικνύεται ανάγλυφα στα δημοσιεύματα του φιλικού τους τύπου, που προέτρεπαν την κυβέρνηση να εφαρμόσει αποφασιστικά το σχετικό θεσμικό πλαίσιο (πρβλ., ενδεικτικά, τη σχετική αρθρογραφία στις εφημ. «ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ» της 3ης Απριλίου 1935 και «ΠΡΩΪΑ» της 5ης Απριλίου 1935).

μως, των λόγων απόλυσης προκύπτει, αβίαστα, ότι η με οποιονδήποτε τρόπο υποστήριξη του κινήματος του 1935 αποτελούσε τον κυριότερο, αν όχι το μοναδικό, λόγο της σχεδιαζόμενης εκκαθάρισης¹⁶⁶. Με την εν λόγω Συντακτική Πράξη ανατέθηκε, μάλιστα, στο υπουργικό συμβούλιο η διενέργεια όχι μόνο των απολύσεων, αλλά και η άσκηση του συνόλου των αρμοδιοτήτων του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου. Επίσης, ορίστηκε ότι η πλήρωση των θέσεων που θα παρέμεναν κενές λόγω των απολύσεων θα γινόταν με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου δίχως τήρηση των συνήθων εγγυήσεων και διαδικασιών¹⁶⁷.

Η εκκαθάριση δεν περιορίστηκε, πάντως, μόνο στο χώρο της τακτικής δικαιοσύνης, αλλά επεκτάθηκε και στο νεοσύστατο τότε *Συμβούλιο της Επικρατείας*. Για το σκοπό αυτό εκδόθηκε η Γ'/1935 Συντακτική Πράξη, η οποία περιέλαβε ανάλογες διατάξεις για την αναστολή της ισοβιότητας των μελών του¹⁶⁸. Οι λόγοι απόλυσης καθώς επίσης και ο τρόπος πλήρωσης των κενών θέσεων ταυτίζονταν, βασικά, με τους ορισμούς για τους λειτουργούς της τακτικής δικαιοσύνης. Έτσι, διευκολυνόταν ο πλήρης έλεγχος του δικαστικού σώματος, κατ'απόκλιση των σχετικών συνταγματικών εγγυήσεων. Και οι δύο Συντακτικές Πράξεις όριζαν, τέλος, ότι οι κατ'εφαρμογή

166. Σύμφωνα με το άρθρο 6 της Β' Συντακτικής Πράξης, ως λόγοι απόλυσης ορίζονταν: «α) Εάν οι υπάλληλοι προσεχώρησαν ή οπωσδήποτε έστω και εμμέσως υποβόηθησαν το επαναστατικόν κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935. β) Εάν επέδειξαν ανικανότητα περί την εκπλήρωση των καθηκόντων αυτών. γ) Εάν επέδειξαν διαγωγήν ασυμβίβαστον προς το λειτούργημα αυτών. δ) Εάν δι'οιονδήποτε λόγον δεν κέκτληται το απαιτούμενον ηθικόν κύρος, διά να ασκήσωσι το λειτούργημα αυτών».

167. Η ισοβιότητα και η μονιμότητα των δικαστικών και αντίστοιχα των εισαγγελικών λειτουργών ανεστάλη για οκτώ ημέρες. Ειδικά για τις απολύσεις εισαγγελέων και αντεισαγγελέων Πρωτοδικών απαιτούνταν γνωμοδότηση επιτροπής υπό τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου (άρθρα 1, 2 και 3 της Β' Συντακτικής Πράξης). Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 7 το υπουργικό συμβούλιο όριζε τα μέλη του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου.

168. «Περί αναστολής της μονιμότητος των δημοσίων υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 133 της 1ης Απριλίου 1935). Είναι, ασφαλώς, ενδιαφέρον ότι η αναστολή της ισοβιότητας των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ελεγκτικού Συνεδρίου προβλέφθηκε στη Συντακτική Πράξη, που αφορούσε τους δημοσίους υπαλλήλους.

τους πράξεις του υπουργικού συμβουλίου εξαιρούνταν από τον έλεγχο νομιμότητας ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας¹⁶⁹.

3. Η εφαρμογή των Β' και Γ' Συντακτικών Πράξεων του 1935 είχε ως άμεση συνέπεια να απολυθεί ένας ικανός, για τα δεδομένα της εποχής, αριθμός λειτουργών της τακτικής δικαιοσύνης και του Συμβουλίου της Επικρατείας¹⁷⁰. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν πολυάριθμες προαγωγές, διορισμοί, μεταθέσεις και τοποθετήσεις που επέφεραν σοβαρότατες μεταβολές στη σύνθεση και διά μέσου αυτής στην οργάνωση και τη λειτουργία του δικαστικού σώματος.

Οι επιπτώσεις της εκκαθάρισης του 1935 στον ευαίσθητο δικαστικό χώρο ήταν καθοριστικές και σημάδεψαν ασφαλώς την κατοπινή πορεία του¹⁷¹. Τα όργανα, που εξασφάλιζαν την αυτοδιοίκησή

169. Για τη ρύθμιση αυτή, που συναντάται και σε μεταγενέστερες περιόδους ανωμαλίας, πρβλ., ιδίως, *Π. Παραρά*, Το εκ Συντακτικών Πράξεων απαράδεκτον της αιτήσεως ακυρώσεως, ΕΕΝ (1975), σελ. 132-148.

170. Για την επιλογή των απολυθέντων συνεργάστηκαν με τον υπουργό Δικαιοσύνης ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου Δ. Ζιλήμων και ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Α. Γιδόπουλος, καθώς και ορισμένοι αρεοπαγίτες (βλ. τις εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» και το «ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΜΕΛΛΟΝ» της 3ης Απριλίου 1935). Απολύθηκαν τριάντα τρεις λειτουργοί της τακτικής δικαιοσύνης όλων των βαθμίδων, μεταξύ των οποίων δυο αντιπρόεδροι του Αρείου Πάγου και έξι αρεοπαγίτες. Ο υπουργός Δικαιοσύνης δήλωσε ότι οι παραπάνω απολύσεις έγιναν με αποκλειστικό γνώμονα την επαγγελματική ανεπάρκεια και την ηθική κατάπτωση των απολυθέντων (εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» της 24ης Απριλίου 1935). Από το Συμβούλιο της Επικρατείας απολύθηκαν πέντε σύμβουλοι, ενώ αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος παραιτήθηκε ο πρόεδρος του Κ. Ρακπιάν, που είχε κατ' επανάληψη διατελέσει υπουργός σε κυβερνήσεις του Κόμματος των Φιλελευθέρων (για την παραίτησή του έγινε μια ενδιαφέρουσα όσο και αποκαλυπτική συζήτηση από τις στήλες του νομικού περιοδικού ΘΕΜΙΣ, μεταξύ του Θ. Τσάτσου και του Γ. Χλωρού. Βλ., σχετικά, ΘΕΜΙΣ, τόμ. ΝΒ', σελ. 481-484 και αντίστοιχα τόμ. ΝΓ', σελ. 82 επ. και 210 επ.).

171. Η εκκαθάριση που επιχείρησε η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη δεν σχολιάστηκε ιδιαίτερα στο νομικό τύπο. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι στα περιορισμένα σχόλια που έγιναν, φάνηκε να αντιμετωπίζεται με θετική διάθεση. Ειδικότερα, η ΘΕΜΙΣ παρατηρεί ότι με την αναστολή της ισοβιότητας απομακρύνθηκαν αρκετά «άχρηστα στοιχεία» του δικαστικού σώματος. Δεν παραλείπει, ωστόσο, να επικρίνει τη μέθοδο που ακολουθήθηκε, σημειώνοντας: «... θα επροτιμώμεν να μη συντελεσθή αύτη η εκκαθάρισις διά της αναστολής, της ισοβιότητος τουλάχιστον, αλλά καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον ... Ισοβιότητα που αναστέλλεται

του, απογυμνώθηκαν από τις αρμοδιότητές τους, οι οποίες πέρασαν στον πλήρη έλεγχο της εκτελεστικής λειτουργίας. Οι φορείς της τελευταίας «αξιοποίησαν» μάλιστα στο έπακρο τις δυνατότητες που διέθεταν μετά την αναστολή των εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας, επεμβαίνοντας δυναμικά στη στελέχωση της δικαιοσύνης. Η πραγματοποίηση αθρόων απολύσεων, προαγωγών, μεταθέσεων και διορισμών είχε ως αποτέλεσμα να απομακρυνθούν δικαστικοί λειτουργοί προσκείμενοι στον ευρύτερο κεντρώο χώρο και να προωθηθούν οι φιλικά προσκείμενοι στην κυβέρνηση *Π. Τσαλδάρη*. Παράλληλα, άρχισε να *μορφοποιείται και να «εμπλουτίζεται» ένα νομοθετικό οπλοστάσιο από πράξεις αυξημένης τυπικής ισχύος* – που διακρίνονταν για την ετερογένεια των διατάξεων και την αοριστία της διατύπωσής τους – το οποίο επρόκειτο να υποκαταστήσει στο μέλλον τη συνταγματική νομιμότητα¹⁷².

II. Η συμβιβαστική αποκατάσταση από την κυβέρνηση Κ. Δεμερτζή

1. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, αμέσως μετά την άφιξή του στην Ελλάδα, προσπάθησε να αμβλύνει την κοινωνική ένταση και να εκτονώσει την πολιτική οξύτητα, προβαίνοντας σε μια σειρά ενεργειών με σημαντικότερη το διορισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης υπό τον μετριοπαθή καθηγητή Κ. Δεμερτζή. Η νέα κυβέρνηση, αμέσως μετά το διορισμό της, χορήγησε αμνηστία στους υπεύθυνους του στρατιωτικού κινήματος και προκήρυξε εκλογές για την ανάδειξη αναθεωρητικής Βουλής.

Στα πλαίσια της προσπάθειας για βαθμιαία εκτόνωση της κρίσης δημοσιεύθηκαν τρεις Συντακτικές Πράξεις, για να αποκαταστήσουν την ομαλότητα. Εν πρώτοις, δημοσιεύθηκε η Α/1936 Συντακτική

κάθε τρεις και λίγο δεν είναι ισοδότης. Αν δεν πρέπει να υφίσταται αυτή ως συνταγματικός θεσμός – και πρέπει να υφίσταται – ορθόν είναι να μη κλονίζεται η επί τον θεσμόν τούτον πίστις» (ΘΕΜΙΣ, τόμ. ΜΣΤ΄, σελ. 458). Οι ίδιες περίπου απόψεις εκφράζονται και στη ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ (1936), σελ. 1 επ.

172. Ο Ν. Αλιβιζάτος επισημαίνει την επικράτηση τριπλής συνταγματικής ανασφάλειας, που δημιουργήθηκε λόγω των Συντακτικών Πράξεων, οι οποίες αποτέλεσαν ένα τύποις παρασύνταγμα, που υποκατέστησε το Σύνταγμα της χώρας (ό.π. σημ. 47, σελ. 157). Η δέσμη των Συντακτικών Πράξεων, που εξέδωσε η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη, «νομιμοποιήθηκε» αργότερα με ψήφισμα της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης.

Πράξη που καθόριζε με συγκεκριμένες και ειδικές διατάξεις τους όρους επαναφοράς των δικαστικών λειτουργιών¹⁷³. Στο πρώτο άρθρο προβλεπόταν ότι μέσα σε προθεσμία δώδεκα μόνο ημερών μπορούσαν να διοριστούν στις θέσεις που κατείχαν πριν την απόλυσή τους μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας, δικαστικοί και εισαγγελικοί λειτουργοί από το βαθμό του προέδρου και αντίστοιχα του εισαγγελέα εφετών και πάνω. Την απόφαση για τον εκ νέου διορισμό τους ελάμβανε, μετά από γνωμοδότηση υπηρεσιακού συμβουλίου, το υπουργικό συμβούλιο «κατά την απόλυτον αυτού διακριτικήν εξουσίαν και άνευ ουδεμιάς αιτιολογίας»¹⁷⁴. Για τους κατώτερους βαθμούς αρκούσε υπουργική απόφαση, με σύμφωνη γνώμη συμβουλίου το οποίο διερευνούσε προηγουμένως «αν υπήρξε εύλογος αιτία επιβάλλουσα την απόλυσιν των υπαλλήλων προς το συμφέρον της υπηρεσίας, μη υποχρεούμενον να αιτιολογήση τας γνωματεύσεις αυτού»¹⁷⁵. Η Α'/1936 Συντακτική Πράξη περιείχε επίσης ορισμούς για υποχρεωτική επανάκριση όσων δικαστικών είχαν προαχθεί μετά την 1η Απριλίου 1935, παγιώνοντας έτσι τους συσχετισμούς που είχαν διαμορφωθεί στη δικαστική επετηρίδα το διάστημα κατά το οποίο την ευθύνη για τη διακυβέρνηση της χώρας είχε η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη¹⁷⁶. Παρείχε δε τη δυνατότητα να κριθούν από το Ανώτατο

173. «Περί επαναφοράς απολυθέντων δημοσίων πολιτικών υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 18 της 14ης Ιανουαρίου 1936). Η Α' Συντακτική Πράξη καθόριζε επίσης τη διαδικασία επαναφοράς των διπλωματικών, των πανεπιστημιακών και των ανώτερων υπαλλήλων των υπουργείων.

174. Σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 2 της Α'/1936 Συντακτικής Πράξης στο συμβούλιο που γνωμοδοτούσε συμμετείχαν οι πρόεδροι του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Ελεγκτικού Συνεδρίου και του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, καθώς και ο αρχαιότερος αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου. Το συμβούλιο έπρεπε να εξετάσει αν υπήρχε εύλογη αιτία για την απόλυση των δικαστικών.

175. Σύμφωνα με το άρθρο 2 της Β'/1936 Συντακτικής Πράξης το συμβούλιο αποτελούνταν από τον πρόεδρο, ένα αντιπρόεδρο και τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, καθώς και από δύο αρεοπαγίτες, που ορίζονταν από το υπουργικό συμβούλιο.

176. Στο άρθρο 7 παρ. 1 της Α'/1936 Συντακτικής Πράξης προβλέφθηκε ότι στην ουσιαστική κρίση του υπουργικού συμβουλίου, καθώς και των υπηρεσιακών συμβουλίων, υπόκεινται μόνον οι προαγωγές των μόνιμων δημοσίων υπαλλήλων που έγιναν μετά την 1η Απριλίου 1935 κατά παράβαση των έως τότε ισχυουσών διατάξεων. Με τον τρόπο αυτό δεν επιχειρήθηκε πλήρης αποκατά-

Δικαστικό Συμβούλιο για προαγωγή μόνον όσοι δικαστικοί είχαν παραλειφθεί στις κρίσεις της «μετακινηματικής» περιόδου¹⁷⁷. Η ρύθμιση αυτή ήταν όμως κολοβή, διότι εντασσόταν στη λογική της μερικής αποκατάστασης, στην οποία δεν χωρούσε φυσικά ριζική αναθεώρηση όσων είχαν πραγματοποιηθεί μετά την 1η Απριλίου 1935.

2. Από τη σύντομη περιγραφή των βασικών επιλογών της κυβέρνησης *Κ. Δεμερτζή* προκύπτει ότι δεν ήταν διατεθειμένη να ακυρώσει υπο αέτο τις αθρόες μεταβολές, οι οποίες είχαν στο μεταξύ συντελεσθεί¹⁷⁸. Μεταβολές που, εκτός από τις απολύσεις, εκτείνονταν σε προαγωγές, μεταθέσεις, τοποθετήσεις, καθώς επίσης και νέους διορισμούς. Η βασική φιλοσοφία που πρυτάνευσε είναι αποκαλυπτική των μικρών περιθωρίων της κυβέρνησης για την άσκηση μιας πραγματικά συμφιλιωτικής πολιτικής, η οποία θα δημιουργούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να επουλωθούν τα τραύματα που προκάλεσε το κίνημα του 1935 και οι κατοπινές επεμβάσεις στη δικαιοσύνη. Με τις επιλογές της επιχείρησε, κυρίως, να εξισορροπήσει αντιτιθέμενες τάσεις, με αποτέλεσμα να ικανοποιούνται περισσότεροι οι επιδιώξεις των φιλοβασιλικών πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες στη συγκεκριμένη συγκυρία είχαν άλλωστε και την πρωτοβουλία στη διαμόρφωση των εξελίξεων¹⁷⁹. Έτσι, οι άτολμες και συμβιβα-

σταση της νομιμότητας, αλλά η ακύρωση ορισμένων προαγωγών που ήταν καθαφάνως παράνομες.

177. Βλ. σχετικά το άρθρο 8 της Α'/1936 Συντακτικής Πράξης.

178. Η ένωση εκκαθαρισθέντων δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων υποστήριξε ότι η σύνθεση των συμβουλίων ήταν διαβλητή, διότι δεν μετείχαν επανελθόντες, αλλά μόνο λειτουργοί και υπάλληλοι που ευνοήθηκαν από την εκκαθάριση του 1935 (εφημ. «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» της 31ης Ιανουαρίου 1936). Η εν λόγω ένωση ζήτησε, επίσης, να επανέλθουν όλοι και να παραπεμφθούν όσοι θεωρούνται υπαίτιοι για πειθαρχικά παραπτώματα, σύμφωνα με τις διατάξεις του ισχύοντος πειθαρχικού δικαίου (εφημ. «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» της 3ης Φεβρουαρίου 1936). Τις παραπάνω απόψεις υποστήριξε και ο *Θ. Τσάτσος* με άρθρο του στην εφημ. «ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΝΕΑ» της 17ης Ιανουαρίου 1936.

179. Για την αποκατάσταση της νομιμότητας στον κρατικό μηχανισμό κινήθηκαν δραστήρια τόσο ο *Θ. Σοφούλης* όσο και ο *Α. Παπαναστασίου*, που αποδοκίμασαν τις ρυθμίσεις των Συντακτικών Πράξεων, καθώς και την εφαρμογή τους στην πράξη. Μετριοπαθή στάση τήρησε ο *Π. Τσαλδάρης*, ενώ οι *Γ. Κονδύλης* και *Ι. Θεοτόκης* υποσχέθηκαν ότι – αν αναλάμβαναν την εξουσία μετά τις εκλογές – θα καταργούσαν το θεσμικό πλαίσιο της κυβέρνησης *Κ. Δεμερτζή* (εφημ.

στικές ρυθμίσεις της κυβέρνησης *Κ. Δεμερτζή*, σε συνδυασμό με τις δυσχερείς πολιτικές και πολιτειακές συνθήκες, που επρόκειτο να ακολουθήσουν, είχαν ως αναπόφευκτη συνέπεια να εγχαραχθούν στο σώμα της δικαιοσύνης οι αυθαίρετες μεταβολές που επιβλήθηκαν μετά το κίνημα του 1935. Υπό τα δεδομένα αυτά, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για ένα *πολιτικά μονοσήμαντο προσανατολισμό της δικαιοσύνης* και, γενικότερα, του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος ενισχύθηκε τα επόμενα χρόνια¹⁸⁰.

III. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και η κατάλυση της δικαστικής ανεξαρτησίας (1936-1940)

1. Η Γ' Αναθεωρητική Βουλή, όπως αποκλήθηκε, συνήλθε την 2α Μαρτίου 1936, χωρίς όμως να κατορθώσει να αναδείξει κυβέρνηση η οποία να διαθέτει την εμπιστοσύνη της. Την 30ή Απριλίου 1936 διέκοψε τις εργασίες της για πέντε μήνες, παρέχοντας ταυτόχρονα εξουσιοδότηση στην κυβέρνηση του *Ι. Μεταξά* – που ανέλαβε πρωθυπουργός μετά το θάνατο του *Κ. Δεμερτζή* – να νομοθετεί κατά τη διάρκεια της απουσίας της. Τα παραπάνω γεγονότα λειτούργησαν καταλυτικά διότι επέτρεψαν στον *Ι. Μεταξά* να επιβάλει δικτατορικό καθεστώς, εκμεταλλευόμενος την αδυναμία των μεγαλύτερων πολιτικών κομμάτων να βρούν λύσεις για έξοδο από την κρίση¹⁸¹.

Την 4η Αυγούστου 1936 ο βασιλιάς εξέδωσε, με πρόταση της

«ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» της 5ης Ιανουαρίου 1936).

180. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο *Κ. Δεμερτζής*, απαντώντας στον *Γ. Κονδύλη*, για την αποκατάσταση των απολυθέντων, παραδέχθηκε ότι οι αντιβενιζελικοί δημόσιοι λειτουργοί και υπάλληλοι ευνοήθηκαν από τις διατάξεις των Συντακτικών Πράξεων διότι δεν θίχτηκαν οι υπηρεσιακές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν μετά το κίνημα του 1935 (εφημ. «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» της 9ης Ιανουαρίου 1935).

181. Για τα γεγονότα που οδήγησαν στην επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου 1936 πρβλ., ιδίως, *Ν. Αλιθιζάτου*, ό.π. (σημ. 47), σελ. 158 επ., *Τ. Βουρνά*, ό.π. (σημ. 110), σελ. 455 επ., *Γρ. Δαφνή*, ό.π. (σημ. 147), τόμ. Β', σελ. 415 επ., *Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, ό.π. (σημ. 84), σελ. 49 επ., *Ι. Κολιόπουλου*, ό.π. (σημ. 162), σελ. 382 επ., *Σπ. Λιναρδάτου*, 4η Αυγούστου (έκδ. ε' 1988) σελ. 9 επ., *Π. Πετρίδη*, Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, στο έργο: Αλέξανδρος Παπαναστασίου – Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο (1987), σελ. 171 επ.

κυβέρνησης *I. Μεταξά*, δύο βασιλικά διατάγματα, με τα οποία αναστέλλονταν οι σημαντικότερες συνταγματικές εγγυήσεις των ατομικών ελευθεριών και διαλυόταν η Γ' Αναθεωρητική Βουλή. Το δικτατορικό καθεστώς διατήρησε, πάντως, τυπικά σε ισχύ τις υπόλοιπες διατάξεις του Συντάγματος του 1911 – που είχε επαναφερθεί την 10η Οκτωβρίου 1935 – επιδιώκοντας να δημιουργήσει την εντύπωση ότι επρόκειτο, κατά τα λοιπά, να τηρηθεί η *συνταγματική νομιμότητα*. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, δεν άσκησε, τουλάχιστον στην αρχή, ευθέως συντακτική εξουσία, αλλά περιορίστηκε στην ιδιοποίηση της νομοθετικής εξουσίας εκδίδοντας αναγκαστικούς νόμους.

2. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, όπως έμεινε γνωστό στην ιστορία, απέφυγε να ακολουθήσει, καταρχήν, τη γνωστή μέθοδο της αναστολής των συνταγματικών εγγυήσεων της προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργών. Αντίθετα, προτίμησε να επιβάλει τις αντισυνταγματικές στην πραγματικότητα επιλογές του, τροποποιώντας με καθυστέρηση τη δέσμη των κυριότερων κανόνων της σχετικής κοινής νομοθεσίας. Συγκεκριμένα, με τους α. ν. 1752/1939¹⁸² και 1886/1939¹⁸³ επέφερε σοβαρότατες αλλαγές στη συγκρότηση του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου και, αντίστοιχα, του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου, θέτοντας υπό τον απόλυτο έλεγχό του τόσο την πειθαρχική εξουσία, όσο και τη διενέργεια των υπηρεσιακών μεταβολών των δικαστικών λειτουργών. Ειδικότερα, τα μέλη των δύο παραπάνω οργάνων ορίζονταν με *απόφαση του υπουργού Δικαιοσύνης*, ενώ θεσμοθετήθηκε και η συμμετοχή του γενικού γραμματέα του υπουργείου Δικαιοσύνης ως «τοποτηρη-

182. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί Δικηγόρων και περί Ταμείου Συντάξεων Νομικών διατάξεων» (ΕτΚ Α', φ. 212 της 30ής Μαΐου 1939). Όπως φαίνεται από τον τίτλο η διάταξη για το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο περιλήφθηκε σε εντελώς άσχετο νομοθέτημα.

183. «Περί συγκροτήσεως του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου» (ΕτΚ Α', φ. 323 της 12ης Αυγούστου 1939). Το εξεταζόμενο νομοθέτημα συνοδεύεται από αιτιολογική έκθεση που τόνιζε την ανάγκη να βελτιωθεί ο θεσμός του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου. Το δικτατορικό καθεστώς του *I. Μεταξά* είχε, πάντως, δείξει σαφώς τις προθέσεις του για επέμβαση στη συγκρότηση του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου με τις ρυθμίσεις του προγενέστερου α. ν. 1243/38, που όριζε ότι τακτικά μέλη του θα ήταν οι εκάστοτε επιθεωρητές αρεοπαγίτες που επιλέγονταν από τον υπουργό Δικαιοσύνης.

τή» στις συνεδριάσεις του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου. Έτσι, επήλθαν βαθύτατες ρωγμές στη δικαστική ανεξαρτησία και το καθεστώς άδραξε την ευκαιρία να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για να ελέγξει ασφυκτικότερα το χώρο της δικαιοσύνης¹⁸⁴.

Στη συνέχεια θεσπίστηκε ο α. ν. 1912/1939¹⁸⁵, με τον οποίο μειώθηκε κατά πέντε χρόνια το όριο ηλικίας για την αποχώρηση των δικαστικών από την υπηρεσία. Στο ίδιο νομοθέτημα περιλήφθηκε και διάταξη που παρείχε τη διακριτική ευχέρεια στον υπουργό Δικαιοσύνης να παρατείνει έως τρία χρόνια το όριο ηλικίας ορισμένων κατ'επιλογήν δικαστικών.

Η αναίρεση της δικαστικής ανεξαρτησίας και των εγγυήσεων της δεν πραγματοποιήθηκε όμως μόνο με τις αλληπάλληλες τροποποιήσεις της κοινής νομοθεσίας. Αμέσως μετά την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου δημοσιεύθηκε Συντακτική Πράξη με την οποία ανεστάλη η ισοβιότητα των δικαστικών και η μονιμότητα των εισαγγελικών λειτουργιών. Ως δικαιολογία προβλήθηκε «ο υπέρ Πατρίδος διεξαγόμενος Εθνικός Αγών» που επέβαλε επιτακτικά να απομακρυνθούν όσοι δικαστικοί δεν ανταποκρίνονταν στις περιστάσεις που αντιμετώπιζε η χώρα¹⁸⁶.

184. Η συνταγματικότητα του α. ν. 1886/1939, παρά το γεγονός ότι αμφισβητήθηκε έντονα από τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Α. Γιδόπουλο, έγινε τελικά δεκτή από την πλειοψηφία του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου. (Βλ. σχετικά την πρόταση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, τις απόψεις του γενικού γραμματέα του υπουργείου Δικαιοσύνης, καθώς και την απόφαση 2/1939 της ολομέλειας του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου στο περιοδ. ΘΕΜΙΣ, τόμ. Ν', σελ. 739 επ.). Για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο στο χώρο της δικαιοσύνης και για τη γενναία πράγματι στάση που επέδειξε ο Α. Γιδόπουλος, βλ., ιδίως, Ι. Κορωνάκη, Η Πολιτεία της 4ης Αυγούστου (1950), σελ. 56 επ., Σπ. Αιναρδάτου, ό.π. (σημ. 181), σελ. 78 επ., Δ. Μαργέλλου, ό.π. (σημ. 119), σελ. 101, Αντ. Φλώρου, Μελέται Δημοσίου και Ιδιωτικού Δικαίου (1967), σελ. 445 επ.

185. «Περί ορίου ηλικίας ενίων δικαστικών υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 387 της 15ης Σεπτεμβρίου 1939). Σύμφωνα με το άρθρο 1 το νέο όριο ηλικίας ίσχυσε μόνο για τους λειτουργούς της τακτικής δικαιοσύνης.

186. Συντακτική Πράξη της 6ης Νοεμβρίου «Περί αναστολής της ισοβιότητας και μονιμότητας» (ΕτΚ Α', φ. 367 της 6ης Νοεμβρίου 1940). Στην εισηγητική έκθεση επισημαίνονταν ότι εξαιτίας των περιστάσεων «παρίσταται ανάγκη να διορίζονται, τοποθετώνται ή μετατίθενται παντός βαθμού και κλάδου Λειτουργοί

3. Η εκκαθάριση του καθεστώτος *I. Μεταξύ* στο δικαστικό σώμα βασίστηκε, κυρίως, στον α. ν. 1912/1939. Η εφαρμογή του οδήγησε, πράγματι, στην απομάκρυνση ενός όχι ευκαταφρόνητου αριθμού δικαστών, που ανήκαν ιδίως στις υψηλότερες βαθμίδες. Παράλληλα, παρατάθηκε για δύο ή τρία χρόνια το όριο ηλικίας άλλων, οι περισσότεροι από τους οποίους έφεραν τον βαθμό του πρωτοδίκη ή εισαγγελέα πρωτοδικών¹⁸⁷. Τούτο αποδεικνύει ότι η υιοθέτηση αυτών των νομοθετικών μέτρων αποσκοπούσε, κυρίως, στην απομάκρυνση υψηλόβαθμων λειτουργών, οι οποίοι στελέχωναν τον Άρειο Πάγο και τα εφετεία. Αξίζει να τονισθεί, επίσης, ότι μετά τις παραπάνω μεταβολές το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο, υπό τη νέα του συγκρότηση, προχώρησε στη διενέργεια σωρείας προαγωγών και μεταθέσεων, με σκοπό να καλυφθούν οι κενές θέσεις που είχαν δημιουργηθεί¹⁸⁸.

Από όσα εκτέθηκαν, προκύπτει ότι ο μονόδρομος πολιτικός προσανατολισμός του δικαστικού κλάδου, που άρχισε να διαμορφώνεται μετά το κίνημα του 1935, *επιτάθηκε με την πολιτική του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου*. Η υιοθέτηση και εφαρμογή της οδήγησε όχι μόνο στην απονεύρωση των εγγυήσεων της αρχής της δικαστικής ανεξαρτησίας, αλλά συνέβαλε καταλυτικά στην ολοκλήρωση της εκτεταμένης εκκαθαριστικής επέμβασης του 1935. Πρέπει να υπογραμμισθεί, τέλος, ότι τα σημαντικότερα νομοθετήματα, με τα οποία επιχειρήθηκε η χειραγωγή της δικαιοσύνης, δημοσιεύθηκαν αρκετό χρόνο μετά την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος. Το γεγο-

και Υπάλληλοι ... άνευ τηρήσεως των υπό του Συντάγματος ή του Νόμου απαιτούμενων προϋποθέσεων ... ». Η παροχή τέτοιας δυνατότητας στην εκτελεστική εξουσία δημιουργούσε ασφαλώς πρόσφορο έδαφος για παρεμβάσεις στη λειτουργία της δικαιοσύνης.

187. Συγκεκριμένα, αποχώρησαν τρία μέλη του Αρείου Πάγου, ένας πρόεδρος εφετών, πέντε εφέτες, έξι εισαγγελείς εφετών και τρεις αντεισαγγελείς εφετών, ενώ παρατάθηκε το όριο για τρία μέλη του Αρείου Πάγου, δύο προέδρους εφετών, επτά εφέτες, ένα εισαγγελέα εφετών, τρεις προέδρους πρωτοδικών και για σημαντικό αριθμό πρωτοδικών και εισαγγελέων πρωτοδικών (ΕτΚ Γ', φ. 207 της 22ας Σεπτεμβρίου 1939).

188. Μεταξύ των αλλεπάλληλων τροποποιήσεων της κοινής νομοθεσίας για τη διενέργεια των υπηρεσιακών μεταβολών των δικαστικών λειτουργών περιλαμβάνεται ο α. ν. 1936/ 1939, που θεσμοθέτησε τις «κατ'απόλυτο εκλογή» προαγωγές. Ο Δ. Μαργέλλος επικρίνει τη ρύθμιση αυτή διότι «θάλπει την σπουδαιότητα και τον αρριθισμό» (ό.π. [σημ. 119], σελ. 104).

νός αυτό αποκαλύπτει ότι η εκκαθάριση της κυβέρνησης *Π. Τσαλδάρη* είχε οδηγήσει στην απομάκρυνση ή στον παραμερισμό των περισσότερων δικαστικών λειτουργών, οι οποίοι πρόσκεινταν στον ευρύτερο κεντρώο χώρο ή θα μπορούσαν να είναι «ενοχλητικοί» για τους κρατούντες. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, δεν προβαλλόταν επιτακτικά η ανάγκη να τροποποιηθεί αμέσως το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο, διότι η διαμόρφωση της στελέχωσης μετά το κίνημα του 1935 δεν προκαλούσε σοβαρά προβλήματα στον έλεγχο που επιδίωκαν να ασκήσουν οι κυβερνώντες στη δικαιοσύνη¹⁸⁹.

IV. Οι αυθαίρετες πρωτοβουλίες των κατοχικών κυβερνήσεων (1941-1944)

1. Μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα σχηματίστηκε η πρώτη κυβέρνηση κατοχής υπό τον στρατηγό *Γ. Τσολάκογλου*, ο οποίος ήταν, όπως είναι γνωστό, και ο πρωτεργάτης της συνθηκολόγησης¹⁹⁰. Η κυβέρνηση διορίστηκε την 30ή Απριλίου

189. Η στάση της πλειοψηφίας των δικαστικών λειτουργών απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς διευκόλυνε τους κρατούντες στην επιβολή των επιλογών τους. Ο *Φ. Βεγλερής* επισημαίνει, ειδικότερα, ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας «απέσχε καθ' όλην την μακράν ζωήν της δικτατορίας να χαρακτηρίσει το καθεστώς εκείνο είτε ως συνταγματικόν, είτε ως επαναστατικόν, ικανοποίησαν κατά τούτον την ενδόμυχον επιθυμίαν της δικτατορίας» (Παρατηρήσεις επί της νομολογίας περί το δημόσιον δίκαιον [1955], σελ. 68). Εξάλλου, ο *Θ. Τσάτσος* παρατηρεί: «και ποίος εστάθη; Μήπως ο Άρειος Πάγος όταν εδέχετο την παρουσίαν του γενικού γραμματέως του Υπουργείου Δικαιοσύνης εις το Ανώτατον Δικαστικόν Συμβούλιον; Μήπως οι περίφημοι εκείνοι εισαγγελείς οι μετέχοντες των επιτροπών ασφαλείας και συμπράττοντες εις τας ομαδικάς εκτοπίσεις; δυστυχώς ουδείς» (ΕΕΝ [1942], σελ. 1 επ.). Στο άρθρο αυτό απάντησε ο υπουργός Δικαιοσύνης του καθεστώτος *Ι. Μεταξά, Αγ. Ταμπακόπουλος*, που προσπάθησε να δικαιολογήσει τις επεμβάσεις, αναζητώντας άλλοθι στις εκκαθαρίσεις του 1917 (ΘΕΜΙΣ, τόμ. ΝΓ', σελ. 210 επ., όπου και σχόλιο του *Χρ. Πράτσια*).

190. Για τα γεγονότα της εξεταζόμενης εποχής πρβλ., ιδίως, *Τ. Βουρνά*, Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος 1940-1944 (1980), σελ. 41 επ., *Σ. Ν. Γρηγοριάδη*, Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος. Κατοχή, Απελευθέρωσις, τόμ. 3ος (1975), σελ. 311 επ., *Φ. Ν. Γρηγοριάδη*, Γερμανοί – Κατοχή – Αντίσταση, τόμ. 5ος (1973), σελ. 69 επ., *Π. Κανελλόπουλου*, Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944 (1964), σελ. 31 επ., *Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, ό.π. (σημ. 84), σελ. 79 επ., *Κ. Πυρομάγλου*, Ο Δούρειος Ίππος (1958), σελ. 143 επ., *C. Woodhouse*, The Story

1941 και παρέμεινε στην εξουσία ως την 1η Δεκεμβρίου 1942, οπότε και παραιτήθηκε. Αμέσως μετά το διορισμό της δημοσιεύθηκε το ν. δ. 1/1941¹⁹¹ που αναφερόταν στις αρμοδιότητες της κυβέρνησης και των υπουργών. Σύμφωνα με το εν λόγω νομοθέτημα ο υπουργός Δικαιοσύνης είχε τη δυνατότητα να διενεργεί διορισμούς, μεταθέσεις, τοποθετήσεις, αποσπάσεις, υποβιβασμούς και απολύσεις δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργών¹⁹². Η ρύθμιση αυτή, η ισχύς της οποίας οριζόταν για έξι μήνες, σήμαινε ουσιαστικά τον πλήρη παραγκωνισμό του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου, το οποίο απογυμνωνόταν εντελώς από τις κυριότερες αρμοδιότητές του. Εξάλλου, με ειδική διάταξη παρεχόταν η δυνατότητα στους δικαστικούς και εισαγγελικούς λειτουργούς, με το βαθμό τουλάχιστον του εφέτη ή του εισαγγελέα εφετών, να αναλαμβάνουν αρμοδιότητες γενικού γραμματέα υπουργείου¹⁹³. Στη συνέχεια προχώρησε στη δημοσίευση του ν. δ. 266/1941¹⁹⁴ που μείωνε κατά πέντε χρόνια το όριο ηλικίας των λειτουργών της τακτικής δικαιοσύνης. Έτσι, η κυβέρνηση Γ. Τσολάκογλου υιοθέτησε την ίδια με το καθεστώς Ι. Μεταξά μεθόδευση για την εκκαθάριση, προβλέποντας παράλληλα παράταση του ορίου ηλικίας ορισμένων κατ'επιλογήν δικαστικών λειτουργών.

Οι μετέπειτα κατοχικές κυβερνήσεις Ι. Λογοθετόπουλου¹⁹⁵ και Δ.

of Modern Greece (1968), σελ. 265 επ.

191. «Περί των αρμοδιοτήτων της Κυβερνήσεως των Υπουργών και άλλων διατάξεων» (ΕτΚ Α', φ. 151 της 2ας Μαΐου 1941). Στο προοίμιό του διακηρύσσονται: «Η Κυβέρνησις ως κυρίαρχος, αντλούσα την δύναμιν αυτής εκ του Ελληνικού Λαού, και τη θελήσει των ενόπλων δυνάμεων της χώρας ...».

192. Σύμφωνα με το άρθρο 5 του ν. δ. 1/1941 για την απόλυση δικαστικών από το βαθμό του προέδρου πρωτοδικών και άνω χρειαζόταν, εκτός από την ενεργοποίηση του αρμόδιου υπουργού, και η σύμπραξη του προέδρου της κυβέρνησης.

193. Με τον τρόπο αυτό οι κατοχικές κυβερνήσεις επιδίωκαν να εκμεταλλευτούν το κύρος του δικαστικού λειτουργήματος, για να στελεχώσουν θέσεις με καθαρά πολιτικό χαρακτήρα.

194. «Περί ορίου ηλικίας ενίων Δικαστικών Υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 228 της 2ας Ιουλίου 1941). Έτσι καταργήθηκε ο α. ν. 1912/1939 του καθεστώτος Ι. Μεταξά.

195. Η κυβέρνηση Ι. Λογοθετόπουλου διορίστηκε την 2α Δεκεμβρίου 1942 και παραιτήθηκε την 7η Απριλίου 1943 (βλ. Ι. Λογοθετόπουλου, *Ιδού η αλήθεια* [1946], που διακρίνεται για τον απολογητικό χαρακτήρα του, *Ηλ. Βενέζη*, Αρχιε-

*Ράλλη*¹⁹⁶ επέφεραν νέες τροποποιήσεις ως προς το όριο ηλικίας. Ειδικότερα, η κυβέρνηση *Ι. Λογοθετόπουλου* καθόρισε τέσσερα διαφορετικά όρια για την κατάταξη των μελών του δικαστικού σώματος σε αντίστοιχες κατηγορίες¹⁹⁷. Με βάση τις νέες ρυθμίσεις τα μέλη του Αρείου Πάγου αποχωρούσαν με τη συμπλήρωση του εβδομηκοστού έτους, ενώ οι πρωτοδίκες – που αποτελούσαν την τέταρτη κατηγορία – μόλις συμπλήρωναν το πεντηκοστό πέμπτο έτος της ηλικίας τους¹⁹⁸. Τις διαφοροποιήσεις αυτές κατέργησε η κυβέρνηση *Δ. Ράλλη*, επαναφέροντας ουσιαστικά τη διπλή διάκριση, σύμφωνα με την οποία οι δικαστικοί και εισαγγελικοί λειτουργοί, με βαθμό προέδρου ή αντίστοιχα εισαγγελέως εφετών και άνω, αποχωρούσαν υποχρεωτικά με τη συμπλήρωση του εβδομηκοστού έτους, οι δε υπόλοιποι στο εξηκοστό πέμπτο έτος¹⁹⁹.

2. Οι επιπτώσεις των αυθαίρετων νομοθετικών πρωτοβουλιών των κατοχικών κυβερνήσεων ήταν ιδιαίτερα εμφανείς στους διορισμούς και τις προαγωγές που έγιναν κατά παρέκκλιση των πάγιων διατάξεων. Έτσι, αν και δεν υπήρχαν πραγματικές ανάγκες για νέους διορισμούς – αφού οι επικρατούσες συνθήκες είχαν μειώσει αισθητά την απασχόληση των δικαστηρίων – διορίστηκαν με επιλογή δίκως να προηγηθούν εξετάσεις εβδομήντα περίπου πρωτοδίκες. Οι αυθαίρεσες, μάλιστα, ως προς τις προαγωγές ήταν ακόμη μεγαλύτερες, διότι σημειώθηκαν κατ'επανάληψη *αδικαιολόγητες υπερβάσεις* της αρχαιότητας για να προωθηθούν δικαστικοί φιλικά προσκείμενοι στους τότε κρατούντες²⁰⁰.

πίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας [1981], σελ. 234 επ.).

196. Η κυβέρνηση *Ι. Ράλλη* παρέμεινε στην εξουσία από την 7η Απριλίου 1943 έως την 14η Απριλίου 1944 (βλ. *Τ. Βουρνά*, ό.π. [σημ. 190], σελ. 323 επ., *Κ. Πυρομάγλου*, ό.π. [σημ. 190], σελ. 143 επ.).

197. Ν. δ. 1380/1942 «Περί ορίου ηλικίας των δικαστικών υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 140 της 4ης Ιουνίου 1942). Το νομοθέτημα αυτό προέβλεπε ρητά ότι έχει συντακτικό χαρακτήρα.

198. Ο τετραμερής διαχωρισμός του ορίου ηλικίας των δικαστικών λειτουργών ήταν πραγματικά πρωτοφανής και δημιουργούσε εντελώς αδικαιολόγητα μεγάλες διαφορές στην ηλικία αποχώρησης μεταξύ των ανωτέρων και των κατώτερων δικαστικών.

199. Με τον τρόπο αυτό επανήλθαν, ουσιαστικά, σε ισχύ οι ρυθμίσεις του ν. 104/1913.

200. Πρβλ. *Δ. Μαργέλλου*, ό.π. (σημ. 119), σελ. 108 επ. Ο *Δ. Μαργέλλος*

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο έγιναν επίσης και απολύσεις, οι οποίες δεν έλαβαν όμως ιδιαίτερη έκταση και αφορούσαν ειδικές και συγκεκριμένες περιπτώσεις, που είχαν εντοπισθεί με βάση την προγενέστερη υπηρεσιακή και εξωυπηρεσιακή δραστηριότητα των απολυθέντων. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι η παραίτηση του προέδρου του Αρείου Πάγου Γ. Πανόπουλου και η απόλυση ενός αρεοπαγίτη αποδόθηκαν στη δυσμένεια που είχαν περιπέσει εξαιτίας της στάσης τους ως προς τη συνταγματικότητα του α. ν. 1886/1939, η οποία είχε προκαλέσει οξύτατες διαφωνίες στους κόλπους του Αρείου Πάγου.

3. Η περίοδος 1941-1944 διακρίνεται για την υιοθέτηση μιας σειράς νομοθετικών μέτρων²⁰¹, που έπληξαν για μια ακόμη φορά τη δικαιοσύνη και πρόσθεσαν ένα ακόμη «στρώμα ανωμαλίας» σε όσα είχαν ήδη επισωρευθεί διαδοχικά και «κατά κύματα» μετά το κίνημα του 1935. Οι κυβερνήσεις κατοχής, με τις πρωτοβουλίες τους, τροποποίησαν το σύνολο σχεδόν της νομοθεσίας για τη δικαιοσύνη, παραβιάζοντας κατ'αυτόν τον τρόπο και το άρθρο 43 της Δ' Συμβάσεως της Χάγης του 1907, που ορίζει ότι οι αρχές κατοχής οφείλουν να τηρούν την ισχύουσα νομοθεσία. Δεν διέθεταν δηλαδή την εξουσία να τροποποιούν τον οργανισμό των δικαστηρίων, ούτε να προβαίνουν σε διορισμούς, απολύσεις ή μεταθέσεις δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργών. Αντίθετα, ήταν υποχρεωμένες να σέβονται τη δικαστική ανεξαρτησία και τις επιμέρους εγγυήσεις της²⁰². Η επέμβασή τους στην κρίσιμη περιοχή υπερέβαινε τη δικαιοδοσία τους και συνιστούσε κατάφωρη παραβίαση των διεθνών υποχρεώσεων που δεσμεύουν τις αρχές κατοχής.

αναφέρει χαρακτηριστικά τον παραγκωνισμό εκατόν πενήντα δικαστικών για να προωθηθεί ένας πρόεδρος πρωτοδικών.

201. Μεταξύ των νομοθετημάτων περιλαμβάνεται και το ν. δ. 1295/1942 «Περί Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου» που κατάργησε τον α. ν. 1889/1939.

202. Πρβλ. σχετικά Κ. Τενεκίδου-Γ. Τενεκίδου, *Occupatio Bellica*. Η νομική φύσις της στρατιωτικής καταλήψεως (1945), σελ. 34 επ., όπου, μεταξύ των άλλων, τονίζεται: «η κατέχουσα δύναμις οφείλει να σεβασθή τον οργανισμό των δικαστηρίων, τα γεωγραφικά όρια της δικαιοδοσίας αυτών, οφείλει να σεβασθή την δικαστικήν ανεξαρτησίαν την κατοχυρουμένην υπό της νομοθεσίας της κατεχομένης χώρας».

ΤΜΗΜΑ Γ'

Η δικαιοσύνη υπό τη σκιά της εμφύλιας διαμάχης

Με το τέλος της γερμανικής κατοχής η χώρα βρέθηκε σε κατάσταση κοινωνικής και οικονομικής εξάρθρωσης, ενώ παράλληλα η κρατική μηχανή, κατά κοινή ομολογία, ήταν πλήρως αποδιοργανωμένη. Τα δεδομένα αυτά καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολο το έργο των κυβερνήσεων *απελευθέρωσης*, που έπρεπε να διαμορφώσουν και να εφαρμόσουν τις επιλογές τους μέσα σε ένα επικίνδυνα φορτισμένο πολιτικό κλίμα, λόγω της διαφαινόμενης εμφύλιας διαμάχης. Πρέπει να τονισθεί, επίσης, ότι οι κυβερνήσεις αυτές δεν διέθεταν, κατά κανόνα, την επιβαλλόμενη από τις περιστάσεις *ευρεία νομιμοποίηση* και διακρίνονταν για τη μονόπλευρη πολιτική στελέχωση και τους δεσμούς τους με τον ξένο παράγοντα²⁰³. Έτσι, η πολιτική τους, ιδίως στο πεδίο της αποκατάστασης των θεσμών, χαρακτηριζόταν από τη μόνιμη επιδίωξη της ελεγχόμενης και περιορισμένης «ρήξης» με το πρόσφατο αμαρτωλό παρελθόν.

Οι εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 όχι μόνον δεν μπόρεσαν να δώσουν λύση στα προβλήματα του τόπου, αλλά αποτέλεσαν την αφετηρία της σκληρότερης φάσης στην ένοπλη αναμέτρηση μεταξύ των αστικών δυνάμεων και της Αριστεράς. Οι κυβερνήσεις που άσκησαν την εξουσία κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οργάνωσαν και εφάρμοσαν γι αυτό ένα εκτεταμένο νομοθετικό οπλοστάσιο έκτακτων μέτρων, βασική συνιστώσα του οποίου ήταν ο *έλεγχος της νομιμοφροσύνης* των δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων. Η εφαρμογή της *νομοθεσίας των έκτακτων μέτρων* επηρέασε αρνητικά και το δικαστικό σώμα το οποίο υπό τις συνθήκες αυτές, όχι μόνο δεν κατόρθωσε να επουλώσει τα τραύματα τα οποία είχαν επισωρευθεί την προηγούμενη δεκαετία, αλλά αναγκάστηκε να υποδεχθεί και τις επιπτώσεις της νέας πολιτικής των «διακρίσεων». Επιπτώσεις, που άλ-

203. Βλ. την απόφαση ΣτΕ 13/1945, που έκρινε τις κυβερνήσεις *απελευθερώσεως* συνταγματικές και νόμιμες (Ν. Δ. [1945], σελ. 219 επ., όπου και σχόλιο του Φ. Βεγλερι). Βλ., επίσης, Ν. Αλιβιζάτου, *ό.π.* (σημ. 161), σελ. 160 επ., Φ. Βεγλερι, *ό.π.* (σημ. 189), σελ. 59 επ., Α. Ι. Δ. Μεταξά, *Το δίκαιον της ανάγκης και η διάστασις της νομολογίας Συμβουλίου της Επικρατείας και Αρείου Πάγου* (1970), σελ. 230 επ., Γ. Φαρδής, *Επανάστασις, de facto κυβέρνησις, συντακτικάί πράξεις* (1945), σελ. 43 επ.

λωστε δεν έπαυσαν μετά το τέλος της ένοπλης αναμέτρησης, αλλά συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο ισχύος του Συντάγματος 1952 με την επιβίωση της έκτακτης νομοθεσίας.

Ι. Το θεσμικό πλαίσιο της κυβέρνησης Ν. Πλαστήρα για τη δικαιοσύνη

1. Η κυβέρνηση *Γ. Παπανδρέου*, που ανέλαβε την ευθύνη της διακυβέρνησης του τόπου μετά την απελευθέρωση, παραιτήθηκε την 3η Ιανουαρίου 1945 και αντικαταστάθηκε από κυβέρνηση που σχημάτισε ο στρατηγός *Ν. Πλαστήρας*. Οι λόγοι της παραίτησής της πρέπει να αναζητηθούν πρωταρχικά στην κρίση που εκδηλώθηκε στους κόλπους της εξαιτίας της εντεινόμενης πολιτικής οξύτητας, η οποία κορυφώθηκε με τα γνωστά γεγονότα του Δεκεμβρίου 1944²⁰⁴. Έτσι, παρά το γεγονός ότι στηρίχτηκε σε συμφωνία ευρύτατου φάσματος πολιτικών δυνάμεων δεν μπόρεσε τελικά να πραγματοποιήσει τις εξαγγελίες της²⁰⁵.

Στο διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό την 18η Οκτωβρίου 1944, ο *Γ. Παπανδρέου* άσκησε δριμεία κριτική στα ανώτατα ιδρύματα της χώρας – μεταξύ των οποίων κατονόμασε τον 'Αρειο Πάγο και το Συμβούλιο της Επικρατείας – και τόνισε ότι με τη στάση τους κατά την περίοδο 1934-1944 δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στην υψηλή αποστολή τους²⁰⁶. Παράλληλα δεν παρέλειψε να υπογραμμίσει την *ανάγκη πλήρους εκκαθάρισης των δημοσίων υπηρεσιών*,

204. Η παρέμβαση του στρατηγού *Σκόμπυ* για τη μη αποστράτευση της Ορεινής Ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου είχε ως αποτέλεσμα να παραιτηθούν οι υπουργοί που προέρχονταν από το Ε. Α. Μ. και στη συνέχεια ο πρωθυπουργός *Γ. Παπανδρέου* (βλ. ιδίως *Σ. Ν. Γρηγοριάδη*, ό.π. [σημ. 190], σελ. 379 επ., *R. Clogg*, ό.π. [σημ. 139], σελ. 224 επ., *Κ. Τσουκαλά*, *Η ελληνική τραγωδία*. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες [1981], σελ. 70 επ.).

205. Ο *Γ. Δασκαλάκης*, αξιολογώντας την περίοδο, παρατηρεί: «Η πρώτη κυβέρνηση της «εθνικής ενώσεως» του Γεωργίου Παπανδρέου ήταν κυβέρνηση πολιτική, που είχε μαχητό, βέβαια, τεκμήριο λαϊκής αντιπροσωπείας. Παλαιά και νέα κόμματα, οργανώσεις και παρατάξεις, μερίδες και πρόσωπα «σύμβολα» της έδιναν μια λαϊκή βάση και εδικαίωναν το τεκμήριο ότι ανταποκρίνεται στη λαϊκή θέληση...». (Η νομιμότης των «κυβερνήσεων απελευθερώσεως» και οι συνταγματικές δεσμεύσεις των, ΕΕΑΝ [1945], σελ. 30).

206. Πρβλ. σχετικά *Γ. Παπανδρέου*, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος* (1945), σελ. 154.

διότι θεωρούσε ότι η «ηθική κάθαρσις του παρελθόντος» και η θεμελίωση του κράτους δικαίου θα έπρεπε να συνιστούν τον κατευθυντήριο άξονα για την «Εθνική Αποκατάσταση».

2. Η κυβέρνηση *Ν. Πλαστήρα* διορίστηκε την 3η Ιανουαρίου 1945 μέσα σε κλίμα οξύτητας και, συχνά, ανοιχτής τρομοκρατίας, που δημιουργούσε δυσχέρειες στην προσπάθεια για ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής²⁰⁷. Εν πρώτοις, εξέδωσε την Συντακτική Πράξη 6/1945, για την επιβολή κυρώσεων κατά των συνεργασθέντων με τον εχθρό²⁰⁸. Στην πρώτη διάταξή της οριζόταν: «διώκονται και τιμωρούνται ... όσοι κατέχοντες δημοσίαν θέσιν, στρατιωτικήν, διοικητικήν, δικαστικήν ή άλλην εγένοντο συνειδητά όργανα του εχθρού ή ήσκησαν το λειτούργημά των προς διευκόλυνσιν του έργου της Κατοχής κατά τρόπον πειστικόν διά τον Λαόν ή οπωσδήποτε διηκόλυναν το έργον της Κατοχής». Η γενική διατύπωση της παραπάνω ρύθμισης παρείχε, ασφαλώς, την ευχέρεια να ελεγχθούν οι βασικότερες μορφές συνεργασίας δημόσιων λειτουργών με τις κατοχικές κυβερνήσεις²⁰⁹.

Στη συνέχεια επιχείρησε να αντιμετωπίσει τα ζητήματα που αφορούσαν την κατάσταση στο χώρο της δικαιοσύνης, εκδίδοντας, πριν από τον εξαναγκασμό της σε παραίτηση, ειδική Συντακτική Πράξη²¹⁰. Η βασική φιλοσοφία της είχε πολλά κοινά σημεία με τις Συντακτικές Πράξεις, οι οποίες καθόριζαν τους όρους και τη διαδικασία αποκατάστασης στο σύνολο των δημοσίων υπηρεσιών²¹¹. Η απόλυ-

207. Για τα γεγονότα της εξεταζόμενης εποχής πρβλ. *Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, ό.π. (σημ. 84), σελ. 130. Ο *Γ. Δασκαλάκης* επισημαίνει, ότι η κυβέρνηση *Ν. Πλαστήρα* είχε σύνδεσμο με τη λαϊκή θέληση, πολύ μικρότερο όμως από αυτή που διέθετε η κυβέρνηση *Γ. Παπανδρέου* (ό.π. [σημ. 205], σελ. 31).

208. «Περί επιβολής κυρώσεων κατά των συνεργασθέντων μετά του εχθρού» (ΕτΚ Α', φ. 12 της 20ής Ιανουαρίου 1945).

209. Μεταξύ των μορφών συνεργασίας, που διώκονταν και τιμωρούνταν, ήταν η συμμετοχή σε κυβερνήσεις της κατοχής και η ανάληψη δημοσίου αξιώματος κατά την περίοδο 1941-1944 (άρθρο 1 εδάφ. α' και γ' Συντακτικής Πράξης 6/1945).

210. Συντακτική Πράξη 27/1945 «Περί εξυγιάνσεως των Δικαστικών Υπηρεσιών» (ΕτΚ Α', φ. 94 της 16ης Απριλίου 1945).

211. Για την «κάθαρση» στη δημόσια διοίκηση είχαν εκδοθεί προηγουμένως οι Συντακτικές Πράξεις 24/1945 «Περί αποκαταστάσεως απολυθέντων δημοσίων υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 69 της 24ης Μαρτίου 1945) και 31/1945 «Περί

ση των δικαστικών λειτουργιών προβλεπόταν ειδικότερα στις εξής περιπτώσεις: α) Εάν διαρκούσης της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και της ξενικής κατοχής επέδειξαν διαγωγήν ασυμβίβαστον προς την ιδιότητα αυτών ως δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων. β) Εάν εισήλθον ανωμάλως εις την δημοσίαν υπηρεσίαν από της 4ης Αυγούστου 1936 μέχρι σήμερα. γ) Εάν στερούνται επαγγελματικής ή επιστημονικής επαρκείας. δ) Εάν το ήθος αυτών είναι ασυμβίβαστον προς την ιδιότητα του δικαστικού λειτουργού...». Η συνδρομή των παραπάνω λόγων κρινόταν από συμβούλια αρμόδια για τη διεκπεραίωση της επιχειρούμενης «κάθαρσης». Τα μέλη του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας μπορούσαν να απολυθούν με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, ενώ για την απόλυση των λειτουργών των άλλων βαθμών αρκούσε απόφαση συμβουλίου από μέλη των δύο ανωτάτων δικαστηρίων. Τέλος, ειδική διάταξη επέτρεπε να τεθούν σε κατάσταση διαθεσιμότητας όσοι δικαστικοί «συμμετέχον ή συνήργησαν εις την στάσιν της 3ης Δεκεμβρίου 1944 και μέχρι της 12ης Φεβρουαρίου 1945»²¹². Η ρύθμιση αυτή αντί να βοηθήσει στην εξομάλυνση του πολιτικού κλίματος τροφοδοτούσε με νέες ενστάσεις τη δημόσια ζωή.

3. Από τη σύντομη περιγραφή που προηγήθηκε, προκύπτει ότι η κυβέρνηση *Ν. Πλαστήρα* κατέστρωσε ένα θεσμικό πλαίσιο για την εξυγίανση της δικαιοσύνης, το οποίο *δεν ήταν πρόσφορο* για να

εκκαθαρίσεως των δημοσίων υπηρεσιών» (ΕτΚ Α', φ. 84 της 2ας Απριλίου 1945). Οι παραπάνω Συντακτικές Πράξεις καθόρισαν τους όρους και τη διαδικασία αποκατάστασης των δημοσίων υπαλλήλων, που απολύθηκαν μετά την 1η Απριλίου 1935, καθώς επίσης και τους λόγους απομάκρυνσης όσων υπαλλήλων διορίστηκαν ή προήχθησαν κατά την περίοδο του καθεστώτος *Ι. Μεταξά* και της γερμανικής κατοχής. Οι ρυθμίσεις τους δεν οδηγούσαν σε δραστικές λύσεις και έθεταν την αποκατάσταση στην κρίση υπηρεσιακών συμβουλίων.

212. «Οι τιθέμενοι εις διαθεσιμότητα παραμένουσιν εις την κατάστασιν ταύτην μέχρι του κανονισμού της θέσεως αυτών υπό της μετά τας εκλογάς σχηματισθησομένης κυβερνήσεως» (άρθρο 4 της Συντακτικής Πράξης 27/1945). Αξίζει εδώ να τονιστεί ότι η κυβέρνηση *Ν. Πλαστήρα* είχε προηγουμένως εκδόσει τη Συντακτική Πράξη 25/1945 «Περί εκκαθαρίσεως των κρατικών οργανισμών εκ των λαβόντων μέρος εις το στασιαστικόν κίνημα της 3ης Δεκεμβρίου», όπου προβλεπόταν η επιβολή του μέτρου της διαθεσιμότητας σε όσους δημόσιους υπαλλήλους «συμμετέσχον ή συνήργησαν εις την εκδήλωσιν της στάσεως της 3ης Δεκεμβρίου...».

αντιμετωπισθούν ριζικά τα τεράστια προβλήματά της. Είναι αποκαλυπτικό ότι η υπό έλεγχο περίοδος δεν είχε ως αφετηρία την 1η Μαρτίου 1935, αλλά την 4η Αυγούστου 1936. Η επιλογή αυτή πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην αδυναμία της κυβέρνησης να επιβάλει τολμηρές λύσεις στο χώρο της δικαιοσύνης. Τούτο διαφαίνεται, άλλωστε, και από τις ρυθμίσεις για την επανεξέταση των προαγωγών. Έτσι, όσες προαγωγές είχαν γίνει κατά την «μετακινηματική περίοδο» έμειναν άθικτες, ενώ όσες είχαν διενεργηθεί μετά την 4η Αυγούστου 1936 δεν επρόκειτο να εξετασθούν στο σύνολό τους, αλλά μόνο όταν τα σχετικά συμβούλια αποδέχονταν την «αναξιότητα» των προαχθέντων²¹³. Το στίγμα των σχετικών ρυθμίσεων αποκαλύπτεται, εξάλλου, και από το ότι οι απολυθέντες μετά την 1η Μαρτίου 1935 δικαστικοί λειτουργοί «άνευ τηρήσεως των κειμένων οργανικών διατάξεων» δεν επανέρχονταν αυτοδικαίως στην υπηρεσία, αλλά μετά από αίτησή τους που κρινόταν από τον υπουργό Δικαιοσύνης και το υπουργικό συμβούλιο²¹⁴. Τέλος, η κυβέρνηση *Ν. Πλαστήρα* δεν κατόρθωσε να θέσει τις βάσεις για την αξιοκρατική στελέχωση του δικαστικού σώματος, διότι κάλυψε τα κενά με απευθείας διορισμούς δικηγόρων, με το διορισμό όλων όσοι είχαν επιτύχει (και δεν είχαν διοριστεί) τα προηγούμενα δέκα χρόνια, καθώς και με τον εκ νέου διορισμό όσων είχαν απολυθεί λόγω ανώμαλης εισόδου στο σώμα μετά την 4η Αυγούστου 1936²¹⁵.

213. «Προαγωγή δικαστικών γενόμεναι από της 4ης Αυγούστου 1936 ... άνευ τηρήσεως των ισχυουσών κατά την ως άνω χρονολογίαν οργανικών διατάξεων, τίθενται υπό νέαν κρίσιν εντός 30 ημερών. Και αν μεν το οικείον Συμβούλιον ήθελε αποφανθή ητιολογημένως, ότι ο ανωμάλως προαχθείς ήτο έκτοτε άξιος προαγωγής η προαγωγή αυτή κυρούται .. . » (άρθρο 11 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης 27/1945).

214. Τούτο προβλεπόταν στο άρθρο 9 της Συντακτικής Πράξης 27/1945, που καθόριζε τους όρους και τη διαδικασία αποκατάστασης των απολυθέντων και των εξαναγκασθέντων σε παραίτηση μετά την 1η Μαρτίου 1935.

215. Σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης 27/1945 για την πλήρωση των κενών θέσεων θα προτιμούνταν όσοι είχαν απολυθεί λόγω ανώμαλης εισόδου στο δικαστικό σώμα κατά την περίοδο 1936-1944 «εφ'όσον ήθελε κριθί παρά των αρμοδίων συμβουλίων ότι κέκτηνται τα τυπικά, ηθικά και επιστημονικά προσόντα». Η διάταξη αυτή αποτέλεσε, δικαιολογημένα, αντικείμενο οξείας κριτικής, διότι όσοι είχαν εισέλθει με ανώμαλο τρόπο στη δικαιοσύνη «επέδειξαν έλλειψιν ευθιξίας, έλλειψιν ήθους και έλλειψιν σεβασμού προς

II. Η άτολμη εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου από την κυβέρνηση Π. Βούλγαρη

1. Την κυβέρνηση *Ν. Πλαστήρα* διαδέχτηκε την 8η Απριλίου 1945 κυβέρνηση υπηρεσιακού χαρακτήρα υπό τον ναύαρχο *Π. Βούλγαρη*. Η εν λόγω κυβέρνηση, παρά το γεγονός ότι δεν διέθετε κανένα λαϊκό έρεισμα, παρέμεινε στην εξουσία για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τις προγενέστερες βραχύβιες μεταπελευθερωτικές κυβερνήσεις. Ο διορισμός της αποτελούσε βέβαια – σε μια εποχή όπου τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά προβλήματα αποκτούσαν εκρηκτικές διαστάσεις – ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη επιλογή γιατί η έλλειψη λαϊκού ερείσματος της στερούσε την αναγκαία νομιμοποιητική βάση για τις πρωτοβουλίες που έπρεπε να αναπτύξει²¹⁶.

2. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η κυβέρνηση *Ν. Πλαστήρα*, πριν ακόμη παραιτηθεί, είχε θέσει σε κίνηση τη διαδικασία έκδοσης της Συντακτικής Πράξης 27/1945 «Περί εξυγιάνσεως των Δικαστικών Υπηρεσιών». Η εν λόγω Συντακτική Πράξη, με τις υπογραφές των μελών της κυβέρνησης *Ν. Πλαστήρα*, κυρώθηκε από τον αντιβασιλέα την 2α Απριλίου 1945. Η εν λόγω κυβέρνηση παραιτήθηκε όμως την 8η Απριλίου και αντικαταστάθηκε από την κυβέρνηση *Π. Βούλγαρη*. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι η εξεταζόμενη Συντακτική Πράξη ήταν άκυρη, διότι δεν είχε υπογραφεί από τα μέλη της νέας κυβέρνησης και δεν είχε κυρωθεί εκ νέου από τον αντιβασιλέα²¹⁷. Η εμπλοκή αυτή είχε ως συνέπεια να βραδύνει το αποκατα-

τας αυστηράς παραδόσεις και την υψηλήν αποστολήν του σώματος... καθ' όσον ο διορισμός εγένετο υπό τας γνωστάς συνθήκας, κατεδικάζετο υπό της κοινής συνειδήσεως ως πράξις τουλάχιστον βαρείας απρεπείας» (ΘΕΜΙΣ, τόμ. ΝΣΤ', σελ. 77 και 115 επ.). Κριτική, πάντως, ασκήθηκε και στο σύνολο των διατάξεων της Συντακτικής Πράξης 27/1945. Ο *Χρ. Πράτσικας* πρότεινε έτσι την ακύρωση «διά μονοκονδυλιάς των πάντων όσα έγιναν επί κατοχής», δηλαδή από 30 Απριλίου 1941 και εντεύθεν (ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΣΤ', σελ. 125). Κατ' αυτόν τον τρόπο έμεναν όμως ουσιαστικά άθικτες οι παρανομίες που είχαν γίνει μετά το κίνημα του 1935 και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936 (βλ. Ν. Δ. [1945], σελ. 144 επ., ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΣΤ', σελ. 28 επ.).

216. Ο *Γ. Δασκαλάκης* επισημαίνει ότι η κυβέρνηση *Π. Βούλγαρη* δεν είχε κανένα «τεκμήριο λαϊκής αντιπροσωπείας» και διαπιστώνει ότι μια υπηρεσιακή κυβέρνηση δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις πρωτοφανείς ανάγκες που αντιμετώπιζε τότε η χώρα (ό.π. [σημ. 205], σελ. 38).

στατικό εγχείρημα στο δικαστικό χώρο διότι η κυβέρνηση *Π. Βούλγαρη* αναγκάστηκε να επαναλάβει τη διαδικασία και να αναδημοσιεύσει τη Συντακτική Πράξη, τεθείσα έτσι σε ισχύ μόλις την 11η Ιουλίου 1945. Η Συντακτική Πράξη 63/1945²¹⁸ επανέλαβε τις διατάξεις της προηγούμενης, κυρώνοντας ταυτόχρονα και προσδίδοντας αναδρομικά κύρος σε όσες ατομικές πράξεις είχαν εκδοθεί κατ'εφαρμογή της.

Η κυβέρνηση *Π. Βούλγαρη* προχώρησε έπειτα σε εκτεταμένες τροποποιήσεις της κοινής νομοθεσίας, σχετικά με τις προϋποθέσεις διορισμού και τα προσόντα προαγωγής των δικαστικών λειτουργών. Με τις τροποποιήσεις αυτές το υπουργικό συμβούλιο και ο υπουργός Δικαιοσύνης μπορούσαν να πραγματοποιούν απευθείας διορισμούς δικηγόρων σε θέσεις πρωτοδικών και αντεισαγγελέων πρωτοδικών²¹⁹. Παράλληλα, μειώθηκε ο προβλεπόμενος ελάχιστος χρόνος υπηρεσίας για προαγωγή των υπηρετούντων, επιλογή οφειλόμενη στις πολλαπλές ανάγκες που είχαν ανακύψει στο μεταξύ και οι οποίες δεν ήταν δυνατόν να καλυφθούν από την υπάρχουσα στελέχωση του δικαστικού σώματος²²⁰.

3. Η εφαρμογή της Συντακτικής Πράξης 63/1945 είχε, πάντως,

217. Βλ. την απόφαση ΣτΕ 68/1945 (ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΣΤ', σελ. 139 επ., όπου και σχόλιο του Χρ. Πράτσικα). Είναι αξιοσημείωτο, ότι η ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας είχε προηγουμένως συνέλθει «εν Συμβουλία» για να εξετάσει τη νομιμότητα των Συντακτικών Πράξεων, που εξέδιδαν οι κυβερνήσεις απελευθερώσεως. Από την ανάγνωση των πρακτικών διαπιστώνεται ότι επικράτησε η άποψη του προέδρου *Π. Πουλίτσα*, που υποστήριξε ότι οι κυβερνήσεις απελευθερώσεως ως συνταγματικές και νόμιμες δεσμεύονται από το Σύνταγμα 1864/1911. Αντίθετη άποψη διατύπωσε ο σύμβουλος *Χ. Μητρέλιας*, ο οποίος τόνισε τη νομιμοπολιτική σημασία της συμφωνίας της Βάρκιζας, που έπρεπε να αποτελεί το όριο της «εξαιρετικής εξουσίας» της κυβέρνησης *Π. Βούλγαρη* (βλ. ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΣΤ', σελ. 95 επ.).

218. «Περί εξυγιάνσεως των Δικαστικών Υπηρεσιών» (ΕτΚ Α', φ. 182 της 11ης Ιουλίου 1945).

219. Βλ. σχετικά τους α. ν. 293/1945 «Περί πληρώσεως θέσεων δικαστικών υπηρεσιών» (ΕτΚ Α', φ. 103 της 27ης Απριλίου 1945) και 345/1945 «Περί πληρώσεως των κενών θέσεων πρωτοδικών, αντεισαγγελέων πρωτοδικών και ειρηνοδικών» (ΕτΚ Α', φ. 126 της 28ης Μαΐου 1945).

220. Βλ. τον α. ν. 331/1945 «Περί τροποποιήσεως των περί προσόντων των δικαστικών λειτουργών» (ΕτΚ Α', φ. 121 της 23ης Μαΐου 1945).

περιορισμένα αποτελέσματα, διότι ο αριθμός των δικαστικών λειτουργών που απολύθηκαν ή υποβιβάσθηκαν ήταν σχετικά μικρός²²¹. Παράλληλα, οι περισσότερες προαγωγές της κατοχικής περιόδου κυρώθηκαν, ενώ αρκετοί από τους απολυθέντες διορίστηκαν εκ νέου. Οι απολύσεις και οι υποβιβασμοί περιορίστηκαν, μάλιστα, μόνο στους κατώτερους βαθμούς, χωρίς να θιγεί διόλου η στελέχωση των ανωτάτων δικαστηρίων. Έτσι, οι συνθέσεις τους εξακολούθησαν, κατά βάση, να παραμένουν όπως είχαν διαμορφωθεί υπό τις ανώμαλες συνθήκες της τελευταίας δεκαετίας. Σύμφωνα, τέλος, με τη σχετική διάταξη της Συντακτικής Πράξης 63/1945 τις απολύσεις των μελών των ανωτάτων δικαστηρίων αποφάσιζε το υπουργικό συμβούλιο, γεγονός που φανερώνει ότι η κυβέρνηση δεν είχε την πρόθεση να προβεί σε ουσιαστική αποκατάσταση²²². Εξάλλου, οι τροποποιήσεις της κοινής νομοθεσίας όχι μόνο δεν βοήθησαν στην αξιοκρατική ανανέωση του δικαστικού σώματος, αλλά, αντίθετα, είχαν δυσμενείς επιπτώσεις στην οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης²²³.

221. Πρβλ. σχετικά ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΖ', σελ. 17, Δ. Μαργέλλου, ό.π. (σημ. 119), σελ. 113. Από τη σχετική έρευνα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως προκύπτει ότι απολύθηκαν τρεις εισαγγελείς πρωτοδικών, δεκαεπτά πρωτοδίκες, δώδεκα αντεισαγγελείς πρωτοδικών και είκοσι ένας ειρηνοδίκες, ενώ τέθηκαν σε διαθεσιμότητα δύο εφέτες, τέσσερις εισαγγελείς πρωτοδικών, δεκατέσσερις πρωτοδίκες και δύο αντεισαγγελείς πρωτοδικών (ΕτΚ Γ', φ. 154 της 7ης Ιουλίου 1945). Επίσης, απολύθηκαν ένας πάρεδρος και ένδεκα εισηγητές του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΕτΚ Γ', φ. 120 της 29ης Μαΐου 1945). Εξάλλου, υποβιβάσθηκαν ένας πρόεδρος πρωτοδικών, ένας πρωτοδίκης, ένας εισαγγελέας και ένας αντεισαγγελέας πρωτοδικών (ΕτΚ Γ', φ. 137 της 15ης Ιουνίου 1945).

222. Χαρακτηριστικά είναι τα άρθρα του Γ. Κουσουλάκου, Η ελληνική δικαιοσύνη εν αγωνιώδει αναμονή, ΕΕΝ (1945), σελ. 65 επ., «Νομικού», Η εξυγίανσις της δικαιοσύνης, ΕΕΝ (1945), σελ. 110 επ.

223. Για την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης κατά την εξεταζόμενη περίοδο βλ. Ν. Αβραάμ, Η πειθαρχική δικαιοδοσία επί των δικαστικών λειτουργών, Ν. Δ. (1945), σελ. 145 επ., «Νομικού», Το Ανώτατον Δικαστικόν Συμβούλιον, ΕΕΝ (1945), σελ. 113 επ. Εξάλλου, ο Γ. Κουσουλάκος παρατηρεί: «Η καθιέρωσις ως συστήματος της, έστω και μερικής, πληρώσεως άνευ διαγωνισμού δικαστικών θέσεων πρέπει να αποτραπή. Ο απ' ευθείας διορισμός πρωτοβαθμίων δικαστικών λειτουργών αποτελεί γνώρισμα εξόχως ανωμάτων εποχών, επιβάλλεται να εκλίπη ... » (ό.π. [σημ. 222], σελ. 68).

III. Το αποκαταστατικό εγχείρημα της κυβέρνησης Θ. Σοφούλη

1. Η κυβέρνηση *Π. Βούλγαρη* παραιτήθηκε την 17η Οκτωβρίου 1945 υπό την πίεση των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού Κόμματος, αφού είχε υποστεί σοβαρή φθορά, λόγω της αδυναμίας της να ανταποκριθεί στα τεράστια προβλήματα της χώρας. Είχε γίνει, άλλωστε, φανερό ότι μια υπηρεσιακή κυβέρνηση δεν μπορούσε να βγάλει τον τόπο από το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει. Πρόβαλε, λοιπόν, η ανάγκη να διοριστεί αμιγώς πολιτική κυβέρνηση διαθέτουσα τις προϋποθέσεις για την αντιμετώπιση των κρίσιμων περιστάσεων. Μετά την ανάθεση διαδοχικών εντολών, που απέβησαν τελικά άκαρπες, και την ολιγοήμερη θητεία ενός κυβερνητικού σχήματος υπό τον *Π. Κανελλόπουλο*²²⁴, ο βρετανικός παράγοντας φάνηκε να ευνοεί το διορισμό κυβέρνησης υπό την προεδρία του αρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων *Θ. Σοφούλη*²²⁵.

2. Η νέα κυβέρνηση, αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων της, προχώρησε στη λήψη μέτρων με βασικό στόχο να εξομαλύνουν την πολιτική κατάσταση και να εγκαθιδρύσουν κλίμα εμπιστοσύνης και συμφιλίωσης μεταξύ των αντιμαχόμενων πολιτικών παρατάξεων. Στο πλαίσιο της *συμφιλιωτικής πολιτικής* της δεν παρέλειψε να μεριμνήσει για την αποκατάσταση της νομιμότητας στις δημόσιες υπηρεσίες και στη δικαιοσύνη.

Για την αποκατάσταση της νομιμότητας στη δικαιοσύνη, ειδικότερα, η κυβέρνηση *Θ. Σοφούλη* πρόκρινε τη *μείωση του ορίου ηλικίας*, και στο παρελθόν δοκιμασμένη μέθοδος από καθεστώτα, πάντως, που δεν διακρίνονταν για τη δημοκρατική νομιμοποίησή τους. Για το σκοπό αυτό εκδόθηκε ο α. ν. 721/1945²²⁶, με τις διατάξεις του

224. Η εντολή για το σχηματισμό κυβέρνησης δόθηκε, αρχικά, στον *Θ. Σοφούλη*, χωρίς όμως επιτυχία. Στη συνέχεια κλήθηκαν, διαδοχικά, οι *Εμ. Τσουδερός* και *Σ. Βενιζέλος*, που δεν κατάφεραν, επίσης, να σχηματίσουν κυβέρνηση. Η κυβέρνηση που σχηματίστηκε υπό τον *Π. Κανελλόπουλο* παρέμεινε στην εξουσία μόνο από την 1η έως την 22α Νοεμβρίου 1945.

225. Η βρετανική κυβέρνηση καθόρισε το γενικό πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής, που περιελάμβανε διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επιστροφή του βασιλιά έως τον Μάρτιο του 1946 και διορισμό πολιτικής κυβέρνησης υπό τον *Θ. Σοφούλη*. Βλ. *Σ. Ν. Γρηγοριάδη*, ό.π. (σημ. 190), σελ. 96 επ., *R. Clogg*, ό.π. (σημ. 139), σελ. 230 επ., *Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, ό.π. (σημ. 84), σελ. 131.

226. «Περί ορίου ηλικίας δικαστικών λειτουργών» (ΕτΚ Α', φ. 297 της 10ης

οποίου μειώθηκε κατά *πέντε χρόνια* το όριο ηλικίας των λειτουργών της τακτικής δικαιοσύνης. Παράλληλα, προβλέφθηκε η δυνατότητα *παράτασης* για δύο χρόνια του ορίου ηλικίας πέντε το πολύ δικαστικών κατά την κρίση του υπουργού Δικαιοσύνης. Με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση επιχείρησε περιορισμένη παρέμβαση στο δικαστικό σώμα με διπλό στόχο: α) να απομακρυνθούν δικαστικοί – κυρίως μέλη του Αρείου Πάγου – που, ενώ είχαν αναρριχηθεί εκμεταλλευόμενοι τις ανώμαλες συνθήκες της δεκαετίας 1935-1944, δεν είχαν υποστεί τις συνέπειες της Συντακτικής Πράξης 63/1945 και β) να προωθηθούν στις κορυφαίες θέσεις του Αρείου Πάγου πρόσωπα χωρίς – έντονη τουλάχιστον - ανάμιξη στις περιπέτειες του παρελθόντος. Οι επιλογές αυτές έμοιαζε να κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση, αλλά τα μέσα που χρησιμοποίησε η κυβέρνηση δεν εναρμονίζονταν με το πνεύμα μιας πολιτικής που επιζητούσε και επαγγελλόταν την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας. Η μείωση του ορίου ηλικίας και η θέσπιση εξαιρετικών ρυθμίσεων, που αντιστρατεύονταν, άλλωστε, ευθέως την αρχή της ισότητας, *παραβίαζαν την αρχή της δικαστικής ανεξαρτησίας*, αποτελούσαν δε γνωστές και δοκιμασμένες μεθόδους του μεταξικού καθεστώτος και των κυβερνήσεων κατοχής²²⁷.

Οι πρωτοβουλίες της κυβέρνησης *Θ. Σοφούλη* στο δικαστικό χώρο δεν εξαντλήθηκαν, πάντως, με τη θέσπιση του α. ν. 721/1945. Προηγουμένως είχε εκδόσει δύο Συντακτικές Πράξεις, με τις οποίες ανατρέπονταν, εν πολλοίς, τα αποτελέσματα της εφαρμογής της Συντακτικής Πράξης 63/1945²²⁸. Με τα νομοθετήματα αυτά προβλέ-

Δεκεμβρίου 1945). Βλ. ακόμη και τον α. ν. 729/1945 «Περί της αληθούς εννοίας του άρθρου 3 του νόμου 721/1945» (ΕτΚ Α', φ. 301 της 12ης Δεκεμβρίου 1945).

227. Όπως είναι γνωστό, με τη μέθοδο της μείωσης του ορίου ηλικίας είχαν απομακρυνθεί δικαστικοί λειτουργοί τόσο κατά την περίοδο του καθεστώτος *Ι. Μεταξά*, όσο και κατά την κατοχική κυβέρνηση (βλ. Κεφ. Β', Τμήμα Β', ΙΙΙ και ΙV).

228. Πρόκειται για τις Συντακτικές Πράξεις 84/1945 «Περί επαναφοράς των απολυθέντων και τεθέντων εις διαθεσιμότητα δικαστικών λειτουργών» (ΕτΚ Α', φ. 318 της 29ης Δεκεμβρίου 1945) και 95/1945 «Περί επαναφοράς των υποβιβασθέντων δικαστικών λειτουργών και υπαλλήλων» (ΕτΚ Α', φ. 16 της 20ής Ιανουαρίου 1946). Από τη σχετική έρευνα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως προκύπτει ότι, με βάση τις παραπάνω Συντακτικές Πράξεις, επανήλθαν δέκα απολυ-

φθηκε η επαναφορά όσων δικαστικών είχαν τεθεί σε διαθεσιμότητα εξαιτίας της ανάμιξής τους στα Δεκεμβριανά και παρασχέθηκε η δυνατότητα να επανεξετασθούν οι απολύσεις και οι υποβιβασμοί που είχαν διενεργηθεί από την κυβέρνηση Π. Βούλγαρη. Και ενώ ως προς το πρώτο από αυτά τα μέτρα δεν μπορεί να προβάλλει κανείς αντιρρήσεις – δεδομένου ότι εντάσσεται στα πλαίσια της τότε επιχειρούμενης συμφιλιωτικής πολιτικής – ως προς το δεύτερο επιβάλλεται να διατυπωθούν δικαιολογημένες απορίες. Η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι η κυβέρνηση Θ. Σοφούλη αμφισβητούσε την αντικειμενικότητα και την αμεροληψία των κρίσεων που είχαν πραγματοποιηθεί. Με οδηγό τη σκέψη αυτή, αποφάσισε να επανεξετασθούν, κατ'επιλογή, ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, για να διαπιστωθεί αν οι σχετικές κρίσεις αποτέλεσαν άλλοθι για την ανυπαρξία απολύσεων στους ανώτερους βαθμούς, καθώς και στα ανώτατα δικαστήρια.

3. Η μείωση του ορίου ηλικίας είχε ως αποτέλεσμα να απομακρυνθούν από την υπηρεσία ο πρόεδρος, δύο αντιπρόεδροι, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου και δέκα ερεοπαγίτες²²⁹. Οι απολυθέντες προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας, ζητώντας να ακυρωθούν οι σχετικές πράξεις, επικαλούμενοι αντισυνταγματικότητα του α. ν. 721/1945. Ενόσω οι αιτήσεις ακυρώσεως εκκρεμούσαν, η κυβέρνηση Θ. Σοφούλη δημοσίευσε τις Συντακτικές Πράξεις 92²³⁰ και 93/1945²³¹. Με την πρώτη οριζόταν, ότι κατά την αληθινή έννοια

θέντες δικαστικοί λειτουργοί της πολιτικής δικαιοσύνης και δεκαεπτά, που είχαν τεθεί σε διαθεσιμότητα (ΕτΚ Γ', φ. 31 της 2ας Φεβρουαρίου, 37 της 6ης Φεβρουαρίου, 90 της 18ης Μαρτίου 1946). Εξάλλου, ανέκτησαν τους βαθμούς οι περισσότεροι υποβιβασθέντες (ΕτΚ Γ', φ. 75 της 12ης Μαρτίου 1946).

229. Αποχώρησαν, επίσης, είκοσι πέντε δικαστικοί κατώτερων βαθμών. Εξάλλου, από την 21η Δεκεμβρίου 1945 έως την 8η Φεβρουαρίου 1946 προήχθησαν εξήντα πέντε δικαστικοί, μεταξύ των οποίων δεκαέξι σε αρεοπαγίτες και οκτώ σε προέδρους εφετών. Τη θέση του προέδρου του Αρείου Πάγου κατέλαβε ο αρεοπαγίτης Μ. Μελησσινός, με παράταση του ορίου ηλικίας του.

230. «Περί αυθεντικής ερμηνείας του άρθρου 88 παρ. 2 του Συντάγματος και περί απαγορεύσεως ελέγχου Συντακτικών Πράξεων υπό των δικαστηρίων (ΕτΚ Α', φ. 13 της 19ης Ιανουαρίου 1946). Η παραπάνω Συντακτική Πράξη συνοδεύεται από αιτιολογική έκθεση, που καυτηριάζει τη στάση μεγάλης μερίδας του δικαστικού σώματος κατά την περίοδο 1935-1944.

231. «Περί ορίου ηλικίας δικαστικών λειτουργών» (ΕτΚ Α', φ. 13 της 19ης Ιανουαρίου 1946). Με το νομοθέτημα αυτό κυρώνονταν όλες οι πράξεις που

του άρθρου 88 παρ. 2 Συντ. 1864/1911 το όριο ηλικίας μπορεί να ρυθμίζεται ελεύθερα από τον κοινό νομοθέτη, στα πλαίσια που θέτει το Σύνταγμα. Εξάλλου, απαγορευόταν στα δικαστήρια να ελέγχουν τις Συντακτικές Πράξεις των κυβερνήσεων απελευθερώσεως και να κρίνουν τη σκοπιμότητά τους. Με τη δεύτερη επαναλαμβάνονταν οι διατάξεις του α. ν. 721/1945 και προσδιδόταν σε αυτές αναδρομικά αυξημένη τυπική ισχύ, με προφανή σκοπό να θωρακιστούν τα αποτελέσματα της εφαρμογής τους από το δικαστικό έλεγχο. Με τις ενέργειες αυτές η κυβέρνηση προσπάθησε να προλάβει την ενδεχόμενη, και ίσως αναμενόμενη, ακύρωση των πράξεων που είχαν εκδοθεί στο μεταξύ.

Με τις αποφάσεις ΣτΕ 44-57/1946 ο α. ν. 721/1945 κρίθηκε αντισυνταγματικός. Το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο αποφάνθηκε σχετικά ότι, αφού επανίσχυσε μετά την απελευθέρωση το Σύνταγμα του 1911, τέθηκε ταυτόχρονα σε ισχύ και ο εναρμονιζόμενος με τις επιταγές του ν. 104/1913, που καθόριζε το όριο ηλικίας των δικαστικών λειτουργών. Και τούτο διότι κατά το αληθινό πνεύμα του άρθρου 88 παρ. 2 Συντ. 1864/1911 «ο προβλεπόμενος ειδικός νόμος περί ορίου ηλικίας μόνον εφ'άπαξ ηδύνατο να εκδοθή»²³². Το επιχείρημα που προβλήθηκε ήταν οπωσδήποτε ισχυρό: πράγματι, αν αναγνωριζόταν στη νομοθετική λειτουργία η ευχέρεια να μεταβάλλει ελεύθερα το όριο ηλικίας, έστω και μέσα στα πλαίσια της δεκαετίας που όριζε το Σύνταγμα, η δικαστική ανεξαρτησία θα δεχόταν καίριο πλήγμα. Ανεξάρτητα, όμως, από τη νομική πλευρά του ζητήματος, είναι αναμφισβήτητο ότι οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας είχαν σημαντικότερες πολιτικές επιπτώσεις, *γιατί ματαίωσαν ουσιαστικά το αποκαταστατικό εγχείρημα της κυβέρνησης Θ. Σοφούλη*. Εγχείρημα που στόχευε, κυρίως, στην απομάκρυνση όσων λειτουργών είχαν ανέλθει στην κορυφή της πολιτικής δικαιοσύνης με «ανώμαλες» επεμβάσεις κυβερνήσεων από το κίνημα του 1935 έως την απελευθέρωση²³³.

είχαν εκδοθεί κατ' εφαρμογή του αν. ν. 721/1945.

232. Η εισήγηση του συμβούλου Επικρατείας Ν. Καμπάνη, οι λόγοι που πρόβαλαν οι αιτούντες και οι απόψεις του υπουργού Δικαιοσύνης, καθώς και οι αποφάσεις ΣτΕ 44-57/46 δημοσιεύονται στο περιοδ. ΘΕΜΙΣ, τόμ. ΝΖ', σελ. 1 επ., με σχόλια των καθηγητών Μιχ. Δένδια και Χρ. Πράτσικα, που επιδοκιμάζουν τις αποφάσεις.

233. Ο Δ. Μαργέλλος επισημαίνει ότι πολλοί δικαστικοί πίεζαν για τη μείωση

4. Αν επιχειρήσει κανείς να συνοψίσει την πολιτική της κυβέρνησης *Θ. Σοφούλη* στη δικαιοσύνη, πρέπει ασφαλώς να διακρίνει την πρόθεσή της για πραγματική εξυγίανση, η οποία δεν ευοδώθηκε τελικά για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, γιατί *δεν στηριζόταν στο κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο* και δεύτερον, γιατί το Συμβούλιο της Επικρατείας εξάντλησε, κυριολεκτικά, την αυστηρότητα του ακυρωτικού ελέγχου στο έργο των κυβερνήσεων απελευθέρωσης²³⁴. Η κυβέρνηση *Θ. Σοφούλη* δεν παρέλειψε να στηλιτεύσει το ρόλο του Συμβουλίου της Επικρατείας, υποστηρίζοντας ότι είχε μετατραπεί σε «πολιτικό όργανο» ενώπιον του οποίου διεξάγονταν συζητήσεις σχετικά με τη σκοπιμότητα των μέτρων που θεσπίζονταν στα πλαίσια της κυβερνητικής πολιτικής²³⁵.

IV. Οι αντισυνταγματικές επιλογές της κυβέρνησης Κ. Τσαλδάρη

1. Οι πρώτες γενικές βουλευτικές εκλογές μετά την απελευθέρωση πραγματοποιήθηκαν – χωρίς τη συμμετοχή του Κομμουνιστικού Κόμματος – την 31η Μαρτίου 1946²³⁶, υπό την εγγύηση διεθνούς

του ορίου ηλικίας, για λόγους βαθμολογικής εξέλιξης. Τονίζει, όμως, ότι το μέτρο δεν έπρεπε να ληφθεί από μια κυβέρνηση που δεν είχε αναδειχθεί με τη λαϊκή ψήφο και μάλιστα κατά τη διάρκεια προεκλογικής περιόδου (ό.π. [σημ. 119], σελ. 115 επ.).

234. Ο *Φ. Βεγλερής* διατυπώνει εύστοχες παρατηρήσεις για τη στάση του Συμβουλίου της Επικρατείας μετά την απελευθέρωση, τονίζοντας: «αποκατάστασις του ακραιφνώς συνταγματικού κράτους, όταν ακόμη δεν απεκαθάρθη ούτε η κοινωνία, ούτε η κρατική μηχανή από τα μιάσματα της ηθικής αποσυνθέσεως .. . σημαίνει θέσιν των θεσμών και των εγγυήσεων του κράτους δικαίου εις την υπηρεσίαν των καταστάσεων, τας οποίας εδημιούργησε το κράτος της αυθαιρεσίας». Στη συνέχεια, απευθυνόμενος στα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας, διερωτάται: «Πώς, κατόπιν τούτων, δύνανται σοβαρώς και εις το βάθος της εθνικής των συνειδήσεως να πιστεύουν ότι η ανόρθωσις του αποσυντεθέντος Κράτους, η εξυγίανσις της νοσούσης κοινωνίας μας .. . είναι εφικτή χωρίς την παραμικράν παρέκκλινσιν από το φιλελεύθερον σύνταγμά μας;» (ό.π. [σημ. 189], σελ. 68-69).

235. Αυτά αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στην αιτιολογική έκθεση της Συντακτικής Πράξης 92/1945.

236. Για τις βουλευτικές εκλογές του 1946 και τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής *πρβλ. Γρ. Λαφνή*, ό.π. (σημ. 132), σελ. 173 επ., *Αρ. Μάνεση*, ό.π. (σημ. 161), σελ. 230-231, *Ζ. Μεινών*, Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Η βασιλική

επιτροπής που δεν μπόρεσε, πάντως, να διασφαλίσει στην πράξη ομαλές συνθήκες κατά τη διεξαγωγή τους. Στη συνέχεια, την 18η Απριλίου 1946, σχηματίστηκε κυβέρνηση συνασπισμού των συντηρητικών κομμάτων, υπό την προεδρία του *Κ. Τσαλδάρη*²³⁷.

Η κυβέρνηση επελήφθη, χωρίς καθυστέρηση, των κρίσιμων προβλημάτων που αντιμετώπιζε η δικαιοσύνη και τα οποία είχαν αποκτήσει εκρηκτικές διαστάσεις με την έντονη αντιπαράθεση της κυβέρνησης *Θ. Σοφούλη* και του Συμβουλίου της Επικρατείας. Για τη ρύθμιση του ορίου ηλικίας στο πλαίσιο του Συντάγματος του 1911 εκδόθηκε το ν. δ. της 2/11 Μαΐου 1946²³⁸. Στο πρώτο του άρθρο προβλεπόταν η κατάργηση των διατάξεων των α. ν. 721/1945, 729/1945 και επαναφερόταν σε ισχύ ο ν. 104/1913. Επίσης οριζόταν ότι οι προαχθέντες από τη 10η Δεκεμβρίου 1945 έως την 2α Μαΐου 1946 κρίνονταν εκ νέου από το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο και οι μη προακτέοι επανέρχονταν στο βαθμό που κατείχαν προηγουμένως²³⁹. Έως ότου κριθούν από το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο διατηρούσαν το βαθμό που είχαν λάβει, απείχαν όμως από την άσκηση δικαστικών καθηκόντων. Η κυβέρνηση *Κ. Τσαλδάρη* προχώρησε έπειτα στη θέσπιση του ν. δ. 10/11-5-1946, με το οποίο όσοι δικαστικοί έφεραν την 10η Δεκεμβρίου 1945 το βαθμό του προέδρου, του αντιπροέδρου, του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, καθώς και του

εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965 (χ.χρ.), σελ. 78 επ., *Ηλ. Νικολακόπουλου*, Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964 (1985), σελ. 131 επ., *Αντ. Παντελή*, Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985) στον ηλεκτρονικό υπολογιστή (1988), σελ. 236 επ.

237. Αμέσως μετά τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 διορίστηκε κυβέρνηση υπό τον πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας *Π. Πουλίτσα*, έως ότου ο συνασπισμός των συντηρητικών κομμάτων επιλέξει αρχηγό. Η κυβέρνηση αυτή παρέμεινε στην εξουσία από την 4η έως την 18η Απριλίου 1946.

238. «Περί επειγόντων μέτρων προς αποκατάστασιν της νομιμότητος και της διοικητικής τάξεως εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης» (ΕτΚ Α', φ. 153 της 11ης Μαΐου 1946). Το νομοθέτημα συνοδεύεται από αιτιολογική έκθεση, που αναφέρει τους λόγους οι οποίοι επέβαλαν την κατάργηση των α. ν. 721 και 729/1945 και τη συμμόρφωση της διοίκησης στις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας.

239. Άρθρο 4 παρ. Ι, όπως ερμηνεύθηκε από το άρθρο 1 του ν. δ. 10/11 Μαΐου 1946 «Περί ερμηνείας και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του Ν. Δ. της 2ας Μαΐου 1946» (ΕτΚ Α', φ. 156).

αεροπαγίτη, προέδρου εφετών ή εισαγγελέα εφετών μπορούσαν να τεθούν σε «ειδική έκτακτη κατάσταση μόνιμης διαθεσιμότητος»²⁴⁰. Τούτο, πρακτικά, σήμαινε ότι θα διατηρούσαν την ιδιότητά τους έως ότου συμπληρώσουν το προβλεπόμενο όριο ηλικίας, δίχως όμως να καταλαμβάνουν οργανικές θέσεις και να ασκούν δικαστικά καθήκοντα. Στην κατάσταση αυτή θα μπορούσαν να υπαχθούν και όσοι είχαν προαχθεί μετά την 10η Δεκεμβρίου 1945 και οι προαγωγές τους ακυρώθηκαν – σύμφωνα με το ν. δ. της 2/11-5-1946 – λαμβάνοντας τις αποδοχές του βαθμού τον οποίο απώλεσαν(!).

2. Οι εν λόγω νομοθετικές ρυθμίσεις, επικρίθηκαν με δριμύτητα από τον Άρειο Πάγο²⁴¹ και από πολλούς βουλευτές²⁴², ενώ δεν έλειψε και η οξεία κριτική τους από τις στήλες νομικών περιοδικών²⁴³. Η κριτική αφορούσε όχι μόνο την αντισυνταγματικότητα ορισμένων βασικών διατάξεων, αλλά και την αδυναμία της κυβέρνησης να επιβάλλει, συνολικά, ριζικές λύσεις για την εξυγίανση του δικαστικού σώματος. Είναι, άλλωστε, γενικά αποδεκτό ότι η κυβέρνηση Κ. Τσαλδάρη επιχείρησε ένα είδος συμβιβασμού για να ικανοποιήσει,

240. «Περί επειγόντων τινών ευεργετικών μέτρων υπέρ Ανωτάτων τινών Δικαστικών Υπαλλήλων προς εξυπηρέτησιν της λειτουργίας της Δικαιοσύνης» (ΕτΚ Α', φ. 157 της 11ης Μαΐου 1946). Το νομοθέτημα συνοδεύεται από αιτιολογική έκθεση, που επικαλείται «τον σωματικό και ψυχικό κάματο» ορισμένων δικαστικών, για να δικαιολογήσει την ιδιόμορφη υπηρεσιακή κατάσταση που πρόβλεπαν οι διατάξεις του.

241. Βλ. το πρακτικό 49/1946 της ολομέλειας του Αρείου Πάγου, από το οποίο προκύπτει ότι υπήρχαν σοβαρές επιφυλάξεις για τη συνταγματικότητα του θεσμικού πλαισίου της κυβέρνησης Κ. Τσαλδάρη (ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΖ', σελ. 249 επ.). Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικές οι απόψεις που διατύπωσε ο αεροπαγίτης Χρ. Καλλέλης, υποστηρίζοντας ότι τα εξεταζόμενα νομοθετήματα παραβιάζουν κατάφωρα τις συνταγματικές επιταγές που κατοχυρώνουν την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης.

242. Χαρακτηριστική είναι η έκθεση του βουλευτή Κ. Μπακόλα προς την επί της Δικαιοσύνης κοινοβουλευτική επιτροπή, όπου επισημαίνεται: «Η τοιαύτη τακτική εμφανίζει του Δικαστικού Σώματος κρίσιν πολύ βαθυτέραν... , κρίσις ήτις άγει εις διχασμόν των μελών του Δικαστικού Σώματος, κατά τρόπον ήκιστα συνάδοντα με την ιδιότητα του Δικαστού» (ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΖ', σελ. 252 επ.).

243. Βλ. σχετικά Π. Ζήση, «Δικασταί Σύνετε, Παιδευθείτε» Ν. Δ. (1946), σελ. 41 επ., Χρ. Πράτσικα, «Πού υπάγεις κύριε;», ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΖ', σελ. 185 επ.

εν μέρει, όσους δικαστικούς είχαν προαχθεί από την κυβέρνηση Θ. Σοφούλη²⁴⁴. Οι επιλογές της προσέκρουαν, όμως, κατά την ορθότερη άποψη, προς τις συνταγματικές επιλογές για τη δικαστική ανεξαρτησία, χωρίς ταυτόχρονα να αποκαθιστούν πραγματικά την κλονισμένη νομιμότητα. Τούτο υποστηρίχθηκε και από την ολομέλεια του Αρείου Πάγου η οποία έκρινε ότι το μέτρο της διατήρησης του βαθμού των προαχθέντων από την κυβέρνηση Θ. Σοφούλη έως ότου κριθούν από το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο, η αποχή τους από την άσκηση δικαστικών καθηκόντων, καθώς και η θέσπιση «ειδικής έκτακτης κατάστασης μόνιμης διαθεσιμότητας» ερχόταν σε *ευθεία αντίθεση* προς τις συνταγματικές διατάξεις για τη δικαιοσύνη²⁴⁵.

V. Η δικαιοσύνη κατά την περίοδο 1946-1949

1. Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1940 συνιστούν μια εξαιρετικά δυσχερή περίοδο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, που άφησε ανεξίτηλα τα ίχνη της στην εσωτερική ανάπτυξη και τον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας²⁴⁶. Η ένοπλη αναμέτρηση των αστικών πολιτικών δυνάμεων και της Αριστεράς εμπόδισε την ουσιαστική αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών και οδήγησε στην υιοθέτηση αυταρχικών πρακτικών καθ'όλη τη διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσης²⁴⁷.

244. Το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο εξέτασε καταγγελία σύμφωνα με την οποία δικαστικοί είχαν εισηγηθεί στον υπουργό Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Θ. Σοφούλη τη μείωση του ορίου ηλικίας. Μερικά από τα μέλη του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου υποστήριξαν ότι μια τέτοια κίνηση στους κόλπους του δικαστικού σώματος καταρρακώνει το κύρος της δικαιοσύνης και αποτελεί γι αυτό παράπτωμα. Άλλοι πάλι παρατηρούσαν ότι οι δικαστικοί, που εισηγήθηκαν το μέτρο αυτό, αποσκοπούσαν στην επιβαλλόμενη εκκαθάριση του δικαστικού σώματος με την απομάκρυνση όσων είχαν φθαρεί (ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΖ', σελ. 254 επ.).

245. Βλ. παραπάνω σημ. 241.

246. Για τα μεγάλα και κρίσιμα προβλήματα της δεκαετίας του 1940 πρβλ. ενδεικτικά Ν. Σβορώνου, Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία, στο έργο: Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση (1984), σελ. 34 επ. Πρβλ., επίσης, Κ. Τσουκαλά, ό.π. (σημ. 204) σελ. 46-102.

247. Για την περίοδο του εμφυλίου πολέμου και τα αίτια που τον προκάλεσαν πρβλ., ιδίως, τα παρακάτω άρθρα, που δημοσιεύθηκαν στο έργο: «Η Ελλάδα στη

2. Στα έκτακτα μέτρα των κυβερνήσεων, για να αντιμετωπισθεί η «κομμουνιστική απειλή», συγκαταλέγεται η νομοθεσία για την *εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών*. Εν πρώτοις, δημοσιεύθηκε το Ψήφισμα Θ'/1946²⁴⁸, το οποίο σύμφωνα με όσα ανέφερε στο προοίμιό του επιχειρούσε με τις επιμέρους διατάξεις του να ανορθώσει το σύνολο του κρατικού μηχανισμού από αυτά που είχε υποστεί εξαιτίας του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου 1936, της γερμανικής κατοχής και της *εσωτερικής στάσης που είχε εκδηλωθεί μετά το Δεκέμβριο του 1944*. Ειδικότερα, προέβλεπε τη δυνατότητα απόλυσης, μεταξύ των άλλων, και λειτουργών της δικαιοσύνης «*αναστελλομένης της ισχύος των σχετικών περί ισοβιότητας και μονιμότητας διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος*»²⁴⁹. Ως λόγοι απόλυσης ορίζονταν: «1. Διαγωγή ασυμβίβαστος προς την ιδιότητά των, επιδειχθείσα κατά το χρονικόν διάστημα από της αναστολής μέχρι της αποκαταστάσεως του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. 2. Έκουσία και συνειδητή συνεργασία μετά των κατακτητών ή επιδρομέων της χώρας, προς υποβοήθησιν των κατ'αυτής σκοπών των ή προς επίτευξιν οιωνδήποτε ωφελημάτων. 3. Οιαδήποτε συμμετοχή ή συνεργασία εις την εκδήλωσιν της από 3ης Δεκεμβρίου 1944 μέχρι της 12ης Φεβρουαρίου 1945 στάσεως και οιαδήποτε, έκτοτε και εφεξής, μέχρι της λήξεως της ισχύος του παρόντος, δράσις ή και συμμετοχή εις τοιαύτην κατά της εν τω Κράτει εννόμου τάξεως ή υπέρ των συμμετεχόντων εις την άνω στάσιν ή και υπέρ των αντικρατικών και αντεθνικών επιδιώξεων και σκοπών τούτων. 4. Έλλειψις επιστημονικής ή τεχνικής ή επαγγελματικής εν γένει ανεπαρκείας». Η προθεσμία απόλυσης για τα μέλη του Αρείου Πάγου, τους προέδρους και εισαγγελείς εφετών ορίσθηκε σε σαράντα πέντε ημέρες, ενώ για τους

δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση» (1984): α) Γ. Ιατρίδη, Εμφύλιος πόλεμος 1945-1949: Εθνικοί και διεθνείς παράγοντες, σελ. 341 επ., β) Γ. Μαυρογορδάτου, Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου, σελ. 307 επ., γ) H. Richter, Η Συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του Εμφυλίου Πολέμου, σελ. 289 επ. Βλ., επίσης, T. Βουρνά, Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας. Ο Εμφύλιος (1981).

248. «Περί εξυγιάνσεως των δημοσίων υπηρεσιών» (ΕτΚ Α', φ. 251 της 28ης Αυγούστου 1946). Το Ψήφισμα συνοδεύεται από αιτιολογική έκθεση, που αναφέρει τους λόγους για τη θέσπισή του.

249. Βλ. το άρθρο 1 παρ. 1 του Ψηφίσματος Θ'/1946.

υπόλοιπους δικαστικούς τέσσερις μήνες από τη δημοσίευση του Ψηφίσματος. Ως προς τη διαδικασία της εκκαθάρισης ο νομοθέτης διέκρινε τους ανώτερους από τους κατώτερους λειτουργούς. Συγκεκριμένα, οι πρώτοι απολύονταν με απόφαση του *υπουργικού συμβουλίου*, ενώ οι κατώτεροι με απόφαση των *αρμόδιων υπουργών* μετά από γνωμοδότηση επιτροπών. Επίσης παρασχέθηκε η δυνατότητα στον υπουργό Δικαιοσύνης να προβαίνει σε διορισμούς, μεταθέσεις και αποσπάσεις δικαστικών λειτουργών, για τρεις μήνες, χωρίς να τηρούνται οι σχετικές διατάξεις του Συντάγματος και της νομοθεσίας²⁵⁰.

Το Ψήφισμα Θ'/1946 υπέστη αλλεπάλληλες τροποποιήσεις και συμπληρώσεις, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και παρατάσεις προθεσμιών για τη διενέργεια των απολύσεων²⁵¹. Η νομοθεσία αυτή, παρότι θεωρητικά απέβλεπε στην απομάκρυνση όσων δικαστικών είχαν επιδείξει ασυμβίβαστη προς το λειτούργημά τους διαγωγή από το 1936 και μετά, είχε ως βασική επιδίωξη να τεθούν εκτός υπηρεσίας λειτουργοί φιλικά προσκείμενοι στην αντίπαλη πολιτική παράταξη. Με τον τρόπο αυτό εγκαινιαζόταν μια νέα πολιτική διακρίσεων, η οποία αυτή τη φορά είχε τις αφετηρίες της στην εμφύλια διαμάχη.

Οι πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων του εμφυλίου πολέμου δεν εξαντλήθηκαν όμως στη θέσπιση της παραπάνω δέσμης Ψηφισμάτων. Επεκτάθηκαν και στη δημιουργία ενός πλέγματος ρυθμίσεων, που καθιέρωναν ένα σύστημα *ελέγχου της νομιμοφροσύνης* των δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων. Ο έλεγχος της νομιμοφροσύνης είχε διπλό στόχο: α) να *απομακρύνει* οριστικά από τον κρατικό μηχανισμό, και ειδικότερα από τη δικαιοσύνη, όσους χαρακτηρίζονταν ως «μη νομιμόφρονες» και β) να *αποκλείσει* την είσοδο των «μη νομιμοφρόνων» σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες. Σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 του α. ν. 516/1948 «μη νομιμόφρων» εθεωρείτο όποιος «εφ'όσον διεξάγοντος του Κράτους τον αγώνα υπέρ της υπάρ-

250. Βλ. το άρθρο 10 του Ψηφίσματος Θ'/1946, ενώ με το άρθρο 11 ορίστηκε ότι οι πράξεις που εκδίδονται σε εφαρμογή του δεν υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο.

251. Οι τροποποιήσεις και οι συμπληρώσεις περιλαμβάνονται, κυρίως, στα Ψηφίσματα ΚΒ', ΚΓΔ' και ΚΖ'/1947.

ξεώς του και της ακεραιότητας της χώρας κατά της προδοτικής ανταρσίας πιστεύει εις τα κηρύγματα των προπαγανδευσάντων και επιχειρούντων την ανταρσίαν, εμφορείται από αντεθνικάς αντιλήψεις ή προπαγανδίζει καθ' οιονδήποτε τρόπον υπέρ του Κομμουνιστικού Κόμματος ή των μετ' αυτού κατά του Κράτους συμπραττόντων...»²⁵². Ο έλεγχος της νομιμοφροσύνης ανατέθηκε σε συμβούλια, τα οποία, όταν έκριναν μέλη του δικαστικού σώματος, αποτελούνταν αποκλειστικά από ανώτατους δικαστικούς λειτουργούς²⁵³.

3. Η εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου δεν οδήγησε, πάντως, σε εκτεταμένες απολύσεις. Ο αριθμός των απομακρυνθέντων, με βάση τόσο το Ψήφισμα Θ'/1946²⁵⁴, όσο και τον α. ν. 516/1948²⁵⁵, ήταν περιορισμένος. Παρόλα αυτά, η πολιτική των «διακρίσεων», που εισήχθη με τη διαίρεση των πολιτών σε «νομιμόφρονες» και μη, είχε μακροχρόνιες επιπτώσεις στη δικαιοσύνη. Τούτο συνέβη διότι όσοι θεωρούνταν ότι δεν ανήκαν στη συντηρητική παράταξη, αντιμετώπιζονταν δυσμενώς σε ζητήματα προαγωγών, μεταθέσεων και άλλων υπηρεσιακών μεταβολών²⁵⁶. Έτσι, οι συσχετισμοί στη δικαστική επετηρίδα ανατρέπονταν συχνά, δεδομένου ότι οι υπηρεσιακές μετα-

252. Για τον έλεγχο νομιμοφροσύνης βλ., ενδεικτικά, Ν. Αλιβιζάτου, Καθεστώς έκτακτης ανάγκης και πολιτικές ελευθερίες 1946-1949, στο έργο: Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση (1984), σελ. 391 επ., του ίδιου, «Έθνος» κατά «Λαού» μετά το 1940, στο έργο: Ελληνισμός-Ελληνικότητα (1983), σελ. 80 επ.

253. Βλ. το άρθρο 4 παρ. 1 α. ν. 516/1948. Το νομοθέτημα αυτό κυρώθηκε με το Ψήφισμα ΜΘ'/1948, ενώ με το β. δ. 7/8-5-1948 καθορίστηκε η ενώπιον των συμβουλίων νομιμοφροσύνης διαδικασία.

254. Βλ. σχετικά ΕτΚ Γ', φ. 241 της 13ης Σεπτεμβρίου 1946, φ. 48 της 4ης Μαρτίου 1947, φ. 86 της 22ας Απριλίου 1947, φ. 92 της 29ης Απριλίου 1947, φ. 137 της 21ης Ιουνίου 1947 και φ. 232 της 30ής Σεπτεμβρίου 1947, όπου δημοσιεύονται οι απολύσεις που έλαβαν χώρα. Από την ανάγνωση των παραπάνω φύλλων της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως προκύπτει ότι απομακρύνθηκαν δεκαπέντε συνολικά λειτουργοί της τακτικής δικαιοσύνης έως το βαθμό του εφέτη.

255. Η εφαρμογή της νομοθεσίας περί νομιμοφροσύνης είχε ως αποτέλεσμα να απομακρυνθούν ως μη νομιμόφρονες ένας πρόεδρος πρωτοδικών, ένας εισαγγελέας πρωτοδικών και ένας πρωτοδίκης (ΕτΚ Γ', φ. 200 της 23ης Αυγούστου 1948 και φ. 88 της 18ης Μαρτίου 1949).

256. Βλ. σχετικά Π. Δελαπόρτα, Το σημειωματάριο ενός πλάτου (1980), σελ. 96 επ., Δ. Μαργέλλου, ό.π. (σημ. 119), σελ. 124.

βολές διενεργούνταν, πολλές φορές, με πολιτικά κριτήρια και με αλματώδεις κάποτε υπερβάσεις της αρχαιότητας. Κάτω από τις συνθήκες αυτές η δεκάχρονη κρίση στη δικαιοσύνη, που είχε αρχίσει το 1935, προσέλαβε νέες διαστάσεις, απέκτησε ενδημικό χαρακτήρα και σημάδεψε βαθιά τη μεταπολεμική οργάνωση και λειτουργία της.

VI. Η δικαιοσύνη από το τέλος της εμφύλιας σύγκρουσης έως την επιβολή του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967

1. Η πολιτική και πολιτειακή ζωή του τόπου νοθεύτηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο από την ύπαρξη ενός «*παρασυντάγματος*», που σχετικοποιούσε την προστασία των ατομικών ελευθεριών και επηρέαζε αρνητικά τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Το «*παρασύνταγμα*» περιελάμβανε τη νομοθεσία των έκτακτων μέτρων, συμπυκνωνόταν σε θεσμικό επίπεδο με το *Ψήφισμα της 16ης Απριλίου 1952* που όριζε ότι τα «*έκτακτα μέτρα*» θα παρέμεναν σε ισχύ, ακόμη και αν ήταν αντίθετα με τις διατάξεις του Συντάγματος 1952. Η παράλληλη ισχύς Συντάγματος και «*παρασυντάγματος*» οδήγησε, εκτός των άλλων, στην επιβίωση της διάκρισης σε «*νομιμόφρονες*» και μη, με όλες τις συνέπειες που αυτή συνεπαγόταν²⁵⁷.

2. Οι επιλογές σε επίπεδο θεσμών και η πολιτική πραγματικότητα, που επικράτησαν μετά το 1950, είχαν αναμφίβολα δυσμενείς επιπτώσεις στην τρίτη πολιτειακή λειτουργία, η ανεξαρτησία της οποίας διασφαλιζόταν από το Σύνταγμα του 1952 με συγκεκριμένες και ειδικές διατάξεις²⁵⁸. Παρά το γεγονός ότι δεν επιχειρήθηκε ποτέ άρση των θεσμικών εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας, παρατηρήθηκαν – εκτός από τη γνωστή πια πρακτική του *επιλεκτικού παραγκωνισμού* δικαστικών λειτουργών κατά τη διενέργεια των υπηρεσιακών μεταβολών – *εντάσεις*, προερχόμενες από τη χειραγω-

257. Για την κοινωνική, πολιτική και πολιτειακή κατάσταση από το τέλος του εμφυλίου πολέμου έως το 1967 βλ. Ν. Αλιθιζάτου, ό.π. (σημ. 161), σελ. 204 επ., Φ. Βεγλερή, Λόγια της οργής και της ελπίδας 1967-1974 (1974), σελ. 7 επ., του ίδιου, Άρθρα 1974-1981 (1982), σελ. 23 επ., Γ. Κατηφόρη, Η νομοθεσία των βαρβάρων (1975), σελ. 7 επ. και 77 επ., Ζ. Μεϊνών, ό.π. (σημ. 236) σελ. 11 επ., Κ. Τσουκαλά, Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα (1987), σελ. 15-53. Επίσης, βλ. Αρ. Μάνεση, Το πρόβλημα της ασφαλείας του Κράτους και η Ελευθερία, στο έργο: Συνταγματική θεωρία και πράξη (1980), σελ. 390 επ.

258. Βλ. παραπάνω Κεφ. Α', ΙΙΙ. 7.

γούμενη λειτουργία των θεσμών και γενικότερα του πολιτεύματος. Οι εντάσεις αυτές προκαλούνταν, κατά κανόνα, από αμφιλεγόμενες επιλογές και οριακές επεμβάσεις της εκάστοτε κυβέρνησης. Ενδεικτικά, μπορεί να αναφερθούν η παράλειψη του αντιπροέδρου Χρ. Καλλέλη κατά την κρίση για πλήρωση της θέσης του προέδρου του Αρείου Πάγου, που οφειλόταν σε πολιτικούς λόγους²⁵⁹, οι πιέσεις που ασκήθηκαν σε δικαστές μετά τη δολοφονία του βουλευτή Γρ. Λαμπράκη²⁶⁰, τα γεγονότα που συνόδευσαν την πειθαρχική δίωξη του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια²⁶¹. Ακόμη, σημειώθηκαν και ισχυρές ενδοδικαστικές διενέξεις, όπως η αντιπαράθεση της ένωσης δικαστών και εισαγγελέων με την ολομέλεια του Αρείου Πάγου²⁶², που πρέπει να αποδοθούν στην επικράτηση υπέρμετρα συντηρητικών συσχετισμών στα ανώτατα δικαστήρια. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα ανώτατα δικαστήρια, τα οποία συχνά αποτυπώνουν τις αντιλήψεις τους για την οργάνωση και τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και των θεσμών του, σε κρίσιμες δικαστικές αποφάσεις, δέχονταν ότι τα έκτακτα μέτρα εξακολουθούσαν να ισχύουν και μετά το τέλος των εχθροπραξιών του εμφυλίου πολέμου. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Αρ. Μάνεσης «η συμβολή της νομολογίας των δικαστηρίων στη νόθευση των φιλελεύθερων και

259. Στην παράλειψη Χρ. Καλλέλη, το 1953, αναφέρεται ο Δ. Μαργέλλος, ό.π. (σημ. 119), σελ. 64. Επίσης, βλ. το πρακτικό της ολομέλειας του Αρείου Πάγου που εκδόθηκε λόγω της αποχώρησης του Χρ. Καλλέλη (Ν. Δ. τόμ. Ζ', σελ. 355).

260. Για την υπόθεση Γρ. Λαμπράκη πρβλ. Π. Δελαπόρτα, ό.π. (σημ. 256), σελ. 259 επ., Δ. Μαργέλλου, ό.π. (σημ. 119) σελ. 65.

261. Για την πειθαρχική δίωξη Κ. Κόλλια πρβλ. Δ. Μαργέλλου, ό.π. (σημ. 119), σελ. 65-66.

262. Πρβλ. Γ. Αγγελίδη, *Η ιστορία ενός εγκλήματος* (1978), σελ. 10 επ., Αντ. Φλώρου, ό.π. (σημ. 184), σελ. 47 επ. Πρβλ., ακόμη, Ι. Σαρμά, *Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας* (1990), σελ. 148-149, όπου σχολιάζεται η εμπλοκή του Συμβουλίου της Επικρατείας στις διενέξεις του Αρείου Πάγου, με την έκδοση των αποφάσεων 1966/1962 και 2942/1964. Με την πρώτη απορρίφθηκε αίτηση ακυρώσεως του Αντ. Φλώρου κατά της πειθαρχικής ποινής που του επιβλήθηκε, λόγω της συμμετοχής του στη συνδικαλιστική κίνηση, ενώ με τη δεύτερη ακυρώθηκε η πειθαρχική ποινή που είχε επιβληθεί στον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια, για τη στάση του στην υπόθεση Λαμπράκη.

δημοκρατικών θεσμών υπήρξε καίρια .. . Διυλίζοντας τον κώνωπα της παρανομίας και καταπίνοντας την κάμηλο της αντισυνταγματικότητας τα δικαστήρια, με επικεφαλής το Συμβούλιο της Επικρατείας και τον Άρειο Πάγο έκριναν, επί ολόκληρες δεκαετίες, ότι π. χ. η εκτόπιση των «υπόπτων» για ενδεχόμενη μελλοντική τέλεση αξιόποινων πράξεων ήταν διοικητικό μέτρο, «περιοριστικό» απλώς και όχι στερητικό της προσωπικής τους ελευθερίας – και, συνεπώς, δεν αντέβαινε στο Σύνταγμα – έστω και αν η εκτόπιση συνεχιζόταν επ’αόριστον, ανανεούμενη με αλλεπάλληλες παρατάσεις, έστω και αν οι εκτοπισμένοι ζούσαν συγκεντρωμένοι σε ορισμένα κτίρια ή στρατόπεδα «υπό πειθαρχικήν διαβίωσιν», υποκείμενοι στον εσωτερικό κανονισμό των φυλακών!²⁶³.

263. Στον πρόλογο του *Αρ. Μάνεση*, στο έργο του *Ρ. Κούνδουρου*, *Η Ασφάλεια του καθεστώτος* (1978), σελ. 15.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΥΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

Η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε από μια ομάδα ανώτερων αξιωματικών την 21η Απριλίου 1967 και αποτέλεσε την *τραγική απόληξη* της βαθιάς και παρατεινόμενης πολιτικής και συνταγματικής κρίσης που έζησε η χώρα κατά τη διετία 1965-1967. Όπως είναι γνωστό, η 15η Ιουλίου 1965 υπήρξε η αφετηρία σειράς αποκάλυπτων παρεμβάσεων του βασιλιά Κωνσταντίνου στην πολιτική ζωή του τόπου²⁶⁴. Παρεμβάσεις που οδήγησαν στην αποπομπή του πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου, στη μεθοδευμένη διάσπαση της κοινοβουλευτικής ομάδας της Ένωσης Κέντρου και στο διορισμό κυβερνήσεων «αποστατών» που απολάμβαναν τη βασιλική εύνοια. Παρά τις προσπάθειες της Αυλής για την κοινοβουλευτική στήριξη των παραπάνω κυβερνήσεων δεν στάθηκε δυνατό, στην αρχή, να επιτευχθεί η υπερψήφισή τους. Οι δύο πρώτες, λοιπόν, καταψηφίσθηκαν, ενώ η τρίτη, υπό τον Στέφ. Στεφανόπουλο, κατόρθωσε, στηριζόμενη σε οριακή πλειοψηφία, να διατηρηθεί επί δεκαέξι περίπου μήνες στην εξουσία. Μετά την άρση της εμπιστοσύνης εκ μέρους της βουλής και από την τελευταία κυβέρνηση «αποστατών», ο αρχηγός του κράτους διόρισε κυβέρνηση μεταβατικού χαρακτήρα υπό τον Ι. Παρασκευόπουλο, η οποία παραιτήθηκε την 3η Απριλίου 1967. Αυτή τη μετα-

264. Για την πολιτική και συνταγματική κρίση του 1965 βλ., ενδεικτικά, Γ. Αναστασιάδη, ό.π. (σημ. 161), σελ. 130 επ., Φ. Βεγλερή, Τα Ιουλιανά (1966), Η. Ηλιού, ό.π. (σημ. 84), σελ. 167 επ., Π. Κανελλόπουλου, Ιστορικά Δοκίμια. Πώς εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967 (1979), σελ. 76 επ., J. Meunaud, ό.π. (σημ. 236), σελ. 11 επ., Γ. Παπαδημητρίου, Ιστορία των πολιτευμάτων, στο έργο: Ελλάδα – Ιστορία και Πολιτισμός, έβδομος τόμος (1982), σελ. 80-81. Για την κρίση του Ιουλίου 1965 αποκαλυπτικά είναι όσα δημοσιεύονται στον τόμο: Φως εις την πολιτικήν κρίσιν που συνεκλόνησε την Ελλάδα. Πρακτικά Συμβουλίου του Στέμματος 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965 (1965).

βατική κυβέρνηση διαδέχτηκε κυβέρνηση της Ε. Ρ. Ε., υπό τον *Π. Κανελλόπουλο*, με βασική αποστολή τη διεξαγωγή εκλογών, που τελικά δεν πραγματοποιήθηκαν λόγω του στρατιωτικού πραξικοπήματος.

Από τη σύντομη περιγραφή των βασικότερων εξελίξεων κατά την εξεταζόμενη διετία, προκύπτει χωρίς αμφιβολία ότι το πολιτικό σύστημα και το πολίτευμα υπέστησαν ισχυρότατα πλήγματα. Οι αυθαίρετες πρωτοβουλίες του βασιλιά στα κρίσιμα ζητήματα του διορισμού και της παύσης της κυβέρνησης αφενός και της διάλυσης της βουλής αφετέρου συνιστούσαν *κατάφωρη παραβίαση* των βασικών κανόνων οργάνωσης και λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος και του δημοκρατικού πολιτεύματος. Υπό τα δεδομένα αυτά, δημιουργήθηκαν πρόσφορες συνθήκες, που διευκόλυναν την επιβολή αυταρχικού καθεστώτος.

Το δικτατορικό καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 επιχείρησε, αμέσως μετά την επικράτησή του, να εκκαθαρίσει τον κρατικό μηχανισμό, επαναφέροντας ή ενεργοποιώντας το νομοθετικό οπλοστάσιο των έκτακτων μέτρων και αναβιώνοντας μεθοδεύσεις και πρακτικές που είχαν πρωτοεμφανισθεί την περίοδο της εμφύλιας διαμάχης. Το εγχείρημα αυτό επεκτάθηκε και στο χώρο της δικαιοσύνης, που γνώρισε, ιδιαίτερα στις ανώτερες βαθμίδες του, τις δυσμενείς συνέπειες της εκκαθαριστικής επέμβασης, η οποία εκδηλώθηκε με την έκδοση *περιστασιακών νομοθετημάτων* και την υιοθέτηση *απαράδεκτων πρακτικών*.

ΤΜΗΜΑ Α΄

Οι βασικές πολιτικές επιλογές του καθεστώτος και οι κυριότερες πρωτοβουλίες του στο πεδίο των θεσμών

Η διακυβέρνηση της χώρας, από την 21η Απριλίου 1967 έως την 23η Ιουλίου 1974, μπορεί να διαιρεθεί σε επιμέρους περιόδους, ανάλογα με τις κατά καιρούς μεταμορφώσεις του καθεστώτος, οι οποίες αποσκοπούσαν, κατά κύριο λόγο, στη νομιμοποίησή του απέναντι στην ελληνική και τη διεθνή κοινή γνώμη. Η προσπάθεια νομιμοποίησης αποτέλεσε, άλλωστε, *σταθερή πολιτική επιδίωξη* των κρατούντων καθ' όλη τη διάρκεια των επτά χρόνων, που παρέμειναν στην εξουσία. Για την επίτευξή της προχώρησαν στην επιβολή «Συντάγματος» με δημοκρατικό προσώπείο, στο οποίο προβλέπονταν όλες οι

θεμελιώδεις αρχές και οι κυριότεροι θεσμοί της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Στην πραγματικότητα, όμως, το συνταγματικό κείμενο της δικτατορίας οργάνωνε ένα *αυταρχικό* πολιτειακό σύστημα, όπου οι *ένοπλες δυνάμεις* αναδεικνύονταν, σε τελευταία ανάλυση, σε εξουσιαστή του πολιτεύματος. Για την περιοδολόγηση λαμβάνονται πάντως υπόψη και οι διαφοροποιήσεις στον τρόπο άσκησης της εξουσίας, καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μεθόδων διακυβέρνησης που επικράτησαν κατά καιρούς από το 1967 έως το 1974.

Ι. 21η Απριλίου 1967 – 15η Νοεμβρίου 1968: Η εδραίωση της εξουσίας

1. Μετά την πλήρη και οριστική επικράτηση του πραξικοπήματος²⁶⁵ οι στρατιωτικοί προχώρησαν στη δημοσίευση της Α'/1967 Συντακτικής Πράξης «Περί ασκήσεως της Συντακτικής και Νομοθετικής εξουσίας και τροποποιήσεως του Συντάγματος»²⁶⁶. Το νομοθέτημα αυτό αποτελούσε ένα είδος *καταστατικής πράξης του καθεστώτος* και όριζε ότι, έως την ψήφιση νέου Συντάγματος και τη σύγκληση της Βουλής, τη συντακτική εξουσία θα ασκούσε το υπουργικό συμβούλιο και τη νομοθετική ο βασιλιάς και η κυβέρνηση²⁶⁷.

265. Για τις συνθήκες επιβολής του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 *πρβλ.*, ιδίως: «*ATHENIAN*», *Inside The Colonel's Greece* (1972), σελ. 1 επ., Θ. Βερέμη, *Ελληνικός στρατός και πολιτική*, στο έργο: *Στρατός και Πολιτική* (1989), σελ. 130 επ., R. Glogg, *όπ. π.* (σημ. 139) σελ. 271 επ., Σ. Ν. Γρηγοριάδη, *Ιστορία της δικτατορίας. Επιβολή – ακμή*, τόμ. 1ος (1975), Π. Κανελλόπουλου, *όπ. π.* (σημ. 264), σελ. 3 επ., Γ. Καραγιωργα, *Από τον ΙΔΕΑ στη Χούντα* (1975), Α. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα* (1974), σελ. 305 επ., Π. Ροδάκη, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Άνοδος και πτώση* (1975), Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας* (1985), σελ. 159 επ., Κ. Τσουκαλά, *όπ. π.* (σημ. 204), σελ. 178 επ., C. Woodhouse, *The Revolution in its Historical Context*, στο έργο: *Greece Under Military Rule* (1972), σελ. 1 επ., του ίδιου, *Η άνοδος και η πτώση των συνταγματαρχών* (χ.χρ.), σελ. 33 επ.

266. ΕτΚ Α', φ. 66 της 6ης Μαΐου 1967. Κριτική προσέγγιση στην Α'/1967 Συντακτική Πράξη επιχειρεί ο Φ. Βεγλερής στο έργο: *Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του Ελληνικού Λαού* (1975), σελ. 29 επ., *πρβλ.*, επίσης, του ίδιου, *La Constitution de la Terreur*, στο περιοδ. «*Les Temps Modernes*», αριθ. 276 (1969), σελ. 109 επ. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι, επίσης, οι παρατηρήσεις που διατυπώνει ο Ν. Αλιβιζάτος, *όπ. π.* (σημ. 161) σελ. 277.

267. Ορισμένοι συνταγματολόγοι, που πρόσκεινταν φιλικά προς το καθε-

Το νέο Σύνταγμα – που θα καταρτιζόταν από εικοσαμελή επιτροπή²⁶⁸ και θα εγκρινόταν από το λαό με δημοψήφισμα – θα περιοριζόταν σε μεταβολές των μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος 1952. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο προοίμιο της εν λόγω Συντακτικής Πράξης επιχειρούνταν η δικαιολόγηση της στρατιωτικής επέμβασης, με την επίκληση της ανάγκης να προστατευθεί «το κρατούν πολιτειακόν και κοινωνικόν καθεστώς». Από τα παραπάνω διαφαίνεται, ότι οι κρατούντες ήθελαν, με κάθε τρόπο, να διατηρήσουν την εικόνα της συνέχειας με το έως τότε ισχύον πολίτευμα και να συγκαλύψουν, με τον τρόπο αυτό, τον πραξικοπηματικό χαρακτήρα της πρωτοβουλίας τους²⁶⁹.

στώ, προσπάθησαν να δικαιολογήσουν την παραπάνω διάκριση, επικαλούμενοι την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, σύμφωνα με την οποία ο βασιλιάς δεν μπορούσε να συμμετέχει στην άσκηση της συντακτικής εξουσίας (πρβλ. σχετικά *Κ. Γεωργόπουλου*, *Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου*, τόμ. 1ος (1971), σελ. 427). Ο *Φ. Βεγλερής* επισημαίνει όμως, σωστά, ότι η εν λόγω άποψη αποτελεί ένα από τα ευρήματα του νομικοδικαστικού τμήματος της απριλιανής συνωμοσίας, που άφηνε μεγάλα περιθώρια πρωτοβουλιών στο δικτατορικό υπουργικό συμβούλιο και ταυτόχρονα εξασφάλισε άλλοθι για τον βασιλιά (ό.π. [σημ. 266], σελ. 31).

268. Η εικοσαμελής επιτροπή συστάθηκε με την υπ' αριθ. 107/30-5-1967 Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου. Σ' αυτή συμμετείχαν, μεταξύ των άλλων, δύο αφυπηρετησάντες δικαστικοί λειτουργοί του Αρείου Πάγου (ο επίτιμος Πρόεδρος *Κ. Καυκάς* και ο επίτιμος εισαγγελέας *Δ. Κιουσόπουλος*, που είχε διατελέσει και υπηρεσιακός πρωθυπουργός το 1952), δύο αφυπηρετησάντες δικαστικοί του Συμβουλίου της Επικρατείας (ο επίτιμος πρόεδρος *Χ. Μητρέλιας*, που ήταν και πρόεδρος της επιτροπής, και ο επίτιμος αντιπρόεδρος *Ι. Μανιάτης*), ένας εν ενεργεία σύμβουλος Επικρατείας (ο *Α. Τσούτσος*) και τέσσερις πανεπιστημιακοί (οι καθηγητές *Ηλ. Κυριακόπουλος*, *Μ. Δένδιας* και οι υφηγητές *Κ. Γεωργόπουλος* και *Θ. Τσάτσος*). Η συμμετοχή τους αποτελούσε ασφαλώς σημαντική προσφορά στο καθεστώς, διότι με το κύρος που τους χάριζε η ιδιότητα του δικαστικού ή του πανεπιστημιακού διευκόλυναν την αποκαλούμενη «επιχείρηση Σύνταγμα».

269. Για τη φύση του καθεστώτος από συνταγματική, κυρίως, άποψη βλ., ιδίως, το βούλευμα του Εφετείου Αθηνών 118/1975, ΤοΣ (1975), σελ. 326 επ. και την πρόταση του (τότε) αντεισαγγελέα Εφετών *Κ. Σταμάτη*, σελ. 333 επ., καθώς επίσης και τις κριτικές παρατηρήσεις του *Γ. Κασιμάτη*, ΤοΣ (1975), σελ. 438 επ. Βλ., επίσης, το βούλευμα 414/1975 του Εφετείου Αθηνών (ΤοΣ [1975], σελ. 495 επ.), τη σχετική εισαγγελική πρόταση (ΤοΣ [1975], σελ. 492 επ.) και τις παρατηρήσεις του *Γ. Κασιμάτη* (ΤοΣ [1975], σελ. 508 επ.). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, τα βουλεύματα 683 και 684/1975 του Αρείου Πάγου, η εισαγγελική

Οι πραξικοπηματίες, προτού δημοσιεύσουν την Α'/1967 Συντακτική Πράξη, είχαν κηρύξει τη χώρα σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης²⁷⁰ και είχαν εγκαταστήσει κυβέρνηση υπό την προεδρία του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου *Κ. Κόλλια*, που αποτελούσε ένα είδος μεταβατικού κυβερνητικού σχήματος. Οι πρωτεργάτες του πραξικοπήματος διορίστηκαν υπουργοί σε κρίσιμα χαρτοφυλάκια, ενώ με τη συμμετοχή *ανώτατων δικαστικών*²⁷¹ και στρατιωτικών, καθώς και

πρόταση του *Ε. Μπλέτσα*, καθώς και οι σχετικές παρατηρήσεις του *Φ. Βεγλερή* (ΤοΣ 1975, σελ. 896 επ. και αντίστοιχα 686 επ.). Για τα παραπάνω βουλευμένα αξιόλογες παρατηρήσεις διατυπώνει ο *Γ. Κασιμάτης*, Τα βουλευματα 683/75 και 684/75 του Αρείου Πάγου υπό το πρίσμα του Συνταγματικού Δικαίου, ΤοΣ (1975), σελ. 651 επ. Τέλος, η προβληματική γύρω από τις έννοιες επανάσταση-πραξικόπημα συμπυκνώνεται εύστοχα στα άρθρα του *Ν. Ανδρουλάκη*, Επανάσταση-Πραξικόπημα και Ποινικό Δίκαιο, ΝοΒ (1975), σελ. 833 επ. και *Γ. Κασιμάτη*, Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία, ΤοΣ (1975), σελ. 166 επ. Εξάλλου, για τη φύση του καθεστώτος από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης βλ. ενδεικτικά *Χ. Κοριζή*, Το αυταρχικό καθεστώς 1967-1974 (1975), σελ. 13 επ.

270. Η χώρα κηρύχθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης με το β. δ. 280/1967 (ΕτΚ Α', φ. 58 της 21ης Απριλίου 1967), το οποίο στη συνέχεια κυρώθηκε με την Β' Συντακτική Πράξη (ΕτΚ Α', φ. 66 της 6ης Μαΐου 1967). Με την παραπάνω Συντακτική Πράξη ανεστάλησαν δύο ακόμη άρθρα του Συντάγματος 1952, που δεν είχαν περιληφθεί στο προηγούμενο διάταγμα. Συγκεκριμένα, ανεστάλησαν τα άρθρα 99 και 101, που κατοχύρωναν την εκλογή των δημοτικών και κοινοτικών αρχών και, αντίστοιχα, τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων (πρβλ. *Φ. Βεγλερή*, ό.π. [σημ. 266], σελ. 24 επ. και 34 επ.). Εξάλλου, με τα β. δ. 277, 278, 279/1967 (ΕτΚ Α', φ. 57 της 21ης Απριλίου 1967) διορίστηκαν ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου *Κ. Κόλλιας*, ως πρωθυπουργός, ο στρατηγός *Γρ. Σπαντιδάκης*, ως αντιπρόεδρος και υπουργός Εθνικής Άμυνας και οι *Ν. Μακαρέζος*, *Στ. Πατακός*, *Γ. Παπαδόπουλος*, αντίστοιχα, στα υπουργεία Συντονισμού, Εσωτερικών και Προεδρίας Κυβερνήσεως. Οι παραπάνω αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα της κυβέρνησης, που συμπληρώθηκε με το β. δ. 282/1967 «Περί διορισμού Υπουργών και Υφυπουργών» (ΕτΚ Α', φ. 59 της 22ας Απριλίου 1967).

271. Στην πρώτη κυβέρνηση του δικτατορικού καθεστώτος συμμετείχαν τέσσερα μέλη του Αρείου Πάγου (οι αρεοπαγίτες *Α. Ροζάκης*, *Κ. Καλαμποκιάς*, *Ν. Οικονομόπουλος* και ο αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου *Π. Τσαρούχης*) και ο γενικός επίτροπος της φορολογικής δικαιοσύνης *Ι. Τσαντήλας*, που μαζί με τον *Κ. Κόλλια* αποτέλεσαν τη δικαστική συνιστώσα στη στελέχωση της πρώτης κυβέρνησης του καθεστώτος. Η συμβολή τους στην προσπάθεια «νομιμοποίησης» του καθεστώτος ήταν αναμφίβολα ανεκτίμητη (βλ. σχετικά *Κ. Κόλλια*, Βασιλεύς και

άλλων προσωπικοτήτων, προσκείμενων φιλικά στην Αυλή, έγινε προσπάθεια να συγκαλυφθεί – σε πρώτη τουλάχιστον φάση – η πραγματική πηγή εξουσίας, που επικεντρωνόταν στην τριανδρία των γνωστών συνταγματαρχών²⁷².

2. Η πολιτική που ακολούθησε το καθεστώς κατά την εξεταζόμενη περίοδο διακρίνεται για την προσπάθεια *εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού* από «μη νομιμόφρονες» δημόσιους υπαλλήλους και λειτουργούς²⁷³. Για το σκοπό αυτό εξέδωσε μια δέσμη συντακτικών πράξεων, όπου κατέστρωνε τους όρους, τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία της εκκαθαριστικής επέμβασης στο σύνολο του κρατικού

Επανάστασις 1967 [1984], σελ. 47 επ.). Ο Κ. Κόλλιας παρατηρεί ότι καμιά από τις γνωστές προσωπικότητες της δημόσιας ζωής δεν δεχόταν να διοριστεί στην πρώτη εκείνη κυβέρνηση των πραξικοπηματιών. Έτσι, αναζήτησε υπουργούς στον κύκλο των γνωστών του δικαστικών, ελπίζοντας ότι «η πλάστιγγη της Δικαιοσύνης και η σπάθη, η φρόνησις και η δύναμις .. θα ηδύνατο να συνεργασθούν προς εμπέδωσιν τάξεως και ευνομίας .. » (!). Ο Κ. Κόλλιας τονίζει εδώ ότι οι δικαστικοί λειτουργοί «είχαν εν τη συνειδήσει του λαού το τεκμήριον του ήθους και χαρακτήρος».

272. Για τη σύνθεση της κυβέρνησης και τη σημασία της συμμετοχής δικαστικών λειτουργών πρβλ. Γ. Κ. Βλάχου, Πολιτική, τόμ. γ' (1981), σελ. 514 (σημ. 1). Ο εν λόγω συγγραφέας τονίζει ότι «το δόγμα της δικαστικής ανεξαρτησίας δεν συμπίπτει ασφαλώς πάντοτε με το αίτημα της πολιτικής ουδετερότητας των δικαστών, αν και η πρώτη χρησιμεύει, ειδικότερα στην Ελλάδα, για να εμποδίζει τη διερεύνηση της ουσιαστικής αλήθειας, όσον αφορά στη δεύτερη». Πρβλ., επίσης, Δ. Χαράλαμпу, Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα (1985), σελ. 290.

273. Ο Γ. Παπαδόπουλος είχε ήδη από τις πρώτες συνεντεύξεις του προς τον τύπο επισημάνει ότι η εκκαθαριστική παρέμβαση στον κρατικό μηχανισμό ήταν από τους κυριότερους στόχους της δικτατορικής κυβέρνησης: «Εάν εκ της επαφής με την Κρατική μηχανή .. διαπιστωθεί ότι δεν υπάρχει τρόπος επαναφοράς του οργάνου τούτου .. , η κυβέρνησις κάνει την σκέψιν να φθάση μέχρις άρσεως της μονιμότητος και ισοδιότητος των δημοσίων λειτουργών, με σκοπόν, βάσει διαδικασιών, αι οποίαι θα εξασφαλίσουν αντικειμενικήν κρίσιν, να προχωρήση εις την κάθαρσιν της κρατικής μηχανής .. ». (Ανακοινώσεις προς τους αντιπροσώπους των Αθηναϊκών εφημερίδων την 4η Μαΐου 1967, δημοσιευμένες στο έργο: «Πιστεύω μας», τόμ. Α', σελ. 18). Ο Κ. Κόλλιας τόνιζε, επίσης, ότι στο έργο της κυβέρνησής του περιλαμβανόταν και ο «αποκομματισμός και εξυγίανσις των δημοσίων υπηρεσιών εκ των μη νομιμοφρόνων, διεφθαρμένων και ανεπαρκών υπαλλήλων .. » (!) (ό.π. [σημ. 271], σελ. 66).

μηχανισμού²⁷⁴. Κεντρική θέση κατέχει η Συντακτική Πράξη Θ'/1967, που διέυρυνε σημαντικά, σε σχέση με τον α. ν. 516/1948, την έννοια της νομιμοφροσύνης²⁷⁵. Το πεδίο εφαρμογής της περιελάμβανε ήδη, εκτός των άλλων, τα μέλη των ανωτάτων δικαστηρίων και τους καθηγητές των ΑΕΙ, οι οποίοι ήταν δυνατόν να απολυθούν, «αναστελλομένων διά την περίπτωσιν ταύτην των περί ισοβιότητος και μονιμότητος σχετικών διατάξεων του Συντάγματος .. ». Για τον έλεγχο της νομιμοφροσύνης οι δημόσιοι υπάλληλοι και λειτουργοί έπρεπε, μάλιστα, να υποβάλουν σχετική δήλωση στον καθ'ύλην αρμόδιο υπουργό. Η δήλωση επρόκειτο να διευκολύνει την κρίση αν συνέτρεχε λόγος

274. Στη δέσμη των νομοθετημάτων συντακτικού περιεχομένου, για την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών, περιλαμβάνονται δύο Συντακτικές Πράξεις, που αφορούν τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και τον στρατό (Συντακτικές Πράξεις Ε'/1967 «Περί εξυγιάνσεως και αποκαταστάσεως ευρυθμίας των Α. Ε. Ι.» (ΕτΚ Α', φ. 100 της 14ης Ιουνίου 1967) και ΣΤ'/1967 «Περί αυτεπαγγέλτου αποστρατείας Αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων και της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής, ενεχομένων εις την αντεθνικήν οργάνωσιν ΑΣΠΙΔΑ» (ΕτΚ Α', φ. 101 της 15ης Ιουνίου 1967). Ειδικά για τα Α. Ε. Ι. η δικτατορική κυβέρνηση εξέδωσε δύο ακόμη Συντακτικές Πράξεις, που καθόρισαν τον τρόπο εκλογής των καθηγητών, σύμφωνα με τις ανπλήψεις των κρατούντων για την εξυγίανση του Πανεπιστημίου (Συντακτικές Πράξεις ΙΑ'/1967 και ΙΕ'/1967).

275. ΕτΚ Α', φ. 125 της 22ας Ιουλίου 1967. Το άρθρο 2 του εν λόγω συντακτικού νομοθετήματος αντικατέστησε το άρθρο 3 του α. ν. 516/1948, προσαρμόζοντας την έννοια της νομιμοφροσύνης στις ιδεολογικές αρχές της στρατιωτικής δικτατορίας και στις βασικές πολιτικές της επιδιώξεις. Από τη διατύπωσή της προκύπτει ότι η διάδοση ή προπαγάνδισή κομμουνιστικών ή αντεθνικών ιδεών αποτελούσε κεντρικό άξονα του ελέγχου της νομιμοφροσύνης. Το γεγονός αυτό δεν είναι ασφαλώς τυχαίο. Η βασική επιχειρηματολογία των θεωρητικών του καθεστώτος περιστρεφόταν γύρω από την ανάγκη αντιμετώπισης του κομμουνιστικού κινδύνου (πρβλ. σχετικά Κ. Βρυώνη, Θεωρητικά περί επαναστάσεως θέσεις (1972), σελ. 6 επ., Θ. Παπακωνσταντίνου, Πολιτική Αγωγή (1970), σελ. 220 επ. Στον κομμουνιστικό κίνδυνο αναφέρεται και ο Κ. Κόλλιας, ό.π. [σημ. 271], σελ. 8 επ.). Αξιόλογες παρατηρήσεις, σχετικά με την ιδεολογία του καθεστώτος, διατυπώνουν ο «ΑΤΗΝΙΑΝ», ό.π. (σημ. 265), σελ. 113 επ., ο R. Glogg, The Ideology of the Revolution of 21 April 1967, στο έργο: Greece Under Military Rule (1972), σελ. 36 επ., ο Γ. Κατηφόρης, ό.π. (σημ. 257), σελ. 77 επ., όπου επισημαίνεται και η προσπάθεια για την οικοδόμηση του αντικομμουνιστικού κράτους ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950.

απόλυσης, χωρίς να απαιτείται απόφαση των σχετικών συμβουλίων, όπως όριζε η νομοθεσία του εμφυλίου πολέμου²⁷⁶.

Στη συνέχεια, δημοσιεύθηκε η Συντακτική Πράξη Ι'/1967 «Περί εξυγίανσεως των δημοσίων και άλλων υπηρεσιών», με την οποία *ανεστάλη για τέσσερις μήνες η ισοβιότητα των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ελεγκτικού Συνεδρίου, καθώς και η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων. Στο διάστημα αυτό μπορούσαν να γίνουν απολύσεις ή ακόμη και υποβιβασμοί, εφόσον συνέτρεχε κάποιος από τους, με εξαιρετική ελαστικότητα, διατυπωμένους λόγους του νομοθετήματος*^{277,278}. Είναι χαρακτηριστικό, ότι οι Συντακτικές Πράξεις Θ'/1967 και Ι'/1967 απαγόρευαν την άσκηση προσφυγής στο Συμβούλιο της Επικρατείας κατά των πράξεων που επρόκειτο να εκδοθούν κατ'εφαρμογή τους.

Η ενεργοποίηση του εν λόγω θεσμικού πλαισίου είχε ως συνέπεια να υπογράψουν τις δηλώσεις νομιμοφροσύνης χιλιάδες δημόσιοι υ-

276. Βλ. σχετικά το άρθρο 3 της Συντακτικής Πράξης Θ'/1967 που αντικατέστησε το άρθρο 6 παρ. 1 του α. ν. 516/1948.

277. Σύμφωνα με το άρθρο 2 της Συντακτικής Πράξης Ι'/1967 οι απολύσεις μπορούσαν να γίνουν: «α) εάν (οι κρινόμενοι) επέδειξαν διαγωγήν κακοήθη ή ασυμβίβαστον προς την υπηρεσίαν των, β) εάν επέδειξαν ανικανότητα ή ανεπάρκειαν κατά την εκτέλεσιν των καθηκόντων των, γ) εάν εκ δολίας προαιρέσεως ή εξ ιδιοτελείας παρέβησαν τα καθήκοντά των, δ) εάν δι'οιονδήποτε λόγον δεν κέκτηνται το απαιτούμενον ηθικόν κύρος διά την άσκησιν του λειτουργήματος ή της υπηρεσίας αυτών και ε) εάν δημοσία ήσκησαν προσηλυτισμόν υπέρ μιας πολιτικής παρατάξεως ή επέτυχον αθεμίτως υπηρεσιακά ή άλλα ωφελήματα διά της χρησιμοποίησεως πολιτικών μέσων». Η γενικόλογη και ελαστική διατύπωση των λόγων απόλυσης χαρακτηρίζει και άλλες Συντακτικές Πράξεις του καθεστώτος, που αφορούσαν απολύσεις δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων. Με τον τρόπο αυτό οι κρατούντες προσπαθούσαν να συγκαλύψουν τους πραγματικούς λόγους της απομάκρυνσης και να παράσχουν ταυτόχρονα ευρεία «διακριτική ευχέρεια» στο αποφασίζον κάθε φορά όργανο (πρβλ. σχετικά και τη Συντακτική Πράξη Ε'/1967 για την «εξυγίανση» των Α. Ε. Ι.).

278. Ο α. ν. 4/1967 «Περί αποκαταστάσεως ευρυθμίας εις την λειτουργίαν των Δημοσίων Υπηρεσιών και Ν. Π. Δ. Δ., Οργανισμών κ. λπ. », που δημοσιεύτηκε την 10η Μαΐου 1967, ήταν πάντως το πρώτο σημαντικό εκκαθαριστικό νομοθέτημα του καθεστώτος. Με βάση το εν λόγω νομοθέτημα απομακρύνονταν οι διοικητές των Ν. Π. Δ. Δ. και των οργανισμών, καταργούνταν συμβούλια και επιτροπές, τερματιζόταν η θητεία ειδικών συμβούλων και συνεργατών των δημοσίων υπηρεσιών και γενικά ανατρεπόταν η σύνθεση στην κορυφή της ιεραρχίας των υπηρεσιών του δημοσίου.

πάλληλοι, κάτω από εκβιαστικές συχνά συνθήκες. Εξάλλου, πολλοί απολύθηκαν λόγω «ελλείψεως νομιμοφροσύνης», με βάση τη συνοπτική διαδικασία, που καθόριζαν οι σχετικές Συντακτικές Πράξεις²⁷⁹. Πρέπει να τονισθεί, επίσης, ότι το δικαστικό σώμα δεν γνώρισε, σε αυτή τουλάχιστον τη φάση, τις επιπτώσεις μιας μαζικής εκκαθάρισης, αν και τα μέλη του υποχρεώθηκαν να υποβληθούν στην ταπεινωτική διαδικασία του ελέγχου νομιμοφροσύνης. Η εκκαθάριση της τακτικής δικαιοσύνης επιχειρήθηκε, τελικά, τον Μάιο του 1968, με βάση τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968²⁸⁰.

3. Το βασιλικό κίνημα²⁸¹ εκδηλώθηκε την 13η Δεκεμβρίου 1967, εξουδετερώθηκε χωρίς δυσκολία από τους συνταγματάρχες και στάθηκε η απαρχή ανακατατάξεων, τόσο στην κυβέρνηση, όσο και στον κρατικό μηχανισμό. Ειδικότερα, μετά την απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου και του Κ. Κόλλια, ο Γ. Παπαδόπουλος διορίστηκε

279. Ο Ν. Αλιβιζάτος παρατηρεί, ότι δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των δημοσίων υπαλλήλων που απομακρύνθηκαν, αλλά σύμφωνα με μια ενδεικτική πληροφορία υπολογίζεται ότι κατά το πρώτο τρίμηνο του 1968 αποχώρησαν 572 από τους οποίους 162 απολύθηκαν και 214 «παραιτήθηκαν» (ό.π. [σημ. 161], σελ. 620, σημ. 59).

280. Ο Ν. Αλιβιζάτος αποδίδει την μη εκκαθάριση του δικαστικού σώματος κατά την πρώτη φάση του κύματος των απολύσεων και στη μη αναστολή του άρθρου 88 παρ. 1 Συντ. 1952, που κατοχύρωνε τη δικαστική ανεξαρτησία (ό.π. [σημ. 161], σελ. 622). Αναστολή που πραγματοποιήθηκε, τελικά, μόλις τον Ιούνιο του 1968, παρά το γεγονός ότι είχε εξαγγελθεί από τον Γ. Παπαδόπουλο τις πρώτες ημέρες επιβολής του καθεστώτος.

281. Για τις σχέσεις της μοναρχίας με το στρατιωτικό καθεστώς σ'όλο το διάστημα της συνύπαρξης βασιλιά και συνταγματαρχών πρβλ. Κ. Κόλλια, ό.π. (σημ. 271), σελ. 36 επ., Κ. Legg, *Politics In Modern Greece* (1969), σελ. 230 επ., Μ. Πλωρίτη, *Δυναστείες και δυνάστες* (1975), σελ. 151 επ., του ίδιου, *La Monarchie Grecque*, στο περιοδ. "Les Temps Modernes", αριθ. 276 (1969), σελ. 91 επ. Ο Φ. Βεγλερής αξιολογεί πολύ χαρακτηριστικά τη συμβολή του βασιλιά στη νομιμοποίηση του καθεστώτος την πρώτη περίοδο της επιβολής του: «... η επίσημη παρουσία του βασιλέως κοντά στους δικτάτορες, η σύμπραξη του στις νομοθετικές, διπλωματικές και εθιμοτυπικές πράξεις της δικτατορίας και η ανοχή για όλες τις άλλες, η καθησυχαστική προσωπική ανακοίνωσή του από το ραδιόφωνο, ότι η κυβέρνηση θα αναθεωρήσει απλά και δημοκρατικά το Σύνταγμα και άλλες πολλές ενέργειες ή σιωπές, την βοήθησαν ανυπολόγιστα για να σταθεί, τους πρώτους και δύσκολους μήνες της ζωής της ... » (Λόγια της οργής και της ελπίδας 1967-1974 [1975], σελ. 52).

πρωθυπουργός και υπουργός Προεδρίας και Εθνικής Άμυνας, ενώ οι Στ. Παττακός και Ν. Μακαρέζος διατήρησαν τα υπουργεία Εσωτερικών και Συντονισμού, που είχαν νευραλγική σημασία για την οικονομική και την εσωτερική πολιτική του καθεστώτος²⁸². Εξάλλου, με διακήρυξη της «Επαναστατικής Επιτροπής» (την οποία αποτελούσαν οι τρεις πρωτεργάτες του πραξικοπήματος) ορίστηκε αντιβασιλιάς ο στρατηγός Γ. Ζωϊτάκης, λόγω των «εκτάκτων γεγονότων και της αδικαιολογήτου αποχής εκ της ενασκήσεως των βασιλικών καθηκόντων του Βασιλέως Κωνσταντίνου ...»²⁸³. Τέλος, παρατάθηκαν οι οριζόμενες από τις Συντακτικές Πράξεις Θ'/1967 και Ι'/1967 προθεσμίες για την απόλυση δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών και δημοσιεύθηκαν νέα νομοθετήματα για την απομάκρυνση των «μετασχόντων εις τα στασιαστικά γεγονότα της 13ης Δεκεμβρίου 1967»²⁸⁴.

282. Στη δεύτερη κυβέρνηση του καθεστώτος, που σχηματίστηκε μετά το αποτυχημένο βασιλικό κίνημα, παρέμειναν πολλά πρόσωπα, που είχαν στελεχώσει και την προηγούμενη κυβέρνηση Κ. Κόλλια. Απομακρύνθηκαν ελάχιστοι υπουργοί, που φαίνεται ότι ήταν απόλυτα αφοσιωμένοι στο βασίλειο, παράλληλα δε διορίστηκαν ορισμένοι που προέρχονταν από το σώμα των αξιωματικών. Οι κυριότερες μεταβολές εντοπίζονται, δηλαδή, στην κορυφή της κυβέρνησης και στα κυριότερα υπουργεία, όπου εγκαθίστανται οι πρωτεργάτες του πραξικοπήματος (πρβλ. C. Woodhouse, ό.π. [σημ. 265], σελ. 77, 81).

283. Η διακήρυξη της επαναστατικής επιτροπής, που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, είναι ένα κείμενο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τόσο από συνταγματική, όσο και από πολιτική άποψη. Όπως σωστά σημειώνει ο Φ. Βεγλερής «το πραξικόπημα για πρώτη φορά – αλλά και για τελευταία – εμφανίζεται επίσημα σαν θεσμός, χωρίς να αποκρύπτεται με την ονοματολογική χρησιμοποίηση θεσμών και οργάνων του Συντάγματος 1952. Έτσι, τα επίσημα κείμενα πλησιάζουν την πολιτική πραγματικότητα, αποκαλύπτοντας την ύπαρξη στρατιωτικής οργάνωσης ... πίσω από τα πολιτικά αξιώματα που έφεραν ως την ημέρα εκείνη, από βασιλικούς διορισμούς, τα τρία μέλη της Επαναστατικής Επιτροπής» (ό.π. [σημ. 266], σελ. 39 επ.). Πρέπει εδώ να τονισθεί ότι η αντιβασιλεία του καθεστώτος δεν είχε καμία σχέση με τους ορισμούς του Συντάγματος 1952, που καθόριζαν τις περιπτώσεις διορισμού αντιβασιλιά (βλ. σχετικά τα άρθρα 49 επ. Συντ. 1952).

284. Βλ. σχετικά τη Συντακτική Πράξη ΙΖ'/1968 «Περί παρατάσεως των προθεσμιών των υπό στοιχεία Θ' και Ι' Συντακτικών Πράξεων κ. λπ.» (ΕτΚ Α', φ. 4 της 9ης Ιανουαρίου 1968). Ειδικά για τους μετασχόντες στο κίνημα της 13ης Δεκεμβρίου 1967 εκδόθηκαν οι Συντακτικές Πράξεις ΙΗ'/1968 (ΕτΚ Α', φ. 4 της 9ης Ιανουαρίου 1968) και ΙΘ'/1968 (ΕτΚ Α', φ. 11 της 22ας Ιανουαρίου 1968). Η πρώτη αναφερόταν στους αξιωματικούς των Ενόπλων Δυνάμεων και της Χωρο-

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το βασιλικό κίνημα έδωσε στους συνταγματάρχες την αφορμή να παραμερίσουν τα θεωρούμενα ως απολύτως αφοσιωμένα φιλοβασιλικά στελέχη τόσο από την κυβέρνηση όσο και από τον κρατικό μηχανισμό. Τούτο είχε ως συνέπεια να κυριαρχήσουν απόλυτα στο επίπεδο της κρατικής εξουσίας και να απαλλαγούν από την υποχρέωση διατήρησης *ισορροπιών* με το βασιλικό περιβάλλον, αφού μάλιστα ο βασιλιάς είχε διαδραματίσει πια τον «νομιμοποιητικό» του ρόλο²⁸⁵. Αμέσως μετά τις παραπάνω εξελίξεις, η δικτατορική κυβέρνηση, υπό τη νέα της σύνθεση, έσπευσε να δημοσιοποιήσει το σχέδιο «Συντάγματος» που είχε στο μεταξύ εκπονήσει η εικοσαμελής επιτροπή. Σκοπός της πρωτοβουλίας αυτής ήταν η δημιουργία εντυπώσεων στην κοινή γνώμη για να διασκεδαστεί το «κενό νομιμότητας» από την αποχώρηση του βασιλιά²⁸⁶. Η «επιχείρηση Σύνταγμα» ολοκληρώθηκε πάντως μόλις την 29η Σεπτεμβρίου 1968, ημέρα διεξαγωγής του *δημοψηφίσματος*. Το δημοψήφισμα εξελίχθηκε σε μια άνευ προηγουμένου *παρωδία*, αφού εξαπολύθηκε ένα όργιο προπαγάνδας και ασκήθηκαν ισχυρότατες πιέσεις για την υπερψήφισή του. Υπό τα δεδομένα αυτά, οι κατέχοντες

φυλακής, που παραπέμπονταν σε «Ειδικό Συμβούλιο» με το ερώτημα της απόταξης ή της αποστρατείας, λόγω της συμμετοχής τους «εις την ανατρεπτική κίνηση της 13ης Δεκεμβρίου 1967», ενώ η δεύτερη αφορούσε εν γένει τους δημόσιους λειτουργούς και υπαλλήλους και καθόριζε τη διαδικασία απόλυσής τους.

285. Ο Δ. Χαράλαμπος παρατηρεί, σωστά, ότι με τη βοήθεια της στάσης του βασιλιά «μπόρεσαν (οι απριλιανοί) να δώσουν στο πραξικόπημα την επίφαση της νομιμότητας και να δημιουργήσουν, αρχικά, την εντύπωση ότι πρόκειται για χρονικά περιορισμένη εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό, πράγμα που περιόρισε τις εσωτερικές και εξωτερικές αντιδράσεις» (ό.π. [σημ. 272], σελ. 250).

286. Είναι χαρακτηριστική, άλλωστε, η δήλωση του Γ. Παπαδόπουλου στους δημοσιογράφους την 14η Δεκεμβρίου 1967 «... η καθεστηκυία τάξις δεν διαφέρει καθ' οιονδήποτε τρόπον από την προηγούμενην. Εφαρμόζεται το Σύνταγμα της Βασιλευομένης Δημοκρατίας με την διαφοράν ότι τα καθήκοντα του Ανωτάτου Ἀρχοντος ασκεί ο Αντιβασιλεύς .. » (ό.π. [σημ. 273], σελ. 95). Τρεις ημέρες μετά το «Δεκεμβριανό» κίνημα ο Γ. Παπαδόπουλος συγκάλεσε σε δημόσια συνεδρίαση την Επιτροπή Αναθεωρήσεως του Συντάγματος, για να παρουσιάσει στην κοινή γνώμη το έργο της, στην οποία ο πρόεδρος της επιτροπής και επίτιμος πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Χ. Μητρέλιας έκανε μια σύντομη σκιαγράφηση των βασικών διατάξεων του σχεδίου (ό.π. [σημ. 273], σελ. 99 επ.).

την εξουσία παρουσίασαν αποτέλεσμα που εμφάνιζε τη συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών να εγκρίνει το «Σύνταγμα» του 1968²⁸⁷.

4. Συνοψίζοντας τις βασικές επιλογές της στρατιωτικής δικτατορίας, κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της χώρας, διαπιστώνεται ότι κινήθηκε προς δύο άξονες. Ο πρώτος αναφέρεται στις σχέσεις του καθεστώτος με τους πολίτες και διαιρείται σε δύο επιμέρους επίπεδα: Στο επίπεδο του κρατικού μηχανισμού, όσοι πολίτες είχαν την ιδιότητα του δημόσιου λειτουργού ή υπαλλήλου και θεωρήθηκαν αντίπαλοι των κυβερνώντων *απομακρύνθηκαν*, με βάση το νομοθετικό πλαίσιο της εκκαθάρισης. Στο επίπεδο της κοινωνίας εκδηλώθηκε ένα κύμα αυθαίρετων μέτρων, με το οποίο *καταπατήθηκαν* βάνανυσα οι ατομικές ελευθερίες. Η πρακτική περιελάμβανε ιδίως αυθαίρετες συλλήψεις, πολυάριθμες εκτοπίσεις, κρατήσεις δίχως δικαστικό ένταλμα²⁸⁸, καθώς επίσης και παραπομπές στα διαρκή ή τα έκτακτα στρατοδικεία που είχαν συσταθεί με βάση τον ν. ΔΞΘ'/1912²⁸⁹.

287. Το αποτέλεσμα, που έδωσε η κυβέρνηση στη δημοσιότητα, εξασφάλιζε συντριπτική πλειοψηφία στο ΝΑΙ (91,78%). Η εξέλεξη του δημοψηφίσματος ανατέθηκε στον Άρειο Πάγο, που, αφού απέρριψε τις υποβληθείσες ενστάσεις ως απαράδεκτες, εκπρόθεσμες ή αβάσιμες, επικύρωσε το αποτέλεσμα, με την απόφαση 512/1968.

288. Για τις αστυνομικές πρακτικές, που υιοθέτησε και εφάρμοσε το δικτατορικό καθεστώς πρβλ., ιδίως, Ν. Αλιθιζάτου, ό.π. (σημ. 161), σελ. 602 επ., Ρ. Κούνδουρου, Η ασφάλεια του Καθεστώτος. Πολιτικοί Κρατούμενοι, Εκτοπίσεις και Τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974 (1978), σελ. 19 επ., Μ. Πλωρίτη, Απριλιανή ανθοδέσμη στο έργο: Πολιτικά 1975-1976 (1980), σελ. 73 επ., Αντ. Φλώρου, Δημοκρατία-Ελευθερία (1973), σελ. 172 επ., 196 επ., 203 επ. και 297 επ. Για την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από το δικτατορικό καθεστώς βλ., επίσης, την έκθεση της Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης, που έχει δημοσιευθεί στον τόμο: Yearbook of the European Convention on Human Rights. The Greek Case (1969).

289. Έκτακτα Τοπικά Στρατοδικεία συστάθηκαν σ' ολόκληρη τη χώρα με το β. δ. 281/1967, που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την 21η Απριλίου 1967. Λίγες ημέρες αργότερα ανατέθηκαν καθήκοντα προέδρων εκτάκτων στρατοδικείων, καθώς και βασιλικών επιτρόπων, σε μεγάλο αριθμό δικαστικών λειτουργών. Στην εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ» της 21ης Δεκεμβρίου 1984 δημοσιεύονται ονόματα δικαστών που θήτευσαν σε ανάλογες θέσεις στη δικαιοσύνη κατά τη διάρκεια της χούντας. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται εβδομήντα ένα ονόματα δικαστικών, που στελέχωσαν τα Έκτακτα Στρατοδικεία, καταδικάζοντας ένα μεγάλο αριθμό πολιτών κάτω από συνθήκες που δεν διέφεραν συχνά από

Ο δεύτερος, εξίσου σημαντικός, άξονας της πολιτικής του καθεστώτος ήταν η προσπάθεια νομιμοποίησής του με την κατάρτιση «Συντάγματος», του οποίου οι ρυθμίσεις απηχούσαν τις απόψεις των κυβερνώντων για την ελεγχόμενη και αυταρχική οργάνωση και λειτουργία του πολιτεύματος σε μονιμότερη βάση. Το καθεστώς δεν μπόρεσε, πάντως, σε καμιά περίπτωση να πείσει για την πρόθεσή του να αυτοπεριορισθεί στην άσκηση της εξουσίας και να αποκτήσει έτσι, εν μέρει έστω, την πολυπόθητη νομιμοποίηση. Και τούτο διότι στην καθημερινή πολιτική πρακτική έδειχνε την προτίμησή του στο *συμπωματικό και περιστασιακό τρόπο διακυβέρνησης*, δεν έστεργε στην υπαγωγή σε σταθερούς και προκαθορισμένους νομικούς κανόνες, στηριζόταν δε στην αδίστακτη και δίχως όρια υπέρβαση ακόμη και της δικής του «νομιμότητας». Όπως παρατηρεί, εύστοχα, ο Αρ. Μάνεσης «απέναντι σ' αυτή τη διάχυτη άνομη οργανωμένη βία οι κυβερνώνμενοι έμεναν νομικά ανυπεράσπιστοι στο έλεος των κρατούντων, που κυριαρχούσαν χωρίς έλεος»²⁹⁰.

Π. 15η Νοεμβρίου 1968 – 1η Ιουνίου 1973: Η απόπειρα θεσμικής οργάνωσης

1. Μετά την «έγκριση» του «Συντάγματος 1968», με το δημοψήφισμα της 29ης Σεπτεμβρίου 1968, οι κρατούντες έθεσαν σε ισχύ, την 15η Νοεμβρίου 1968, ένα μέρος μόνο των διατάξεών του. Μια δέσμη έτσι ρυθμίσεών του, που αφορούσε τα ατομικά δικαιώματα, τη διενέργεια βουλευτικών εκλογών και γενικότερα τις αντιπροσωπευτικές διαδικασίες, παρέμεινε *ανενεργή*, διότι η ισχύς της αφέθη-

αυτές της Ασφάλειας. Χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις θαρραλέες αγορεύσεις επιφανών ανδρών της δημόσιας ζωής του τόπου, που εμφανίστηκαν ως μάρτυρες στις δίκες που οργάνωνε το καθεστώς των συνταγματαρχών, έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Πρβλ., ενδεικτικά, αποσπάσματα αγορεύσεων του Π. Κανελλόπουλου, που δημοσιεύτηκαν στον τόμο: Κείμενα Π. Κανελλόπουλου, Από τον αγώνα εναντίον της δικτατορίας 1967-1974 (1987), σελ. 79 επ., 102 επ., 134 επ. και 214 επ. Επίσης, αποσπάσματα αγορεύσεων του Αντ. Φλώρου έχουν δημοσιευτεί στο έργο του: Ελευθερία-Δημοκρατία, σελ. 56 επ. και 300 επ.

290. Αρ. Μάνεση, «Επταετίας τέλος», άρθρο στο περιοδ. «Ο ΠΟΛΙΤΗΣ», τεύχ. 1, Μάιος 1976, σελ. 12 επ. και ήδη στο έργο: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980), σελ. 533 επ.

κε, σύμφωνα με το άρθρο 138 του «Συντάγματος 1968», στη διακριτική ευχέρεια της κυβέρνησης²⁹¹. Άλλωστε τόσο το Ψήφισμα της 16/29 Απριλίου 1952, όσο και οι Συντακτικές Πράξεις που είχαν εκδοθεί μετά την 21η Απριλίου 1967, αποτελούσαν ένα πρόσθετο σώμα διατάξεων αυξημένης τυπικής ισχύος, που εξακολουθούσε να ισχύει παράλληλα με το συνταγματικό κείμενο του 1968²⁹². Έτσι, η «συνταγματική τάξη», μετά την 15η Νοεμβρίου 1968, καθοριζόταν από μια *πανσπερμία κανόνων αυξημένης τυπικής ισχύος*. Το περίεργο αυτό συνοθύλευμα δεν αποτελούσε, ασφαλώς, τυχαία επιλογή. Εξυπηρετούσε συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες του καθεστώτος και τη διακαή επιθυμία του να εμφανίζεται στην ελληνική και τη

291. Ο Κ. Γεωργόπουλος χαρακτηρίζει τη μη θέση σε ισχύ όλων των άρθρων του Συντάγματος 1968 ως ιδιορρυθμία σε σχέση προς τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα, αποφεύγοντας έτσι να αποκαλύψει την πολιτική σημασία αυτής της πρωτοφανούς, αλήθεια, συνταγματικής διάταξης! (Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τεύχ. Α' [1969], σελ. 23). Αντίθετα, ο Φ. Βεγλερής επισημαίνει, εύστοχα, την «πονηρία» της εξεταζόμενης ρύθμισης, που ουσιαστικά οδήγησε στην αποκήρυξη του Συντάγματος, που οι ίδιοι οι κρατούντες συνέταξαν και επέβαλαν στον ελληνικό λαό (ό.π. [σημ. 281], σελ. 15 επ.). Ο Γ. Παπαδόπουλος σε δηλώσεις του προς τους δημοσιογράφους την 16η Σεπτεμβρίου 1968, για το συνταγματικό κείμενο, ανέφερε ενδεικτικά: «Η αναστολή της ισχύος των άρθρων αποσκοπεί εις την εξασφάλισιν της επιβολής του Κράτους επί των εχόντων λόγον να ανατρέψουν την κοινωνίαν» (ό.π. [σημ. 273], σελ. 71).

292. Στην παρ. 2 του άρθρου 136 οριζόταν ότι οι 36 Συντακτικές Πράξεις που είχε εκδώσει το καθεστώς θα εξακολουθούσαν να ισχύουν μέχρι να καταργηθούν με νόμο, έστω και αν οι διατάξεις τους ήταν αντίθετες με το Σύνταγμα. Επίσης προβλεπόταν ότι η ισχύς τους δεν θα μπορούσε να παραταθεί πέραν του χρονικού εκείνου σημείου στο οποίο θα ετίθετο σε ισχύ ολόκληρο το Σύνταγμα. Οι ρυθμίσεις αυτές απασχόλησαν το ΣτΕ κατά τη συζήτηση των αιτήσεων ακυρώσεως των απολυθέντων δικαστών (πρβλ. Α. Φλώρου, ό.π. σημ. 288, σελ. 118 επ.).

292α. Ο Γ. Κατηφόρης ορθά επισημαίνει, ότι «η χούντα προσπαθεί ... να επιτύχει κάτι που την ενδιαφέρει ίσως περισσότερο – τη διάσπαση του ενιαίου μετώπου της αποδοκιμασίας ... Υπολογίζει ότι, επιτρέποντας σε ορισμένες δεξιές κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις να ελπίζουν ότι θα μπορέσουν να εκφρασθούν πολιτικά κάτω από το νέο συνταγματικό καθεστώς, εξασφαλίζει την ανοχή τους, τουλάχιστον σήμερα και ίσως την αυριανή τους συνεργασία. Παράλληλα, όμως, φροντίζει να χαράξει τέτοια πλαίσια στη δημόσια ζωή, ώστε να μην είναι δυνατό να γίνει το Σύνταγμα μέσο πολιτικής πάλης, που να απειλήσει την ουσία της δικτατορίας» (ό.π. [σημ. 57], σελ. 109 επ.).

διεθνή κοινή γνώμη ως νόμιμο, με Σύνταγμα που κατοχύρωνε αφενός τους βασικούς θεσμούς του κοινοβουλευτικού συστήματος και προστάτευε αφετέρου τα ατομικά δικαιώματα^{292α}. Το καθεστώς ήταν όμως παράλληλα υποχρεωμένο να «μεριμνά» διαρκώς για την αποτελεσματική επιβολή του στο εσωτερικό, γεγονός που καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη διατήρησης του εμπλουτισμένου θεσμικού οπλοστασίου «έκτακτης ανάγκης»²⁹³. Ως προσφορότερη λύση για την ικανοποίηση αυτών των στόχων προκρίθηκε η επιβολή ενός *ιδιότυπου «συνταγματικού οικοδομήματος», με την αναγόρευση των ενόπλων δυνάμεων σε καθοριστικό παράγοντα του πολιτεύματος*²⁹⁴. Ο στρατός αποκτούσε, δηλαδή, «συνταγματικά» κατοχυρωμένες αρμοδιότητες επέμβασης στη δημόσια ζωή του τόπου και αποτελούσε – και τυπικά πλέον – την αιχμή των κατασταλτικών μηχανισμών, που θα απέτρεπαν οποιαδήποτε προσπάθεια υπονόμευσης του «κρατούντος πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος ή του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων»²⁹⁵.

293. Ο Ν. Μουζέλης παρατηρεί, ότι στη μεταπολεμική Ελλάδα μέχρι την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος λειτουργούσε ένα μίγμα ελέγχων συσσωμάτωσης και αποκλεισμού, με το οποίο οι κατώτερες τάξεις «συγκρατούνταν στη θέση τους». Στη συσσωματική διαδικασία περιλαμβάνονται, μεταξύ των άλλων, η διατήρηση πελατειακών πολιτικών οργανώσεων, η κινητοποίηση των μαζών από χαρισματικούς ηγέτες, η χειραγωγή και ο έλεγχος του εργατικού κινήματος από το κράτος, ο άμεσος έλεγχος των μέσων μαζικής ενημέρωσης, της παιδείας και άλλων εθελοντικών οργανώσεων. Όταν αυτές οι μορφές κάθετης συσσωμάτωσης αποδεικνύονταν ανεπαρκείς, συμπληρώνονταν με τον «επιλεκτικό» αποκλεισμό από την πολιτική συγκεκριμένων ομάδων ή πολιτικών κομμάτων (Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια (1987) σελ. 222).

294. Ο Δ. Ψαρρός σημειώνει, χαρακτηριστικά, ότι ο στρατός αναλαμβάνει πλέον «όχι μόνον έργο καθαρώς στρατιωτικών, αλλά και καθήκον πολιτειακών». Ο εν λόγω συγγραφέας προβαίνει, πάντως, σε μια περίεργη διάκριση, παρατηρώντας ότι το «πολιτειακό καθήκον δεν πρέπει να νοείται ως λειτουργήματα πολιτικών». Με το ιδιόρρυθμο αυτό κατασκεύασμα επιχειρείται να εμφανισθεί ο στρατός ως ουδέτερη πολιτικά δύναμη: «Αι ένοπλοι δυνάμεις παραμένουν κατά το Σύνταγμα πάντοτε εκτός της πολιτικής, των κομματικών παρατάξεων και των αγώνων τούτων, εκπληρούσαι λειτουργήματα αυστηρώς στρατιωτικών, λειτουργήματα διοικητικών» (!) (ό.π. σημ. 90, σελ. 442 επ.).

295. Για τον κυρίαρχο ρόλο του στρατού πρβλ., ιδίως, Ν. Αλιβιζάτου, ό.π. (σημ. 161), σελ. 300 επ., του ίδιου, Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων

2. Οι πρωτοβουλίες στο πεδίο των θεσμών δεν εξαντλήθηκαν με την επιβολή του «Συντάγματος 1968», αλλά επεκτάθηκαν και στη δημοσίευση νομοθετικών διαταγμάτων, ρυθμιστικών της οργάνωσης βασικών θεσμών του στρατοκρατικού πολιτεύματος²⁹⁶. Οι θεσμικοί νόμοι – όπως αποκλήθηκαν – επιχειρούσαν να θέσουν υπό ασφυκτικό έλεγχο την πολιτική και κοινωνική δραστηριότητα²⁹⁷

(1987), σελ. 48-52, *Φ. Βεγλερή*, ό.π. (σημ. 281), σελ. 63 επ., *Θ. Βερέμη*, Ο στρατός ως πολιτική δύναμη, στο έργο: *Ελλάδα. Ιστορία και Πολιτισμός* (1982), σελ. 286-287, *G. Cateforis*, *L'Organisation Institutionnelle D' Une Societe Defensive En Grece*, στο περιοδ. «*Les Temps Modernes*» αριθ. 269 (1969), σελ. 151 επ., *Δ. Χαλαλάμπη*, ό.π. (σημ. 8), σελ. 257 επ., *Ν. Μουζέλη*, ό.π. (σημ. 31), σελ. 239 επ., *G. Zaharopoulos*, *Politics and the Army in Post-War Greece*, στο έργο: *Greece Under Military Rule* (1972), σελ. 17 επ. Εξάλλου, για τα χαρακτηριστικά των στρατιωτικών δικτατορικών καθεστώτων, γενικότερα, καθώς και για το ρόλο του στρατού ως ομάδα πίεσης στις δυτικές χώρες, πρβλ. *M. Duverger*, *Institutions Politiques et Droit Constitutionnel I* (1980), σελ. 453 επ. και 460 επ.

296. Την 1η Ιανουαρίου 1971 δημοσιεύθηκε δέσμη θεσμικών νομοθετικών διαταγμάτων, σύμφωνα με τους ορισμούς του «Συντάγματος» 1968. Τα κυριότερα αφορούσαν τα σωματεία και τις ενώσεις (ν. δ. 795/1971, το επεξεργάστηκε επιτροπή, αποτελούμενη και από τους *Η. Γλυκοφρύδη*, σύμβουλο Επικρατείας, *Σπ. Νικολάου*, πάρεδρο Συμβουλίου της Επικρατείας και *Γ. Κασιμάτη*, δικηγόρο), τις δημόσιες συναθροίσεις (ν. δ. 794/1971, καταρτίστηκε από επιτροπή, την οποία αποτελούσαν οι *Χ. Παναγιωτόπουλος*, σύμβουλος Επικρατείας και *Τ. Φιλιππίδης*, καθηγητής Παν/μίου), τα πολιτικά κόμματα (ν. δ. 800/1971, καταρτίστηκε από επιτροπή από τους *Η. Γλυκοφρύδη*, σύμβουλο Επικρατείας, *Κ. Γεωργόπουλο*, καθηγητή Παν/μίου, *Σπ. Νικολάου*, πάρεδρο Συμβουλίου της Επικρατείας, *Δημ. Αποστολίδη*, *Α. Μασουρίδη* και *Α. Καραγιαννόπουλο*, δικηγόρους), το Συνταγματικό Δικαστήριο (ν. δ. 803/1971, καταρτίστηκε από τους *Α. Τσούτσο*, σύμβουλο Επικρατείας, *Χ. Φραγκίστα*, καθηγητή Παν/μίου, *Κ. Παπαμιχαλόπουλο*, επ. πρόεδρο Νομικού Συμβουλίου του Κράτους και *Δ. Αποστολίδη*, δικηγόρο). Είναι αξιοσημείωτο ότι στις περισσότερες επιτροπές είχαν διοριστεί πανεπιστημιακοί και δικαστικοί, που εμφανιζόταν έτσι ως συνεργαζόμενοι με το δικτατορικό καθεστώς στην κατάρτιση κρίσιμων νομοθετημάτων (για τα κείμενα των θεσμικών νόμων και για τη σύνθεση των επιτροπών κατάρτισής τους βλ. *Αλκ. Παναγόπουλου*, *Σύνταγμα και Εκτελεστικοί νόμοι* (1972). Επίσης, για μια κριτική προσέγγιση των θεσμικών νόμων και ιδιαίτερα εκείνων που ρύθμιζε την οργάνωση και τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων πρβλ. *Γ. Δρόσου*, ό.π. (σημ. 106), σελ. 129 επ.

297. Στη γνωμοδότηση των νομικών εμπειρογνομόνων, που είχαν εντολή από το Συμβούλιο της Ευρώπης να σχολιάσουν το συνταγματικό κείμενο του

των πολιτών και να «προικοδοτήσουν» ταυτόχρονα τον κοινοβουλευτικό βίο της χώρας (αν ποτέ λειτουργούσε!) με χειραγωγικούς μηχανισμούς²⁹⁸.

Η «κοσμογονία» που επικράτησε στο επίπεδο της θεσμικής οργάνωσης συνοδεύτηκε και από ορισμένα μέτρα «φιλελευθεροποίησης», με τα οποία οι κρατούντες θέλησαν να εξωραίσουν την εικόνα τους. Έτσι, τέθηκαν σε εφαρμογή τα άρθρα 13, 18 και 19 του «Συντάγματος» 1968, που καθιέρωναν τα δικαιώματα του ασύλου της κατοικίας, του συνέρχεσθαι και του συνετairίζεσθαι²⁹⁹, αναθεωρήθηκαν αποφάσεις στρατοδικείων, επαναφέρθηκαν απολυθέντες χαμηλόβαθμοι δημόσιοι υπάλληλοι και επανεξετάσθηκαν ορισμένες εκτοπίσεις. Τα παραπάνω εξαγγέλθηκαν από τον Γ. Παπαδόπουλο και αποσκοπούσαν – σύμφωνα με τις δηλώσεις του – στη βαθμιαία αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος³⁰⁰. Στην πραγματικότητα, όμως, η προσπάθεια «φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος αποκάλυπτε την *προϊούσα αδυναμία* των κυβερνώντων να επιβληθούν αποκλειστικά με τη βία, γεγονός που τους εξανάγκασε να επινοήσουν

1968, επισημαίνεται η ύπαρξη πολυάριθμων παραπομπών για τη ρύθμιση θεμάτων με μεταγενέστερους νόμους: «... τούτο αντίκειται προς τας δημοκρατικές αρχάς, εφ' όσον δεν απαιτείται ειδική συναίνεσις της Βουλής, τουλάχιστον όσον αφορά τα νομοθετικά διατάγματα, τα οποία έχουν συνταγματικές επιπτώσεις και τα οποία εξεδόθησαν προ της συγκλήσεώς των» (ΤοΣ 1975, σελ. 437).

298. Εκτός από τη δέσμη των θεσμικών νόμων, το καθεστώς των συνταγματάρχων ανέπτυξε και άλλες πρωτοβουλίες στο πεδίο των θεσμών. Έτσι, προχώρησε στη σύσταση «Συμβουλευτικής Επιτροπής» (ν. δ. 449/1970), προέβλεψε διαφορετική μορφή οργάνωσης για τις ένοπλες δυνάμεις, ανάλογη με την πολιτειακή τους θέση (ν. δ. 58/1968), ρύθμισε με αυταρχικές διατάξεις τη λειτουργία του τύπου (ν. δ. 346/1970) και τροποποίησε την οργάνωση και λειτουργία της κυβέρνησης (ν. δ. 957/1971). Η νέα οργάνωση στρατού και κυβέρνησης προσεγγίζεται κριτικά από τον Γ. Κατηφόρη (ό.π. [σημ. 257], σελ. 109 επ.).

299. Σύμφωνα με το άρθρο 138 «Συντάγματος» 1968, η «Εθνική Επαναστατική Κυβέρνηση» είχε την εξουσιοδότηση να θέτει σε εφαρμογή, με πράξεις της, διατάξεις που είχαν ρητά εξαιρεθεί από την πρώτη εφαρμογή του «Συντάγματος» 1968. Όπως προκύπτει από τη διατύπωση της διάταξης, οι πράξεις αυτές δεν περιβάλλονταν με τον τύπο κάποιας από τις γνωστές πολιτειακές πράξεις. Ήταν, συνεπώς, ένα είδος νέων ιδιότυπων πολιτειακών πράξεων. Έτσι, τα άρθρα 13, 18 και 19 «Συντάγματος» 1968 τέθηκαν σε εφαρμογή με την Β' Πράξη της «Εθνικής Επαναστατικής Κυβερνήσεως» (ΕτΚ Α', φ. 61 της 9ης Απριλίου 1969).

300. Βλ. Σ. Ν. Γρηγοριάδη, ό.π. (σημ. 265), τόμ. 2ος, σελ. 43.

μια σταδιακή μεταμόρφωση, η οποία πάντως ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία³⁰¹.

Η εξεταζόμενη περίοδος διακρίνεται όμως και για τις έντονες ζυμώσεις στους κόλπους του δικτατορικού καθεστώτος, με αποτέλεσμα σημαντικές ανακατατάξεις. Η σημαντικότερη πραγματοποιήθηκε την 21η Μαρτίου 1972, όταν το υπουργικό συμβούλιο έπαυσε τον «αντιβασιλιά» Γ. Ζωϊτάκη και στη θέση του διόρισε τον Γ. Παπαδόπουλο, ο οποίος στο εξής θα ασκούσε καθήκοντα πρωθυπουργού και «αντιβασιλιά». Όπως ορθά παρατηρήθηκε, η ανάληψη των δύο αξιωμάτων από το ίδιο πρόσωπο *αντιστρατευόταν* ευθέως προς βασικές επιταγές του «Συντάγματος 1968» και φανέρωνε, για μια ακόμη φορά, ότι οι κρατούντες ασκούσαν περιστασιακά την εξουσία, έχοντας ως αποκλειστικό γνώμονα των ενεργειών τους την ικανοποίηση βραχυπρόθεσμων σκοπιμοτήτων³⁰². Μεταβολές σημειώνονται επίσης και στη σύνθεση του κυβερνητικού σχήματος, που γνώρισε κατά καιρούς πολλούς ανασχηματισμούς, χωρίς όμως να θίγεται ο βασικός στελεχικός πυρήνας του.

3. Συνοψίζοντας την πολιτική από την 15η Νοεμβρίου 1968 έως την 1η Ιουνίου 1973 πρέπει να διακρίνει κανείς ως σταθερό στοιχείο της την μόνιμη επιδίωξη δημιουργίας ενός *πολύπλοκου θεσμικού οικοδομήματος* για τις βασικότερες πτυχές της δημόσιας ζωής. Το οικοδόμημα αυτό, με ακρογωνιαίο λίθο το συνταγματικό κείμενο του 1968, βασιζόταν σε μια αυταρχική αντίληψη για την οργάνωση και την άσκηση της εξουσίας και επιχειρούσε να συναρθρώσει το σκελετό ενός ασφυκτικά ελεγχόμενου πολιτεύματος, η εποπτεία του

301. Με εισήγηση του Π. Πιπινέλη συντάχτηκε ένα χρονοδιάγραμμα της πορείας προς τη δημοκρατία, με σκοπό να κατευναστεί η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και ιδιαίτερα το Συμβούλιο της Ευρώπης, ενόψει της συζήτησης για την αποπομπή της Ελλάδος από τους κόλπους του (πρβλ. Σ. Ν. Γρηγοριάδη, ό.π. [σημ. 265], σελ. 50 επ.).

302. Ο Φ. Βεγλερής υπογραμμίζει με ιδιαίτερη έμφαση την ανάληψη της «αντιβασιλείας» από τον Γ. Παπαδόπουλο και ασκεί οξεία κριτική, με βάση τις σχετικές διατάξεις του «Συντάγματος 1968», το οποίο «τόσο με τις γενικές και πάγιες διατάξεις του, όσο και την αναφορά του στη Διακήρυξη της Επαναστατικής Επιτροπής της 13 Δεκεμβρίου 1967 απέκλειε τη σύμπτωση των ιδιοτήτων του «ανώτατου άρχοντος του Κράτους» ... με τον πρωθυπουργό» (ό.π. [σημ. 266], σελ. 49 επ.).

οποίου είχε ανατεθεί στις ένοπλες δυνάμεις. Τη θέση έτσι της βαθιάς εκκαθαριστικής πολιτικής, που εφαρμόστηκε κατά την πρώτη περίοδο, διαδέχτηκε η πολιτική της «συγκρότησης» του κράτους, με βάση ένα αυταρχικό πρότυπο³⁰³. Το καθεστώς είχε εισέλθει ήδη στη φάση της ενδημικής κρίσης του και αναζητούσε αναγκαίες διεξόδους μεταμόρφωσης για την ανοχή του εκ μέρους του λαού.

III. 1η Ιουνίου 1973 – 23η Ιουλίου 1974: Η «μεταμφίεση» του καθεστώτος και η πορεία προς την κατάρρευση

1. Η τελευταία περίοδος διακυβέρνησης έχει ως αφετηρία τη μεταβολή της μορφής του πολιτεύματος από «βασιλευομένη» σε «προεδρική δημοκρατία» που πραγματοποιήθηκε την 1η Ιουνίου 1973³⁰⁴. Αφορμή για την πολιτειακή μεταβολή, με την οποία καταργήθηκε και τυπικά ο μοναρχικός θεσμός, ήταν το κίνημα του ναυτικού, που οργανώθηκε από ομάδα ανώτερων αξιωματικών και κατεστάλη πριν ακόμη εκδηλωθεί. Αμέσως μετά την καταστολή του ο Γ. Παπαδό-

303. Το δικτατορικό καθεστώς θέλησε να παρουσιάσει, μέσα από το θεσμικό οικοδόμημα που δημιούργησε, ένα φιλελεύθερο-δημοκρατικό πολιτικό σύστημα, όπου θα μπορούσαν τυπικά να λειτουργούν τα πολιτικά κόμματα, το κοινοβούλιο, οι «ομάδες πίεσης» και να ανταγωνίζονται σ' ένα πλαίσιο «πλουραλισμού» και «πολυφωνίας» (βλ. ιδίως τα άρθρα 8 επ., που περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο «Το κράτος και τα άτομα», καθώς και τα άρθρα 56 επ., που αναφέρονται στην ανάδειξη και τη συγκρότηση της βουλής). Με την υιοθέτηση χειραγωγούμενων διαδικασιών πίστευαν ότι θα νομιμοποιούσαν ως ένα βαθμό την εξουσία τους, πείθοντας ένα μέρος των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων να συμμετάσχουν στο ελεγχόμενο πολιτικό παιχνίδι (για τα ζητήματα νομιμοποίησης και νομιμότητας πρβλ. Αρ. Μάνεση, Συνταγματικό Δίκαιο Ι (1980), σελ. 74 επ., Γ. Πάσχου, Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση (1979), σελ. 27 επ. και 35 επ.).

304. Βλ. τη Συντακτική Πράξη της 1ης Ιουνίου 1973 «Περί εγκαθιδρύσεως πολιτεύματος Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, τροποποιήσεως του Συντάγματος και διενεργείας Δημοψηφίσματος» (ΕτΚ Α', φ. 118 της 1ης Ιουνίου 1973). Ο Α. Φλώρος σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ποίον νομικόν έρεισμα έχει η ανωτέρω Συντακτική Πράξη, η μεταβάλλουσα το πολίτευμα, αφού κατά το Σύνταγμα επιτρέπεται μόνον η αναθεώρησης των μη θεμελιωδών διατάξεων και τούτο υπό της εκλεγμένης βουλής; Είναι πράξις επαναστατική; Η επανάστασις της 21-4-1967 έκαμε νέαν επανάστασιν; Κατά τίνος;» (Η δικτατορία και τα μετά τη δικτατορία [1976], σελ. 24).

πουλος, με διάγγελμα προς το λαό, ανήγγειλε την επιβολή του νέου πολιτεύματος, ενώ ταυτόχρονα αναλάμβανε προσωρινά καθήκοντα «Προέδρου Δημοκρατίας» διατηρώντας και την πρωθυπουργία³⁰⁵.

Στη Συντακτική Πράξη της 1ης Ιουνίου 1973 προτάχθηκε προοίμιο, στο οποίο εξηγούνταν οι λόγοι της πολιτειακής μεταβολής³⁰⁶. Από τη διατύπωσή του προκύπτει ότι το καθεστώς ήταν αποφασισμένο να εισέλθει σε μια καινούργια φάση, όπου θα προσπαθούσε να αποκαταστήσει την πολιτική ομαλότητα, σύμφωνα όμως με τις αντιλήψεις του για τη μορφή και τους όρους της σχεδιαζόμενης πολιτικής μετεξέλιξης³⁰⁷. Οι στρατιωτικοί επιχειρούσαν, δηλαδή, να δρομολογήσουν μια διαφορετική μεθόδευση «νομιμοποίησης», με την οποία θα *συγκαλυπτόταν* ο χαρακτήρας του κράτους εκτάκτου ανάγκης, που λειτουργούσε ως τότε με αμείωτη σχεδόν ένταση³⁰⁸. Είναι χα-

305. Στο διάγγελμα που απηύθυνε προς τον ελληνικό λαό κατηγόρησε ευθέως τον Κωνσταντίνο για συμμετοχή στο κίνημα του ναυτικού, εξήγγειλε δε την τροποποίηση της μορφής του πολιτεύματος και τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος την 29η Ιουλίου 1973 για την έγκριση της μεταβολής (πρβλ. Σ. Ν. Γρηγοριάδη, ό.π. [σημ. 265], σελ. 264 επ., όπου δημοσιεύεται και απόσπασμα του διαγγέλματος).

306. Στο προοίμιο της Συντακτικής Πράξης της 1ης Ιουνίου 1973, αφού τονίζονταν οι κίνδυνοι «τους οποίους... εγκυμονεί εις βάρος της εσωτερικής γαλήνης και της εθνικής ενότητας η διατήρησης του πολιτεύματος της Βασιλευομένης Δημοκρατίας», διακηρυσσόταν η ανάγκη «ταχείας εισόδου της χώρας εις πλήρη πολιτική ομαλότητα, διά την απρόσκοπτον συνέχισιν της συντελουμένης, εις όλους τους τομείς του εθνικού βίου, αναπτύξεως...».

307. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Ν. Πουλαντζά: «τα δικτατορικά καθεστώτα εξαναγκάζονται να μετασχηματισθούν σε στιγμή που δεν μπορούν πλέον – και επειδή δεν μπορούν πλέον – να ελέγχουν με τη βία το λαϊκό κίνημα, πράγμα που σημαίνει ότι ακριβώς γι αυτό το λόγο δεν μπορούν, κυρίως, ούτε καν να ελέγχουν και να κατευθύνουν τον ίδιο το μετασχηματισμό τους (Η κρίση των δικτατοριών [1974], σελ. 134). Επίσης, ο Γ. Δρόσος παρατηρεί ότι η «επιχείρηση Σύνταγμα» απέτυχε ολοκληρωτικά και αυτό οφείλεται στην εσωτερική αντίφαση, που περιείχε η απόπειρα της δικτατορίας να «φιλελευθεροποιηθεί» και να μετεξελιχθεί σε ένα ελεγχόμενο δημοκρατικόμορφο καθεστώς (ό.π. [σημ. 106], σελ. 139).

308. Όπως σωστά επισημαίνει ο Δ. Χαράλαμπος «το κράτος εκτάκτου ανάγκης δεν μπόρεσε να πετύχει μια αναδιοργάνωση, αναδιοθέτηση της ιδεολογικής οργάνωσης της εξουσίας. Η αδυναμία ιδεολογικής συγκρότησης του κράτους εκτάκτου ανάγκης, η αδυναμία δικαιολόγησης της ίδιας της ύπαρξής του...».

ρακτηριστικό ότι ο Γ. Παπαδόπουλος, πριν ακόμη επιχειρήσει τη μετάβαση στο νέο στάδιο «φιλελευθεροποίησης» και «εκδημοκρατισμού», θέλησε να επικυρώσει την αιφνίδια πολιτειακή αλλαγή – που ο ίδιος είχε επιβάλλει – με τη διοργάνωση ενός ακόμη δημοψηφίσματος. Το προηγούμενο του 1968 θα μπορούσε να επαναληφθεί άνετα, διότι εξασφάλιζε το άλλοθι της απαραίτητης λαϊκής έγκρισης και θα αποτελούσε την αφετηρία για τον πανηγυρικό «αυτομετασχηματισμό» του καθεστώτος. Οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες διενεργήθηκε το δημοψήφισμα, δεν εγγυόνταν φυσικά την ελεύθερη και ανόθευτη έκφραση της λαϊκής θέλησης. Οι κρατούντες, αξιοποιώντας στο έπακρο τους χειραγωγικούς και καταπιεστικούς μηχανισμούς, επέτυχαν να παρουσιάσουν αποτέλεσμα, σύμφωνα με το οποίο η συντριπτική πλειονότητα του λαού ήταν αλληλέγγυα προς τις πολιτειακές πρωτοβουλίες του Γ. Παπαδόπουλου³⁰⁹.

2. Μετά την εξέλεξη του κύρους του δημοψηφίσματος από τον Άρειο Πάγο – επωμισθείς για μια ακόμη φορά τη βαριά ευθύνη να επικυρώσει τη γνησιότητα του αποτελέσματος³¹⁰ – δημοσιεύθηκε

οδήγησε σε μια συνεχή αντίφαση» (ό.π. [σημ. 272], σελ. 288 επ.).

309. Η αντίδραση του πολιτικού κόσμου ήταν άμεση και αποφασιστική και εκδηλώθηκε, ιδίως, με τη σύσταση Επιτροπής υπό τον Π. Κανελλόπουλο, που επιχείρησε να οργανώσει εκστρατεία υπέρ του «ΟΧΙ» (βλ. τις δηλώσεις του Π. Κανελλόπουλου για το δημοψήφισμα στη συλλογή: Κείμενα Π. Κανελλόπουλου, Από τον αγώνα εναντίον της δικτατορίας 1967-1974 (1987), σελ. 15 επ., επίσης Α. Φλώρου, ό.π. [σημ. 304], σελ. 30 επ.).

310. Ο Άρειος Πάγος απέρριψε τις ενστάσεις που είχαν υποβληθεί κατά του αποτελέσματος και επικύρωσε το δημοψήφισμα με τις αποφάσεις 753 και 754/1973 της Ολομέλειας. Στην απόφαση 753/1974 αναφέρεται ότι: «η από 1-6-1973 συντ. πράξις... συνιστά επανάστασιν, ως στρεφόμενη κατά του ανωτάτου εν τη πολιτειακή ιεραρχία θεσμού, είναι ισχυρά, καθ'ο απορρέουσα εκ της εκτάκτου εξουσίας της εκδούσης και φερούσης την ευθύνην αυτής, λυθείσης δε αυτοδυνάμως πάσης εκ της προηγούμενης ισχύος του συντάγματος του 1968 δεσμεύσεως, Κυβερνήσεως, προς αντιμετώπισιν της εκ της ως άνω επαναστατικής πράξεως προκυψάσης... ανάγκης εισόδου της χώρας εις πλήρη πολιτικήν ομαλότητα» (!). Από το παραπάνω απόσπασμα γίνεται φανερό, ότι ο Άρειος Πάγος προσέφερε σημαντικότερη υπηρεσία στο καθεστώς, νομιμοποιώντας τις πολιτικές επιλογές του Γ. Παπαδόπουλου, μ'ένα διάτρητο από πολλές απόψεις σκεπτικό, για το οποίο οι συντάκτες του δεν πρέπει ασφαλώς να νιώθουν υπερήφανοι.

«Ψήφισμα περί των τροποποιήσεων του από 15ης Νοεμβρίου 1968 Συντάγματος»³¹¹. Η ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας επεξεργάστηκε στη συνέχεια το νέο «Σύνταγμα» σε ενιαίο κείμενο, όπως προέβλεπε το άρθρο 27 παρ. 2. α του «Ψηφίσματος»³¹². Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι το καθεστώς θέλησε να εμπλέξει στη διαδικασία του δημοψηφίσματος και τα δύο ανώτατα δικαστήρια, για να εκμεταλλευθεί το κύρος της δικαστικής λειτουργίας και να διευκολύνει τις νέες επιλογές του.

Το «Σύνταγμα 1968/1973», αν και εμφανιζόταν ως ενιαίο, αποτελούσε στην ουσία συρραφή δύο διαφορετικών συνταγματικών κειμένων. Σύμφωνα με δηλώσεις του Γ. Παπαδόπουλου οι μεταβολές στο «Σύνταγμα του 1968» είχαν ως αποτέλεσμα τη «σύζευξη» του προεδρικού και του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης³¹³. Η

311. Βλ. σχετικά «Ψήφισμα περί των τροποποιήσεων του από 15ης Νοεμβρίου 1968 Συντάγματος» (ΕτΚ Α', φ. 181 της 19ης Ιουνίου 1973). Αξίζει να τονισθεί ότι Ψηφίσματα είναι, σύμφωνα με τη συνταγματική θεωρία, πράξεις αυξημένης τυπικής ισχύος Συντακτικών Συνελεύσεων ή Αναθεωρητικών Βουλών, με τα οποία ρυθμίζονται θέματα συνταγματικού ή νομοθετικού περιεχομένου. Με τα Ψηφίσματα καθορίζονται συνήθως η διαδικασία της κατάρτισης και της ψήφισης του Συντάγματος, καθώς και θέματα που ρυθμίζουν τη μορφή του πολιτεύματος (πρβλ. σχετικά Αρ. Μάνεση, ό.π. (σημ. 3), σελ. III, επ., Α. Ραΐκου, ό.π. (σημ. 51), σελ. 32 επ., Δ. Θ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο [1982], σελ. 107 επ.). Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η δικτατορική κυβέρνηση καταχρηστικά και εσφαλμένα χρησιμοποίησε τον όρο «Ψήφισμα» ονομάζοντας την Συντακτική Πράξη με την οποία τροποποιήθηκε το «Σύνταγμα» του 1968.

312. Βλ. σχετικά το πρακτικό 7/1973 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας εν Συμβουλίω. Η πλειοψηφία της Ολομέλειας δέχτηκε τη γνώμη του εισηγητή-συμβούλου Επικρατείας Α. Ιατρίδη, σύμφωνα με την οποία «διά της παραγράφου 2 του άρθρου 27 του Ψηφίσματος εξουσιοδοτείται η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, όπως διατυπώση εις ενιαίο κείμενο το Σύνταγμα της Ελλάδος, προκύπτον εκ της προσαρμογής των διατάξεων του Ψηφίσματος προς τας μη καταργηθείσας δι' αυτού διατάξεις του Συντάγματος της 15ης Νοεμβρίου 1968». Αντίθετα, μειοψήφισαν οι σύμβουλοι Α. Σταυρόπουλος, Γ. Κοντογιάννης, Η. Ντόκας, Γ. Σκουρτσής και Κ. Λασσαδός, που διατύπωσαν τη γνώμη ότι η Ολομέλεια καλείται να προβεί σε επεξεργασία σχεδίου προεδρικού διατάγματος «Περί του Συντάγματος της Ελλάδος». Βλ. επίσης τα πρακτικά 9 και 12/1973 όπου καταγράφονται οι συζητήσεις για την επεξεργασία του «Συντάγματος» 1968/73.

313. Όπως σωστά έχει επισημανθεί, μετά την πολιτειακή μεταβολή του 1973

«σύζευξη» αυτή οδήγησε στη σοβαρότατη ενίσχυση της θέσης του «Προέδρου της Δημοκρατίας», ο οποίος ασκούσε αμέσως την εξουσία στους τομείς της εθνικής άμυνας και ασφάλειας, της εξωτερικής πολιτικής και της δημόσιας τάξης, ενώ παράλληλα είχε και την ευθύνη επιλογής των αρχηγών των τριών κλάδων των ενόπλων δυνάμεων³¹⁴.

Οι εξαιρετικά σημαντικές αρμοδιότητες που επιφύλασσε το νέο «Σύνταγμα 1968/73» στον «Πρόεδρο της Δημοκρατίας» στους παραπάνω κρίσιμους τομείς, σε συνδυασμό με την ενισχυμένη θέση του αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων, αποδεικνύουν ότι το καθεστώς επιχειρούσε να δημιουργήσει *αυτόνομους και στεγανούς πόλους εξουσίας*, διαμέσου των οποίων θα ασκούσε, εν γένει, «υψηλή εποπτεία» στην πολιτική ζωή, μακριά από τον έλεγχο βουλής και κυβέρνησης. Στις αρμοδιότητες του αρχηγού του κράτους περιλαμβανόταν άλλωστε και ο διορισμός είκοσι βουλευτών «εκ προσώπων διακριθέντων εις τον πολιτικόν, οικονομικόν και επιστημονικόν βίον», στοιχείο που φανερώνει ότι οι δυνατότητες παρέμβασής του εκτείνονταν ακόμη και στη σύνθεση της βουλής.

3. Μετά την ολοκλήρωση της πολιτειακής μεταβολής ο Γ. Παπαδόπουλος επιδίωξε να προσεγγίσει τον παλαιό πολιτικό κόσμο της χώρας, για να σχηματισθεί με τη συμμετοχή του κυβέρνηση που θα διενεργούσε βουλευτικές εκλογές. Η απόπειρα δεν απέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αλλά πάντως οδήγησε στον προσεταιρισμό του Σπ. Μαρκεζίνη, στον οποίο ανατέθηκε η εντολή για το σχηματισμό κυβέρνησης³¹⁵. Από την κυβέρνησή του, που διορίστηκε την 8η Οκτωβρίου 1973, απουσίαζαν παντελώς οι στρατιωτικοί, αλλά συμμετείχαν αρκετοί υπουργοί προηγούμενων κυβερνήσεων του καθεστώτος. Η εξέλιξη αυτή εντασσόταν στο σχέδιο της μετάβασης από ένα αποκάλυπτα στρατιωτικό καθεστώς σε ένα *χειραγωγούμενο και ελεγχόμενο κοινοβουλευτισμό*, υπό τον άγρυπνο έλεγχο του Γ. Παπαδόπουλου και των ενόπλων δυνάμεων³¹⁶.

εισήχθη «ένα τελείως διαφορετικό νομικό καθεστώς πρωτοτύπου Συντάγματος» (Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ό.π. [σημ. 84], σελ. 202).

314. Βλ. σχετικά τα άρθρα 10, 14 και 16 του «Ψηφίσματος».

315. Για τα γεγονότα, που προηγήθηκαν του σχηματισμού κυβέρνησης από τον Σπ. Μαρκεζίνη, βλ. το έργο του, *Αναμνήσεις 1972-1974* (1979), σελ. 161 επ.

316. Ο Σπ. Μαρκεζίνης επιδίωξε στο σύντομο διάστημα που ήταν πρωθυπουργο-

Η δοτή κυβέρνηση του Σπ. Μαρκεζίνη δεν επρόκειτο να παραμείνει για πολύ στην εξουσία. Ο Νοέμβριος του 1973 σφραγίστηκε ανεξίτηλα από την εξέγερση του Πολυτεχνείου, κορυφαία πράξη αντίστασης κατά του δικτατορικού καθεστώτος³¹⁷. Η κατάληψη του Πολυτεχνείου από δυνάμεις στρατού την 17η Νοεμβρίου 1973, καθώς και η εκ νέου κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, απέδειξαν και στην πράξη την εικονικότητα και τα όρια του «εκδημοκρατισμού» της πολιτικής ζωής. Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν αλυσιδωτά την εκδήλωση νέου πραξικοπήματος από ομάδα σκληροπυρηνικών αξιωματικών υπό τον ταξίαρχο Δ. Ιωαννίδη. Το πραξικόπημα της 25ης Νοεμβρίου 1973 έθεσε τέρμα στην κυριαρχία του Γ. Παπαδόπουλου και «αποκατέστησε» την προεξάρχουσα θέση των ενόπλων δυνάμεων, η οποία – κατά τη γνώμη των πραξικοπηματιών – κινδύνευε άμεσα από την πολιτική της «φιλελευθεροποίησης» της ομάδας του Γ. Παπαδόπουλου³¹⁸.

γός να πείσει κάποια ηγετικά στελέχη της συντηρητικής παράταξης να συμμετάσχουν στην εκλογική αναμέτρηση, που θα προετοιμάζε η κυβέρνησή του. Με τον τρόπο αυτό έλπιζε να ανοίξει το δρόμο για την αποδοχή της «πολιτικής ομαλοποίησης», όπως την αντιλαμβανόταν το καθεστώς, από τις κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις που προδικτατορικά βρίσκονταν στον πολιτικό χώρο της Ε. Ρ. Ε. ή στη συντηρητική πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου (πρβλ. σχετικά, Κείμενα Π. Κανελλόπουλου, ό.π. [σημ. 309], σελ. 213-14, Σ. Ν. Γρηγοριάδη, ό.π. [σημ. 265], τόμ. 3, σελ. 38 επ., όπου δημοσιεύονται δηλώσεις πολιτικών για την κυβέρνηση Σπ. Μαρκεζίνη).

317. Για την αντίσταση κατά του δικτατορικού καθεστώτος και, ειδικότερα, για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, πρβλ. ιδίως Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ό.π. (σημ. 84), σελ. 220 επ., Γ. Μαγκάκη, Ο ρόλος της αντίστασης στην κατάρρευση της δικτατορίας, στο έργο: 24 Ιουλίου 1974. Επιστροφή στη δημοκρατία και τα προβλήματά της (1975), σελ. 121 επ., Μ. Νικολινάκου, Αντίσταση και αντιπολίτευση 1967-1974 (1975), σελ. 330 επ., Μ. Παπάζογλου, Το φοιτητικό κίνημα και η δικτατορία (1975), σελ. 9 επ., Αλκ. Ρήγου, Το φοιτητικό κίνημα, στο έργο: Ελλάδα. Ιστορία και Πολιτισμός (1982), σελ. 316 επ., Π. Ροδάκη, ό.π. (σημ. 265), σελ. 330 επ.

318. Όπως σωστά παρατηρεί ο Δ. Χαράλαμπος, το πραξικόπημα Ιωαννίδη ήταν προϊόν των ενδογενών αντιθέσεων μέσα στο στρατιωτικό μηχανισμό και αποδεικνύει την αδυναμία του κράτους εκτάκτου ανάγκης να αυτομετασχηματισθεί. Παράλληλα, εμφανίζεται και το φαινόμενο αυτονόμησης ενός τμήματος του στρατιωτικού μηχανισμού, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε πολιτικά επικίνδυνες κινήσεις μέσα στο στράτευμα, μακριά από κάθε δυνατότητα ελέγχου (ό.π.

4. Μετά την επικράτηση του πραξικοπήματος, νέος «Πρόεδρος Δημοκρατίας» διορίστηκε ο στρατηγός *Φ. Γκιζίκης*, ενώπιον του οποίου ορκίστηκε κυβέρνηση υπό τον *Αδ. Ανδρουτσόπουλο*. Στη συνέχεια δημοσιεύθηκε η Συντακτική Πράξη 1/1973, σύμφωνα με την οποία το υπουργικό συμβούλιο θα ασκούσε τη συντακτική και τη νομοθετική εξουσία³¹⁹. Παράλληλα καταργήθηκαν πολλές διατάξεις του «Συντάγματος 1968/73» αναφερόμενες στον «Πρόεδρο της Δημοκρατίας», ενώ οι υπόλοιπες διατάξεις του θα παρέμεναν σε ισχύ εφόσον δεν τροποποιούνταν από Συντακτικές Πράξεις. Εξάλλου, ο τρόπος με τον οποίο η νέα χούντα άσκησε την εξουσία, κατά το διάστημα που είχε την ευθύνη της διακυβέρνησης του τόπου, διακρίνεται για την επιβολή καταπιεστικών μεθόδων σε μεγάλη έκταση και ένταση, διότι η βαθμιαία αποσύνθεση του δικτατορικού καθεστώτος και η ογκούμενη λαϊκή αγανάκτηση υποχρέωναν τους κρατούντες να χρησιμοποιήσουν τη βία ως ύστατο μέσο για τη διατήρηση της εξουσίας.

Από τη σύντομη σκιαγράφηση των βασικών επιλογών του νέου καθεστώτος αναδεικνύεται ότι ο περιστασιακός τρόπος διακυβέρνησης και η εφαρμογή αστυνομικών πρακτικών αποτέλεσαν τα κυρίαρχα γνωρίσματα και αυτής της περιόδου. Όλα προοιωνίζονταν έτσι ότι η *κλιμακούμενη αποσύνθεση* θα το οδηγούσε γρήγορα στην οριστική κατάρρευση, αφού δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει ούτε στοιχειωδώς στις δυσμενείς εσωτερικές και διεθνείς κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις του 1974. Κάτω από τις συνθήκες αυτές η «Ιωαννινδική χούντα» αποφάσισε να οργανώσει πραξικόπημα στην Κύπρο, για να ανατρέψει τον Πρόεδρο *Μακάριο* και τη νόμιμη κυβέρνησή του. Το πραξικόπημα είχε ανυπολόγιστες συνέπειες για τον ελληνι-

[σημ. 272], σελ. 301). Πρβλ., επίσης, *Ν. Αλιθιζάτου*, ό.π. [σημ. 161], σελ. 295 επ., *R. Clogg*, ό.π. [σημ. 139], σελ. 287 επ., *Σ. Γρηγοριάδη*, ό.π. [σημ. 265], τόμ. 3, σελ. 129 επ.).

319. Βλ. τη Συντακτική Πράξη Ι «Περί ασκήσεως της Συντακτικής και Νομοθετικής Εξουσίας και καταργήσεως ή τροποποιήσεως συνταγματικών τινών διατάξεων» (ΕτΚ Α', φ. 326 της 17ης Δεκεμβρίου 1973). Στο προοίμιό της γίνεται αναφορά στην «... εκδηλωθείσαν συμπαραστάσιν και ενεργόν βούλησιν του Ελληνικού Λαού, όπως η χώρα αχθή εις υγιή πολιτικών βίων και αποκτήσῃ τας απαραίτητους συνταγματικές βάσεις, διά την απρόσκοπτον λειτουργίαν των κρατικών εξουσιών... » (!).

σμό, αφού έδωσε την ευκαιρία στους Τούρκους να εισβάλλουν στη Μεγαλόνησο και να θέσουν υπό στρατιωτική κατοχή το 40% περίπου του εδάφους της Δημοκρατίας. Η ολέθρια αυτή πράξη αποτέλεσε και το «κύκνειο άσμα» του καθεστώτος, το οποίο παρέδωσε την εξουσία στους πολιτικούς, υπό την πίεση των τραγικών γεγονότων που διαδραματιζόνταν στην Κύπρο και είχαν αρχίσει να επεκτείνονται και στην Ελλάδα.

ΤΜΗΜΑ Β΄

Το εκκαθαριστικό εγχείρημα στον Άρειο Πάγο και γενικότερα στην τακτική δικαιοσύνη

Καθ'όλη τη διάρκεια της παραμονής του στην εξουσία το δικτατορικό καθεστώς επιχείρησε να εκμεταλλευτεί το κύρος του δικαστικού σώματος, διορίζοντας ανώτατους και ανώτερους δικαστικούς λειτουργούς σε κρίσιμες θέσεις – ακόμη και κυβερνητικές – προκειμένου να πείσει την κοινή γνώμη για τη νομιμότητα των αυθαίρετων πρωτοβουλιών και της αυταρχικής πρακτικής του. Πολλοί δικαστικοί λειτουργοί ανταποκρίθηκαν και *συνεργάθηκαν* μαζί του, προσφέροντας τις «πολύτιμες υπηρεσίες» τους σε πολλούς τομείς της δημόσιας ζωής, επενδύοντας με το κύρος του λειτουργήματος την πολιτική δραστηριότητα των κρατούντων. Υπήρξαν όμως και λειτουργοί, τόσο της πολιτικής όσο και της διοικητικής δικαιοσύνης, που επέδειξαν θάρρος και γενναιότητα, αρνούμενοι να υποταχθούν στα κελεύσματα της πολιτικής εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό φάνηκαν συνεπείς προς την πεμπτουσία και τις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος, διασώζοντας το κύρος του λειτουργήματός τους, που τόσο καίρια είχε πληγεί από τη στάση πολλών συναδέλφων τους.

Ι. Υπό τη σκιά της διαρκούς απειλής μιας εκτεταμένης εκκαθάρισης

1. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το δικτατορικό καθεστώς, αμέσως μετά την επιβολή του, προχώρησε σε εκτεταμένη εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού³²⁰. Οι προθέσεις των κρατούντων για εκκαθάριση είχαν, βέβαια, διαφανεί από τη στιγμή που ανεστάλη – με την

320. Βλ. Κεφ. Γ', Τμήμα Α Ι, όπου εξετάζεται η πολιτική του καθεστώτος αμέσως μετά την επιβολή του

κήρυξη της χώρας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης – η ισχύς του άρθρου 101 του Συντάγματος 1952, που καθιέρωνε τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων³²¹. Μολονότι η κυβέρνηση Κ. Κόλλια έδειχνε διατεθειμένη να επέμβει σε όλο το πεδίο του κρατικού μηχανισμού, δεν τόλμησε, εν τούτοις, να αναστείλει εξ αρχής τις συνταγματικές διατάξεις της δικαστικής ανεξαρτησίας και, ειδικότερα, την ισοβιότητα των δικαστικών λειτουργών.

Η αναστολή της ισοβιότητας επιβλήθηκε λίγους μήνες αργότερα, με την καθιέρωση του *ελέγχου της νομιμοφροσύνης* των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών, που θεσπίστηκε με την Θ'/1967 Συντακτική Πράξη. Κατά τη διάρκεια της εξάμηνης αναστολής, ο αρμόδιος υπουργός είχε την ευχέρεια να απολύει οποιονδήποτε λειτουργό της πολιτικής δικαιοσύνης αν διαπίστωνε – κατά το σχετικό έλεγχο – ότι δεν είναι νομιμόφρων³²². Έτσι, οι εν λόγω δικαστικοί λειτουργοί υποχρεώθηκαν να υποβληθούν στην, καταφανώς ταπεινωτική, διαδικασία της συμπλήρωσης και της υπογραφής των δηλώσεων και να απαντήσουν σε μια σειρά ερωτήσεων, σχετικά με τα φρονήματά τους³²³. Παρόλα αυτά, η πολιτική δικαιοσύνη δεν γνώρισε, τουλάχιστον στους ανώτερους βαθμούς, τις επιπτώσεις της εκκαθαριστικής επέμβασης με τη διαδικασία του ελέγχου νομιμοφροσύνης. Οι επιπτώσεις του αφορούσαν κυρίως στους χαμηλότερους βαθμούς, όπου σημειώθηκαν ευάριθμες απολύσεις μετά από αποφάσεις των συμβουλίων νομιμοφροσύνης³²⁴.

321. Αναστολή του άρθρου 101 Συντ. 1952 δεν προβλεπόταν πάντως, σύμφωνα με το άρθρο 91 Συντ. 1952, στην περίπτωση που η χώρα κηρυσσόταν σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

322. Σχετικά με την τροποποίηση που επέφερε το άρθρο 2 της Συντακτικής Πράξης Θ'/1967 στην έννοια της νομιμοφροσύνης, όπως αυτή οριζόταν στο άρθρο 3 του α. ν. 516/1948, βλ. παραπάνω [σημ. 275].

323. Για το ζήτημα της υποβολής δηλώσεων νομιμοφροσύνης πραγματοποιήθηκε το 1975 διάλογος από τις στήλες του περιοδ. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ», μεταξύ των αρεοπαγितών Δ. Μαργέλλου και Απ. Φλώρου (βλ. τα φύλ. 41, 42, 44, 46, 49). Από το διάλογο προκύπτει ότι οι δύο παραπάνω ανώτατοι δικαστικοί δεν είχαν υπογράψει τις δηλώσεις νομιμοφροσύνης και ότι τα μέλη του Αρείου Πάγου δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν για τη στάση τους στο κρίσιμο αυτό ζήτημα.

324. Ο αριθμός των λειτουργών της πολιτικής δικαιοσύνης, που απολύθηκαν με αποφάσεις των συμβουλίων νομιμοφροσύνης, δεν στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί. Ενδεικτικά μπορεί κανείς να αναφέρει τις απολύσεις του πρωτοδίκη Αντ.

Η κυβέρνηση Κ. Κόλλια προέβη στη συνέχεια σε «διακριτική εκκαθάριση» στους βαθμούς του εφέτη, του προέδρου πρωτοδικών, του πρωτοδίκη, καθώς και του εισαγγελέα εφετών και πρωτοδικών με τον α. ν. 195/1967 «Περί εθελουσίας εξόδου δικαστικών λειτουργών»³²⁵. Οι παραπάνω μπορούσαν να ζητήσουν μέσα σε τρίμηνη προθεσμία την αποχώρησή τους από την υπηρεσία, με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους. Στο άρθρο 3 παρ. 1 του νομοθετήματος οριζόταν, όμως, ότι αν από την εθελούσια έξοδο αποχωρούσαν λιγότεροι από πενήντα, ο αρμόδιος υπουργός είχε τη δυνατότητα να θέσει σε κίνηση το μηχανισμό απομάκρυνσης του ν. 3641/1957³²⁶, εφόσον έκρινε ότι υπήρχαν δικαστικοί λειτουργοί, οι οποίοι λόγω *επαγγελματικής ανεπάρκειας* δεν μπορούσαν να παραμείνουν στην υπηρεσία. Από το περιεχόμενο της τελευταίας ρύθμισης προκύπτει, σαφώς, ότι το καθεστώς επέβαλε ένα *ιδιότυπο σύστημα εκκαθάρισης*, που βασιζόταν

Μιχαλακέα και του παρέδρου πρωτοδικών Αθ. Μιχαλακέα, που επισημάνθηκαν από έρευνα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΕτΚ Γ', φ. 331 της 6ης Οκτωβρίου 1969).

325. ΕτΚ Α', φ. 208 της 24ης Νοεμβρίου 1967. Στο άρθρο 1 παρ. 2 και 3 οριζόταν ότι η αίτηση υποβάλλεται στον υπουργό Δικαιοσύνης και στη συνέχεια αποφαινεται το Α' τμήμα του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου. Με βάση, εξάλλου, το άρθρο 2 παρ. 2 και 3, ο αριθμός των αποχωρούντων δεν μπορούσε να υπερβεί τους πενήντα, ενώ οι εξερχόμενοι δικαστικοί και εισαγγελικοί είχαν το δικαίωμα να διοριστούν δικηγόροι υπό ορισμένες προϋποθέσεις, που καθόριζε ο νόμος. Αξίζει να σημειωθεί ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας με την απόφαση 1550/1969 απέρριψε αίτηση ακυρώσεως πρωτοδίκη, που είχε αποχωρήσει με βάση τις διατάξεις του α. ν. 195/1967. Ο εν λόγω δικαστικός επιδίωκε να επανέλθει στην ενεργό υπηρεσία, προβάλλοντας ως κύριο επιχείρημα ότι ανεκάλεσε την παραίτησή του πριν δημοσιευθεί η αποδοχή της στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Το ΣτΕ έκρινε σχετικά ότι «κατά την αληθή έννοια των .. διατάξεων του αναγκαστικού τούτου νόμου δεν είναι επιτρεπτή η ανάκλησις υποβληθείσης αιτήσεως περί υπαγωγής εις τας διατάξεις τούτου, δοθέντος ότι διά του Νόμου αυτού, αφ' ενός μεν θεσπίζεται ειδικός τρόπος εξόδου εκ της υπηρεσίας .. και καθορίζεται ιδιαίτερα προς τούτο διαδικασία .., αφ' ετέρου δε παρέχεται το δικαίωμα εις τον Υπουργόν Δικαιοσύνης όπως, εις ην περίπτωση δεν ήθελε εξαντληθεί διά του ανωτέρω τρόπου της εθελουσίας εξόδου ο αριθμός των 50 εξερχομένων, προκαλέσει .. την διαδικασίαν αποχωρήσεως..».

326. Βλ. σχετικά το άρθρο 3 του ν. 3641/1957 «Περί τροποποιήσεως των ισχυουσών διατάξεων περί δικαστικών λειτουργών» (ΕτΚ Α', φ. 303 της 28ης Δεκεμβρίου 1956).

δυνάμει στο συνδυασμό *εθελοντικής αποχώρησης* και *αναγκαστικής απομάκρυνσης*, προκειμένου να εκβιάσει την έξοδο των «ανεπιθύμητων». Τα αποτελέσματα από την εφαρμογή του εν λόγω αναγκαστικού νόμου ήταν πενιχρά και το δικαστικό σώμα παρέμεινε έτσι, σε πρώτη φάση, κατά βάση *ανέπαφο* από τους διωγμούς του καθεστώτος στον κρατικό μηχανισμό³²⁷.

Υπό τη σκιά της απειλούμενης εκκαθάρισης έζησαν, επίσης, τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ελεγκτικού Συνεδρίου, αφού υποβλήθηκαν και αυτά στον έλεγχο νομιμοφροσύνης με βάση την Θ'/1967 Συντακτική Πράξη. Για τους λειτουργούς των δύο αυτών ανωτάτων δικαστηρίων εκδόθηκε, πάντως, στη συνέχεια και η Ι'/1967 Συντακτική Πράξη, που όριζε τετράμηνη αναστολή της ισοβιότητας, κατά τη διάρκεια της οποίας ήταν δυνατό να διενεργηθούν απολύσεις για ένα από τους λόγους που αναφέρονταν στο άρθρο 2³²⁸. Οι προθεσμίες που έτασαν οι εν λόγω Συντακτικές Πράξεις παρήλθαν χωρίς να πραγματοποιηθεί η απειλούμενη εκκαθάριση³²⁹. Η εφαρμογή της νομοθεσίας περί ελέγχου της νομιμοφροσύνης είχε, εν τέλει, ως συνέπεια να απολυθούν, κατά τη διάρκεια της επταετίας, ορισμένοι μόνο λειτουργοί του Συμβουλίου της Επικρατείας, στους

327. Από σχετική μελέτη στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως προκύπτει ότι παραιτήθηκαν συνολικά είκοσι τρεις δικαστικοί λειτουργοί, έως και το βαθμό του εφέτη (ΕτΚ Γ', φ. 129, φ. 146, φ. 157 και φ. 164/1968).

328. Η αναστολή της ισοβιότητας των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ελεγκτικού Συνεδρίου προβλεπόταν σε νομοθέτημα, που αφορούσε, κατά κύριο λόγο, υπαλλήλους του δημοσίου! Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γ. Αγγελίδης «Ένωσε τους συμβούλους της επικρατείας, που «κατέχουν την ανωτάτην βαθμίδα εν τη υπαλληλική ιεραρχία», προηγούμενοι πάντων των πολιτικών υπαλλήλων με τους δημόσιους υπηρέτες» (Ιστορία ενός εγκλήματος, Προσωπικά θυμήματα 1976, σελ. 15). Το γεγονός αυτό, πάντως, δεν είναι πρωτοφανές. Ανάλογη ρύθμιση συναντάται και στη Συντακτική Πράξη Γ'/1935, όπου η διαδικασία απόλυσης των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας ορίστηκε ξεχωριστά από αυτή των λειτουργών της τακτικής δικαιοσύνης.

329. Ο Γ. Αγγελίδης παρατηρεί: «Πρέπει να υποθέσουμε πως στο μεταξύ σκαλιχτήκανε φάκελοι, ατομικοί υπηρεσιακοί και άλλοι, πως γίναν' έρευνες και διασταυρωθήκανε πληροφορίες. Για να μην απολυθεί κανείς, θα πει πως για κανένα σύμβουλο της επικρατείας δεν ανακαλυφθήκανε κακοήθειες και ιδιοτέλειες, ανικανότητες και ανεπάρκειες και δημόσιοι προσηλυτισμοί» (ό.π. [σημ. 328], σελ. 17).

βαθμούς του παρέδρου και του εισηγητή, μετά από αποφάσεις των σχετικών συμβουλίων³³⁰.

2. Η διαφορετική αντιμετώπιση που επιφύλαξαν οι κρατούντες στους δικαστικούς λειτουργούς, κατά τον πρώτο χρόνο παραμονής τους στην εξουσία, έχει ερμηνευθεί με διαφορετικές εκδοχές. Σύμφωνα με μια άποψη, η αιτία της μη επέμβασης αποδίδεται στον πρωθυπουργό-εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, καθώς και σε άλλους δικαστικούς, που είχαν διοριστεί υπουργοί στην κυβέρνηση του. Τα πρόσωπα αυτά έδειχναν, εξαιτίας της ιδιότητάς τους, ιδιαίτερη ευαισθησία για την «εξυγίανση» της δικαιοσύνης και απέτρεπαν τους στρατιωτικούς από την επέκταση της εκκαθαριστικής πολιτικής τους. Η άποψη αυτή δεν είναι πάντως πειστική, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι ο Κ. Κόλλιας είχε επανειλημμένα αναφέρει σε δηλώσεις του την πρόθεση της κυβέρνησης να επέμβει και στο δικαστικό χώρο³³¹.

Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, το θεσμικό πλαίσιο της εκκαθάρισης λειτουργούσε – και μη εφαρμοζόμενο – ως «φόβητρο», έτσι ώστε η κυβέρνηση να εξασφαλίζει τη «συνεργασία» ή την ανοχή ορισμένων τουλάχιστον δικαστικών σε θέματα που παρουσίαζαν μείζονα πολιτική σημασία³³². Η δεύτερη εκδοχή φαίνεται να είναι, ως ένα βαθμό,

330. Πρόκειται για τον πάρεδρο Σπ. Πλασκοβίτη και τους εισηγητές Γ. Κουβελάκη και Γ. Κοσμά (ΕτΚ Γ', φ. 375 της 4ης Νοεμβρίου 1968 και αντίστοιχα ΕτΚ Γ', φ. 316 της 26ης Σεπτεμβρίου 1969). Για την παραπομπή του Σπ. Πλασκοβίτη στο συμβούλιο νομιμοφροσύνης βλ. την (αδημοσίευτη) έγγραφη κατάθεσή του, που φέρει ημερομηνία 8. 10. 1974, ενώπιον του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, για τις περιπτώσεις εφαρμογής των άρθρων 6 και 10 της Συντακτικής Πράξης 5-9-1974.

331. Βλ. ενδεικτικά τις δηλώσεις του Γ. Κόλλια, που δημοσιεύθηκαν στον ημερήσιο τύπο της 3ης Αυγούστου 1967, σύμφωνα με τις οποίες δεν αποκλειόταν η άρση της ισοβιότητας στο μέλλον, έστω κι αν μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε υιοθετηθεί μια τέτοια επιλογή. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί, ότι ο υπουργός Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Κ. Κόλλια, πρώην αρεοπαγίτης Λ. Ροζάκης, είχε αποστείλει εμπιστευτικό έγγραφο στους προϊστάμενους των Δικαστηρίων και των Εισαγγελιών, με το οποίο εκαλούντο να συντάξουν εκθέσεις για το ήθος, τα φρονήματα και την υπηρεσιακή επίδοση των δικαστικών λειτουργών, ενόψει της επικείμενης εκκαθάρισης (βλ. σχετικά *Βουλή των Ελλήνων*, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Α', Σύνοδος Β', τόμ. Α', συνεδρ. 21ης Οκτωβρίου 1975, σελ. 214, όπου η αγόρευση του βουλευτή της Ε. Κ. Ν. Δ. Αγ. Αγγελούση).

332. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από τον Γ. Αγγελίδη, που αναφέρει ότι οι

ορθή, πρέπει πάντως να συνεκτιμάται με δύο άλλους παράγοντες, οι οποίοι με τη σειρά τους επηρέασαν αποφασιστικά την καθυστέρηση της εκκαθαριστικής διείσδυσης στο δικαστικό σώμα. Ο πρώτος παράγοντας σχετίζεται – όπως έχει ήδη σημειωθεί – με το ιδιαίτερο κύρος που περιβάλλει τα μέλη της δικαστικής λειτουργίας, λόγω της ξεχωριστής θέσης που κατέχουν και της σημαντικής αποστολής που τους ανατίθεται. Το καθεστώς λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη το πολιτικό κόστος μιας ανάλογης επέμβασης, εξάντλησε όλα τα περιθώρια, προσπαθώντας να «εξυγιάνει» το χώρο, δίχως να προσφύγει σε απολύσεις με βάση την άρση των προσωπικών εγγυήσεων τους³³³.

Ο δεύτερος παράγοντας, όχι λιγότερο σημαντικός, είναι η «πολιτική συγγένεια» ορισμένων ανώτατων ή ανώτερων δικαστικών με το στρατιωτικό καθεστώς, οι οποίοι, αφού πρόσφεραν ποικιλοτρόπως τις υπηρεσίες τους, ασκούσαν στη συνέχεια πιέσεις για να μεταβληθούν οι συσχετισμοί στην επετηρίδα και να αναρριχηθούν στις θέσεις των προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων. Η επιθυμητή διαμόρφωση των νέων συσχετισμών επιβράδυνε, ασφαλώς, το χρόνο εκδήλωσης του εγχειρήματος, διότι οι διεργασίες στους κόλπους της κυβέρνησης για την οριστικοποίηση των προγραφών συνεχίζονταν με βάση τις «καλές υπηρεσίες» που παρείχαν οι «συνεργάσιμοι» δικαστικοί λειτουργοί³³⁴. Δεν πρέπει, τέλος, να παραγνωρίζεται η

Συντακτικές Πράξεις Θ' και Ι'/1967 στέκονταν σαν το σπαθί του Δαμοκλή «ώστε η κυβέρνηση να έχει . . . εξασφαλισμένη «συνεργασία» του σώματος, που τα μέλη του δεν φανήκανε και τόσο πρόθυμα να της προσφέρουνε χωρίς φόβητρο» (ό.π. [σημ. 328], σελ. 17).

333. Όπως θα αναφερθεί διεξοδικότερα στη συνέχεια (σημ. 352), η δικτατορική κυβέρνηση, πριν προχωρήσει στη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968, κάλεσε τους δικαστικούς που επρόκειτο να απολυθούν να υποβάλουν τις παραιτήσεις τους. Με τον τρόπο αυτό ήθελε να αποφύγει την αναστολή της ισοβιότητας, υπογραμμίζοντας έτσι πόσο υπολόγιζε το κόστος μιας τέτοιας πολιτικής επιλογής.

334. Ο Α. Αγγελούσης στην αγόρευσή του ανέφερε ότι ανώτατος δικαστικός λειτουργός είχε συντάξει κατάλογο με εκατόν τριάντα ονόματα δικαστικών και εισαγγελέων, που θα έπρεπε, κατά τη γνώμη του, να απολυθούν. Ο κατάλογος περιήλθε στον αντιπρόεδρο του Αρείου Πάγου Α. Κανελλάκο, που τον παρουσίασε στην ολομέλεια του ανωτάτου δικαστηρίου. Λίγο καιρό αργότερα ο εν λόγω δικαστικός προήχθη στο βαθμό του αρεοπαγίτη (ό.π. [σημ. 331], σελ. 214). Σχετικό με το γεγονός αυτό είναι και δημοσίευμα της εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 15ης

σημασία του βασιλικού κινήματος, που υποχρέωσε τους στρατιωτικούς να στρέψουν πρώτα την προσοχή τους στην εκκαθάριση των φιλοβασιλικών. Έτσι βράδυνε ακόμη περισσότερο η εκκαθαριστική επέμβαση. Οι εκκαθαρίσεις αυτές οδήγησαν στην απόλυση του πρωθυπουργού-εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Κ. Κόλλια, σύμφωνα με τους ορισμούς της Συντακτικής Πράξης ΙΘ'/1967, η οποία προέβλεπε την άρση της μονιμότητας και της ισοβιότητας των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών, που μετείχαν στα γεγονότα της 13ης Δεκεμβρίου 1967³³⁵. Η νέα άρση της ισοβιότητας, αν και δεν χρησιμοποιήθηκε για την επιβολή μιας ευρύτερης εκκαθάρισης στο δικαστικό χώρο, είναι εν τούτοις αποκαλυπτική του τρόπου που το καθεστώς διαμόρφωνε την πολιτική του στο εξεταζόμενο ζήτημα.

II. Το θεσμικό πλαίσιο του εκκαθαριστικού εγχειρήματος

1. Το καθεστώς εγκαινίασε, τελικά, την εκκαθάριση στο δικαστικό σώμα μόλις την 28η Μαΐου 1968, με την έκδοση της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης «Περί εξυγιάνσεως της Τακτικής Δικαιοσύνης»³³⁶. Στο εν λόγω νομοθέτημα προβλεπόταν τριήμερη αναστολή της ισοβιότητας και της μονιμότητας των δικαστικών και, αντίστοιχα, των εισαγγελικών λειτουργών. Σε αυτό το ασφυκτικό χρονικό διάστημα οι λειτουργοί της τακτικής δικαιοσύνης ήταν δυνατόν να απολυθούν με βάση τους αφοριστικά διατυπωμένους λόγους που α-

Μαΐου 1975).

335. Η απόλυση του Κ. Κόλλια έγινε με την υπ' αριθ. 23 Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου (ΕτΚ Α', φ. 14 της 23ης Ιανουαρίου 1968), με το αιτιολογικό ότι «καταχρώμενος της ιδιότητός του ως προέδρου της εθνικής κυβερνήσεως, τη συνεργασία άλλων, οργάνωσε και ετέθη επικεφαλής της εκδηλωθείσης την 13η Δεκεμβρίου στάσεως, δι' ης απεσκοπείτο η διά βιαιών μέσων ανατροπή της εκ της επαναστάσεως της 21 Απριλίου 1967 προελθούσης καταστάσεως, επί μεγίστη ζημία του συμφέροντος του έθνους και του Ελληνικού λαού».

336. ΕτΚ Α', φ. 118 της 28ης Μαΐου 1968. Αξίζει να σημειωθεί ότι πριν από την έκδοση της εν λόγω Συντακτικής Πράξης συνήλθε η νομοπαρασκευαστική επιτροπή για να εξεργασθεί το σχέδιο του συντακτικού νομοθετήματος. Από τα δώδεκα μέλη της επιτροπής αυτής μειοψήφησε μόνο ο Σπ. Νικολάου, που υποστήριξε ότι η αναστολή της ισοβιότητας πλήττει τη δικαστική ανεξαρτησία (βλ. πρακτικά νομοπαρασκευαστικής επιτροπής στο περιοδ. «ΕΠΙΚΑΙΡΑ» της 30ής Ιανουαρίου 1975).

ναφέρονταν στο πρώτο του άρθρο: «α) Εάν δι'οιονδήποτε λόγον δεν κέκτηνται το απαιτούμενον διά την άσκησιν του λειτουργήματός των ηθικών κύρος³³⁷. β) Εάν δεν εμφορούνται υπό υγιών κοινωνικών αρχών ή εάν η καθόλου εν τη κοινωνία ή τω Δικαστικώ Σώματι συμπεριφορά των δεν δύναται να θεωρηθή ως συμβιβαζομένη προς τα καθήκοντα και την αξιοπρέπεια του λειτουργήματός των, με αποτέλεσμα την μείωσιν του κύρους των μεταξύ των συναδέλφων των και των πολιτών». Σύμφωνα με ρητή πρόβλεψη του άρθρου 1 παρ. 3 οι απολύσεις θα γίνονταν με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, μετά από έρευνα των σχετικών στοιχείων, κατά της οποίας δεν χωρούσε αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Την επόμενη ήδη ημέρα δημοσιεύθηκαν βασιλικά διατάγματα, με τα οποία απολύθηκαν *τριάντα δικαστικοί λειτουργοί* όλων σχεδόν των βαθμών, μεταξύ των οποίων ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου και έξι ακόμη μέλη του ανωτάτου αυτού δικαστηρίου³³⁸.

Ο συχνότερα συναντούμενος λόγος απόλυσης είναι «η εκδήλωση εν τη ενασχέσει των καθηκόντων του υπέρ ορισμένης πολιτικής

337. Όπως σωστά παρατηρεί ο Γ. Αγγελίδης, η έλλειψη ηθικού κύρους και η μείωση του κύρους εξαιτίας ορισμένης συμπεριφοράς δεν επέρχονται από τη μια στιγμή στην άλλη, αλλά αποτελούν σύνολο εκδηλώσεων και γεγονότων μέσα στο χρόνο. Αν, λοιπόν, υποθεθεί ότι υπήρχαν τέτοιοι λειτουργοί στο δικαστικό σώμα, τότε αυτό σημαίνει ότι «ούτε καμιά κυβέρνηση ενοχλήθηκε, ούτε ο ανώτατος εισαγγελέας αποφάσισε να σύρει αυτούς τους χωρίς κύρος δικαστές στα πειθαρχικά συμβούλια κι ας βοούσε η «καθόλου» κοινωνία κι ας δυσφορούσαν οι «άμεμπτοι» συνάδελφοι, κι ας γιομίζανε οι ατομικοί φάκελλοι με συντριπτικά στοιχεία» (ό.π. [σημ. 328], σελ. 24).

338. Β. Δ. της 29ης Μαΐου 1968 (ΕτΚ Γ', φ. 196 της 29ης Μαΐου 1968). Πριν από την έκδοση του β. δ. προηγήθηκε η υπ' αριθ. 94 απόφαση του υπουργικού συμβουλίου και η εισήγηση του υπουργού Δικαιοσύνης και αρεοπαγίτη Κ. Καλαμποκιά. Συγκεκριμένα, απολύθηκαν ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου Στ. Μαυρομιχάλης, οι αρεοπαγίτες Κ. Αναγνωστόπουλος, Δ. Μαργέλλος, Κ. Παπαϊωάννου και Αντ. Φλώρος, ο αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου Α. Τούσης, οι πρόεδροι εφετών Ι. Ανδρουτσόπουλος και Κ. Χριστοδουλιάς, ο εισαγγελέας εφετών Α. Γκαζέτας, ο αντεισαγγελέας εφετών Π. Δελαπόρτας, ο εφέτης Α. Κατσάρας, οι πρόεδροι πρωτοδικών Γ. Κώνστας και Α. Πρόκος, οι εισαγγελείς πρωτοδικών Δ. Βουρνάς, Γ. Ξενάκης, Δ. Παπαντωνίου, Α. Τρίπας, Αλ. Φλώρος και Μιχ. Συμπεθέρου, οι πρωτοδικές Α. Ατματζίδης, Γ. Βελής, Χρ. Σαρτζετάκης, Ι. Τσιρίκος, Ν. Χατζάκης, Β. Κιλάκος, Β. Αποσκίτης και Σπ. Λυμούρης, καθώς και ο αντεισαγγελέας πρωτοδικών Ι. Τούμπανος.

παρατάξεως, κατά τρόπον κλονίζοντα την εμπιστοσύνην των πολιτών επί την αμεροληψίαν του». Η αιτιολογία αυτή περιελήφθη με παρόμοια διατύπωση σε όλες σχεδόν τις απολύσεις, δίχως όμως να παρατεθούν συγκεκριμένα στοιχεία³³⁹. Ειδικότερα, ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου Στ. Μαυρομιχάλης, καθώς και ο εισαγγελέας πρωτοδικών Δ. Βουρνάς, κατηγορήθηκαν για *μεροληπτική συμπεριφορά υπέρ ορισμένου πολιτικού κόμματος* κατά την άσκηση εξωδικαστικών καθηκόντων που είχαν αναλάβει λόγω του λειτουργήματός τους³⁴⁰. Είναι, πάντως, χαρακτηριστικό ότι και για τους δύο δικαστικούς δεν γίνεται διόλου αναφορά σε συγκεκριμένα περιστατικά, που να τεκμηριώνουν τις απολύσεις. Εξάλλου, σε άλλες περιπτώσεις, προβάλλεται η ανάμιξη των απολυθέντων κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου πολέμου «εις αντεθνικάς οργανώσεις», όπως επίσης και οι σχέσεις τους με «κομμουνιστικές οργανώσεις» και μετά τη λήξη της εμφύλιας διαμάχης, γεγονός που – σύμφωνα με την προβαλλόμενη αιτιολογία – τους επηρέαζε κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους «υπέρ προσώπων αντεθνικώς δρώντων»³⁴¹. Για ένα μάλιστα από τους απολυθέντες υποστηρίχθηκε ότι

339. Επίκληση του λόγου αυτού έγινε για την απόλυση είκοσι επτά δικαστικών λειτουργών. Σε μία μάλιστα περίπτωση (απόλυση Χρ. Αποστολόπουλου) αποτέλεσε το μοναδικό λόγο, γεγονός που υποδηλώνει την αδυναμία των κρατούντων να κατασκευάσουν σοβαρές κατηγορίες, που να τεκμηριώνονται με συγκεκριμένα στοιχεία.

340. Η κυβέρνηση Στ. Μαυρομιχάλη όχι μόνο δεν μερολήπτει υπέρ ορισμένου πολιτικού κόμματος, αλλά αντίθετα έλαβε μέτρα που εξασφάλισαν τις προϋποθέσεις για ισότιμη αναμέτρηση των πολιτικών κομμάτων. Στα μέτρα αυτά εντάσσονταν ο αφοπλισμός των ΤΕΑ, καθώς και η αντικατάσταση των νομαρχών από εισαγγελείς καθ' όλη τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου (πρβλ. σχετικά Ηλ. Νικολακόπουλου, ό.π. [σημ. 236], σελ. 285). Οι κατηγορίες που προβλήθηκαν για τη στάση της κυβέρνησης Στ. Μαυρομιχάλη προέρχονταν από τους κόλπους της συντηρητικής παράταξης, που απέδωσε την ήττα της στον δήθεν άνισο τρόπο διεξαγωγής της εκλογικής αναμέτρησης.

341. Ο εξεταζόμενος λόγος που προβλήθηκε για την απόλυση δέκα δικαστικών δεν ήταν πάντως και ο μοναδικός. Συνδυάστηκε με την «εκδήλωση υπέρ ορισμένης πολιτικής παρατάξεως», που αναφερόταν όμως στα τελευταία χρόνια πριν την 21η Απριλίου 1967, ενώ η έλλειψη εθνικοφροσύνης ανέτρεχε στην εποχή της γερμανικής κατοχής και αμέσως μετά από αυτή. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε η εικόνα δικαστικού λειτουργού, που σε όλη τη σταδιοδρομία του

«προέβαλε και από της έδρας συνθήματα ανατρεπτικού περιεχομένου» συνδεδεμένα με την πολιτική ιδεολογία του³⁴².

Ένας άλλος ακόμη λόγος που χρησιμοποιείται είναι η *συνέργεια στη δημιουργία συνδικαλιστικού κινήματος* στο δικαστικό σώμα «όπερ εγένετο αντικείμενον πολιτικής εκμεταλλεύσεως υπό διαφόρων κομματικών παραγόντων και δημιουργίας ανταγωνισμού μεταξύ τούτων, εις τρόπον ώστε να υποβιβασθή σπουδαίως το κύρος του Δικαστικού Σώματος επί ανυπολογίστω ζημία της δικαιοσύνης». Ο λόγος αυτός αναφέρεται στην προσπάθεια ενός σημαντικού αριθμού δικαστικών να δημιουργήσουν *συνδικαλιστική ένωση* στα τέλη της δεκαετίας του 1950³⁴³. Η παραπάνω κίνηση είχε συναντήσει την έντονη αντίδραση δικαστικών που βρίσκονταν στις κορυφαίες θέσεις του Αρείου Πάγου, με συνέπεια το ζήτημα να αποκτήσει μεγάλη επικαιρότητα και να απασχολήσει για καιρό τη δημόσια ζωή του τόπου³⁴⁴.

2. Η συστηματική εξέταση και παρουσίαση της «τυπολογίας» της αιτιολογίας των απολύσεων οδηγεί σε καίριες διαπιστώσεις, που αναδεικνύουν την *πολιτική διάσταση του εγχειρήματος*. Εν πρώτοις, το σύνολο των προβληθέντων λόγων βασίζεται σε γεγονότα που διαδραματίστηκαν, είτε κατά τη δεκαετία του 1940 – όπου η χώρα

ανεμειγνυόταν σε πολιτικές οργανώσεις, κλονίζοντας έτσι την εμπιστοσύνη των πολιτών προς τη δικαιοσύνη (!).

342. Ο λόγος αυτός περιλαμβάνεται στην αιτιολογία απόλυσης του αντεισαγγελέα εφετών Π. Δελαπόρτα, εισαγγελέα στη δίκη Λαμπράκη. Ο ίδιος αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της δίκης διαμαρτυρήθηκε σ' ένα μάρτυρα, πως δεν επιτρέπεται γενική και ανεξάιρετη εξίσωση του κάθε φίλου της ειρήνης με τον κομμουνιστή. Η σκέψη αυτή θεωρήθηκε ότι ήταν «σύνθημα ανατρεπτικού περιεχομένου» που οδήγησε και στην απόλυσή του (πρβλ. σχετικά, Το σημειωματάριο ενός Πιλάτου [1980], σελ. 264).

343. Το άρθρο 11 Συντ. 1952 όριζε: «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τηρούντες τους νόμους του Κράτους, οίτινες όμως ουδέποτε δύνανται να υπαγάγωσι το δικαίωμα τούτο εις προηγουμένης της Κυβερνήσεως άδειαν». Στην παρ. 3 του ίδιου άρθρου προβλεπόταν ότι το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για τους δημόσιους υπαλλήλους και τους υπαλλήλους ν. π. δ. δ. μπορεί με νόμο να υποβληθεί σε ορισμένους περιορισμούς.

344. Πρβλ. ιδίως Αντ. Φλώρου, ό.π. (σημ. 184), σελ. 618-634 και 687-693, όπου γίνεται λεπτομερής ανάλυση των θεμάτων που ανέκυψαν λόγω της δημιουργίας συνδικαλιστικού οργάνου στους κόλπους του δικαστικού σώματος.

είχε, ως γνωστόν, υποστεί τις οδυνηρές συνέπειες της ξενικής κατοχής και του εμφυλίου πολέμου – είτε κατά την περίοδο λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος 1952-1967. Η προσπάθεια του καθεστώτος να ανασύρει στοιχεία από το παρελθόν, να τα παραποιήσει και να τα εμφανίσει στη συνέχεια ως αιτιολογία των απολύσεων δεν ήταν, ασφαλώς, τυχαία επιλογή. Αντίθετα, ήταν συνεπής προς την «πολιτική ιδεολογία» του, που ως απαρέγκλιτο και σταθερό στόχο είχε αφενός την *εκμετάλλευση* του εμφυλίου πολέμου και αφετέρου την *κατασυκοφάντηση* του δημοκρατικού πολιτεύματος, διά μέσου της πλήρους άρνησης βασικών θεσμών του. Οι στρατιωτικοί είχαν επιχειρήσει, άλλωστε, να δικαιολογήσουν την «επαναστατική πρωτοβουλία» τους, επικαλούμενοι τη «φαιδρότητα» της δημόσιας ζωής και ειδικότερα της κομματικής αντιπαράθεσης, καθώς και τον «εκτραχηλισμό των ηθών», που αποτελούσε, σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους, ενδημικό φαινόμενο και είχε αποδιοργανώσει το κράτος³⁴⁵. Ταυτόχρονα δεν παρέλειπαν να συσχετίζουν την ποιότητα της δημόσιας ζωής με την «κομμουνιστική απειλή» και τη διάβρωση της δημόσιας διοίκησης από μη «εθνικόφρονα» στοιχεία³⁴⁶, ανακινώντας με αυτόν τον τρόπο την μετεμφυλιακή διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας³⁴⁷. Υπό τα δεδομένα αυτά, η αιτιολογία των απολύσεων

345. Χαρακτηριστικά είναι ορισμένα αποσπάσματα του διαγγέλματος, που απηύθυναν οι στρατιωτικοί αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας: «Η αδιστακτος και αθλία κομματική συναλλαγή ... ο κατεξουτελισμός του Κοινοβουλίου ... η σύγχυσις και η θολότης, η μυστική και φανερά συνεργασία με τους ανατροπείς ... μας ωδήγησαν εις το χεῖλος της εθνικής καταστροφής ... Εις ουδέν πολιτικόν κόμμα ανήκομεν και ουδεμίαν πολιτικὴν παράταξιν εἴμεθα διατεθειμένοι να ευνοήσωμε ... Υπάρχουν μόνον Ἕλληνες, οἱ οἱποῖοι πιστεύουν εις την Ελλάδα εις ἓνα ευγενές, ανώτερον και πλήρες ιδεώδες της αληθοῦς Δημοκρατίας και ὄχι της δημοκρατίας του πεζοδρομίου, της οχλοκρατίας και της αναρχίας (!) (βλ. το πλήρες κείμενο του διαγγέλματος στο ἔργο του Θ. Παπακωνσταντίνου, ὁ.π. [σημ. 275], σελ. 224 επ.)

346. Ὅπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο θεωρητικός του καθεστώτος Θ. Παπακωνσταντίνου: «Εἶχε σημειωθεῖ επικίνδυνος διάβρωσις της εθνικής ζωής εκ μέρους του κομμουνισμοῦ υπό το προσωπεῖον της ΕΔΑ ... Ο κομμουνισμός εἶχε κατορθώσει να ... εγκαταστήσῃ πράκτοράς του εις καιρίας θέσεις της κρατικής μηχανῆς, των διαφόρων οργανισμῶν και των επιχειρήσεων κοινῆς ωφελείας» (!) (ὁ.π. [σημ. 275], σελ. 221).

347. Πρβλ. ενδεικτικά R. Clogg, ὁ.π. (σημ. 139), σελ. 266 επ.

εμπνεόταν από το *ιδεολογικό οπλοστάσιο* του δικτατορικού καθεστώτος, που είχε οικοδομηθεί ιδίως στον *αντικομμουνισμό*, την «εθνικοφροσύνη» και την πλήρη αποστροφή προς τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Βασικός στόχος των κρατούντων ήταν να εμφανίσουν τους απολυθέντες ως «φαύλους» και κατευθυνόμενους, δήθεν, από τα πολιτικά κόμματα κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, με συνέπεια να ζημιώνουν τα «εθνικά συμφέροντα»³⁴⁸. Η συχνή επίκληση του «κομματισμού» των δημοσίων λειτουργών αποτελούσε *βασική συνιστώσα* της «ιδεολογίας» τους και αναδείκνυε το θεσμό των πολιτικών κομμάτων ως παράγοντα διαφθοράς της κοινωνίας και των πολιτών³⁴⁹. Η αυταρχική αντίληψη των στρατιωτικών για την οργάνωση και τη λειτουργία της πολιτείας διαφαίνεται επίσης και από όσα επικαλέσθηκαν για το συνταγματικό *δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι*, καθώς και από τη στάση τους για τη δημοσιοποίηση σχετικών απόψεων³⁵⁰. Με τον τρόπο αυτό το καθεστώς έδειχνε καθαρά τις

348. Ο Θ. Παπακωνσταντίνου παρατηρεί ότι «ακόμη και η Δικαιοσύνη δεν είχε μείνει ανεπηρέαστη από το γενικόν κλίμα της φθοράς και της παρακμής» (ό.π. [σημ. 275], σελ. 221). Εξάλλου, ο υπουργός Δικαιοσύνης Α. Τσουκαλάς, επιχειρώντας να δικαιολογήσει την εκκαθάριση του δικαστικού σώματος, υποστήριξε: «Ο κακός δαίμων της πολιτικής και οι μικροκομματικοί υπολογισμοί συνέβη να διαβρώσουν κατά ασήμαντον ευτυχώς ποσοστόν ωρισμένας δικαστικές συνειδήσεις. Στη συνέχεια, τόνιζε ότι για τους λόγους αυτούς πρέπει να δικαιώνονται ορισμένες κατά καιρούς «επαναστατικές χειρουργικές επεμβάσεις» στο δικαστικό κλάδο «χάριν της αποκοπής των καρκινωμάτων» (Η δικαιοσύνη τότε και τώρα, Ποιν. Επιθ. 1971, σελ. 235 επ.).

349. Τούτο, άλλωστε, διαφαίνεται με σαφήνεια από τις ρυθμίσεις του δικτατορικού συνταγματικού κειμένου, για τα πολιτικά κόμματα, καθώς και από το θεσμικό νόμο 800/1971 «Περί πολιτικών κομμάτων (για τις διατάξεις του «Συντάγματος 1968», που αναφερόταν στα πολιτικά κόμματα πρβλ., ιδίως, τις εύστοχες παρατηρήσεις του Γ. Δρόσου, ό.π. [σημ. 106], σελ. 142 επ.).

350. Η αντίληψη των απριλιανών για την κατοχύρωση και την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων φαίνεται, άλλωστε, από τις σχετικές ρυθμίσεις του «Συντάγματος» 1968, για το δικαίωμα του συνεταιρισμού. Το άρθρο 24 παρ. 2 προέβλεπε: «Όστις καταχράται ... της ελευθερίας ιδρύσεως συνεταιρισμών ή ενώσεων προσώπων διά ν' αγωνισθή εναντίον του κρατούντος πολιτεύματος ή των ατομικών ελευθεριών ή ν' απειλήση την εθνικήν ανεξαρτησίαν και εδαφικήν ακεραιότητα του Κράτους, στερείται των δικαιωμάτων τούτων ή πάντων των διά του Συντάγματος κατοχυρουμένων. Η διαπίστωσης της καταχρήσεως, η εκ ταύ-

προθέσεις του για το πολίτευμα που επρόκειτο να επιβληθεί με το «Σύνταγμα του 1968».

Οι λόγοι των απολύσεων συμπληρώνονταν, τέλος, με την αναφορά στην «έλλειψη εθνικοφροσύνης», που σύμφωνα με τις αντιλήψεις των κρατούντων διέκρινε το φρόνημα πολλών απολυθέντων. Οι εμπνευστές της εκκαθαριστικής επέμβασης πρόβαλαν και την «ανατρεπτική» δράση ορισμένων, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, την «οικειοθελή προσχώρησή τους σε κομμουνιστικές οργανώσεις» και τη διατήρηση «σχέσεων με την άκρα αριστερά». Είναι, ωστόσο, αξιοπρόσεκτο ότι, ενώ ο έλεγχος νομιμοφροσύνης είχε ήδη επιβληθεί³⁵¹, δεν είχε ουσιαστικά ενεργοποιηθεί για το δικαστικό κλάδο ο σχετικός μηχανισμός, που ίσχυε γενικά για τους δημόσιους λειτουργούς. Το εκκαθαριστικό εγχείρημα πραγματοποιήθηκε αρκετούς μήνες αργότερα, με βάση τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968³⁵². Τούτο αποδεικνύει, εκτός των άλλων, ότι το καθεστώς δεν διέθετε τα απαιτούμενα τεκμήρια για να προβεί σε εκτεταμένη εκκαθάριση της δικαιοσύνης, με την επίκληση της «έλλειψης νομιμοφροσύνης» και ότι πολλά στοιχεία παραποιήθηκαν ή κατασκευάστηκαν για να στηρίξουν την αιτιολογία.

της στερήσεως, απαγγέλλονται δι'αποφάσεως του Συνταγματικού Δικαστηρίου, ως ο νόμος ορίζει». Εμπεριστατωμένη κριτική για το άρθρο 24 του δικτατορικού συντάγματος, καθώς και για το σύνολο των ατομικών δικαιωμάτων, όπως κατοχυρώνονταν στο εν λόγω «Σύνταγμα», γίνεται στη γνωμοδότηση των νομικών εμπειρογνομόνων του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΤοΣ 1975, σελ. 432 επ.).

351. Βλ. παραπάνω, Κεφάλαιο Β', Τμήμα Β', Ι.

352. Για την εξιστόρηση των γεγονότων που προηγήθηκαν, αλλά και αυτών που ακολούθησαν μετά την εκκαθάριση, πρβλ. το ανώνυμο άρθρο: Η εισβολή κατά της ελληνικής δικαιοσύνης, περιοδ. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ» της 20ής Αυγούστου 1974, συμπλήρωμα ΙΧV, Αντ. Φλώρου, ό.π. (σημ. 304), σελ. 169 επ., «ATHENIAN», ό.π. (σημ. 265), σελ. 83 επ. Στο άρθρο που δημοσιεύθηκε στα ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ αναφέρεται ότι το καθεστώς προσπάθησε σε πρώτη φάση να πείσει τα μέλη του Αρείου Πάγου, που επρόκειτο να απολυθούν, να υποβάλουν τις παραιτήσεις τους. Έτσι, την 27η Μαΐου 1969 ο αντιπρόεδρος Στ. Παττακός εκάλεσε στο γραφείο του τους έξι αρεοπαγίτες και τους ζήτησε να παραιτηθούν, ενώ ο Γ. Παπαδόπουλος είχε, εν τω μεταξύ, καλέσει τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στ. Μαυρομιχάλη. Οι εν λόγω ανώτατοι δικαστικοί αρνήθηκαν να παραιτηθούν, διότι μια τέτοια πράξη θα διευκόλυνε το σχέδιο των κυβερνώντων για «ακώλυτη» εκκαθάριση του Αρείου Πάγου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί ο αποφασιστικός ρόλος που διαδραμάτισαν ορισμένοι ανώτατοι δικαστικοί λειτουργοί στην κατασκευή και τη συγκέντρωση «ψευδών στοιχείων» για την απόλυση των τριάντα συναδέλφων τους. Συγκεκριμένα, εκτός από τον υπουργό Δικαιοσύνης και αρεοπαγίτη *Κ. Καλαμποκιά*, που πρωτοστάτησε και στις παρασκηνακές ζυμώσεις, υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις για καθοριστική συμμετοχή των τότε αντιπροέδρων του Αρείου Πάγου *Αθ. Γεωργίου* και *Θ. Καμπέρη*³⁵³. Η σύμπραξή τους αποδίδεται όχι μόνο στην ιδεολογική συγγένεια με την «επανάσταση της 21ης Απριλίου 1967», αλλά και στις προσωπικές φιλοδοξίες τους για την κατάληψη της θέσης του προέδρου. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι οι κρατούντες έτρεφαν ιδιαίτερη εκτίμηση για ορισμένους δικαστικούς από την προδικτατορική εποχή, λόγω της στάσης των τελευταίων σε κρίσιμα και αμφιλεγόμενα πολιτικά ζητήματα. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του *Θ. Καμπέρη*, ο οποίος έχαιρε μεγάλου σεβασμού από τους πραξικοπηματίες, λόγω της στάσης του ως πρόεδρος στην πολυσυζητημένη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ³⁵⁴.

Το δικτατορικό καθεστώς επιχείρησε, λοιπόν, να επέμβει εκκαθαριστικά στο δικαστικό σώμα *λίγους μόλις μήνες πριν «συνταγματοποιήσει» το αυταρχικό πολίτευμα*. Η εν λόγω πολιτική σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε με σκοπό να μην παραβιασθεί η «συνταγματική νομιμότητα», που επρόκειτο να επιβληθεί με το «Σύνταγμα του

353. Στην απόφαση 8/1975 του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, που αφορούσε τον *Θ. Καμπέρη*, αναφέρθηκε ότι «Κατά την πρωϊαν της ημέρας καθ'ην εδημοσιεύθησαν τα Β. Δ/τα περί απολύσεως του Προέδρου *Στ. Μαυρομιχάλη* ή την προτεραίαν εφωράθη υπό του μάρτυρος *Χρ. Αποστολόπουλου* συσκεπτόμενος μετά του επίσης κρινομένου *Αθ. Γεωργίου* και του τότε Υπουργού Δικαιοσύνης *Κ. Καλαμποκιά* εις το γραφείον του τελευταίου, όστις μετά την αποχώρησίν των εκ του γραφείου του, εις γενομένην μετά του μάρτυρος συζήτησιν έκαμε σαφή υπαινιγμόν εις βάρος του κρινομένου ως αναμιχθέντος εις τας ενεργείας περί την έκδοσιν και εφαρμογήν της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξεως ... » (βλ. παρακάτω, Κεφ. Ε', Τμήμα Α'). Σχετική είναι και η επιστολή του *Ι. Χριστόπουλου* που δημοσιεύθηκε στην εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 21ης Ιανουαρίου 1975.

354. Πρβλ. σχετικά *Δ. Μαργέλλου*, ό.π. (σημ. 119), σελ. 170 και 178, που παρατηρεί συγκεκριμένα ότι οι κρατούντες έτρεφαν μεγάλο σεβασμό για τον *Θ. Καμπέρη*, εξαιτίας της στάσης του στη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ. Επίσης, αναφέρει ότι είχε δεχθεί οξύτατες επιθέσεις από την αντιπολίτευση λόγω αυτής ακριβώς της στάσης του, χωρίς όμως τούτο να προκαλέσει την πειθαρχική δίωξή του.

1968». Στην πραγματικότητα όμως η προσχηματική αυτή προσήλωση στη «συνταγματική νομιμότητα» αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου, που αποσκοπούσε στη συγκάλυψη της πραγματικής φυσιογνωμίας του καθεστώτος³⁵⁵. Οι κρατούντες δεν μπόρεσαν όμως να αποφύγουν το πολιτικό κόστος της αποκάλυπτης παραβίασης της δικαστικής ανεξαρτησίας. Κόστος που προκάλεσε, ιδίως, η συζήτηση των απολύσεων στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Στο ανώτατο διοικητικό δικαστήριο τέθηκε επί τάπητος με τεκμηριωμένα επιχειρήματα όχι μόνο η νομιμότητα των σχετικών πράξεων, αλλά και, γενικότερα, η φύση του καθεστώτος.

III. Η διαμόρφωση νέων συσχετισμών στον Άρειο Πάγο μετά τις απολύσεις

1. Το άρθρο 90 παρ. 2 του Συντάγματος 1952 όριζε: «Η εις τας θέσεις του προέδρου, αντιπροέδρου και εισαγγελέως του Αρείου Πάγου προαγωγή δεν υπάγεται εις το Ανώτατον Δικαστικόν Συμβούλιον». Από τη διατύπωση της διάταξης προκύπτει ότι ο συντακτικός νομοθέτης δεν καθόριζε ρητά το όργανο που θα διενεργούσε τις προαγωγές, αλλά εξαιρούσε απλώς την αρμοδιότητα αυτή από το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο. Ο κοινός νομοθέτης είχε, λοιπόν, την ευχέρεια να ορίζει ελεύθερα το όργανο για τη διενέργεια των προαγωγών. Αξιοποιώντας την ευχέρεια αυτή, ανέθεσε με ρητή διάταξη τη σχετική αρμοδιότητα στο υπουργικό συμβούλιο³⁵⁶. Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 88 παρ. 2 του Συντάγματος 1952, τα μέλη του Αρείου Πάγου, καθώς και οι πρόεδροι και εισαγγελείς εφετών, αποχωρούσαν από την υπηρεσία με τη συμπλήρωση του 70ού έτους της ηλικίας τους³⁵⁷. Υπό τα δεδομένα αυτά, η κυβέρνηση είχε τη δυνατότητα να επιλέγει τους δικαστικούς για τις θέσεις του προεδρείου μεταξύ όσων συγκέντρωναν τα κατά νόμο προσόντα. Πρέπει να αναφερθεί, επίσης, ότι η κοινή νομοθεσία όριζε με συγκεκριμένες και ειδικές διατάξεις τα προσόντα για προαγωγή στις θέσεις του προε-

355. Βλ. παραπάνω Τμήμα Α', I-4 και II-3.

356. Βλ. σχετικά Κεφ. Α', III-7.

357. Για τον καθορισμό του ορίου ηλικίας των δικαστικών λειτουργών στα ελληνικά συντάγματα βλ. Κεφ. Α', III.

δρείου³⁵⁸, καθώς επίσης και στο βαθμό του αρεοπαγίτη και του αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου³⁵⁹.

Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας δεχόταν, εξάλλου, σταθερά ότι οι προαγωγές στους ανώτερους βαθμούς της δικαιοσύνης «διά τους οποίους δεν καθιερώνται η τήρησις ατομικών στοιχείων υπηρεσιακής ικανότητας και των οποίων το έργο, υποκείμενον λόγω της εκτάσεως αυτού εις δημόσιον επιστημονικόν έλεγχον, κρίνεται επί τη βάσει της περί αυτών μορφουμένης ευρυτέρας γνώμης, είναι δυνατόν να γίνηται υπό του προς τούτο αρμοδίου κατά νόμο Υπουργικού Συμβουλίου, μετ'ελευθερίας κρίσεως μείζονος εκείνης, την οποίαν συνήθως παρέχουσιν οι οικείοι νόμοι διά τας προαγωγάς των διοικητικών υπαλλήλων»³⁶⁰. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους ορισμούς της κοινής νομοθεσίας και τη διαμορφωμένη νομολογία του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου, οι εκάστοτε κυβερνήσεις πραγματοποιούσαν τις προαγωγές στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων, διαθέτοντας *ευρύτατα περιθώρια επιλογών*, χωρίς όμως να παραγνωρίζουν, στην πράξη, και την *αρχαιότητα* των κρινομένων δικαστικών λειτουργών.

2. Πριν την 21η Απριλίου 1967 πρόεδρος του Αρείου Πάγου ήταν ο *Στ. Μαυρομιχάλης* και αντιπρόεδροι οι *Γ. Βαρσάμου*, *Ν. Χαλαμάμπους* και *Θ. Σταυρόπουλος*³⁶¹. Εισαγγελέας ήταν ο *Κ. Κόλλιας* και

358. Σύμφωνα με το άρθρο 13 του ν. 1055/1946 «Περί προσόντων των δικαστικών λειτουργών» σε πρόεδρο του Αρείου Πάγου μπορούσε να επιλεγεί είτε αντιπρόεδρος του με μονοετή τουλάχιστον υπηρεσία στη θέση αυτή, είτε αρεοπαγίτης με προϋπηρεσία έξι ετών, είτε εισαγγελέας του Αρείου Πάγου αν είχε διατελέσει για τρία χρόνια αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου ή αρεοπαγίτης. Εξάλλου, σε αντιπρόεδρο του Αρείου Πάγου μπορούσε να επιλεγεί αρεοπαγίτης ή ακόμη και πρόεδρος εφετών με τριετή τουλάχιστον υπηρεσία σ' αυτό το βαθμό.

359. Το άρθρο 1 του ν. 3641/1957 όριζε ότι σε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου μπορούσε να προαχθεί ο «επί πενταετίαν υπηρετήσας ως Αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου ή τη αιτήσει του ο υπηρετών ως Αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου ή ο επί πενταετίαν ως Αρεοπαγίτης υπηρετήσας». Αντίθετα, για τις προαγωγές στους βαθμούς του αρεοπαγίτη και του αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου αποφάσιζε το Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο.

360. Βλ. σχετικά τις αποφάσεις ΣτΕ 2045 και 2046/1965, που αφορούσαν προαγωγή στη θέση του προέδρου του Ελεγκτικού Συνεδρίου, καθώς και τις αποφάσεις ΣτΕ 2514-2516/1965, σχετικά με προαγωγή στη θέση του προέδρου του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους.

τις θέσεις αντεισαγγελέων κατείχαν οι *Α. Τούσης*, *Μ. Καλλιμόπουλος* και *Κ. Παπαϊωάννου*³⁶². Το καθεστώς χρειάστηκε να πραγματοποιήσει τις πρώτες προαγωγές στην κορυφή του Ανωτάτου Ακυρωτικού λίγο μόνο καιρό μετά την επιβολή του, για να καλύψει τις δύο από τις τρεις θέσεις αντιπροέδρων, που είχαν στο μεταξύ κενωθεί. Έτσι, την 6η Μαΐου 1967 προήγαγε σε αντιπρόεδρο τον *Θ. Καμπέρη*, ο οποίος ήταν ο αρχαιότερος αρεοπαγίτης και θα τερμάτιζε, υπό κανονικές συνθήκες, τη σταδιοδρομία του ως αντιπρόεδρος, διότι ήταν συνομήλικος με τον πρόεδρο *Στ. Μαυρομιχάλη*³⁶³. Την 24η Αυγούστου 1967 πλήρωσε και τη δεύτερη κενή θέση, προάγοντας τον *Αθ. Γεωργίου*, που έθετε έτσι σοβαρή υποψηφιότητα για την κατάληψη στο μέλλον της θέσης του προέδρου, αφού θα συμπλήρωνε το όριο ηλικίας ένα χρόνο μετά την αποχώρηση του *Στ. Μαυρομιχά-*

361. Ο *Στ. Μαυρομιχάλης* είχε προαχθεί σε πρόεδρο του Αρείου Πάγου την 11η Ιανουαρίου 1963, αφού προηγουμένως είχε διατελέσει αντιπρόεδρος από την 24η Απριλίου 1959. Εξάλλου, οι τρεις αντιπρόεδροι είχαν προαχθεί στις θέσεις αυτές ήδη από το 1963 – οι δύο πρώτοι – και από το 1965 – ο τελευταίος. Ο *Γ. Βαρσάμου* απεβίωσε και ο *Θ. Σταυρόπουλος* αφυπηρέτησε, λόγω ορίου ηλικίας, λίγο καιρό μετά την επιβολή του απριλιανού καθεστώτος.

362. Ο *Κ. Κόλλιας* είχε προαχθεί από αντεισαγγελέας σε εισαγγελέα την 28η Μαΐου 1962, διαδεχόμενος τον επί δωδεκαετία διατελέσαντα εισαγγελέα *Δ. Κιουσόπουλο*. Ο *Κ. Κόλλιας* συμπλήρωνε το όριο ηλικίας το 1971, πράγμα που σήμαινε ότι υπό κανονικές συνθήκες θα παρέμενε στη θέση αυτή για τρία ακόμη χρόνια. Ο *Α. Τούσης* ήταν ο πρώτος κατά σειρά αρχαιότητας αντεισαγγελέας Αρείου Πάγου. Είχε προαχθεί την 4η Ιουνίου 1956 και συμπλήρωνε το όριο ηλικίας το 1973. Τούτο σήμαινε ότι θα διεκδικούσε με αξιώσεις τη θέση του εισαγγελέα μετά την αποχώρηση του *Κ. Κόλλια*. Οι *Μ. Καλλιμόπουλος* και *Κ. Παπαϊωάννου* ακολουθούσαν στη σειρά αρχαιότητας. Είχαν προαχθεί σε αντεισαγγελείς του Αρείου Πάγου την 11η Μαρτίου 1957 και, αντίστοιχα, την 15η Ιουλίου 1962, επρόκειτο δε να αποχωρήσουν λόγω συμπλήρωσης του ορίου ηλικίας πριν από τον *Κ. Κόλλια*. Αξίζει εδώ να τονισθεί ότι το καθεστώς πλήρωσε την τέταρτη θέση του αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου (που ήταν κενή μετά την παραίτηση του *Β. Σακελλαρίου* τον Μάρτιο του 1967), προάγοντας τον *Π. Θεράπο* την 6η Μαΐου 1967. Ο *Π. Θεράπος* έθετε έτσι σοβαρή υποψηφιότητα για τη θέση του εισαγγελέα, διότι συμπλήρωνε το όριο ηλικίας το 1976, πολύ αργότερα δηλαδή από τους αρχαιότερους του αντεισαγγελείς.

363. Ο *Θ. Καμπέρης* είχε προαχθεί σε αρεοπαγίτη την 18η Ιουλίου 1957. Συγκέντρωνε, συνεπώς, τα νόμιμα προσόντα για προαγωγή στη θέση του αντιπροέδρου και ταυτόχρονα ήταν πρώτος στην επετηρίδα.

λη. Μετά τη διενέργεια των προαγωγών αυτών, πρώτος στην επετηρίδα αρεοπαγίτης ήταν ο *Κ. Καλαμποκιάς*, ακολουθούμενος από τους *Κ. Θανόπουλο*, *Κ. Αναγνωστόπουλο*, *Χρ. Αποστολόπουλο*, *Κ. Παπαϊωάννου*, *Αντ. Φλώρο*, *Ν. Ηλιόπουλο*, ενώ ο *Δ. Μαργέλλος* ήταν από τους νεότερους αρεοπαγίτες.

Όπως είχε διαμορφωθεί η επετηρίδα μετά τις αποχωρήσεις και τις προαγωγές του έτους 1967, καμία σημαντική μεταβολή δεν επρόκειτο να πραγματοποιηθεί το 1968, με εξαίρεση την αποχώρηση του αντιπροέδρου *Ν. Χαραλάμπη*, λόγω ορίου ηλικίας. Τα γεγονότα όμως, που μεσολάβησαν, ανέτρεψαν τη συνήθη εξέλιξη και δημιούργησαν μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα. Το πρώτο αξιοσημείωτο γεγονός του 1968 ήταν η απόλυση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου *Κ. Κόλλια* – πρωθυπουργός στην πρώτη δικτατορική κυβέρνηση – λόγω της στάσης του στο βασιλικό κίνημα του Δεκεμβρίου 1967. Το στρατιωτικό καθεστώς άφησε κενή τη θέση του για τέσσερις ολόκληρους μήνες, σχεδιάζοντας προφανώς να την πληρώσει μετά την εκκαθάριση.

3. Η εκκαθάριση της 29ης Μαΐου 1968 είχε ως άμεση συνέπεια να κενωθεί η θέση του προέδρου του Αρείου Πάγου, μια θέση αντεισαγγελέα και πέντε θέσεις αρεοπαγιτών, γεγονός που παρείχε ευρύτατα περιθώρια στους κρατούντες να μεταβάλουν αποφασιστικά τους συσχετισμούς στο ανώτατο αυτό δικαστήριο. Αμέσως μετά την πραγματοποίηση των απολύσεων η στρατιωτική κυβέρνηση πλήρωσε τις κενές θέσεις, φροντίζοντας να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες των δικαστικών, που είχαν παράσχει «πολύτιμες υπηρεσίες» κατά τη διαδικασία της εκκαθάρισης. Συγκεκριμένα, προήγαγε τον *Θ. Καμπέρη* σε πρόεδρο, τον *Κ. Καλαμποκιά* σε αντιπρόεδρο και τον *Κ. Θανόπουλο* σε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ενώ παράλληλα αυξήθηκαν σημαντικά οι ελπίδες του *Αθ. Γεωργίου* για μεγαλύτερη παραμονή στη θέση του προέδρου³⁶⁴.

Μπορεί, λοιπόν, βάσιμα να υποστηριχθεί ότι οι τρεις αυτοί δικα-

364. Ο *Θ. Καμπέρης* προήχθη την 31η Μαΐου 1968. Την ίδια ημέρα προήχθησαν, με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, οι *Κ. Καλαμποκιάς* και *Κ. Θανόπουλος*. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο *Κ. Καλαμποκιάς* δεν υπέγραψε ως υπουργός Δικαιοσύνης την προαγωγή του σε αντιπρόεδρο, αλλά ο αντικαταστάτης του για την περίπτωση αυτή υφυπουργός Παιδείας.

στικοί *ωφελήθηκαν άμεσα* από τις εξελίξεις μετά την εκκαθάριση, αφού ικανοποίησαν φιλοδοξίες, που διαφορετικά δεν θα ήταν δυνατόν να ικανοποιηθούν. Ειδικότερα, ο *Θ. Καμπέρης* αναρριχήθηκε, τελικά, στη θέση του προέδρου για ένα περίπου χρόνο, λόγω της απόλυσης του *Στ. Μαυρομιχάλη*. Ο *Κ. Καλαμποκιάς*, υπουργός Δικαιοσύνης κατά την εξεταζόμενη περίοδο, προήχθη σε αντιπρόεδρο, καταλαμβάνοντας την κενή θέση που άφησε η προαγωγή του *Θ. Καμπέρη*. Ο *Κ. Θανόπουλος*, δεύτερος κατά σειρά αρχαιότητας αρεοπαγίτης, προήχθη σε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, παραγκωνίζοντας τους αντεισαγγελείς *Μ. Καλλιμόπουλο*³⁶⁵ και *Κ. Παπαϊωάννου*, καθώς και τους αντιπροέδρους *Ν. Χαράλαμψη* και *Αθ. Γεωργίου*, οι οποίοι είχαν επίσης τα κατά νόμο απαιτούμενα προσόντα, για να επιλεγούν στη θέση του εισαγγελέα. Εξάλλου, η προαγωγή του *Θ. Καμπέρη* ευνόησε τον *Αθ. Γεωργίου*, διότι ο νέος πρόεδρος του Αρείου Πάγου συμπλήρωνε το όριο ηλικίας ενωρίτερα από τον *Στ. Μαυρομιχάλη*. Οι απολύσεις ευνόησαν όμως και ορισμένους προέδρους εφετών, οι οποίοι με απόφαση του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου προήχθησαν τον επόμενο μήνα σε αρεοπαγίτες³⁶⁶. Οι προαγωγές των παραπάνω προέδρων εφετών έγιναν λόγω της μείωσης των υπηρετούντων αρεοπαγιτών και είχαν ασφαλώς πολύ θετικές επιπτώσεις στη σταδιοδρομία τους, διότι επισπεύσθηκε αισθητά η βαθμολογική εξέλιξή τους.

Ενώ η απόλυση του *Στ. Μαυρομιχάλη* και του *Α. Τούση* ευνοούσε τις βραχυπρόθεσμες, κυρίως, επιδιώξεις των κρατούντων, οι απολύ-

365. Την 7η Ιουνίου 1968, λίγες δηλαδή ημέρες μετά την εκκαθάριση, παραιτήθηκε ο αρχαιότερος – μετά την απόλυση του *Α. Τούση* – αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου *Μ. Καλλιμόπουλος*. Η παραίτησή του αποδόθηκε στον παραγκωνισμό του από τον *Κ. Θανόπουλο*, που είχε επιλεγεί από τη δικτατορική κυβέρνηση για τη θέση του εισαγγελέα. Έτσι, οι δύο από τις τέσσερις θέσεις αντεισαγγελέων του Αρείου Πάγου παρέμεναν κενές. Κατόπιν αυτού, το καθεστώς προχώρησε στην πλήρωσή τους, προάγοντας την 27η Ιουνίου 1968 τους *Χ. Μουστάκη* και *Στ. Τούσα*.

366. Οι απολύσεις της 29ης Μαΐου 1968 ευνόησαν τους προέδρους εφετών *Δ. Χατζόπουλο*, *Χρ. Κομοτούρο*, *Δ. Μητράκο* και *Χρ. Καθάρειο*, που προήχθησαν σε αρεοπαγίτες για την πλήρωση των κενών θέσεων. Την ίδια περίοδο προήχθησαν σε αρεοπαγίτες και οι *Ε. Μπλέτσας*, *Σπ. Γάγγας* και *Ι. Γεωργακόπουλος*. Οι προαγωγές των τελευταίων ήταν όμως ήδη δρομολογημένες πριν από την εκκαθάριση και γι αυτό θεωρούνταν φυσιολογικές.

σεις των αρεοπαγιτών είχαν βαθύτερες συνέπειες, διότι επηρέασαν μακροπρόθεσμα τους συσχετισμούς. Τούτο φαίνεται καθαρά από τη θέση των απολυθέντων αρεοπαγιτών στην επετηρίδα και το χρόνο της προβλεπόμενης αποχώρησής τους από την υπηρεσία. Είναι χαρακτηριστικό, ότι οι *Κ. Αναγνωστόπουλος, Χρ. Αποστολόπουλος, Κ. Παπαϊωάννου* και *Αντ. Φλώρος* ακολουθούσαν στην επετηρίδα τον *Κ. Θανόπουλο* και είχαν ακόμη αρκετά χρόνια έως ότου συμπληρώσουν το 70ό έτος της ηλικίας τους³⁶⁷. Το καθεστώς μετά την αποχώρηση των αρχαιότερων φιλικά προσκείμενων προς αυτό λειτουργών -που θα πραγματοποιούνταν έως το 1970 – θα έπρεπε να προχωρήσει αρκετά χαμηλά στην επετηρίδα, για να αναζητήσει «έμπιστα» πρόσωπα³⁶⁸. Ο ασφαλέστερος, κατά συνέπεια, τρόπος για να ελεγχθεί η σύνθεση του Αρείου Πάγου και να επιτευχθεί ταχεία και ανεμπόδιστη προώθηση «εμπίστων» προσώπων ήταν η διενέργεια ορισμένων απολύσεων.

4. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι απολυθέντες δικαστικοί προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας για την ακύρωση των απολύσεων και η εκδίκαση των υποθέσεων προσδιορίστηκε για τον Ιούνιο του 1969. Το καθεστώς, κατά το διάστημα που μεσολάβησε, διενέργησε νέες προαγωγές, για να πληρώσει κενές θέσεις, που δημιουργήθηκαν στο μεταξύ από την αποχώρηση ορισμένων μελών του προεδρείου. Συγκεκριμένα, την 20ή Ιουνίου και την 26η Σεπτεμβρίου

367. Ο *Κ. Αναγνωστόπουλος* ήταν αρεοπαγίτης από την 25η Οκτωβρίου 1958 και συμπλήρωνε το όριο ηλικίας το 1972. Ο *Χρ. Αποστολόπουλος* είχε κι αυτός προαχθεί σε αρεοπαγίτη την 25η Οκτωβρίου 1958 και επρόκειτο, υπό κανονικές συνθήκες, να αποχωρήσει το 1973. Επίσης, οι *Κ. Παπαϊωάννου* και *Αντ. Φλώρος*, αρεοπαγίτες από την 17η Μαρτίου 1959, συμπλήρωναν το όριο ηλικίας το 1971 και αντίστοιχα το 1973. Τούτο, πρακτικά, σήμαινε ότι όλοι οι παραπάνω είχαν έως το 1973 τα νόμιμα προσόντα να διεκδικήσουν τις θέσεις του προεδρείου και να τις καταλάβουν. Έτσι, οι αρεοπαγίτες, που ακολουθούσαν και πρόσκεινταν στο καθεστώς, δεν θα είχαν εύκολα την ευκαιρία να αναρριχηθούν στην κορυφή και να προσφέρουν «αποδοτικότερα» τις υπηρεσίες τους στους κρατούντες. Εξάλλου, ο *Δ. Μαργέλλος* ήταν 17ος στην επετηρίδα, αλλά συμπλήρωνε το όριο ηλικίας το 1975 και, συνεπώς, είχε πολλές πιθανότητες να προαχθεί μετά το 1973, όταν θα ήταν ο αρχαιότερος αρεοπαγίτης.

368. Ο πρώτος από τους «έμπιστους» αρεοπαγίτες μετά τον *Κ. Καλαμποκιά* ήταν ο *Β. Πατσουράκος*, που βρισκόταν στην 13η θέση της επετηρίδας και ήταν συνομήλικος του *Αντ. Φλώρου*.

1968 παραιτήθηκαν οι αντιπρόεδροι *Ν. Χαραλάμπης* και, αντίστοιχα, *Κ. Καλαμποκιάς*, με αποτέλεσμα να κενωθούν οι δύο από τις τρεις θέσεις αντιπροέδρων του Αρείου Πάγου. Η παραίτηση του πρώτου αποδόθηκε στην αντίθεσή του προς το καθεστώς³⁶⁹. Ο δεύτερος προτίμησε να αποχωρήσει από την υπηρεσία λίγους μόνο μήνες μετά την προαγωγή του, αφού δεν υπήρχαν άλλα περιθώρια περαιτέρω εξέλιξης, γιατί συμπλήρωνε το όριο ηλικίας τον επόμενο χρόνο³⁷⁰.

Η κυβέρνηση δεν βιάστηκε να πληρώσει τις θέσεις αυτές, αφήνοντας για αρκετούς μήνες τον Άρειο Πάγο με μοναδικό αντιπρόεδρο τον *Αθ. Γεωργίου*. Η πλήρωσή τους πραγματοποιήθηκε μόλις το Δεκέμβριο του 1968, με βάση τις διατάξεις του «Συντάγματος 1968», που προέβλεπε ότι οι προαγωγές στο προεδρείο του Αρείου Πάγου διενεργούνται από το υπουργικό συμβούλιο³⁷¹. Συγκεκριμένα, προήχθησαν ο *Ν. Ηλιόπουλος*, αρχαιότερος αρεοπαγίτης μετά τις απολύσεις³⁷², και ο *Β. Πατσουράκος*, κατά παράλειψη τριών αρεοπαγιτών που παρεβάλλονταν στην επετηρίδα μεταξύ αυτού και του *Ν. Ηλιόπουλου*. Έτσι, ο *Β. Πατσουράκος* εκμεταλλεύτηκε όχι μόνο τις απολύσεις τεσσάρων αρεοπαγιτών, αλλά και την παράλειψη τριών ακόμη που εξακολούθουσαν, μετά το εκκαθαριστικό εγχείρημα, να βρίσκονται στην υπηρεσία³⁷³. Το εντυπωσιακό αυτό άλμα οφειλόταν

369. Βλ. *Α. Χαραλάμπη*, ό.π. (σημ. 272), σελ. 290.

370. Ο *Ν. Χαραλάμπης* συμπλήρωνε το όριο ηλικίας λίγους μήνες αργότερα κατά τη διάρκεια του 1968 και δεν είχε φυσικά καμία δυνατότητα για περαιτέρω εξέλιξη. Η παραίτησή του θα μπορούσε, ίσως, να συνδυασθεί και με αυτό το γεγονός. Το ίδιο ισχύει και για τον *Κ. Καλαμποκιά*, που επρόκειτο να αποχωρήσει κατά τη διάρκεια του 1969, χωρίς και αυτός να έχει καμία απολύτως ελπίδα για νέα προαγωγή. Οι εν λόγω παραιτήσεις διευκόλυναν μάλλον το καθεστώς, που μπόρεσε να προχωρήσει ταχύτερα στην ανάδειξη νεότερων στην επετηρίδα και έμπιστων προς αυτό λειτουργών.

371. Τούτο οριζόταν στο άρθρο 100 παρ. 2 του δικτατορικού Συντάγματος, ενώ στην παρ. 3 του ίδιου άρθρου απαγορευόταν η προσβολή των σχετικών πράξεων στο Συμβούλιο της Επικρατείας.

372. Ο *Ν. Ηλιόπουλος* δεν περιλαμβανόταν στην ομάδα εκείνη των μελών του Αρείου Πάγου, που συνεργαζόταν στενά με το δικτατορικό καθεστώς. Η παρουσία του, όμως, στην κορυφή του Αρείου Πάγου φαίνεται όμως ότι δεν ενοχλούσε ιδιαίτερα τους κρατούντες.

373. Συγκεκριμένα, παραλείφθηκαν οι *Στ. Σταυρόπουλος*, που ήταν αρεοπαγίτης από την 26η Ιουλίου 1959 και συμπλήρωνε το όριο ηλικίας το 1975, ο *Ι.*

στην πάγια πολιτική των κρατούντων να στελεχώνουν την κορυφή της δικαιοσύνης με λειτουργούς που παρείχαν τα απαραίτητα εχέγ-γυα για «αποδοτική συνεργασία».

Στις αρχές του 1969 ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου *Θ. Καμπέρης* συμπλήρωσε το όριο ηλικίας και αποχώρησε, έχοντας ικανοποιήσει την φιλοδοξία του να θητεύσει στην ανώτατη θέση του Αρείου Πάγου. Το στρατιωτικό καθεστώς δεν άργησε να προάγει – όπως άλλωστε αναμενόταν – τον *Αθ. Γεωργίου*, που ήταν ο αρχαιότερος αντιπρόεδρος³⁷⁴. Έτσι, ο *Αθ. Γεωργίου*, από τους *πρωτεργάτες των προγραφών*, επέτυχε να εκπληρώσει το βασικό του σκοπό, την παραμονή του δηλαδή για δύο περίπου χρόνια στη θέση του προέδρου. Οι διαφοροποιήσεις στον Άρειο Πάγο μετά τις παραπάνω προαγωγές, είχαν ως επακόλουθο να κενωθούν ορισμένες θέσεις αρεοπαγιτών, που πληρώθηκαν με αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου³⁷⁵.

Οι ανωτέρω μεταβολές σημειώθηκαν από το Μάιο του 1968 έως τον Ιούνιο του 1969, οπότε εκδικάστηκαν οι αιτήσεις ακυρώσεως. Οι απολυθέντες αρεοπαγίτες είχαν τα απαιτούμενα προσόντα για να διεκδικήσουν όλες τις κενωθείσες θέσεις του προεδρείου κατά το εξεταζόμενο διάστημα, στοιχείο που αποδεικνύει την έκταση και τη σημασία της εκκαθάρισης για τη διαμόρφωση των νέων συσχετισμών στον Άρειο Πάγο. Συνεπώς, πιθανή δικαίωσή τους από το Συμβούλιο της Επικρατείας θα έπρεπε να οδηγήσει σε *ανάκληση των*

Χατζηδάκης, που είχε προαχθεί σε αρεοπαγίτη την 2α Φεβρουαρίου 1962 και επρόκειτο να αποχωρήσει το 1970, καθώς επίσης και ο *Κ. Κλαμαρής*, αρεοπαγίτης από την 5η Φεβρουαρίου 1963, που συμπλήρωνε το όριο ηλικίας το 1970. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο *Ι. Χατζηδάκης* παραιτήθηκε την 13η Ιανουαρίου 1969, λίγες μόνο ημέρες μετά τις προαγωγές στις θέσεις των αντιπροέδρων του *Ν. Ηλιοπούλου* και του νεότερου του *Β. Πατσουράκου*. Μετά τις εξελίξεις αυτές πρώτοι κατά σειρά αρχαιότητας αρεοπαγίτες ήταν: *Στ. Σταυρόπουλος*, *Κ. Κλαμαρής*, *Κ. Ψιλόπουλος*, *Δ. Κοκύρης*, *Π. Δαλιάνης*, *Μ. Ζαφειρόπουλος*, *Κ. Παυλίδης*, *Α. Κανελλάκος*.

374. Ο *Θ. Καμπέρης* αποχώρησε την 11η Ιανουαρίου 1969 και ο *Αθ. Γεωργίου* προήχθη στη θέση του προέδρου την 13η Φεβρουαρίου 1969.

375. Συγκεκριμένα, την 28η Δεκεμβρίου 1968 προήχθησαν σε αρεοπαγίτες οι *Γ. Καραμάνος*, *Η. Τριανταφύλλου*, *Ε. Γιοτσαλίτης* και *Ν. Αποστολόπουλος*, λόγω της προώθησης του *Ν. Ηλιοπούλου* και του *Β. Πατσουράκου* στις θέσεις των αντιπροέδρων.

προαγωγών και σε νέα κρίση για την πλήρωση των θέσεων, που θα θεωρούνταν πλέον κενές μετά την επαναφορά της «προτέρας καταστάσεως».

ΤΜΗΜΑ Γ' Η «δίκη των δικαστών»

Η εκκαθάριση στην τακτική δικαιοσύνη είχε ως κύριο στόχο το καθεστώς να θέσει υπό έλεγχο τον Άρειο Πάγο, ενόψει μάλιστα της εξελισσόμενης «επιχείρησης Σύνταγμα». Η εκκαθάριση του δικαστικού σώματος έμελε, όμως, να απασχολήσει για πολύ καιρό ακόμη τους κρατούντες και να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στην προσπάθειά τους να εμφανίσουν πειστικά το καθεστώς, που είχαν επιβάλει, ως δικαιοκρατούμενο. Είκοσι δύο από τους απολυθέντες προσέβαλαν τις σχετικές πράξεις, καταθέτοντας ισάριθμες αιτήσεις ακυρώσεως στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Η κατάθεση των αιτήσεων έγινε εμπρόθεσμα, η εκδίκασή τους δε ανατέθηκε στην ολομέλεια του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου. Με τον τρόπο αυτό ολόκληρο, ουσιαστικά, το θεσμικό πλαίσιο της εκκαθάρισης τέθηκε υπό την κρίση του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Ι. Η αίτηση ακυρώσεως του Αντ. Φλώρου και η απόφαση ΣτΕ 503/69

1. Πρώτη από τις είκοσι δύο αιτήσεις ακυρώσεως εκδικάσθηκε η αίτηση του αρεοπαγίτη Αντ. Φλώρου. Οι λόγοι που πρόβαλε ο αιτών για την ακύρωση της απόλυσής του περιλαμβάνονται στο εισαγωγικό δικόγραφο της δίκης, διευκρινίζονται δε και αναπτύσσονται σε δύο συμπληρωματικά υπομνήματα³⁷⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αίτηση φέρει ημερομηνία 17 Ιουνίου 1968, ενώ τα δύο υπομνήματα κατατέθηκαν την 27η Σεπτεμβρίου και, αντίστοιχα, την 12η Δεκεμβρίου 1968. Η χρονική απόσταση μεταξύ του εισαγωγικού δικογράφου και των δύο υπομνημάτων δεν είναι τυχαία, διότι την 15η Νοεμβρίου 1968 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το «Σύνταγμα 1968». Το γεγονός αυτό έδωσε την ευκαιρία στον αιτούντα

376. Η αίτηση ακυρώσεως του Αντ. Φλώρου εισήχθη στην ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, που, σύμφωνα με το άρθρο 45 του β. δ. 92/1961, συγκροτούνταν από επτά κατ'ελάχιστον όριο συμβούλους και δύο παρέδρους (με συμβουλευτική ψήφο).

να εμπλουτίσει την επιχειρηματολογία του και να θεμελιώσει στερεότερα τις απόψεις του, επικαλούμενος και τις «νέες συνταγματικές διατάξεις».

Εν πρώτοις, ο Αντ. Φλώρος πρόβαλε το ανίσχυρο της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης, θεμελιώνοντας το λόγο αυτό σε μια τεκμηριωμένη ανάλυση, που βασιζόταν στη διάκριση επανάσταση-πραξικόπημα. Υποστήριξε συγκεκριμένα ότι το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να θεωρηθεί επανάσταση, διότι δεν επιδίωκε να ανατρέψει το κοινωνικοοικονομικό σύστημα και να αμφισβητήσει τις θεμελιώδεις αρχές του πολιτεύματος. Τούτο φαινόταν καθαρά από τις διακηρύξεις των πραξικοπηματιών, καθώς και από το περιεχόμενο της Α'/1967 Συντακτικής Πράξης, που όριζε ότι το νέο «Σύνταγμα» θα τροποποιούσε μόνο τις μη θεμελιώδεις αρχές του πολιτεύματος. Ο Αντ. Φλώρος υπογράμμιζε ότι η Α'/1967 Συντακτική Πράξη ήταν ουσιαστικά το «καταστατικό» του δικτατορικού καθεστώτος, που καθόριζε την «έκτασιν των εξουσιών της εκ της επαναστάσεως προερχομένης Κυβερνήσεως»³⁷⁷. Κατά συνέπεια, οι διατάξεις της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης θα έπρεπε να θεωρηθούν ανίσχυρες, διότι κατέλυναν θεμελιώδεις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος – όπως η διάκριση των λειτουργιών, το κράτος δικαίου και η δικαστική ανεξαρτησία – κατά παράβαση των προβλέψεων της «καταστατικής» Συντακτικής Πράξης. Για να θεμελιώσει πολύπλευρα την ανάγκη αυτοπεριορισμού της εξουσίας πρόβαλε επίσης την ύπαρξη της «υπερσυνταγματικής νομιμότητας», που αποτελείται από τις «ανώτερες αρχές του δικαίου», οι οποίες υπερισχύουν και του γραπτού συντάγματος³⁷⁸. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή τη φυ-

377. Ο Αντ. Φλώρος επικαλέσθηκε, για να στηρίξει τη θέση του αυτή, πλούσια ελληνική και αλλοδαπή βιβλιογραφία του Δημοσίου Δικαίου. Βλ., ενδεικτικά, G. Burdeau, *Traite De Science Politique I* (1949), σελ. 279, 300. Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών με εισήγηση Κ. Σούρλα, ΘΕΜΙΣ (τόμ. ΜΖ') 236 επ. και τις αποφάσεις ΣτΕ 97, 98/1942.

378. Για το φυσικό δίκαιο πρβλ., ενδεικτικά, Α. Στράους, ό.π. (σημ. 7), U. Cerroni, *Ο Μαρξ και το σύγχρονο δίκαιο* (1983), σελ. 258 επ. Για τις απόψεις της επιστήμης στη χώρα μας, σχετικά με το φυσικό δίκαιο, πρβλ. Κ. Τσάτσου, *Το πρόβλημα της ερμηνείας του Δικαίου* (1932), σελ. 49 επ., Θ. Τσάτσου, *Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω Συνταγματικώ Δικαίω* (1970), σελ. 67 επ., του ίδιου, *Εισαγωγή εις το Πολιτειακόν Δίκαιον* (1928), σελ. 40 επ. Από τους νεότερους

σικοδικαϊκή αντίληψη οι θεμελιώδεις αρχές που παραβιάσθηκαν από την ΚΔ'/1968 Συντακτική Πράξη αντλούν την ισχύ τους από μια υπερσυνταγματική τάξη και δεν είναι δυνατόν να ανατραπούν.

Στο συμπληρωματικό υπόμνημα της 12ης Δεκεμβρίου 1968 πλούτισε ακόμη περισσότερο την επιχειρηματολογία του, σχετικά με το ανίσχυρο της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης, επικαλούμενος το άρθρο 136 παρ. 2 του «Συντάγματος 1968». Η διάταξη αυτή όριζε: «Το Ψήφισμα της 16/29 Απριλίου 1952 διατηρείται εν ισχύι. Συντακτικά Πράξεις, εκδοθείσai μετά την 21η Απριλίου 1967 και αντίθετοι προς το Σύνταγμα, εξακολουθούν να ισχύουν μέχρι καταργήσεώς των διά νόμου, εκδιδομένου κατά την παρ. 4 του άρθρου τούτου, πάντως δε ουχί πέραν της εξ ολοκλήρου θέσεως εν ισχύι του Συντάγματος. Αι ως άνω Πράξεις δύναται να τροποποιηθούν δι'ομοίου νόμου, αλλά κατά περιεχόμενον μη αντιβαίνον εις το Σύνταγμα, ως προς τας τροποποιουμένας διατάξεις». Ο αιτών τόνιζε ότι η ΚΔ'/1968 Συντακτική Πράξη δεν εντάσσεται στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 136 παρ. 2 «Συντάγματος 1968» για δύο λόγους: α) διότι η εν λόγω «συνταγματική» διάταξη αφορά μόνον όσες Συντακτικές Πράξεις επέτρεπαν την αναστολή της ισχύος μη θεμελιωδών αρχών του πολιτεύματος και β) διότι η ισχύς της ως προς την αναστολή της ισοβιότητας είχε ήδη λήξει. Παράλληλα ανέφερε ότι η εξεταζόμενη ρύθμιση του «Συντάγματος 1968» δεν κύρωσε το σύνολο των Συντακτικών Πράξεων, που είχαν εκδοθεί μετά την 21η Απριλίου 1967³⁷⁹.

πρβλ. *Αρ. Μάνεση*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 171 επ., του ίδιου, ό.π. (σημ. 3), σελ. 44 επ., *Ι. Μανωλεδάκη*, Εισαγωγή στην Επιστήμη (1980), σελ. 12, *Δ. Θ. Τσάτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο – Θεωρητικό θεμέλιο, τόμ. Α', 1985, σελ. 55 επ. Πρβλ., ακόμη, *Κ. Δουζίνα*, Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας (1986), σελ. 24 επ.

379. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο *Αντ. Φλώρος* δεν πρόβαλε επιφυλάξεις για τη γνησιότητα του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος 1968, αλλά θεώρησε ότι ο λαός πράγματι είχε εκφρασθεί υπέρ αυτού. Η υπόθεση αυτή ήταν χρήσιμη για τη θεμελίωση των δικανικών του επιχειρημάτων, διότι εξυπηρετούσε την προτεινόμενη ερμηνεία των κρίσιμων για την εξεταζόμενη αίτηση ακυρώσεως συνταγματικών διατάξεων και αποδείκνυε τη σταθερότητα των θεμελιωδών αρχών που είχαν παραβιασθεί με την ΚΔ'/1968 Συντακτική Πράξη. Ενδιαφέρον είναι το παρακάτω απόσπασμα του συμπληρωματικού υπομνήματος: «Εν ονόματι, λοιπόν, και δυνάμει της λαϊκής θελήσεως, οιαδήποτε πράξεις, συντακτικού χαρακτήρος, πραχθείσα, εν τω μεταξύ, υπό της ασκησάσης προσωρινώς συντακτικήν εξουσίαν Επαναστατικής Κυβερνήσεως, παραβιάζουσα την αρχήν του Πολιτεύ-

Στη συνέχεια, ο Αντ. Φλώρος επικαλέσθηκε τον *πειθαρχικό χαρακτήρα* της απόλυσης, η οποία πραγματοποιήθηκε δίχως να προηγηθεί δικαστική απόφαση – σύμφωνα με τα άρθρα 88, 92 και 93 του Συντάγματος 1952 – και δίχως να τηρηθεί το *δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης*³⁸⁰. Δεν παρέλειψε ακόμη να τονίσει ότι η διοίκηση, κατά τη διενέργεια των απολύσεων, είχε παραβεί *ουσιώδη όρο* της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης που επέβαλε έρευνα των στοιχείων για τους απολυθέντες³⁸¹.

Τέλος, αμφισβήτησε όσα προβλήθηκαν για να στηρίξουν την αιτιολογία της απόλυσής του, προβαίνοντας σε λεπτομερή ανάλυση γεγονότων που είχαν λάβει χώρα πριν από την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος, όπως π. χ. η συνδικαλιστική δράση του στο πλαίσιο της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων³⁸².

ματος, την και αúθις διακηρυχθείσαν και καθιερωθείσαν υπό του Λαού, εν τη ασκήσει της συντακτικής εξουσίας, εις ην η Επανάστασις υπέβαλεν εαυτήν, ως προς το συντακτικόν της έργον, καθίσταται αρχήθεν ανίσχυρος».

380. Ο Αντ. Φλώρος σημείωνε ότι η δικαστική ισοβιότητα συνίσταται στο ότι ο δικαστικός λειτουργός δεν μπορεί να παυθεί με πράξη της νομοθετικής ή της εκτελεστικής λειτουργίας, αλλά μόνο με δικαστική απόφαση, για συγκεκριμένους λόγους και υπό ορισμένες εγγυήσεις. Επισήμανε, μάλιστα, ότι οι ρυθμίσεις των άρθρων 88, 92 και 93 Συντ. 1952, που εγγυώνται τη δικαστική ισοβιότητα, συναντώνται σε όλα ανεξαιρέτως τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα.

381. Για να θεμελιώσει το επιχείρημά του αυτό ανέφερε, μάλιστα, ότι ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Στ. Παττακός τον πίεσε να υποβάλει την παραίτησή του λίγες μόνο ημέρες πριν από τη δημοσίευση της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης. Η πίεση αυτή ασκήθηκε και στους άλλους δικαστικούς, οι οποίοι επρόκειτο να απολυθούν (πρβλ. την αγόρευσή του ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας, που είναι δημοσιευμένη στο έργο: Ελευθερία-Δημοκρατία ό.π. σημ. 289, σελ. 56 επ.).

382. Ως προς το λόγο απόλυσης, που αναφέρεται στη «συνέργεια» για τη δημιουργία συνδικαλιστικού κινήματος στο δικαστικό σώμα, ο αιτών υποστήριξε ότι αντέβαινε στο άρθρο 11 του Συντάγματος 1952, που αναγνώριζε το δικαίωμα του συνεταίριζεσθαι σ' όλους τους Έλληνες. Εξάλλου, η κριτική που άσκησε στην ηγεσία του δικαστικού σώματος, εξαιτίας της στάσης της τελευταίας απέναντι στην Ένωση Δικαστών και Εισαγγελέων, δεν μπορούσε να αποτελέσει λόγο απόλυσης, γιατί ο δικαστικός έχει το δικαίωμα ελευθερίας της γνώμης του. Το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί και για το λόγο απόλυσης, που αναφέρεται στην εκδήλωσή του υπέρ ορισμένης πολιτικής παράταξης. Ειδικότερα, για το τελευταίο αυτό ζήτημα υπογράμμισε ότι ο δικαστής «δικάζων επί υποθέσεων γενικω-

2. Η ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, με την απόφαση 503/ 1969³⁸³, απέρριψε την αίτηση ακυρώσεως του *Αντ. Φλώρου*, αφού προηγουμένως εξέτασε και έκρινε αβάσιμους τους *παραδεκτά* προβληθέντες λόγους, τους οποίους ο αιτών περιελάμβανε στο εισαγωγικό δικόγραφο και ανέλυε διεξοδικότερα στα δύο υπομνήματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο έκρινε παραδεκτή την άσκηση της αιτήσεως ακυρώσεως, ακολουθώντας έτσι την *πάγια νομολογία του*, σύμφωνα με την οποία η θέσπιση απαραδέκτου με Συντακτική Πράξη δεν οδηγεί σε απόλυτη απαγόρευση ελέγχου των κατ'εφαρμογήν της εκδιδομένων διοικητικών πράξεων. Αντίθετα, αποφάνθηκε ότι έχει πάντοτε τη δυνατότητα να ελέγχει αν οι εν λόγω πράξεις εκδόθηκαν «συμφώνως προς τους υπό της Συντακτικής Πράξεως διαγραφομένους όρους και εντός των τασσομένων υπ'αυτής ορίων αρμοδιότητος και χρονικών περιορισμών»³⁸⁴. Το απαράδεκτο δεν αποκλείει, λοιπόν, τη δυνατότητα να ασκείται αίτηση ακυρώσεως, αλλά απλώς περιορίζει τους λόγους που μπορεί να προβληθούν. Τούτο, πρακτικά, σημαίνει ότι ελέγχεται η νομιμότητα της διοικητικής πράξης μόνο σε σχέση με τους κανόνες που θέτει η κάθε φορά εξεταζόμενη Συντακτική Πράξη. Η *πάγια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, η οποία συνεχίσθηκε και στην υπόθεση *Αντ. Φλώρου*, ήταν σύμφωνη με το περιεχόμενο της αρχής του κράτους δικαίου και της αρχής της νομιμότητας.

τέρου ή πολιτικού ενδιαφέροντος, εν αϊς αντιτίθενται αι απόψεις κοινωνικών τάξεων ή πολιτικών παρατάξεων, κατ'ανάγκην εκδηλοί γνώμην υπέρ μιας κοινωνικής τάξεως ή πολιτικής παρατάξεως και εις βάρος ετέρας. Αυτή ακριβώς είναι η αποστολή του δικαστού, εν τη εκπληρώσει της οποίας ο δικαστής έχει πλήρη ανεξαρτησίαν γνώμης, μη υποκείμενος εις πειθαρχικόν έλεγχον διά την εκφρασθείσαν γνώμην και ουδεμίαν προς ουδένα οφείλων λογοδοσίαν ... ».

383. Η απόφαση 503/1969 έχει δημοσιευθεί, όπως επίσης και τα πρακτικά της διάσκεψης, στο έργο του *Ευστ. Μπλέτσα*, *Η ελληνική δικαιοσύνη*. Βορά της μεταπολιτευτικής υστερίας και μυθοπλασίας (1978), σελ 116-129.

384. Πρβλ. σχετικά *Γ. Αγγελίδη*, *Τινά περί των απαραδέκτων της αιτήσεως ακυρώσεως*, ΕΔΔΔ (1973), σελ. 6 επ., *Π. Παραρά*, ό.π. (σημ. 169), σελ. 9 επ., *Π. Παυλόπουλου*, *Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως* (1982), σελ. 201 επ., *Φ. Βεγλερή*, *Ο δικαστικός έλεγχος της διοικήσεως* (1946), σελ. 41. Εξάλλου, στα Πορίσματα νομολογίας του Συμβουλίου Επικρατείας 1929-1959 (1961), σελ. 224, αναφέρονται οι σχετικές αποφάσεις, που εκδόθηκαν από το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο μετά το 1936.

Ο πρώτος λόγος, που εξέτασε το Δικαστήριο, ήταν το ανίσχυρο της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης. Εν πρώτοις, πρέπει να αναφερθεί ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας χαρακτήρισε, στην εξεταζόμενη απόφαση, την κυβέρνηση των στρατιωτικών ως «προελθούσα εκ της συντελεσθείσης την 21η Απριλίου 1967 υπό εξωσυνταγματικής συνθήκας πολιτικής μεταβολής και ασκούσα έκτοτε συνεχώς από διετίας την πολιτικήν εξουσίαν καθ'άπασαν την χώραν». Έτσι, απέφυγε να προσδιορίσει τη φύση της, με βάση τη θεμελιώδη διάκριση επανάσταση-πραξικόπημα, εξαίροντας μόνο το *πραγματικό στοιχείο της επιβολής της*. Η επιβολή αυτή θεωρήθηκε *εξωσυνταγματική* και έτσι αποφεύχθηκε ρητή αναφορά στην παραβίαση του Συντάγματος 1952, καθώς και στην παύση της νόμιμης κυβέρνησης του Π. Κανελλόπουλου. Στη συνέχεια, απέρριψε το λόγο περί ανισχύρου της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης, κρίνοντας ότι η εν λόγω πράξη ήταν *τυπικά ισότιμη* προς την Α'/1967 Συντακτική Πράξη. Με τον τρόπο αυτό το Δικαστήριο δεν συμμερίστηκε την άποψη του αιτούντος για τον «καταστατικό» χαρακτήρα της Α'/1967 Συντακτικής Πράξης, αφού κάτι τέτοιο δεν προέκυπτε από τις επιμέρους ρυθμίσεις της³⁸⁵. Παράλληλα δεν αποδέχτηκε ότι παραβιάσθηκαν διατάξεις του Συντάγματος 1952 ή γενικές αρχές του δικαίου, απορρέουσες από το Σύνταγμα και οι οποίες θα λαμβάνονταν υπόψη μόνο στην περίπτωση που είχε τεθεί σχετικός περιορισμός στην Α'/1967 Συντακτική Πράξη, διότι τα δικαστήρια εφαρμόζουν πάντοτε το θετό δίκαιο.

Ως αβάσιμο έκρινε και το λόγο που αναφερόταν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 136 παρ. 2 του «Συντάγματος 1968», δεχόμενο ότι: «... το άρθρο 136 του Συντάγματος του 1968 παρέτεινε την ισχύ των συντακτικών πράξεων των αντιτιθεμένων εις τας διατάξεις αυτού άνευ διακρίσεως, άρα δε και των αντιτιθεμένων τις διατάξεις

385. Ο σύμβουλος Επικρατείας Γ. Μαραγκόπουλος μειοψήφησε, υποστηρίζοντας τον καταστατικό χαρακτήρα της Α'/1967 Συντακτικής Πράξης, την άποψη του δε αυτή στήριξε μεταξύ άλλων και στο ότι όλες οι μεταγενέστερες Συντακτικές Πράξεις την ανέφεραν ρητά στο προοίμιό τους. Για τη θεωρία του αυτοπεριορισμού της κρατικής εξουσίας, που υποστηρίχθηκε από τον Αντ. Φλώρο και αποτέλεσε τη βάση για να θεμελιωθεί το ανίσχυρο της ΚΔ'/ 1968 Συντακτικής Πράξης πρβλ. Αρ. Μάνεση, ό.π. (σημ. 3), σελ. 11 επ., του ίδιου, ό.π. (σημ. 3), σελ. 98 επ., του ίδιου, Πολιτική Ιστορία και σύγχρονοι πολιτικοί θεσμοί (1978), σελ. 7 επ.

αυτού αμέσως τεθείσας εν ισχύϊ». Αποφάνθηκε, μάλιστα, ότι η ΚΔ'/1968 Συντακτική Πράξη υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 136 παρ. 2 του «Συντάγματος 1968», διότι οι περισσότερες διατάξεις της – όπως αυτή που όριζε το απαράδεκτο της αιτήσεως ακυρώσεως – είχαν απεριόριστη χρονική διάρκεια εφαρμογής³⁸⁶.

Έπειτα εξετάστηκε ο λόγος σχετικά με τη *μη τήρηση του δικαιώματος ακρόασης*. Στο σημείο αυτό το Δικαστήριο έκρινε ότι η απόλυση του Αντ. Φλώρου αποτελούσε διοικητικό μέτρο και όχι πειθαρχική ποινή, για τη λήψη του οποίου δεν επιβαλόταν η προηγούμενη ακρόαση του διοικουμένου³⁸⁷ και πρόσθεσε ότι: «τοιούτος δε όρος ουδ'ως εξυπακουόμενος υπό των διατάξεων της εν λόγω συντακτικής πράξεως δύναται να θεωρηθή, διότι η αυτόθι θεσπιζομένη τριήμερος μόνον διάρκεια της αναστολής της δικαστικής ισοβιότητας είναι περιωρισμένη χρονικώς επί τσούτον, ώστε να αποκλείεται η εντός της βραχυτάτης τούτης προθεσμίας ακρόασις, ήτις είναι αναποσπαστως συνδεδεμένη προς ειδικήν διαδικασίαν, περιλαμβάνουσα κλήτευσιν επί αποδείξει, τάξιν ευλόγου χρόνου προς απάντησιν και δικαίωμα του ενδιαφερομένου, όπως λάβη γνώσιν των σχετικών στοιχείων». Όπως προκύπτει από το απόσπασμα της απόφασης, ο χαρακτηρισμός της απόλυσης ως διοικητικού μέτρου αποτέλεσε τη βάση για να θεωρηθεί ο λόγος ως αβάσιμος. Το Συμβούλιο της Επικρατείας ακολούθησε δηλαδή τη γνωστή θέση του – που είχε πάντως να επιδείξει σημεία κάμψης στις περιπτώσεις επιβολής *δυσμενών*

386. Στην ερμηνεία του άρθρου 136 «Συντάγματος 1968» αναφέρονται, ιδίως, οι: Α. Βαβαρέτος, Το Σύνταγμα της Ελλάδος 1968 (1968), σελ. 135 επ., Γ. Δασκαλάκης, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Γενικών Μέρους Α' (1971), σελ. 73, ο οποίος παρατηρεί ότι η ισχύς της ΚΔ'/1968 Συντακτικής Πράξης δεν είχε ρητά λήξει, γεγονός που σημαίνει ότι θα ίσχυε έως ότου τεθεί «εξ ολοκλήρου εν ισχύϊ» το Σύνταγμα, Δ. Ψαρρός, ό.π. (σημ. 90), σελ. 45-451.

387. Το δικαίωμα ακρόασης του διοικουμένου προσεγγίζουν διεξοδικά οι Μ. Στασινόπουλος, Δίκαιον των διοικητικών πράξεων (1951), σελ. 146, Ν. Γρηγορίου, Το Συμβούλιο της Επικρατείας και αι γενικά αρχαί του δικαίου, ΝοΒ (1954), σελ. 536 επ. Εξάλλου, στο πλαίσιο της νεότερης θεωρητικής επεξεργασίας πρβλ., ιδίως, Π. Παρά, Σύνταγμα 1975 – Corpus 1 (1982), σελ. 295 επ., Β. Ρώτη, Η περιπέτεια του άρθρου 20 παρ. 2 του Συντάγματος, στο έργο: Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη (1986), σελ. 335 επ., Επ. Σπηλιωτόπουλου, Εγχειρίδιον Διοικητικού Δικαίου (1986), σελ. 156 επ., Μ. Στασινόπουλου, Το δικαίωμα της υπερασπίσεως ενώπιον των διοικητικών αρχών (1974), σελ. 132 επ.

διοικητικών μέτρων – σύμφωνα με την οποία η λήψη διοικητικού μέτρου δεν απαιτεί οπωσδήποτε προηγούμενη ακρόαση του ενδιαφερομένου³⁸⁸.

Το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο δεν δέχτηκε, επίσης, ότι η απόλυση του αιτούντος έγινε χωρίς να τηρηθεί ο ουσιώδης όρος της προηγούμενης έρευνας των στοιχείων, που σχετιζόνταν με τους απολυθέντες. Συγκεκριμένα, αποφάνθηκε ότι η τήρηση του όρου αυτού δεν ήταν απαραίτητο να μνημονεύεται ρητά στο σώμα της πράξης, εφόσον μάλιστα προέκυπτε σαφώς από την όλη διαδικασία. Τέλος, έγινε δεκτό ότι η πλάνη περί τα πράγματα³⁸⁹, η έλλειψη αιτιολογίας³⁹⁰ και η κατάχρηση εξουσίας³⁹¹, που είχαν επίσης προβληθεί,

388. Ο Μ. Στασινόπουλος επισημαίνει ότι η κλήση προς παροχή εξηγήσεων είναι απαραίτητη και στην περίπτωση που επιβάλλονται δυσμενή διοικητικά μέτρα, λόγω υπαίτιων παραβάσεων του διοικουμένου (ό.π. [σημ. 125], σελ. 134). Η μεταστροφή αυτή της νομολογίας τονίζεται και από τον Ν. Γρηγορίου (ό.π. [σημ. 387], σελ. 536). Πρβλ., ακόμη, Δ. Κόρσου, Εισηγήσεις Διοικητικού Δικαίου (1977), σελ. 106 επ.

389. Ο αιτών είχε υποστηρίξει ότι οι λόγοι απόλυσης βασίζονται σε ανύπαρκτα περιστατικά, ιδίως σε ό,τι αφορούν τη συνδικαλιστική δράση, καθώς και την εκδήλωση υπέρ ορισμένης πολιτικής παράταξης. (Για την πλάνη περί τα πράγματα, ως λόγο ακυρώσεως, πρβλ., ενδεικτικά, Πορίσματα νομολογίας του Συμβουλίου Επικρατείας 1929-1959 (1961), σελ. 267-268, όπου φαίνεται ότι για την ύπαρξη πλάνης απαιτείται αντικειμενική ανυπαρξία των πραγματικών περιστατικών, επί των οποίων ερείδεται η πράξη. Ο λόγος αυτός απορρίπτεται όταν προβάλλεται αόριστα, δηλαδή όταν δεν αποδεικνύεται από τα στοιχεία του φακέλου ή από τον αιτούντα. Πρβλ., επίσης, Θ. Τσάτσου, Η αίτησις ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας (1971), σελ. 321 επ.).

390. Η αρχή της αιτιολογίας των διοικητικών πράξεων αποτελεί παλαιότατη γενική αρχή του διοικητικού δικαίου, σκοπός της οποίας είναι η παροχή δυνατότητας ελέγχου στον πολίτη και στον ακυρωτικό δικαστή, εάν η διοικητική πράξη είναι σύμφωνη με τους κανόνες που καθορίζουν το πλαίσιο της νομιμότητας (πρβλ., ενδεικτικά, Πρ. Δαγτόγλου, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο (1984), σελ. 220 επ., Γ. Παπαχατζή, Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου (1983), σελ. 660 επ., Ε. Σπηλιωτόπουλου, ό.π. [σημ. 387], σελ. 163 επ., Α. Τάχου, Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο (1988), σελ. 336 επ.).

391. Η κατάχρηση εξουσίας προϋποθέτει σύννομη πράξη της διοίκησης, που εκδόθηκε πάντως για άλλο σκοπό απ'αυτόν για τον οποίο νομοθετήθηκε. Η έρευνα του λόγου αυτού απαιτεί να ερευνηθούν τα εσωτερικά ελατήρια της πράξης. Ο λόγος περί καταχρήσεως πρέπει να είναι εξειδικευμένος και να αποδει-

«προσक्रούουσιν εις το υπό της ΚΔ' συντακτικής πράξεως θεσπιζόμενον απαράδεκτον και τούτου ένεκα δεν δύνανται να εξετασθώσι κατ'ουσίαν, αλλά είναι απορριπτέοι ως απαράδεκτοι».

3. Το Συμβούλιο της Επικρατείας στην απόφαση 503/1969 απέφυγε να ελέγξει τα θεμελιώδη ζητήματα σχετικά με τη νομιμοποίηση του καθεστώτος και τον αυτοπεριορισμό του στην άσκηση της εξουσίας. Αντίθετα, προτίμησε να το χαρακτηρίσει με μια μάλλον ουδέτερη διατύπωση, από την οποία είχαν αφαιρεθεί όλα εκείνα τα στοιχεία που οδηγούσαν στην καθοριστική διάκριση επανάσταση-πραξικόπημα³⁹² και επικέντρωσε το ενδιαφέρον του, απλώς, στην τήρηση των διαγραφομένων από τη Συντακτική Πράξη ορισμών. Η αντιμετώπιση αυτή του επέτρεψε να συνεχίσει τη σταθερή νομολογιακή του γραμμή ως προς τη φύση του καθεστώτος και να εξετάσει, παράλληλα, τη βασιμότητα ορισμένων από τους λόγους που προβλήθηκαν και οι οποίοι συνδέονταν με την ΚΔ'/1968 Συντακτική Πράξη.

κνύεται, είτε από την πράξη, είτε από τα στοιχεία του φακέλου (*Π. Δαγτόγλου*, Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο (1985), σελ. 292, *Γ. Παπαχατζή*, ό.π. σημ. 18, σελ. 356 επ.). Η τάση της νομολογίας είναι να αποφεύγεται, κατά κανόνα, η ακύρωση πράξης λόγω κατάχρησης εξουσίας και να υιοθετείται μόνο σε εντελώς εξαιρετικές περιπτώσεις (πρβλ., ενδεικτικά, τη νομολογία που εκτίθεται στα *Πορίσματα*, ό.π. [σημ. 389], σελ. 269, όπου παρατίθενται και σχετικές αποφάσεις, που αφορούν απολύσεις δημοσίων λειτουργών που ακυρώθηκαν λόγω κατάχρησης εξουσίας).

392. Το Συμβούλιο της Επικρατείας είχε ήδη υιοθετήσει αυτή την ουδέτερη διατύπωση, με την οποία απέφυγε να εξετάσει το ζήτημα της νομιμότητας του δικτατορικού καθεστώτος σε βάθος, στις αποφάσεις 502 και 504/1969. Την υιοθέτησε δε και αργότερα στη ΣτΕ 1888/1969. Αντίθετα, ο σύμβουλος Επικρατείας *Γ. Μαραγκόπουλος*, που είχε μειοψηφήσει για τον καταστατικό χαρακτήρα της Α'/1967 Συντακτικής Πράξης, υιοθέτησε σκληρότερη διατύπωση, σύμφωνα με την οποία: «η κυβέρνηση ή προελθούσα, άνευ τήρησης ομαλής συνταγματικής διαδικασίας, εκ της μεταβολής της 21 Απριλίου...». Ο *Ι. Σαρμάς* τονίζει σχετικά: «Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας αντιμετώπισε με παγερή αδιαφορία τη Δικτατορία, αποφεύγοντας να της προσφέρει στις αποφάσεις του και την παραμικρή ένδειξη άλλης νομιμοποίησης, εκτός από αυτή που προκύπτει εκ των *de facto* καταστάσεων». Δεν παραλείπει, ακόμη, να αναφέρει ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας προσπάθησε να μείνει πιστό στην παράδοσή του ως θεματοφύλακας των δημοκρατικών αρχών, αποφεύγοντας – κατά κανόνα – τις ευθείες συγκρούσεις και αξιοποιώντας τους φιλελεύθερους θεσμούς, που το καθεστώς είχε αφήσει να επιζήσουν (ό.π. σημ. 262, σελ. 503-504).

Εν τέλει, απέρριψε και τους λόγους αυτούς, δείχνοντας μάλιστα απροθυμία να υιοθετήσει την πιο προχωρημένη τάση της νομολογίας, που παρείχε στο διοικούμενο μεγαλύτερη προστασία, διά μέσου της κάμψης του πάγιου νομολογιακού κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο η επιβολή διοικητικού μέτρου δεν προϋποθέτει προηγούμενη ακρόαση του ενδιαφερομένου. Δεν πρέπει, πάντως, να παραγνωριστεί ότι, παρά το ρητά θεσπιζόμενο απαράδεκτο, έκρινε παραδεκτή την αίτηση ακυρώσεως και μπόρεσε έτσι να εισέλθει στην έρευνα των λόγων ακυρώσεως. Η απόφαση για την υπόθεση *Αντ. Φλώρου* έδειχνε, γενικά, ότι εκτός απροόπτου και οι επόμενες αιτήσεις θα απορρίπτονταν ως αβάσιμες και, με τον τρόπο αυτό, θα έκλεινε οριστικά η εκκαθαριστική επέμβαση στην τακτική δικαιοσύνη.

II. Οι άλλες αιτήσεις ακυρώσεως και οι αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969

1. Πριν επιχειρηθεί κριτική ανάπτυξη των λόγων που προέβαλαν οι είκοσι ένας αιτούντες για την ακύρωση των πράξεων απόλυσής τους, καθώς και των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969, είναι σκόπιμο να αναφερθεί μια άλλη σημαντική εξέλιξη, που επηρέασε αποφασιστικά την εκδίκαση των υποθέσεων.

Μετά τη διενέργεια των απολύσεων, οι νεότεροι από τους απολυθέντες δικαστικούς και εισαγγελικούς λειτουργούς, ζήτησαν από τον υπουργό Δικαιοσύνης να διοριστούν δικηγόροι, σύμφωνα με τη σχετική νομοθεσία³⁹³. Συγκεκριμένα, επικαλέστηκαν το άρθρο 11 του ν. δ. 3520/1956³⁹⁴, που όριζε ότι: «Οι από της δημοσιεύσεως του παρόντος νομοθετικού διατάγματος εξερχόμενοι της υπηρεσίας δικαστικοί λειτουργοί .. . πλην των απολυομένων ένεκα παραπτώματος .. . δύνανται να διορίζονται ως δικηγόροι παρ'οιωδήποτε Πρωτοδικείω και μετά την συμπλήρωσιν του πεντηκοστού έτους της ηλικίας αυτών .. . ». Ο υπουργός Δικαιοσύνης αρνήθηκε να διορίσει τους αιτούντες, υποστηρίζοντας ότι υπήρχε κώλυμα, διότι η απόλυσή τους είχε γίνει λόγω *πειθαρχικού παραπτώματος*. Οι ενδιαφερόμενοι

393. Πρβλ., σχετικά, Γ. Αγγελίδη, ό.π. (σημ. 262), σελ. 33 επ.

394. «Περί τρόπου συγκροτήσεως του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου και διατάξεων αναφερομένων εις τον Οργανισμόν των Δικαστηρίων (ΕτΚ Α', φ. 171).

προσέβαλαν τη σχετική άρνηση του υπουργού Δικαιοσύνης με αιτήσεις ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Η πρώτη αίτηση ακυρώσεως, που εκδικάστηκε, ήταν του εισαγγελέα Πρωτοδικών Αθ. Τρίπα. Το Συμβούλιο της Επικρατείας δέχθηκε στην απόφαση 1450/1969 ότι ο διορισμός, ως δικηγόρου, απολυθέντος δικαστικού λειτουργού κωλύεται μόνον όταν η απόλυση έλαβε χώρα λόγω *πειθαρχικού παραπτώματος* και αφού προηγηθεί η ειδική πειθαρχική διαδικασία που προβλέπει η νομοθεσία. Επειδή η συντελεσθείσα με βάση την ΚΔ'/1968 Συντακτική Πράξη απόλυση κρίθηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας ως δυσμενές διοικητικό μέτρο και όχι ως πειθαρχική ποινή (ΣτΕ 503/1969), δεν υφίστατο κώλυμα διορισμού του αιτούντος. Και τούτο διότι δεν ήταν δυνατόν να υπαχθεί ερμηνευτικά στην έννοια του πειθαρχικού παραπτώματος και το δυσμενές διοικητικό μέτρο.

Αμέσως μετά τη δημοσίευση της απόφασης ΣτΕ 1450/1969, οι κρατούντες έσπευσαν να αποκλείσουν τη δυνατότητα διορισμού των υπολοίπων απολυθέντων ως δικηγόρων με το ν. δ. 192/1969³⁹⁵, το οποίο τροποποίησε το άρθρο 11 του ν. δ. 3520/1956. Σύμφωνα με το νέο νομοθέτημα, κώλυμα διορισμού υπήρχε, εκτός από την περίπτωση διάπραξης πειθαρχικού παραπτώματος, και «επί πάσης περιπτώσεως επιβολής κατ'αυτών οιοδήποτε διοικητικού μέτρου δι'έλλειψιν νομιμοφροσύνης ή ηθικού κύρους, θεσπισθέντος δυνάμει οιασδήποτε ειδικής νομοθετικής πράξεως...».

Το Συμβούλιο της Επικρατείας εκαλείτο, λοιπόν, να εκδικάσει, υπό τα νέα δεδομένα που διαμορφώθηκαν μετά την απόφαση ΣτΕ 1450/1969, τις είκοσι μία εκκρεμείς αιτήσεις ακυρώσεως.

2. Στα δικόγραφα των αιτήσεων, καθώς και στα υπομνήματα που κατέθεσαν οι είκοσι ένας αιτούντες πρόβαλαν τους ίδιους, κατά βάση, λόγους. Ακολουθώντας το προηγούμενο του Αντ. Φλώρου αμφισβήτησαν, εν πρώτοις, τον «επαναστατικό» χαρακτήρα του καθεστώτος. Την αμφισβήτησή τους στήριζαν στην Α'/1967 Συντακτική Πράξη, σύμφωνα με την οποία η «επανάσταση» της 21ης Απριλίου 1967 ήταν απλώς μια *πολιτική μεταβολή* και σε καμία περίπτωση δεν αποσκοπούσε στην ανατροπή του κοινωνικού και πολιτικού συ-

395. «Περί αντικαταστάσεως του α' εδαφ. της παρ. 1 του άρθρου 11 του Ν. Δ. 3520/ 1956» (ΕτΚ Α', φ. 101).

στήματος³⁹⁶. Ο μη επαναστατικός χαρακτήρας του καθεστώτος αποδεικνυόταν άλλωστε και από την επιβολή του «Συντάγματος 1968», όπου κατοχυρώνονταν με συγκεκριμένες και ειδικές διατάξεις όλες οι θεμελιώδεις αρχές και οι θεσμοί του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο σημείο αυτό επισημάνθηκε ότι η απόφαση ΣτΕ 503/1969 είχε αποδεχθεί ότι η κυβέρνηση προήλθε «εκ της συντελεσθείσης την 21-4-1967 υπό εξωσυνταγματικές συνθήκας πολιτικής μεταβολής». Ορθά παρατηρήθηκε όμως ότι η παραπάνω διατύπωση δημιουργεί δικαιολογημένες απορίες, ως προς το πραγματικό περιεχόμενό της, διότι ο όρος *εξωσυνταγματικές συνθήκες* μπορεί να υπονοεί είτε συνθήκες που αντιτίθενται ή δεν αντίκεινται στο Σύνταγμα. Εάν επικρατούσε η δεύτερη εκδοχή, τότε το Δικαστήριο όφειλε να χαρακτηρίσει την κυβέρνηση νόμιμη και να ακυρώσει τις πράξεις απόλυσης ως αντίθετες προς το Σύνταγμα του 1952. Αν, αντίθετα, γινόταν δεκτή η πρώτη άποψη, τότε έπρεπε να ακυρώσει τις εν λόγω πράξεις ως προερχόμενες από κυβέρνηση που είχε εγκατασταθεί στην εξουσία με αντισυνταγματικό τρόπο³⁹⁷.

Ακολούθως, οι αιτούντες πρόβαλαν ότι η κυβέρνηση δεν μπορούσε να εκδίδει εγκύριως Συντακτικές Πράξεις παρά μόνο για ζητήματα επείγουσας και εξαιρετικής ανάγκης. Το Συμβούλιο της Επικρατείας είχε, συνεπώς, τη δυνατότητα να ελέγχει τη συνδρομή των σχετικών προϋποθέσεων και να αποφαινεται περί της εγκυρότητας των Συντακτικών Πράξεων που εξέδωσε το καθεστώς³⁹⁸. Δεν παρέλειψαν, επί-

396. Βλ., ενδεικτικά, τα υπομνήματα που κατέθεσε ο Δ. Μαργέλλος (περιγράφονται περιληπτικά στο έργο του ό.π. [σημ. 119], σελ. 289 επ.), τα δικόγραφα των αιτήσεων ακυρώσεως και των προσθέτων λόγων του Χρ. Σαρτζετάκη, του Α. Τούση και του Κ. Χριστοδουλιά.

397. Πρβλ. σχετικά το δικόγραφο των προσθέτων λόγων του Χρ. Σαρτζετάκη.

398. Ο Δ. Μαργέλλος προχώρησε στη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων σχετικά με το χαρακτήρα της κυβέρνησης και τη δυνατότητά της να ασκεί απεριορίστα συντακτική εξουσία. Συγκεκριμένα, προέβη σε σύγκριση της κυβέρνησης του καθεστώτος και των μεταπελευθερωτικών κυβερνήσεων και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ανήκουν στην ίδια κατηγορία και υπόκεινται, ως προς την άσκηση της συντακτικής εξουσίας, στους περιορισμούς που επιτάσσονται από την αποστολή και τους σκοπούς τους, όπως διαγράφηκαν από τις κυβερνητικές διακηρύξεις (ό.π. σημ. 119, σελ. 296-297). Παρόμοια επιχειρήματα επικαλέστηκαν, έμμεσα, όλοι σχεδόν οι αιτούντες για να οριοθετήσουν την έκταση της συντακτικής εξουσίας που είχε η κυβέρνηση του δικτατορικού καθεστώτος.

σης, να υποστηρίξουν ότι οι ρυθμίσεις της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968 έρχονταν σε αντίθεση προς *θεμελιώδεις αρχές του δικαίου*, οι οποίες δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να παραγνωρισθούν³⁹⁹. Σ'αυτές περιλαμβάνονται οι αρχές της διάκρισης των λειτουργιών και του κράτους δικαίου, καθώς επίσης η δικαστική ανεξαρτησία και η ισοβιότητα των δικαστικών λειτουργιών και ο θεσμός του Συμβουλίου της Επικρατείας⁴⁰⁰.

Τέλος, πρόβαλαν διάφορες πλημμέλειες σχετικά με την υπογραφή⁴⁰¹ και τη δημοσίευση της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968⁴⁰², καθώς και με την έκδοση του βασιλικού διατάγματος των απολύσεων⁴⁰³.

3. Οι αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969 έκριναν ως *άκυρες τις πράξεις απόλυσης των είκοσι ενός δικαστικών λειτουργών, διότι δεν είχε τηρηθεί ουσιώδης όρος* της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968⁴⁰⁴.

399. Πρβλ., ενδεικτικά, το δεύτερο υπόμνημα του Δ. Βουρνά και το δικόγραφο προσθέτων λόγων του Κ. Αναγνωστόπουλου.

400. Ο θεμελιώδης χαρακτήρας των εξεταζόμενων αρχών και θεσμών επισημάνθηκε απ' όλους τους αιτούντες, που τόνισαν για το σκοπό αυτό το περιεχόμενο της Συντακτικής Πράξης Α'/1967 και του δικτατορικού Συντάγματος 1968.

401. Υποστηρίχθηκε ότι η υπογραφή της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968 ήταν πλημμελής, διότι έγινε με περιφορά χωρίς μνεία του σχετικού θέματος στην ημερήσια διάταξη της συνεδρίασης του υπουργικού συμβουλίου, χωρίς συζήτηση και λήψη απόφασης και χωρίς σύνταξη πρακτικού. Ο εισηγητής πρότεινε την απόρριψη των παραπάνω, διότι ανάγονται στην εσωτερική λειτουργία των νομοθετικών οργάνων και εκφεύγουν από το δικαστικό έλεγχο.

402. Προβλήθηκε, επίσης, ότι η Συντακτική Πράξη ΚΔ'/968 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την 28η Μαΐου 1968 και συνεπώς άρχισε να ισχύει την επόμενη ημέρα, σύμφωνα με το άρθρο 241 παρ. 1 Α. Κ. Ο εισηγητής επισήμανε, ότι οι διατάξεις των άρθρων 241 επ. του Αστικού Κώδικα είναι ερμηνευτικές και έχουν εφαρμογή μόνο όταν υπάρχει αμφιβολία για την έναρξη ισχύος ή όταν δεν προκύπτει από τον νόμο. Στην εξεταζόμενη περίπτωση όμως δεν συντρέχει περίπτωση εφαρμογής τους, διότι η ισχύς άρχισε από την ημέρα της δημοσίευσής.

403. Για την τυπική εγκυρότητα του β. δ. ανέφεραν ότι δεν προέκυπτε η απαιτούμενη προς τον βασιλιά πρόταση, δεν είχε προσυπογραφεί απ' όλα τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου και, τέλος, εκδόθηκε και δημοσιεύθηκε χωρίς υπογραφή του ανωτάτου άρχοντα. Ο εισηγητής σημείωσε ότι ο λόγος προβλήθηκε παραδεκτά, αλλά είναι αβάσιμος, διότι η πρόταση προς τον ανώτατο άρχοντα θεωρείται συγχωνευμένη με την προσυπογραφή.

Η διαφοροποίηση της στάσης του Δικαστηρίου, σε σχέση με την υπόθεση *Αντ. Φλώρου*, οφείλεται εν πολλοίς στο ν. δ. 192/1969, με το οποίο είχε προσδοθεί σαφώς *πειθαρχική χροιά* στις απολύσεις. Συγκεκριμένα, το Συμβούλιο της Επικρατείας χαρακτήρισε το *δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης γενική και θεμελιώδη αρχή του δικαίου*, που διασφαλίζει το στοιχειώδες δικαίωμα υπεράσπισης σε κάθε ευνομούμενη πολιτεία. Έτσι, έκρινε ότι στη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968 *ενυπάρχει επιταγή για απλή έστω ακρόαση*, λόγω του *άκρως επαχθούς χαρακτήρα* του μέτρου της απόλυσης, καθώς και των σοβαρών λόγων οι οποίοι προβάλλονται σχετικά για την επιβολή του. Στο σημείο αυτό η απόφαση κάνει ρητά μνεία στο ν. δ. 192/1969, που προσέδωσε *πειθαρχική χροιά* στις απολύσεις, ενώ παράλληλα αναφέρεται και στη Συντακτική Πράξη ΚΑ'/1968, το οποίο αναγνώριζε το δικαίωμα ακρόασης στους απολυθέντες δημοσίους υπαλλήλους, δυνάμει των συναφών Συντακτικών Πράξεων. Τέλος, προσθέτει ότι η βραχεία αναστολή της δικαστικής ισοβιότητας της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968 δεν μπορεί να αποτελέσει πρόσκομμα, διότι ήταν δυνατή η πραγματοποίηση και μιας απλής έστω ακρόασης για όσους είχαν προκύψει επιβαρυντικά στοιχεία. Οι εξεταζόμενες αποφάσεις, ακολουθώντας την απόφαση ΣτΕ 503/1969, απέρριψαν τους υπόλοιπους λόγους, οι οποίοι αναφέρονταν στο ανίσχυρο της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968 και στις τυπικές πλημμέλειες στην υπογραφή, την έκδοση και τη δημοσίευση των σχετικών πράξεων.

4. Το Συμβούλιο της Επικρατείας, λοιπόν, *μετέβαλε ριζικά* τη στάση του στο δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης. Τούτο φαίνεται, ιδιαίτερα, από το σκεπτικό της απόφασης ΣτΕ 503/1969, σύμφωνα με το οποίο αποκλείεται εντελώς η τήρηση της προηγούμενης ακρόασης, που ούτε ως εξυπακουόμενος όρος δεν ήταν δυνατόν να εκληφθεί λόγω των χρονικών περιορισμών της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968. Η στροφή στις αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969 είναι ε-

404. Εμπεριστατωμένη κριτική στις αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969 άσκησε ο Δ. Μαργέλλος, Αι αποφάσεις του Συμβουλίου Επικρατείας επί των αιτήσεων ακυρώσεως των δυνάμει της ΚΔ' Συντακτικής Πράξεως απολυθέντων δικαστικών, Ν. Δ. (τόμ. ΚΕ'), σελ. 503-505 και ΚΣΤ' σελ. 128 επ. Πρβλ. επίσης Γ. Αγγελίδη, ό.π. (σημ. 262), σελ. 44 επ.

ντυπωσιακή, διότι γίνεται ήδη αποδεκτή όχι μόνο η πειθαρχική χροιά των απολύσεων, αλλά επιπλέον συνεκτιμάται ο *άκρως επαχθής* χαρακτήρας τους. Όπως δε τονίζεται, το δικαίωμα ακρόασης *ενυπάρχει* στο ίδιο το σώμα της Συντακτικής Πράξης «ως ιδία αυτής επιταγή και δη είτε αυτοτελώς, είτε ως τμήμα... της προβλεπομένης ερεύνης των περί των κρινομένων δικαστικών λειτουργών στοιχείων».

III. Η παράκαμψη των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969 και η αναίρεση της «συνταγματικής νομιμότητας» του καθεστώτος

1. Σύμφωνα με το άρθρο 107 παρ. 4 του δικτατορικού Συντάγματος του 1968, η συμμόρφωση της διοίκησης προς τις ακυρωτικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας αποτελούσε υποχρέωσή της. Επίσης, κατά το άρθρο 50 παρ. 1 β. δ. 92/1961, που κωδικοποιούσε τη νομοθεσία για το Συμβούλιο της Επικρατείας, η ακυρωτική απόφαση επάγεται τη νόμιμη κατάργηση της προσβαλλόμενης πράξης έναντι όλων. Στο ίδιο άρθρο προβλεπόταν, εξάλλου, ρητά η υποχρέωση της διοίκησης να συμμορφώνεται προς το περιεχόμενο της ακυρωτικής απόφασης, είτε με *θετική* ενέργεια, είτε με *αποχή*⁴⁰⁵.

Όπως προκύπτει, λοιπόν, από τις διατάξεις του δικτατορικού Συντάγματος και της κοινής νομοθεσίας, οι πράξεις των απολύσεων κατέστησαν *νομικά ανίσχυρες* αμέσως μετά τη δημοσίευση των α-

405. Για την υποχρέωση συμμόρφωσης της διοίκησης στις ακυρωτικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας πρβλ., ιδίως, Φ. Βεγλερή, Η συμμόρφωση της διοικήσεως προς τας αποφάσεις του Συμβουλίου Επικρατείας (1934), Σ. Δελγκωστόπουλου, Η δέσμευσις εκ διοικητικών πράξεων και αποφάσεων (1968), Ε. Μιχελάκη, Η ισχύς και το δεδικασμένον της αποφάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΕΕΝ (1952), σελ. 753 επ., Θ. Τσάτσου, Το εκ των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας δεδικασμένον, στο έργο: Μελέται Συνταγματικού Δικαίου (1958), σελ. 159 επ. Για το ζήτημα υπό το Σύνταγμα του 1975 πρβλ., ιδίως, Πρ. Δαγτόγλου, Το κρίσιμο νομικό καθεστώς κατά τη θετική συμμόρφωση της διοικήσεως στις αποφάσεις του Συμβουλίου Επικρατείας, στο έργο: Τιμητικός Τόμος του Συμβουλίου Επικρατείας Ι (1979), σελ. 575 επ., Β. Ρώτη, Το φαινόμενο της δυστροπίας της διοικήσεως στην εκτέλεση των ακυρωτικών αποφάσεων. Το αδιέξοδο και τα αντίδοτα, στο έργο: Τιμητικός Τόμος Συμβουλίου Επικρατείας Ι (1979), σελ. 343 επ., Επ. Σπηλιωτόπουλου, ό.π. (σημ. 387), σελ. 526 επ.

ποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969⁴⁰⁶. Συνεπώς, οι είκοσι ένας δικαστικοί λειτουργοί έπρεπε να επανέλθουν στις θέσεις τους, να αναλάβουν καθήκοντα και να κριθούν έπειτα για προαγωγή. Σημαντικό πρόβλημα ανέκυπτε, φυσικά, ως προς όσες προαγωγές είχαν στο μεταξύ διενεργηθεί μετά τις απολύσεις για την πλήρωση των κενών θέσεων⁴⁰⁷. Έτσι, ετίθετο επί τάπητος η ανάκληση των διοικητικών πράξεων, με τις οποίες νεότεροι δικαστικοί λειτουργοί είχαν προαχθεί στις κενωθείσες θέσεις με προαγωγή. Σύμφωνα με την ορθότερη άποψη, για να αποκατασταθεί η νομιμότητα έπρεπε να ανακληθούν όλες οι προαγωγές στον Άρειο Πάγο από την 30ή Μαΐου 1968 έως την 24η Ιουνίου 1969 (ημέρα δημοσίευσης των αποφάσεων) και να κριθούν οι δικαιωθέντες δικαστικοί για τις κενές θέσεις, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί κατά το παραπάνω διάστημα.

2. Το καθεστώς δεν ήταν βέβαια διατεθειμένο να συμμορφωθεί προς τις ακυρωτικές αποφάσεις. Έτσι, ο υπουργός Δικαιοσύνης και καθηγητής του Διοικητικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης *Ηλ. Κυριακόπουλος* απέστειλε έγγραφη «εντολή» (!) προς τον πρόεδρο και τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, αξιώνοντας να μη γίνει δεκτός κανείς από τους απολυθέντες και να μη συνταχθεί πράξη εμφάνισης και ανάληψης καθηκόντων⁴⁰⁸. Τούτο είχε ως συνέπεια να

406. Σύμφωνα με πάγια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η ακυρωτική απόφαση εξαφανίζει την προσβαλλόμενη πράξη και επαναφέρει αυτοδίκαια την πραγματική και νομική κατάσταση, η οποία υφίστατο κατά την έκδοση της πράξεως. Η διοίκηση υπέχει υποχρέωση να συμμορφώνεται προς το περιεχόμενο της απόφασης και να αποκαθιστά τα πράγματα όπως είχαν (ΣτΕ 422/37, 2075/47, 446/57 κ. λπ.).

407. Ο Δ. *Μαργέλλος* υποστηρίζει, μάλιστα, ότι οι διοικητικές πράξεις με τις οποίες προήχθησαν νεότεροι δικαστικοί συνακυρώθηκαν, χωρίς να χρειάζεται ρητή απαγγελία, διότι στηρίζονταν στις ακυρωθείσες πράξεις απόλυσης (ό.π. [σημ. 119], σελ. 210 επ.).

408. Στην υπουργική εντολή αναφερόταν: «Εν συνεχεία σημερινών δηλώσεων κυρίου πρωθυπουργού επί της υπ' αριθ. 1814/1969 αποφάσεως του ΣτΕ, εντελλόμεθα όπως ουδενί των απολυθέντων δυνάμει της ΚΔ' Συντακτικής Πράξεως δικαστικών λειτουργών επιτραπεί εμφανισθή και περί αυτού συνταχθή πράξεις εμφάνισεως και αναλήψεως καθηκόντων». Οι πρωθυπουργικές δηλώσεις που αναφέρονται στο κείμενο της υπουργικής εντολής έγιναν την 26η Ιουνίου 1969 (πρβλ., σχετικά, Σ. Ν. *Γρηγοριάδη*, ό.π. (σημ. 265), τόμ. 2ος (1975), σελ. 81 επ.).

μην αναλάβει υπηρεσία κανείς από τους είκοσι ένα δικαστικούς, όταν εμφανίσθηκαν στις θέσεις που κατείχαν πριν την απόλυσή τους.

Οι κρατούντες δεν περιορίσθηκαν όμως στην υπουργική εντολή. Στη συνέχεια επιδίωξαν να «καταργήσουν» τις ακυρωτικές αποφάσεις με το ν. δ. 228/1969⁴⁰⁹ που όριζε: «Αποφάσεις οιοδήποτε δικαστηρίου, εκδοθείσαι επί αντικειμένου εξαιρεθέντος της δικαιοδοσίας αυτού, είναι ανυπόστατοι και δεν εκτελούνται». Στο νομοθέτημα, που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την 2α Ιουλίου 1969, προσδόθηκε αναδρομική ισχύς από την 1η Ιουνίου 1969 με προφανή σκοπό να καταλάβει τις αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969, οι οποίες είχαν απαγγελθεί δημόσια την 24η Ιουνίου 1969.

Οι παραπάνω αυθαίρετες ενέργειες του δικτατορικού καθεστώτος αποδείκνυαν και στην πράξη τον *εικονικό χαρακτήρα* του «*Συντάγματος*» 1968, το οποίο σε καμία περίπτωση δεν επιβλήθηκε για να ρυθμίζει πραγματικά τη δημόσια ζωή της χώρας. Η «συνταγματική» κατοχύρωση της διάκρισης των λειτουργιών, του κράτους δικαίου, της ανεξαρτησίας των δικαστηρίων και της δικαιοδοσίας του Συμβουλίου της Επικρατείας αποτελούσαν κενό *γράμμα* και δεν ανταποκρινόταν στις συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί μετά την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος και την επιβολή του αυταρχικού καθεστώτος. Στην πραγματικότητα, οι κρατούντες ασκούσαν την εξουσία δίχως κανένα απολύτως φραγμό. Μοναδικό γνώμονα των πρωτοβουλιών που αναλάμβαναν ήταν η «αποτελεσματική» εξυπηρέτηση των πολιτικών επιδιώξεών τους και η άνευ όρων διατήρησή τους στην εξουσία. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού χρησιμοποιούσαν απροκάλυπτα μέσα και πρακτικές, προσιδιάζοντα μόνο σε ολοκληρωτικά καθεστώτα.

ΤΜΗΜΑ Δ΄

Η επέμβαση του καθεστώτος στο Συμβούλιο της Επικρατείας

Αμέσως μετά τη δημοσίευση των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969 το δικτατορικό καθεστώς προχώρησε σε *εκκαθάριση του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου*, με σκοπό να απομακρύνει όσους συμβούλους Επικρατείας είχαν πρωτοστατήσει στην ακύρωση των

409. «Περί δικαιοδοσίας των δικαστηρίων» (ΕτΚ Α΄, φ. 126 της 2ας Ιουλίου 1969).

πράξεων απόλυσης. Η εκκαθάριση πραγματοποιήθηκε χωρίς να ανασταλούν οι διατάξεις του δικτατορικού Συντάγματος 1968 για την ισοβιότητα των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας. Αντίθετα, στηρίχθηκε στην άσκηση πιέσεων για την «απόσπαση οικειοθελών» παραιτήσεων. Με την παραπάνω μεθόδευση το καθεστώς προσπάθησε να εμφανισθεί ως τηρητής της «νομιμότητας» που είχε πρόσφατα επιβάλει με τη θέση σε ισχύ του «Συντάγματος» 1968.

Ι. Η μεθόδευση της εκκαθάρισης

1. Το δικτατορικό Σύνταγμα του 1968 αφιέρωνε ειδικούς ορισμούς στην οργάνωση και τη λειτουργία του Συμβουλίου της Επικρατείας⁴¹⁰. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 97 παρ. 1 και 2 καθιερωνόταν η ισοβιότητα των συμβούλων και παρέδρων του Συμβουλίου της Επικρατείας, ενώ παράλληλα οριζόταν όριο ηλικίας για την αποχώρησή τους από την υπηρεσία⁴¹¹. Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 99 παρ. 1, οι σύμβουλοι και οι πάρεδροι προάγονταν μετά από σύμφωνη γνώμη της ολομέλειας του δικαστηρίου, ενώ για τις προαγωγές στις θέσεις του προεδρείου αρμόδιο ήταν το υπουργικό συμβούλιο (άρθρο 99 παρ. 2). Εξάλλου, την πειθαρχική εξουσία επί των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας ασκούσε το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο, το οποίο συγκροτούσαν δικαστικοί λειτουργοί του Αρείου

410. Στο Σύνταγμα του 1952 τα ζητήματα που σχετίζονταν με το Συμβούλιο της Επικρατείας και τα τακτικά διοικητικά δικαστήρια ρυθμιζόνταν σε ιδιαίτερο κεφάλαιο «Περί διοικητικής δικαιοσύνης». Είναι χαρακτηριστικό, ότι το άρθρο 84 παρ. 2 Συντ. 1952 όριζε: «Οι Σύμβουλοι της Επικρατείας διορίζονται διά διατάγματος, προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου μετά γνωμοδότησιν του Συμβουλίου της Επικρατείας». Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 του β. δ. 92/1961 μπορούσαν να διορισθούν σύμβουλοι της Επικρατείας πτυχιούχοι νομικής, που είχαν διατελέσει υπουργοί ή πρεσβευτές, καθηγητές Πανεπιστημίων, δικαστές και εισαγγελείς, νομικοί σύμβουλοι ή διοικητικοί υπάλληλοι. Στο δικτατορικό Σύνταγμα του 1968 οι ρυθμίσεις για τη διοικητική δικαιοσύνη εντάχθηκαν στο τέταρτο τμήμα, που προέβλεπε συνολικά την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης, ενώ δεν περιλήφθηκε διάταξη για διορισμό προσωπικών στις θέσεις των συμβούλων Επικρατείας.

411. Ως όριο ηλικίας για την αποχώρηση από την υπηρεσία ορίστηκε το εβδομηκοστό (άρθρο 97 παρ. 2). Το ίδιο όριο προβλεπόταν από το άρθρο 6 του νόμου περί Συμβουλίου της Επικρατείας (β. δ. 92/1961).

Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου, υπό την προεδρία του προέδρου του Συνταγματικού Δικαστηρίου(!)⁴¹². Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο, ότι το δικτατορικό Σύνταγμα του 1968 προέβλεπε με ρητή διάταξη και λειτουργικές εγγυήσεις, της ανεξαρτησίας των λειτουργών του Συμβουλίου της Επικρατείας κατά την άσκηση των καθηκόντων τους από επεμβάσεις οργάνων των άλλων εξουσιών⁴¹³. Τέλος, στο άρθρο 107 καθορίζονταν οι αρμοδιότητες του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου, στις οποίες ανήκε και η εκδίκαση αιτήσεων ακυρώσεως κατά διοικητικών πράξεων. Τα ειδικότερα ζητήματα για τις αρμοδιότητές του – καθώς επίσης και οι λεπτομέρειες για την οργάνωση και τη λειτουργία του – ρυθμίζονταν με το β. δ. 92/1961⁴¹⁴.

Από τις διατάξεις του «Συντάγματος» 1968 διαφαίνεται ότι η ανεξαρτησία των μελών του δικαστηρίου κατοχυρωνόταν πλήρως από τυπική άποψη και προστατευόταν τόσο με λειτουργικές όσο και με προσωπικές εγγυήσεις. Το καθεστώς επιδίωξε με κάθε τρόπο να διατηρήσει τυπικά σε ισχύ τις παραπάνω θεσμικές εγγυήσεις και να αποφύγει έτσι την αναστολή τους, η οποία άλλωστε δεν εύρισκε έρεισμα στο «Σύνταγμα» του 1968. Η επιλογή του εντασσόταν στην επίμονη προσπάθεια να πείσει ότι σεβόταν τις αρχές και τους θεσμούς του πολιτεύματος, που ήθελε «πάση θυσία» να επιβάλλει, αν και ήταν γνωστές οι μεθοδεύσεις που επινοούσε και τα μέσα που μετερχόταν για να διαιωνίσει την εξουσία του.

2. Η επέμβαση στο Συμβούλιο της Επικρατείας εκδηλώθηκε ανοικτά, για πρώτη φορά, κατά τη διάρκεια της τελικής διάσκεψης για την έκδοση των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969⁴¹⁵. Συγκεκριμένα,

412. Το Συνταγματικό Δικαστήριο αποτελούσε ένα όργανο με ευρύτατες αρμοδιότητες, που του είχε ανατεθεί ουσιαστικά ο έλεγχος της πολιτικής ζωής της χώρας (άρθρο 106 «Συντ. » 1968). Τα μέλη του διορίζονταν από το υπουργικό συμβούλιο, γεγονός που αποδεικνύει τη στενότερη εξάρτησή του από τους κρατούντες (άρθρο 98 «Συντ. » 1968). Με τον τρόπο αυτό το καθεστώς δημιούργησε ένα ισχυρότατο πολιτικό παράγοντα με δικαστικό μανδύα, που μπορούσε να παρεμβαίνει άμεσα και καθοριστικά στη λειτουργία των θεσμών (πρβλ. Ν. Αλιβιζάτου, ό.π. [σημ. 161], σελ. 668 επ.).

413. Για τις λειτουργικές εγγυήσεις στα δημοκρατικά συντάγματα της χώρας βλ. Κεφ. Α', III.

414. Σε ανάπτυξη των ρυθμίσεων του β. δ. 92/1961 για την οργάνωση του Συμβουλίου της Επικρατείας προβαίνει ο Θ. Τσάτσος, ό.π. [σημ. 389], σελ. 1 επ.

ο αντιπρόεδρος *Στ. Παττακός* κάλεσε τους συμβούλους *Γ. Μαραγκόπουλο* και *Γ. Αγγελίδη* για να αποσπάσει, μάταια, την υπόσχεση ότι θα ψήφισαν απορριπτικά στις συζητούμενες αιτήσεις ακυρώσεως⁴¹⁶. Ο *Στ. Παττακός* προσπάθησε μάλιστα να εκφοβίσει τους δύο ανώτατους δικαστές, επικαλούμενος τον «επαναστατικό» χαρακτήρα του καθεστώτος. Οι δύο σύμβουλοι αντέταξαν ότι η χώρα τελούσε ήδη υπό καθεστώς νομιμότητας, αφού είχε τεθεί σε ισχύ το «Σύνταγμα» του 1968. Συνεπώς, δεν ήταν δυνατόν να γίνεται επίκληση της «επανάστασης» που τυπικά τουλάχιστον είχε λήξει⁴¹⁷. Πρόσθεσαν ακόμη ότι οι κυβερνώντες όφειλαν να σέβονται τη νομιμότητα που οι ίδιοι είχαν επιβάλει, ενώ δεν παρέλειψαν να επισημάνουν το ρόλο του Συμβουλίου της Επικρατείας στο πλαίσιο του πολιτεύματος και της έννομης τάξης.

Αμέσως μετά τη δημοσίευση των αποφάσεων, η κυβέρνηση αντέδρασε με πρωτοφανή ωμότητα. Εν πρώτοις, κλήθηκε στην προεδρία της κυβέρνησης ο πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας *Μ. Στασινόπουλος* και του ανακοινώθηκε ότι οι αποφάσεις δεν επρόκειτο να εφαρμοσθούν, ταυτόχρονα δε του ζητήθηκε να υποβάλει την παραίτησή του⁴¹⁸. Στη συνέχεια, ο *Γ. Παπαδόπουλος* με δηλώσεις του καταφέρθηκε ευθέως κατά του Συμβουλίου της Επικρατείας και ειδι-

415. Για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της διάσκεψης και μετά τη δημοσίευση των αποφάσεων πρβλ. το ανώνυμο άρθρο στο περιοδ. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ», ό.π. (σημ. 90), *Γ. Αγγελίδη*, ό.π. (σημ. 262), σελ. 32 επ., *Δ. Μαργέλλου*, ό.π. (σημ. 119), σελ. 337 επ.

416. Το ερώτημα που προκύπτει είναι ποιός υπέδειξε τους συμβούλους *Γ. Μαραγκόπουλο* και *Γ. Αγγελίδη* στον αντιπρόεδρο *Στ. Παττακό*. Ο *Γ. Αγγελίδης* υποθέτει ότι η υπόδειξη πιθανόν να έγινε από τον υπουργό Δικαιοσύνης – καθηγητή *Ηλ. Κυριακόπουλο* ο οποίος το πρωί της 21ης Ιουνίου συναντήθηκε με τους *Γ. Παπαδόπουλο* και *Στ. Παττακό* (ό.π. [σημ. 262], σελ. 39).

417. Οι δύο σύμβουλοι ρώτησαν τον *Στ. Παττακό*, γιατί το καθεστώς εξέδωσε τόσες Συντακτικές Πράξεις, με τις οποίες απαγορευόταν η προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας και δεν προτίμησε να προχωρήσει στην αναστολή της λειτουργίας του. Ο *Στ. Παττακός* απάντησε ότι δεν ήθελαν να φθάσουν ως εκεί, προφανώς για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας (πρβλ. *Γ. Αγγελίδη*, ό.π. [σημ. 262], σελ. 42).

418. Βλ. σχετικά τη συνέντευξη του *Μ. Στασινόπουλου* στο περιοδ. «ΕΠΙΚΑΙΡΑ» της 19ης Σεπτεμβρίου 1974, που περιγράφει τα γεγονότα και υπογραμμίζει την ιστορική σημασία των ακυρωτικών αποφάσεων.

κότερα κατά των ακυρωτικών αποφάσεων, για τις οποίες ανέφερε χαρακτηριστικά ότι δεν δέσμευαν τη διοίκηση, διότι ήταν εντελώς ανύπαρκτες⁴¹⁹.

Την 26η Ιουνίου 1969 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως διάταγμα αποδοχής της παραίτησης του *Μ. Στασινόπουλου*, η οποία στην πραγματικότητα δεν είχε ποτέ υποβληθεί⁴²⁰. Ακολούθως, το υπουργικό συμβούλιο διενέργησε προαγωγές για την πλήρωση της θέσης του προέδρου και δύο θέσεων αντιπροέδρων, που παρέμεναν έως τότε κενές. Τέλος, ο *Στ. Παττακός* απαίτησε από τον αντιπρόεδρο *Δ. Καρβελλά* και από τέσσερις συμβούλους να παραιτηθούν. Οι παραπάνω παραιτήθηκαν, όπως επίσης και άλλοι τέσσερις σύμβουλοι παρά το γεγονός ότι ορισμένοι εξ αυτών πιέστηκαν στη συνέχεια να ανακαλέσουν τις παραιτήσεις τους⁴²¹.

3. Από την αδρή περιγραφή των γεγονότων που έλαβαν χώρα, τόσο κατά την εκδίκαση των αιτήσεων ακυρώσεως, όσο και μετά τη δημοσίευση των αποφάσεων, προκύπτει ότι το καθεστώς επενέβη στο Συμβούλιο της Επικρατείας σε δύο φάσεις: στην πρώτη φάση προσπάθησε να επηρεάσει των μελών του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου, ενόσω οι αιτήσεις ακυρώσεως συζητούνταν σε διαδοχικές διασκέψεις στην ολομέλεια. Με την προληπτική επέμβασή του θέλησε να εκφοβίσει ορισμένα μέλη του δικαστηρίου – που υποστήριζαν την ακύρωση των πράξεων - και να προλάβει την έκδοση αποφάσεων με ακυρωτικό περιεχόμενο. Η προσπάθεια επηρεασμού μελών του δικαστηρίου από όργανα της εκτελεστικής λειτουργίας κατά την άσκηση των δικαιοδοτικών τους καθηκόντων συνιστούσε αναμφίβολα κατάφωρη παραβίαση της λειτουργικής ανεξαρτησίας, όπως κατοχυρωνόταν με συγκεκριμένη και ειδική διάταξη στο «Σύνταγμα» του 1968. Για μια ακόμη φορά αποδεικνυόταν ότι το καθεστώς δεν ήταν διατεθειμένο να σεβαστεί τη συνταγματική τάξη, που το

419. Για τις δηλώσεις του *Γ. Παπαδόπουλου* βλ. *Σ. Ν. Γρηγοριάδη*, ό.π. (σημ. 408), σελ. 81 επ.

420. ΕτΚ Γ', φ. 197 της 26ης Ιουνίου 1969.

421. Πρόκειται για τους συμβούλους *Γ. Σπυρόπουλο*, *Γ. Μαραγκόπουλο*, *Γ. Αγγελίδη* και *Αγ. Ιατρίδη*. Οι παραπάνω υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους, όπως επίσης και οι σύμβουλοι *Χ. Παναγιωτόπουλος*, *Δ. Τσιμαράτος*, *Θθ. Κυριακός* και *Ν. Μπουρόπουλος*, με τη διαφορά ότι ο *Αγ. Ιατρίδης* την ανέκαλεσε μετά από νέα συνάντηση με τον *Στ. Παττακό* (βλ. *Γ. Αγγελίδη*, ό.π. [σημ. 262], σελ. 57 επ.).

ίδιο είχε εγκαθιδρύσει, όταν σημαντικές πολιτικές επιλογές του κινδύνευαν από τον έλεγχο της νομιμότητας εκ μέρους των δικαστηρίων. Για το λόγο αυτό προτίμησε να καταφύγει στις γνωστές αστυνομικές μεθόδους, που διακρίνονταν για ένα αδιαμφισβήτητο πλεονέκτημα: ήταν, κατά κανόνα, αποτελεσματικές και δεν οδηγούσαν σε διαφανείς παραβιάσεις της «συνταγματικής νομιμότητας».

Η αποτυχία των κρατούντων να επηρεάσουν την έκβαση της δίκης τους υποχρέωσε να προχωρήσουν σε *δεύτερη επέμβαση* με «κατασταλτικό» χαρακτήρα. Έτσι, εκτός από την έκδοση του ν. δ. 228/1969, που καθιστούσε ανυπόστατες τις ακυρωτικές αποφάσεις, επιχειρήθηκε εκκαθαριστική τομή για την πραγματοποίηση της οποίας πρόκριναν και πάλι τη μέθοδο του εκφοβισμού και των απειλών. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζαν την τυπική διατήρηση της «συνταγματικής νομιμότητας», που αποτελούσε βασική επιδίωξή τους. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι για την απομάκρυνση του Μ. Στασινόπουλου κατασκευάστηκε μια ανύπαρκτη παραίτηση, η «αποδοχή» της οποίας δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Η μεθόδευση για την απομάκρυνση του προέδρου πρέπει να αποδοθεί στην επιθυμία των κρατούντων να απογυμνώσουν το Συμβούλιο της Επικρατείας από τη «φυσική» ηγεσία του το συντομότερο δυνατό. Μόνο έτσι θα μπορούσαν, άλλωστε, να προχωρήσουν στη διενέργεια προαγωγών για την πλήρωση των θέσεων του προεδρείου και να εξασφαλίσουν τον έλεγχο στην κορυφή του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου.

Τόσο η «προληπτική», όσο και η «κατασταλτική» επέμβαση είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό την προσφυγή σε πρωτοφανείς μεθοδεύσεις. Οι ακυρωτικές αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969, καθώς και οι εξελίξεις, που ακολούθησαν στους κόλπους του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου, προκάλεσαν το έντονο ενδιαφέρον της ελληνικής και της διεθνούς κοινής γνώμης και αποκάλυψαν για μια ακόμη φορά το αληθινό πρόσωπο του καθεστώτος.

II. Η διαμόρφωση νέων συσχετισμών στην κορυφή του Συμβουλίου της Επικρατείας

Τις παραμονές της κρίσης του Ιουνίου 1969 υπήρχαν δύο κενές θέσεις αντιπροέδρων στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Η μία από αυτές είχε κενωθεί τον Μάιο του 1969, με την αποχώρηση του Ν.

Γρηγορίου, ο οποίος είχε προαχθεί από την πρώτη δικτατορική κυβέρνηση του *Κ. Κόλλια*⁴²². Εξάλλου, μετά τη δημοσίευση του διατάγματος για την αποδοχή της παραίτησης του *Μ. Στασινόπουλου*, κενώθηκε και η θέση του προέδρου. Έτσι, μετά την 27η Ιουνίου 1969 έπρεπε να πληρωθούν οι τρεις από τις τέσσερις θέσεις του προεδρείου. Τα τυπικά προσόντα για την κατάληψη τους είχαν ο εναπομείνας αντιπρόεδρος *Δ. Καρβελλάς* (για τη θέση του προέδρου) και δεκαεπτά σύμβουλοι, μεταξύ των οποίων και οι επτά αρχαιότεροι, που είχαν πρωτοστατήσει στην έκδοση των αποφάσεων 1811-1831/1969 και δέχονταν ήδη πιέσεις για να υποβάλουν τις παραιτήσεις τους⁴²³.

Το υπουργικό συμβούλιο πλήρωσε τις κενές θέσεις, προάγοντας σε πρόεδρο τον *Αλ. Δήμιτσα* – ένατο στη σειρά αρχαιότητας – και τους *Ηλ. Γλυκοφρύδη*, *Α. Τσούτσο* σε αντιπροέδρους, που κατείχαν τη δέκατη τέταρτη και αντίστοιχα τη δέκατη έβδομη θέση στην επετηρίδα⁴²⁴. Ο παραγκωνισμός ενός τόσο μεγάλου αριθμού συμβούλων αποτελούσε πρωτοφανές γεγονός στην ιστορία του Συμβουλίου της Επικρατείας και πρέπει, φυσικά να αποδοθεί στην επιδίωξη του καθεστώτος να μεταβάλλει ριζικά τους συσχετισμούς στην κορυφή του. Μετά την αποδοχή της παραίτησης του αντιπροέδρου *Δ. Καρβελλά* η κυβέρνηση έσπευσε να πληρώσει και τη θέση αυτή, προάγοντας τον δέκατο κατά σειρά αρχαιότητας σύμβουλο *Απ. Παπαλάμπρου*. Η προαγωγή του *Απ. Παπαλάμπρου* δημοσιεύθηκε την 1η Ιουλίου

422. Ο *Ν. Γρηγορίου* είχε προαχθεί, με πιστή τήρηση της σειράς αρχαιότητας, σε αντιπρόεδρο την 2α Δεκεμβρίου 1967 από την πρώτη δικτατορική κυβέρνηση *Κ. Κόλλια*, μετά την παραίτηση του *Γ. Παπαχατζή*.

423. Τα τυπικά προσόντα είχαν οι εξής σύμβουλοι Επικρατείας: *Γ. Σπυρόπουλος*, *Γ. Μαραγκόπουλος*, *Χ. Παναγιωτόπουλος*, *Δ. Τσιμαράτος*, *Θθ. Κυριακός*, *Ν. Μπουρόπουλος*, *Α. Ταβουλάρης*, *Γ. Αγγελίδης*, *Αλ. Δήμιτσας*, *Απ. Παπαλάμπρου*, *Αγ. Ιατρίδης*, *Π. Δεδόπουλος*, *Ηλ. Γλυκοφρύδης*, *Αγ. Σταυρόπουλος*, *Ηλ. Καμπίτσης*, *Γ. Κοντογιάννης* και *Α. Τσούτσος*.

424. Στις αποφάσεις 5/1976 και 6/1976 του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου για τους *Ηλ. Γλυκοφρύδη* και αντίστοιχα *Α. Τσούτσο* επισημαίνεται η σοβαρότητα της παράλειψης τόσων αρχαιότερων συμβούλων, αλλά δεν αποδίδεται ευθύνη στους προαχθέντες. Διαφορετική, πάντως, είναι η γνώμη της μειοψηφίας (βλ. παρακάτω, Κεφ. Ε', Τμήμα Δ').

1969, την ίδια δηλαδή ημέρα που έκλεινε και ο κύκλος των απομακρύνσεων με την παραίτηση του *Γ. Αγγελίδη*⁴²⁵.

Από το 1969 έως την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος δεν παρατηρούνται σημαντικές μεταβολές στη σύνθεση του προεδρείου. Και τούτο, διότι η προαγωγή πολύ νέων συμβούλων, τόσο στην ηλικία, όσο και στην επετηρίδα, προμήνυε πολυετή παραμονή τους στις εν λόγω θέσεις.

Μοναδική μεταβολή, που συντελείται, είναι η προαγωγή του *Αγ. Ιατρίδη* σε αντιπρόεδρο⁴²⁶ την 5η Οκτωβρίου 1973 μετά την παραίτηση του *Απ. Παπαλάμπρου*⁴²⁷. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το προεδρείο του Συμβουλίου της Επικρατείας αποτελούνταν, την 23η Ιουλίου 1974, από τον *Αλ. Δήμιτσα*, ως πρόεδρο και τους *Ηλ. Γλυκοφρύδη*, *Α. Τσούτσο* και *Αγ. Ιατρίδη* ως αντιπροέδρους.

ΤΜΗΜΑ Ε'

Μια απόρροπη εξέλιξη: ο 'Αρειος Πάγος κρίνει το κύρος των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας

Η απόλυση των τριάντα λειτουργών της τακτικής δικαιοσύνης ανακινήθηκε με αφορμή την απόφαση 2566/1970 του Μονομελούς

425. Τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας που παραιτήθηκαν ήταν ο αντιπρόεδρος *Γ. Καρβελάς*, οι σύμβουλοι *Γ. Μαραγκόπουλος*, *Γ. Σπυρόπουλος*, *Δ. Τσιμαράτος*, *Θθ. Κυριακός*, *Ν. Μπουρόπουλος*, *Χ. Παναγιωτόπουλος* και *Γ. Αγγελίδης*. Μετά το τέλος της κρίσης, που αναστάτωσε κυριολεκτικά το Συμβούλιο της Επικρατείας, η σειρά αρχαιότητας των συμβούλων διαμορφώθηκε ως εξής: *Α. Ταβουλάρης*, *Αγ. Ιατρίδης*, *Π. Δεδόπουλος*, *Αγ. Σταυρόπουλος*, *Ηλ. Καμπίτσης*, *Γ. Κοντογιάννης*, *Π. Μαρκόπουλος*, *Δ. Τσιροπινάς*, *Δ. Καλοδούκας* κ.λπ.

426. Σύμφωνα με το άρθρο 68 παρ. 3 και 4 του ν. δ. 962/1971 – που τέθηκε στο μεταξύ σε ισχύ – σε αντιπρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας μπορούσε να προαχθεί σύμβουλος με τριετή τουλάχιστον υπηρεσία, ενώ για προαγωγή σε πρόεδρο απαιτούνταν πενταετής τουλάχιστον υπηρεσία στο βαθμό του συμβούλου.

427. Στην απόφαση 5/1975 του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου αναφέρεται ότι, λίγες ημέρες πριν από την πλήρωση της θέσης του αντιπροέδρου, ο *Αγ. Ιατρίδης* και ο *Α. Σταυρόπουλος* επισκέφθηκαν τον πρόεδρο *Αλ. Δήμιτσα* και εξέφρασαν την άποψη ότι θα έπρεπε να προαχθεί ο αρχαιότερος σύμβουλος *Α. Ταβουλάρης* (βλ. παρακάτω Κεφ. Ε', Τμήμα Δ'). Πρβλ., επίσης, *Γ. Αγγελίδης*, ό.π. (σημ. 262), σελ. 65.

Πρωτοδικείου Χανίων. Κατά της παραπάνω απόφασης ασκήθηκε αίτηση αναιρέσεως από τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Π. Θεράπο και η υπόθεση εκδικάστηκε ενώπιον της ολομέλειας του Αρείου Πάγου. Ο Άρειος Πάγος κλήθηκε έτσι να αποφανθεί επί του κύρους των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969 και, ταυτόχρονα, να κρίνει τις απολύσεις που είχαν διενεργηθεί με βάση τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968. Οι αποφάσεις, που εξέδωσε, αποτέλεσαν την *τελευταία πράξη* της εκκαθάρισης, που απασχόλησε για τρία περίπου χρόνια τη δημόσια ζωή του τόπου, προκαλώντας εξαιρετικά δυσμενείς επιπτώσεις στην οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης.

Ι. Η υπόθεση Ξενάκης

1. Ο Γ. Ξενάκης περιλαμβανόταν στους τριάντα δικαστικούς λειτουργούς που είχαν απολυθεί με τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968. Με αφορμή μια παράβαση του κώδικα οδικής κυκλοφορίας είχε ασκηθεί δίωξη εναντίον του ενώπιον του Πταισματοδικείου Χανίων. Ο πληρεξούσιος δικηγόρος του υπέβαλε ένσταση αναρμοδιότητας του δικαστηρίου, επικαλούμενος την απόφαση ΣτΕ 1825/1969, που είχε ακυρώσει την πράξη απόλυσής του. Υπό την εκδοχή αυτή θα έπρεπε να θεωρηθεί εν ενεργεία εισαγγελέας και η υπόθεση να εισαχθεί στο τριμελές πλημμελειοδικείο, σύμφωνα με το άρθρο 112 παρ. 2 του Κ. Ποιν. Δικ.⁴²⁸. Το Πταισματοδικείο έκρινε, όμως, ότι ο κατηγορούμενος ήταν συνταξιούχος και όχι εν ενεργεία εισαγγελέας και απέρριψε την ένσταση.

Στη συνέχεια, ο Γ. Ξενάκης άσκησε έφεση, προβάλλοντας ως μοναδικό λόγο την αναρμοδιότητα του Πταισματοδικείου. Ο εισαγγελέας του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου υποστήριξε ότι η ένσταση έπρεπε να απορριφθεί, διότι ο εφεσείων ήταν ήδη συνταξιούχος, ενώ για να εφαρμοσθεί το άρθρο 112 παρ. 2 Κ. Ποιν. Δικ. απαιτείται να υφίσταται η ιδιότητα του εν ενεργεία δικαστικού κατά το χρόνο

428. Το άρθρο 112 παρ. 2 Κ. Ποιν. Δ. ορίζει, μεταξύ των άλλων: «Το τριμελές δικαστήριο πλημμελειοδικών δικάζει: Τα πταίσματα των ... δικαστών και εισαγγελέων από του βαθμού του παρά πρωτοδικείο ή εισαγγελία παρέδρου και άνω, ειρηνοδικών, ειδικών πταισματοδικών ...» (πρβλ. ιδίως, Κ. Βουγιούκα, Ποινικών Δικονομικών Δίκαιον, τεύχ. Ι (1984), σελ. 108, Χρ. Δέδε, Ποινική Δικονομία, έκδ. πέμπτη (1977), σελ. 178 επ.).

εκδίκασης της πράξης. Για να θεμελιώσει τη θέση του επικαλέσθηκε, μεταξύ των άλλων, το ν. δ. 228/1968, που είχε χαρακτηρίσει τις ακυρωτικές αποφάσεις ανυπόστατες⁴²⁹.

2. Αντίθετα, στο σκεπτικό της απόφασης ο πλημμελειοδίκης Ν. Γεωργίλης αποφάνθηκε ότι ο κατηγορούμενος ήταν *εν ενεργεία εισαγγελέας* και η υπόθεσή του έπρεπε να κριθεί από το Τριμελές Πλημμελειοδικείο. Συγκεκριμένα, έκρινε ότι η ειδική δωσιδικία του άρθρου 112 Κ. Ποιν. Δικ. αφορά όχι το πρόσωπο αλλά την ιδιότητα του δικαστικού λειτουργού, που πρέπει να υφίσταται κατά το χρόνο εκδίκασης της πράξης, χωρίς να ενδιαφέρει αν ο δικαστικός κατέχει οργανική θέση ή ασκεί πράγματι τα καθήκοντά του⁴³⁰. Στη συνέχεια επικαλέσθηκε το άρθρο 107 του «Συντάγματος» 1968 και τα άρθρα 46 και 50 παρ. 5 του β. δ. 92/1961, απ'όπου σαφώς συνάγεται ότι η ακύρωση ορισμένης διοικητικής πράξης με απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας οδηγεί στην εξαφάνισή της, έχει δε υποχρεωτική ισχύ και για τα τακτικά δικαστήρια. Στην περίπτωση αυτή τα τακτικά δικαστήρια δεν μπορούν να ελέγξουν την ορθότητα της κρίσης του Συμβουλίου της Επικρατείας, ούτε ως προς τον εκτελεστό χαρακτήρα της πράξης, ούτε ως προς το λόγο ακύρωσης. Συνεπώς, το δεδिकाσμένο, που απορρέει από τις αποφάσεις του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου, δεσμεύει τον ποινικό δικαστή, όταν η νόμιμη υπόσταση της ακυρωθείσας διοικητικής πράξης αποτελεί προδικαστικό ζήτημα στη δίκη που διεξάγεται ενώπιόν του⁴³¹.

Παράλληλα, έγινε δεκτό ότι το ν. δ. 228/1969 δεν έχει καμία απολύτως επίδραση στο κύρος της απόφασης ΣτΕ 1825/1969⁴³².

429. Εκτός αυτού υποστήριξε ότι το προβαλλόμενο δεδिकाσμένο της απόφασης ΣτΕ 1825/1969 δεν δέσμευε το ποινικό δικαστήριο, ως προς την ιδιότητα του κατηγορούμενου, αλλά μπορούσε, σύμφωνα με τα άρθρα 60, 61 και 62 Κ. Ποιν. Δικ., να εκτιμηθεί ελεύθερα με τα άλλα αποδεικτικά μέσα.

430. Στην εξεταζόμενη απόφαση αναφέρεται ότι η μη άσκηση των καθηκόντων του εισαγγελικού λειτουργού από τον εφεσείοντα οφειλόταν στην άρνηση της διοίκησης να αποδεχθεί τις προσφερόμενες απ'αυτόν υπηρεσίες.

431. Στο σημείο αυτό η απόφαση παραπέμπει στην εισηγητική έκθεση του ν. 5468/1932, καθώς και στο άρθρο του Θ. Τσάτσου, «Περί του εκ των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας δεδिकाσμένου», ΘΕΜΙΣ τόμ. ΜΗ', σελ. 897 επ. Τέλος, αναφέρει και τις αποφάσεις του Αρείου Πάγου 416/1955, 541/1956, 663/1961, 252/1966, 641/1968 και 151/1970.

3. Η απόφαση του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Χανίων ήταν θαρραλέα και απροσδόκητη, ίσως, απάντηση στις μεθοδεύσεις του καθεστώτος για τη μη εφαρμογή των αποφάσεων ΣτΕ 1811/1831/1969. Στο σκεπτικό της γίνεται μάλιστα ευθέως αναφορά στις διατάξεις του «Συντάγματος» 1968, για να αποκαλυφθεί έτσι ο τρόπος με τον οποίο οι κρατούντες αντιμετώπισαν την ακύρωση των πράξεων απόλυσης, παραβιάζοντας ακόμη και τη «συνταγματική τάξη» που είχαν οι ίδιοι επιβάλει. Εκτός όμως από τις ορθές θέσεις σχετικά με την παραβίαση βασικών συνταγματικών αρχών και διατάξεων, διατυπώνονται ενδιαφέρουσες σκέψεις για το περιεχόμενο και το σκοπό των ρυθμίσεων του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, σχετικά με την ειδική δωσιδικία, καθώς και την ισχύ του ν. δ. 228/1969. Η προσπάθεια του δικαστηρίου ήταν προφανής: εν πρώτοις, να οριοθετήσει επακριβώς και να επιλύσει τα προβλήματα που ανέκυψαν λόγω της μη συμμόρφωσης της διοίκησης στις ακυρωτικές αποφάσεις. Η διάκριση μεταξύ *αφυπηρετήσαντος δικαστικού* – που δεν εμπίπτει στην ειδική δωσιδικία – και *εν ενεργεία δικαστικού*, που δεν κατέχει οργανική θέση και δεν ασκεί τα καθήκοντά του, αλλά εξακολουθεί να υπάγεται στην ειδική δωσιδικία, θεμελιώθηκε ορθά και πειστικά. Ακολούθως, έκρινε το ν. δ. 228/1969 στο πλαίσιο του «Συντάγματος» του 1968, αλλά και με βάση τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, για το παραδεκτό της άσκησης αιτήσεως ακυρώσεως.

II. Οι αποφάσεις Α. Π. 489 και 496/1970: επικύρωση των επιλογών του καθεστώτος

1. Μετά τη δημοσίευση της απόφασης 2566/1970 του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Χανίων, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Π. Θεράπος, καθώς και ο εισαγγελέας Πλημμελειοδικών Χανίων, άσκησαν αιτήσεις αναίρεσεως⁴³³. Το ζήτημα παραπέμφθηκε, λοιπόν,

432. Η απόφαση, ακολουθώντας την επικρατούσα άποψη του Συμβουλίου της Επικρατείας, δέχτηκε ορθά ότι η απαγόρευση ασκήσεως αιτήσεως ακυρώσεως είχε σχετικό χαρακτήρα και συνεπώς δεν μπορούσε να αποκλείσει τον έλεγχο νομιμότητας των όρων που διέγραφε η Συντακτική Πράξη.

433. Σύμφωνα με το άρθρο 505 παρ. 1 εδάφ. δ' Κ. Ποιν. Δ., αναίρεση μπορεί να ζητήσει «ο εισαγγελέας των πλημμελειοδικών, των αποφάσεων του παρ'ω

στην ολομέλεια του Αρείου Πάγου, που κλήθηκε έτσι να κρίνει αν ο Γ. Ξενάκης απολάμβανε ειδικής δωσιδικίας, σύμφωνα με το άρθρο 112 Κ. Ποιν. Δικ.

Πριν ακόμη αρχίσει η συζήτηση, ο αναιρεσίβλητος ζήτησε να εξαιρεθούν, με βάση το άρθρο 15 Κ. Ποιν. Δικ.⁴³⁴, δύο αντιπρόεδροι, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, καθώς και πέντε αρεοπαγίτες⁴³⁵. Η θεμελίωση των αιτήσεων εξαιρέσεως βασίστηκε στο ότι η υπό κρίση υπόθεση αφορούσε τη νομική υπόσταση της απόφασης ΣτΕ 1825/1969, που ακύρωσε την απόλυση του αναιρεσίβλητου. Αν ο 'Αρειος Πάγος την έκρινε νομικά υπαρκτή, θα έπρεπε ταυτόχρονα να αναγνωρισθούν και οι άλλες είκοσι ακυρωτικές αποφάσεις. Κατά συνέπεια, οι απολυθέντες έπρεπε να επανέλθουν *αυτοδίκαια* και αναδρομικά στην υπηρεσία, ενώ παράλληλα η διοίκηση όφειλε να ανακαλέσει όσες διοικητικές πράξεις είχαν εκδοθεί, έχοντας ως προϋπόθεση τη νομιμότητα των απολύσεων. Στην κατηγορία των υπό ανάκληση διοικητικών πράξεων εντάσσονταν και οι σχετικές με προαγωγές των μελών του Ανωτάτου Ακυρωτικού, που συμμετείχαν στην εκδίκαση της υπόθεσης⁴³⁶.

Με την απόφαση Α. Π. 489/1970, οι αιτήσεις εξαιρέσεως απορρίφθηκαν διότι οι δικαστές «εδήλωσαν εγγράφως ότι δεν έχουνσι λόγον τινα εξαιρέσεως, αφ'ετέρου δε ουδείς τούτων εδήλωσεν, ότι υφίστανται σοβαροί λόγοι ευπρεπείας, επιβάλλοντες την αποχήν αυτών από της ασκήσεως των καθηκόντων των». Το Δικαστήριο δέχθηκε, επίσης, ότι όσα υποστηρίζονταν στις αιτήσεις εξαιρέσεως «δεν είναι

διατελεί δικαστηρίου και των μονομελών πλημμελειοδικείων και των πταισματοδικείων της περιφέρειας του .. . ». Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 505 παρ. 2 Κ. Ποιν. Δ., αναίρεση της απόφασης μπορεί να ζητήσει και ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου.

434. Παράλληλα εκφράστηκε η ευχή να απόσχουν οι δικαστικοί, για τους οποίους ζητήθηκε η εξαίρεση, με βάση το άρθρο 23 παρ. 3 Κ. Ποιν. Δ., επικαλούμενοι σοβαρούς λόγους ευπρεπείας.

435. Η διαδικασία για την εξαίρεση των δικαστών και των ανακριτικών υπαλλήλων ρυθμίζεται στα άρθρα 16-22 Κ. Ποιν. Δ.

436. Για τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Π. Θεράπο προβλήθηκε και πρόσθετος λόγος εξαίρεσης, που σχετιζόταν με την από 11-10-1970 αίτηση ακύρωσεως, η οποία είχε ασκηθεί από τον Δ. Μαργέλλο κατά του κύρους της προαγωγής του και απορρίφθηκε ως απαράδεκτη με την απόφαση ΣτΕ 2478/1972.

ικανά, αντικειμενικώς κρινόμενα, να δικαιολογήσωσιν εμφανώς δυσπιστίαν επί το αμερόληπτον των καθ'ων η αίτησις εξαιρέσεως». Με άλλα λόγια, ο Άρειος Πάγος εξέλαβε ότι τόσο οι προαγωγές για την πλήρωση των θέσεων των απολυθέντων, όσο και αυτές που είχαν διενεργηθεί μεταγενέστερα, χωρίς τη συμμετοχή των τελευταίων, δεν αποτελούσαν γεγονότα, τα οποία θα μπορούσαν να επηρεάσουν την κρίση των μελών του που ευνοήθηκαν από τις παραπάνω μεταβολές (!)⁴³⁷.

2. Το κύριο ζήτημα, που απασχόλησε την εισαγγελική αγόρευση και την απόφαση Α. Π. 496/1970, ήταν εάν, σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 3 της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968, είχε εξαιρεθεί από τη δικαιοδοσία του Συμβουλίου της Επικρατείας η εκδίκαση των αιτήσεων ακυρώσεως των απολυθέντων δικαστών⁴³⁸. Ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Π. Θεράπος υποστήριξε, ότι με βάση τη σχετική διάταξη της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968 «απεκλείσθη εις το Συμβούλιον της Επικρατείας πάσα οδός προς έρευναν αιτήσεως ακυρώσεως ή προσφυγής κατά τοιαύτης πράξεως απολύσεως». Ακολούθως, αντέκρουσε την άποψη, σύμφωνα με την οποία η απαγόρευση της άσκησης αιτήσεως ακυρώσεως έχει ως προϋπόθεση πράξη απόλυσης, που να έχει εκδοθεί στα πλαίσια των διαγραφομένων όρων, των τασσομένων ορίων αρμοδιότητας και των χρονικών περιορισμών της Συντακτικής Πράξης. Τόνισε, δηλαδή, ότι οι απολυθέντες στερούνταν *έννομης προστασίας*, διότι ο αποκλεισμός οποιουδήποτε ενδίκου μέσου ήταν σαφής, απόλυτος και ευθύς⁴³⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι

437. Όπως ορθά παρατηρεί ο Δ. Μαργέλλος «Είναι όμως ποτέ δυνατόν να εμπνέη εμπιστοσύνην διά την αμεροληψίαν του ο δικαστής, όταν η απόφασίς του επί συγκεκριμένης διαφοράς φανερώνει εν ταυτώ σαφέστατα, αν παραδέχεται ή αρνείται το έννομον της θέσεως ή της υπηρεσιακής αυτού καταστάσεως; Συγχωρείται εις τον λειτουργόν της Θέμιδος, να ανεχθή, έστω και επ'ελάχιστον, την συνέχισιν της παρανομίας, ήτις τον ευνοεί, αφ'ης η ύπαρξις αυτής ανεγνωρίσθη υπό του ιδίου και μάλιστα διά της ψήφου του επί άλλης τινός υποθέσεως;» (ό.π. [σημ. 119], σελ. 223 επ.).

438. Η εισαγγελική αγόρευση του Π. Θεράπου και η απόφαση Α. Π. 496/1970 έχουν δημοσιευτεί στο ΝοΒ (1971), σελ. 82 επ.

439. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε: «Σαφέστερος απόλυτος αποκλεισμός εκδικάσεως υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας αιτήσεως ακυρώσεως από τον της ανωτέρω διατάξεως της παρ. 3 δεν δύναται να υπάρξη ... Εκτός του ότι, καθ'ημάς γενικώς, δυσχερώς δύναται να νοηθή η άποψις ότι, επί απολύτου, σαφούς και

στο ερώτημα που ο ίδιος έθεσε «τι θα γίνη εάν δεν τηρούνται αι τασσόμεναι υπό της ΚΔ'/1968 συντ. πρ. προϋποθέσεις;», απάντησε ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας δεν μπορεί να ασχοληθεί με τέτοια ζητήματα και κατέληξε υπογραμμίζοντας: «Θα γίνη ... ό,τι θα εγίνετο εάν δεν υφίστατο το ΣτΕ και ό,τι γίνεται εις τας περιπτώσεις καθ'ας δεν δύναται να ζητηθή έννομος προστασία διά προσφυγής εις τούτο»(!).

Η ολομέλεια του Αρείου Πάγου έκρινε στην απόφαση 496/1970 ότι ο συντακτικός νομοθέτης, με τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968, θέλησε η απόλυση των δικαστικών να συντελείται κατά την *ανέλεγκτη κρίση* του υπουργικού συμβουλίου, στο οποίο και *μόνο* ανέθετε την έρευνα για τη συνδρομή των προϋποθέσεων της απόλυσης, αποκλείοντας ταυτόχρονα ρητά την δικαιοδοσία του Συμβουλίου της Επικρατείας⁴⁴⁰. Για να τεκμηριώσει μάλιστα τη θέση αυτή θεώρησε ότι η Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968 έχει σαφώς ισχύ «ως εκδοθείσα υπό Κυβερνήσεως προερχομένης εξ επαναστάσεως, ήτις επικρατήσασα εδημιούργησε δίκαιον και κυρωθείσα διά του επακολουθήσαντος και ισχύοντος ήδη Συντάγματος (άρθρο 136 παρ. 2)»⁴⁴¹.

ευθέος αποκλεισμού ασκήσεως ενδίκου μέσου, αφαιρέσεως δηλ. της απαιτουμένης διά την είσοδον εις την έρευναν της υποθέσεως, κλειδός, ασκηθέντος του αποκλεισμένου ενδίκου μέσου, είναι δυνατόν να εισέλθη, άνευ βεβαίως κλειδός, το προς ό απευθύνεται το απαγορευθέν ένδικον μέσον δικαστήριον, εις έρευναν ζητημάτων της υποθέσεως και ακολούθως να κρίνη ότι έχει εις χείρας του την ανωτέρω, ουδέποτε παρασχεθείσαν τούτω κλείδα».

440. Ο Γ. Αγγελίδης παρατηρεί σχετικά: «κατά την πρώτην συναφώς εκδοθείσαν και σταθερώς άνευ ουδεμιάς, επί τριακονταετίαν και πλέον, αποκλίσεως ακολουθηθείσαν απόφασιν (ΣτΕ 757/1935) η αληθής έννοια της απαγορευτικής διατάξεως είναι ότι η εφαρμογή της νομικήν προϋπόθεσιν έχει απόφασιν λαμβανομένην εντός των τεθέντων τη διοικήσει ορίων αρμοδιότητος και προθεσμιών, διότι άλλως, εστερημένη των νομικών προϋποθέσεων και αντιτιθεμένη τω νόμω, είναι άκυρος» (Νομικά σχεδιάσματα Α' (1976), σελ. 196 επ.). Για τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας στο εξεταζόμενο ζήτημα βλ. Πορίσματα νομολογίας του Συμβουλίου Επικρατείας 1929-1959 (1961), σελ. 41. Πρβλ., επίσης, Π. Παραρά, ό.π. σημ. (σελ. 169).

441. Ο Άρειος Πάγος είχε αποδεχθεί τον «επαναστατικό» χαρακτήρα του καθεστώτος της 21ης Απριλίου σε πολλές αποφάσεις, μεταξύ των οποίων οι πιο χαρακτηριστικές είναι οι 512/1968 και 753/1973, που επικύρωσαν το αποτέλεσμα των δύο δημοψηφισμάτων.

Ο Άρειος Πάγος αποφάνθηκε, λοιπόν, ότι η ακυρωτική απόφαση ΣτΕ 1825/1969 ήταν ανίσχυρη, διότι εκδόθηκε χωρίς να υπάρχει δικαιοδοσία του δικαστηρίου. Για το λόγο αυτό η πράξη απόλυσης παρέμεινε ισχυρή⁴⁴² και συνεπώς ο αναιρεσίβλητος δεν είχε την ιδιότητα του εν ενεργεία δικαστικού και δεν ενέπιπτε στην ειδική δωσιδικία, όπως αυτή ρυθμίζεται από τον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας. Έτσι, η υπόθεση παραπέμφθηκε για να εκδικασθεί στο Μονομελές Πλημμελειοδικείο, σύμφωνα με το άρθρο 519 Κ. Ποιν. Δικ.⁴⁴³.

3. Ο Άρειος Πάγος, με την απόφαση 496/1970, δέχθηκε εξάλλου, ότι το απαράδεκτο της αιτήσεως ακυρώσεως, που θεσπίστηκε με την παρ. 3 του άρθρου 1 της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968, ήταν *απόλυτο*. Με τη θέσπισή του, δηλαδή, αφαιρέθηκε κάθε δυνατότητα από το Συμβούλιο της Επικρατείας να ασκήσει έλεγχο νομιμότητας στις πράξεις απόλυσης. Η κρίση του υπουργικού συμβουλίου – το οποίο είχε την ευχέρεια να απολύει δικαστικούς, ακόμη και *χωρίς να τηρεί* τους όρους και τις προϋποθέσεις που προβλέπονταν στο συντακτικό νομοθέτημα – δεν μπορούσε, κατά την άποψη αυτή, να τεθεί υπό τον ακυρωτικό ή γενικότερα το δικαστικό έλεγχο. Η υιοθέτησή της οδηγούσε στην πλήρη υπέρβαση της νομιμότητας και της αρχής του κράτους δικαίου⁴⁴⁴. Όπως είναι όμως γνωστό, η νομολογία του Συμ-

442. Στο σημείο αυτό ο Άρειος Πάγος επικαλέσθηκε το ν. δ. 228/1969 που δημοσιεύθηκε λίγες ημέρες μετά τις ακυρωτικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας «προς πλήρωσιν υφισταμένου κενού». Όπως είναι όμως γνωστό, τα κενά στη δικονομία του Συμβουλίου της Επικρατείας καλύπτονται με αναλογική εφαρμογή του Κ. Πολ. Δικ., συνεπώς οι αποφάσεις του δεν είναι δυνατόν να καταργηθούν με νόμο και μάλιστα αναδρομικά, με το πρόσχημα της νομοθετικής κάλυψης (ανύπαρκτου κενού).

443. Σύμφωνα με το εν λόγω άρθρο, ο Άρειος Πάγος «παραπέμπει έπειτα την δίκη προς νέαν συζήτησιν εις ομοειδές και ισοβάθμιον δικαστήριον, άλλο παρ'εκείνο του οποίου ανηρέθη η απόφασις ή εις αυτό τούτο, εάν είναι εφικτή η σύνθεσις αυτού εξ άλλων δικαστών εκτός των προτέρων δικασάντων».

444. Σωστά επισημάνθηκε, ότι η υιοθέτηση της άποψης αυτής θα είχε ως αποτέλεσμα η διοίκηση: «α) να εφαρμόζη την εν λόγω συντακτικήν πράξιν εσαεί και β) να προβαίνει ελευθέρως, επί τη απλή επικλήσει του νομοθετήματος τούτου, εις την απόλυσιν παντός δικαστικού ή άλλου δημοσίου υπαλλήλου και υπηρέτου, των ανηκόντων εις το προσωπικόν Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου, οιοδήποτε μισθωτού, μέλους τινός διοικήσεως ή εκπροσώπου εταιρίας ή σωματείου, ενός κληρικού ή αιρετού οργάνου κ. λπ. » (Δ. Μαργέλλος, ό.π. [σημ. 119], σελ.

βουλίου της Επικρατείας είχε, ήδη από το 1935, αποδεχτεί ότι το απαράδεκτο της αιτήσεως ακυρώσεως είναι *σχετικό*⁴⁴⁵. Τούτο σημαίνει, πρακτικά, ότι η απαγόρευση δεν μπορούσε να οδηγήσει στον πλήρη αποκλεισμό της αιτήσεως ακυρώσεως, αλλά μόνο στον περιορισμό των λόγων που ήταν δυνατόν να προβληθούν. Ο ακυρωτικός δικαστής είχε, κατά συνέπεια, την εξουσία να ερευνήσει, αν η προσβαλλόμενη πράξη εκδόθηκε σύμφωνα με τους όρους της Συντακτικής Πράξης. Αν διαπίστωνε παράβασή τους μπορούσε να την ακυρώσει, ενώ αν, αντίθετα, γινόταν επίκληση κανόνα δικαίου εκτός της Συντακτικής Πράξης ο λόγος αυτός απορριπτόταν. Ο πάγιος αυτός νομολογιακός κανόνας *μετρίαζε* τα δυσμενή αποτελέσματα, που συνεπαγόταν για τον πολίτη η απαγόρευση της αιτήσεως ακυρώσεως και, ταυτόχρονα, ευθυγραμμίζοταν με την *αρχή της νομιμότητας* και του *κράτους δικαίου*⁴⁴⁶. Με τη λύση αυτή δεν επερχόταν απόλυτος αποκλεισμός της έννομης προστασίας και, παράλληλα, η κρίση του αποφασίζοντος κάθε φορά οργάνου ελεγχόταν ως προς την τήρηση των όρων που είχε προηγουμένως θέσει ο συντακτικός νομοθέτης.

232).

445. Την «φιλοσοφία» της νομολογίας του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου συνοψίζει εύστοχα ο Γ. Αγγελίδης, τονίζοντας ότι οι συντακτικές πράξεις ιδρύουν προσωρινό, εξαιρετικό και μεταβατικό δίκαιο και δεν αντικαθιστούν το Σύνταγμα, αλλά λειτουργούν παράλληλα με αυτό. Οι πράξεις που εκδίδονται κατ'εφαρμογή τους δεν διαφέρουν από όσες παράγονται με συνήθη διαδικασία και όπως όλες οι πράξεις των διοικητικών αρχών υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο. Με την έκδοση συντακτικών πράξεων επιδιώκεται η πραγματοποίηση εξαιρετικών σκοπών, μέσα σε αποκλειστική προθεσμία και με ιδιαίτερα όργανα που δεν υπόκεινται στον έλεγχο νομιμότητας, σύμφωνα με τους ορισμούς της κοινής νομοθεσίας. Συνεπώς, πράξεις που εκδίδονται καθ' υπέρβαση της αρμοδιότητας οργάνου ή καθ' υπέρβαση προθεσμίας ή κατά παράβαση τεθέντος όρου δεν καλύπτονται από το απαράδεκτο (ό.π. σημ. 440, σελ. 198).

446. Όπως σωστά σημειώνει ο Π. Παραράς «τοιαύτης φύσεως νομικά εμπόδια, οξέως ερχόμενα εις αντίθεσιν προς την έννοιαν Κράτους Δικαίου και την αρχήν της νομιμότητος, ήτοι την υποταγήν της Διοικήσεως εις τον νόμον, και τεθέντα προεχόντως διά να καλύψουν αυθαιρεσίας των κυβερνώντων, συνήντησε, κατά την ενάσκησιν της ακυρωτικής του εξουσίας, ήδη από τα πρώτα βήματά του το ΣτΕ ... » (ό.π. σημ. 169, σελ. 8). Για την αρχή της νομιμότητας γενικά πρβλ. Μ. Δένδια, Διοικητικόν Δίκαιον, τόμ. α' (1964), σελ. 73, επ., Μ. Στασινόπουλου, ό.π. (σημ. 387), σελ. 23 επ.

Η θέση που επικράτησε στον Άρειο Πάγο και καταγράφηκε στην απόφαση 496/1970 ήταν *καταφανώς αντίθετη* με όσα είχε πάγια νομολογήσει το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο της χώρας και συρρίκνωνε δραστικά το δικαίωμα της έννομης προστασίας⁴⁴⁷. Παρείχε δε τη δυνατότητα στην εκτελεστική λειτουργία να αυθαιρετεί, παραβιάζοντας και τους στοιχειοδέστερους ακόμη κανόνες της αρχής του κράτους δικαίου. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό, ότι το σκεπτικό της απόφασης στερείται ουσιαστικής αιτιολογίας, αφού η υιοθέτηση της περί απολύτου απαραδέκτου απόψης γίνεται χωρίς παράθεση επιχειρημάτων, που θα έπειθαν ίσως εν μέρει για την ορθότητα της λύσης, η οποία τελικά προκρίθηκε.

III. Οι μεταβολές στον Άρειο Πάγο μετά την έκδοση των αποφάσεων 489 και 496/1970

1. Για να κατανοηθούν πλήρως οι επιλογές του καθεστώτος στην κορυφή του Αρείου Πάγου, μετά τις αποφάσεις 489 και 496/1970 έως την αποκατάσταση της δημοκρατίας, επιβάλλεται να γίνουν πρώτα ορισμένες επισημάνσεις για τις προαγωγές στο ανώτατο αυτό δικαστήριο μετά τη δημοσίευση των αποφάσεων ΣτΕ 1811/1831/1969, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τη σύνθεση του δικαστηρίου που εκδίκασε την υπόθεση Γ. Ξενάκη. Την 17η Ιανουαρίου 1970 προήχθη σε αντιπρόεδρο του Ανωτάτου Ακυρωτικού ο αρεοπαγίτης Λ. Κανελλάκος. Για να προαχθεί παραλείφθηκαν έξι αρχαιότεροι του δικαστικοί λειτουργοί⁴⁴⁸. Εξάλλου, μετά την αποχώρηση λόγω ορίου ηλικίας του Κ. Θανόπουλου προήχθη – με παράλειψη πολλών αρχαιότερων

447. Ο Ευστ. Μπλέτσας, ο οποίος συμμετείχε στην ολομέλεια του Αρείου Πάγου, που εξέδωσε την απόφαση 496/1970 και μειοψήφησε, σημειώνει χαρακτηριστικά: «δεν προτίθεμαι ενταύθα να υπερασπισθώ την απόφασιν αυτήν, την ευθύνην της οποίας δεν έχω, ως γνωρίζουν από της εκδόσεώς της πάντες οι κατ'αυτῆς καταφερθέντες νομικοί». Στη συνέχεια παραθέτει την εξεταζόμενη απόφαση και τα Πρακτικά της σύσκεψης της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, για την απόφαση 503/1969, με σκοπό «την συναγωγήν συμπερασμάτων, επί του δεδικαιολογημένου της κατά των εκδοσάντων την απόφασιν μελών του Αρείου Πάγου κραυγῆς και της αξιωθείσης αποβολῆς αὐτῶν εκ του Σώματος των δικαστῶν...» (ό.π. [σημ. 383], σελ. 113).

448. Συγκεκριμένα, παραλείφθηκαν οι Στ. Σταυρόπουλος, Κ. Κλαμαρής, Κ. Ψιλόπουλος, Δ. Κοκύρης, Π. Δαλιάνης και Κ. Παυλίδης.

μελών του Αρείου Πάγου – σε εισαγγελία του Αρείου Πάγου ο αντεισαγγελέας Π. Θεράπος, ύστερα από αλληπάλληλες μεταβολές του τότε ισχύοντος νομοθετικού καθεστώτος, με σκοπό την ακώλυτη προώθησή του στην κρίσιμη αυτή θέση⁴⁴⁹. Και οι δύο προαγωγές έπασχαν, πάντως, από νομική άποψη, διότι δεν κρίθηκαν για την κατάληψη των εν λόγω θέσεων και οι απολυθέντες, οι οποίοι δεν είχαν επανέλθει στην υπηρεσία εξαιτίας της στάσης που είχε επιδείξει η διοίκηση. Πριν από τη συζήτηση της υπόθεσης Γ. Ξενάκη είχαν διενεργηθεί προαγωγές τεσσάρων ακόμη αρεοπαγιτών για να καλυφθούν οι κενές θέσεις, που είχαν στο μεταξύ δημιουργηθεί στον Άρειο Πάγο⁴⁵⁰.

Στη σύνθεση του Δικαστηρίου για την απόφαση 489/1970 συμμετείχαν δώδεκα αρεοπαγίτες, μεταξύ των οποίων περιλαμβανόταν ο Δ. Κοκύρης, ως προεδρεύων και εισηγητής, καθώς και ο Ν. Οικονόμου ως «εισαγγελεύων» αρεοπαγίτης⁴⁵¹. Μετά την απόρριψη των αιτήσεων εξαιρέσεως στη σύνθεση του Δικαστηρίου, για την εκδίκαση τώρα των αιτήσεων αναιρέσεως, συμμετείχαν δεκαεννέα αρεοπαγίτες και ο εισαγγελέας Π. Θεράπος⁴⁵². Εξάλλου, απείχαν εννέα μέλη του, μεταξύ των οποίων και ο πρόεδρος Αθ. Γεωργίου⁴⁵³.

449. Εν πρώτοις, δημοσιεύθηκε το ν. δ. 554/1970 με τις ρυθμίσεις του οποίου μειώθηκαν τα απαιτούμενα προσόντα για την προαγωγή αντεισαγγελέα στη θέση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ενώ ταυτόχρονα αποκλείστηκαν οι κατέχοντες το βαθμό του αρεοπαγίτη. Με τον τρόπο αυτό ευνοήθηκε ο Π. Θεράπος, αντεισαγγελέας τότε του Αρείου Πάγου με τριετή μόνο υπηρεσία, και περιορίστηκε αισθητά ο κύκλος όσων είχαν τα τυπικά προσόντα. Στη συνέχεια, εκδόθηκε το ν. δ. 603/1970, που επανέφερε στην κατηγορία των υποψηφίων τους αρεοπαγίτες, αλλά εξακολουθούσε να ευνοεί τον Π. Θεράπο, διότι προέβλεπε μειωμένα προσόντα για τους υποψήφιους αντεισαγγελείς σε σχέση με την προηγούμενη νομοθεσία.

450. Συγκεκριμένα, την 6η Οκτωβρίου 1970 προήχθησαν σε αρεοπαγίτες οι Ι. Μαρινάκος, Χ. Καπετανάκος, Ν. Οικονόμου και Γ. Καλογερόπουλος.

451. Συμμετείχαν, επίσης, μεταξύ των άλλων ο Δ. Σιδέρης, ο Π. Πατής και ο Ευστ. Μπλέτσας, που μειοψήφησαν στην απόφαση Α. Π. 496/1970. Ο Δ. Σιδέρης είχε προαχθεί σε αρεοπαγίτη την 1η Ιουνίου 1967 και ο Π. Πατής την 13η Οκτωβρίου 1967, δηλαδή αρκετούς μήνες πριν από την επέμβαση του δικτατορικού καθεστώτος στην τακτική δικαιοσύνη. Εξάλλου, ο Ευστ. Μπλέτσας είχε προαχθεί μετά την εκκαθάριση – την 27η Ιουνίου 1968 – αλλά η προαγωγή του ήταν δρομολογημένη.

2. Οι πρώτες μεταβολές στο προεδρείο του Αρείου Πάγου μετά την έκδοση των σχολιαζομένων αποφάσεων του Ανωτάτου Ακυρωτικού πραγματοποιήθηκαν στα τέλη του 1970. Συγκεκριμένα, την 7η Δεκεμβρίου 1970 αφυπηρέτησε, λόγω ορίου ηλικίας, ο πρόεδρος Αθ. Γεωργίου⁴⁵⁴ και την 31η Δεκεμβρίου κενώθηκε και η τρίτη θέση αντιπροέδρου μετά την παραίτηση του Ν. Ηλιόπουλου. Στη θέση του προέδρου προήχθη την 28η Δεκεμβρίου 1970⁴⁵⁵ ο αντιπρόεδρος Β. Πατσουράκος, ο οποίος είχε προεδρεύσει του Δικαστηρίου στην υπόθεση Γ. Ξενάκη. Εξάλλου, την 15η Ιανουαρίου 1971 η δικτατορική κυβέρνηση πλήρωσε τις δύο θέσεις αντιπροέδρων, προάγοντας τους Δ. Κοκύρη και Κ. Παυλίδη⁴⁵⁶, οι οποίοι είχαν ενεργή συμμετοχή στην έκδοση των αποφάσεων Α. Π. 489 και 496/1970 που ευθυγραμμίζονταν με τις επιλογές του καθεστώτος⁴⁵⁷.

452. Μεταξύ των αρεοπαγιτών αυτών επισημαίνεται ιδίως η συμμετοχή των Δ. Χατζόπουλου, Χ. Κομοτούρου, Δ. Μητράκου, Γ. Καραμάνου και Ηλ. Τριανταφύλλου. Όπως είναι ήδη γνωστό, οι προαγωγές των Δ. Χατζόπουλου, Χρ. Καθάριου έγιναν εξαιτίας των απολύσεων, ενώ και οι προαγωγές των Γ. Καραμάνου και Ηλ. Τριανταφύλλου – που είχαν διενεργηθεί την 28η Δεκεμβρίου 1969 – έπασχαν ως προς το κύρος τους μετά τις ακυρωτικές αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969. Συμμετείχαν ακόμη οι αντιπρόεδροι Β. Πατσουράκος και Α. Κανελλάκος και οι αρεοπαγίτες Κ. Παυλίδης και Κ. Χουρδάκης (εισηγητής).

453. Απείχαν, επίσης, ο αντιπρόεδρος Ν. Ηλιόπουλος και οι αρεοπαγίτες Κ. Ζαχαρίας, Κ. Μαρμαράς, Σπ. Γάγγας και Ι. Γεωργακόπουλος.

454. ΕτΚ Γ', φ. 436 της 18ης Δεκεμβρίου 1970.

455. ΕτΚ Γ', φ. 1 της 2ας Ιανουαρίου 1971.

456. Όπως σωστά έχει επισημανθεί, οι Δ. Κοκύρης, Κ. Παυλίδης και Α. Κανελλάκος «κατέλαβαν τα ανωτέρω αξιώματα ελέω «χειρουργικής επεμβάσεως» Καλαμποκιά και μιας καινοτρόπου θεωρίας, καθ' ην αι αποφάσεις του ΣτΕ, αι κηρύξασαι τας απολύσεις ημών ακύρους, ετύγχανον νομικώς ανύπαρκτοι (Δ. Μαργέλλος, ό.π. [σημ. 119], σελ. 272). Κατά της προαγωγής του Α. Κανελλάκου ασκήθηκε η από 22-9-1973 αίτηση ακυρώσεως από δικηγόρο. Με την απόφαση Ολομ. ΣτΕ 1446/75 η δίκη κηρύχθηκε καταργημένη, διότι η προαγωγή του είχε στο μεταξύ ανακληθεί δυνάμει της Συντακτικής Πράξης της 5-9-1974.

457. Ο Δ. Κοκύρης είχε προαχθεί σε αρεοπαγίτη την 1η Ιουνίου 1963, ήταν κατά δύο θέσεις νεότερος του Β. Πατσουράκου και είχε συμμετάσχει στην εκδίκαση της υπόθεσης Γ. Ξενάκη. Υπήρξε μάλιστα προεδρεύων και ταυτόχρονα εισηγητής στην απόφαση Α. Π. 489/1970. Για να προαχθεί παραλείφθηκε ο Στ. Σταυρόπουλος που δεν μετείχε στις δυο κρίσιμες αποφάσεις. Ο Κ. Παυλίδης ήταν κατά μία θέση νεότερος του Δ. Κοκύρη και είχε προαχθεί σε αρεοπαγίτη την 22α

Ο Δ. Κοκύρης αποχώρησε λόγω ορίου ηλικίας την 5η Ιουλίου 1972 και τη θέση του κατέλαβε ο Κ. Χουρδάκης, εισηγητής στην απόφαση Α. Π. 496/1970. Παρέμεινε στην υπηρεσία έως την 14η Ιουλίου 1973, χρόνο κατά τον οποίο συμπλήρωσε το όριο ηλικίας, όπως άλλωστε και ο πρόεδρος Β. Πατσουράκος. Το υπουργικό συμβούλιο έπρεπε έτσι να πληρώσει δύο κενές θέσεις στο προεδρείο του Αρείου Πάγου. Τον Σεπτέμβριο του 1973 προήγαγε σε πρόεδρο τον αντιπρόεδρο Α. Κανελλάκο και σε αντιπροέδρους τους αρεοπαγίτες Κ. Ζαχαρή και Κ. Μαρμαρά⁴⁵⁸. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο Α. Κανελλάκος μετείχε στη σύνθεση του Δικαστηρίου που εξέδωσε τις αποφάσεις Α. Π. 489 και 496/1970, υποστηρίζοντας την άποψη που εξυπηρετούσε τους κρατούντες, ενώ αντίθετα οι δύο προαχθέντες αντιπρόεδροι είχαν απόσχει και θεωρούνταν υποστηρικτές της ορθότερης, για το κύρος των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας, θέσης.

3. Η στάση, λοιπόν, που τήρησαν οι αρεοπαγίτες στην υπόθεση Γ. Ξενάκη αποτέλεσε βασικό κριτήριο για την προώθησή τους στο προεδρείο. Η στήριξη που πρόσφεραν στο καθεστώς τη στιγμή που κρινόταν η τύχη της εκκαθάρισης στην τακτική δικαιοσύνη, εκτιμήθηκε δεόντως κατά τη διενέργεια των προαγωγών. Η εξαίρεση στις περιπτώσεις Κ. Ζαχαρή και Κ. Μαρμαρά πρέπει να αποδοθεί στις συνθήκες που επικρατούσαν γενικότερα τον Σεπτέμβριο του 1973 και στην επιθυμία των κρατούντων να «φιλελευθεροποιήσουν» την πολιτική ζωή της χώρας, προβάλλοντας την «πολιτική-μεταβατική» λύση Μαρκεζίνη.

Υπό τα δεδομένα αυτά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η διαμόρφωση των συσχετισμών στην κορυφή του Αρείου Πάγου, κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974, δοκιμάστηκε σε δύο κρίσιμες και αλληλένδετες στιγμές: την εκκαθάριση του 1968 και τις αποφάσεις του Α-

Δεκεμβρίου 1963.

458. Ο Κ. Ζαχαρή είχε προαχθεί σε αρεοπαγίτη την 5η Οκτωβρίου 1965, ενώ ο Κ. Μαρμαράς την 16η Δεκεμβρίου 1965. Και οι δύο ήταν οι αρχαιότεροι αρεοπαγίτες κατά το χρόνο που προήχθησαν σε αντιπροέδρους. Κατά της προαγωγής του Κ. Ζαχαρή ασκήθηκε η από 22-9-1973 αίτηση ακυρώσεως από δικηγόρο. Με την απόφαση Ολομ. ΣτΕ 1447/1975 η δίκη κηρύχθηκε καταργημένη, διότι είχε στο μεταξύ εκδοθεί η Συντακτική Πράξη της 5-9-1974 και η προαγωγή του είχε ανακληθεί.

ρείου Πάγου 489 και 496/1970. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν: α) στην οριστική απομάκρυνση μελών του Αρείου Πάγου, που θεωρούνταν αντίθετα με το καθεστώς, β) στον παραμερισμό άλλων και γ) στην προώθηση στο προεδρείο του Αρείου Πάγου όσων διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην επιβολή των επιδιώξεων των κυβερνώντων. Πρέπει, τέλος, να τονισθεί ότι οι προαγωγές καθ'όλη την εξεταζόμενη περίοδο, εκτός από τον δεοντολογικά και ηθικά μεμπτό χαρακτήρα τους, ήταν και από νομική άποψη ευάλωτες, ενόψει των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969. Γι αυτό ακριβώς, το αίτημα για αποκατάσταση της νομιμότητας στην τακτική δικαιοσύνη, και ιδιαίτερα στον Άρειο Πάγο, πρόβαλε επιτακτικά μετά την μεταπολίτευση του 1974.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ⁴⁵⁹

Η μεταπολίτευση της 23ης/24ης Ιουλίου 1974 πραγματοποιήθηκε κάτω από την πίεση των τραγικών γεγονότων που διαδραματίζονταν στην Κύπρο⁴⁶⁰. Όπως είναι γνωστό, λίγες ημέρες μετά την εκδήλωση του πραξικοπήματος κατά του Προέδρου *Μακαρίου* τουρκικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στην Μεγαλόνησο και άρχισαν να προελαύνουν στο εσωτερικό της.

Η κυβέρνηση *Αδ. Ανδρουτσόπουλου*, αντιδρώντας σπασμωδικά, κήρυξε γενική επιστράτευση. Πρόκειται για την *τελευταία*, ουσιαστικά, απόφαση του καθεστώτος, που είχε αρχίσει να καταρρέει υπό

459. Με τον όρο «αποκατάσταση της νομιμότητας», που χρησιμοποιείται ευρέως στα νομοθετικά κείμενα της εποχής, υποδηλώνεται η εξαφάνιση των δυσμενών συνεπειών, που επισώρευσε στη δικαιοσύνη η διακυβέρνηση της χώρας από το δικτατορικό καθεστώς. Η αποκατάσταση της νομιμότητας υπονοεί δύο ροές: αφενός αποκατάσταση των διωχθέντων και αφετέρου πειθαρχική παραπομπή όσων δικαστικών είχαν συνεργασθεί με τους κρατούντες. Πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι στην πολιτική αντιπαράθεση της περιόδου εκείνης χρησιμοποιήθηκε και ο όρος «κάθαρση», με τον οποίο εκφραζόταν κυρίως το αίτημα για παραπομπή των συνεργασθέντων. Για τις ανάγκες της μελέτης προτιμήθηκε ο όρος «αποκατάσταση της νομιμότητας» χωρίς όμως να εγκαταλειφθεί εντελώς και ο όρος «κάθαρση», που έχει αναμφίβολα ένα συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτικό φορτίο.

460. Για το ιστορικό της μεταπολίτευσης πρβλ., ιδίως, *Φ. Βεγλερή*, ό.π. (σημ. 266), σελ. 57 επ., *Γ. Βλάχου*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος (1979), σελ. 16 επ., *Σ. Ν. Γρηγοριάδη*, ό.π. (σημ. 265), τόμ. τρίτος (1975), σελ. 259 επ., *R. Clogg*, ό.π. (σημ. 139), σελ. 291 επ., *Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, ό.π. (σημ. 84), σελ. 225 επ., *Γ. Παπαδημητρίου*, Ιστορία των πολιτευμάτων, στο έργο: Ελλάδα – Ιστορία και Πολιτισμός, έβδομος τόμος (1982), σελ. 81-82, *Π. Παραρά*, Το χρονικό επανόδου εις την δημοκρατίαν, ΤοΣ (1975), σελ. 55-62, *Δ. Θ. Τσάτσου*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 4 επ.

το βάρος των τεράστιων προβλημάτων, τα οποία είχε σωρεύσει στη χώρα. Την 22α Ιουλίου 1974 ο πρωθυπουργός και τα μέλη της κυβέρνησης εγκατέλειψαν τις θέσεις τους, χωρίς να προβούν σε καμία δήλωση και χωρίς να υποβάλουν τις παραιτήσεις τους⁴⁶¹.

Την επόμενη ημέρα συγκλήθηκε υπό τον «Πρόεδρο της Δημοκρατίας» στρατηγό *Φ. Γκυζίκη* εθνικό συμβούλιο, στο οποίο μετείχαν αφενός παλαιοί πολιτικοί και αφετέρου οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων. Μετά τη σύσκεψη ανακοινώθηκε η ανάθεση σχηματισμού κυβέρνησης στον *Κ. Καραμανλή*, ο οποίος επέστρεφε από το Παρίσι⁴⁶².

Ο διορισμός του πρωθυπουργού και των πρώτων μελών της νέας κυβέρνησης έγινε τις πρώτες πρωινές ώρες της 24ης Ιουλίου 1974, με δύο προεδρικά διατάγματα που δημοσιεύθηκαν αυθημερόν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως⁴⁶³.

461. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της τελευταίας συνεδρίασης του υπουργικού συμβουλίου από τον *Σ. Ν. Γρηγοριάδη* (ό.π. [σημ. 460], σελ. 267-268), στην οποία φάνηκε η πλήρης αδυναμία της κυβέρνησης *Αδ. Ανδρουτσόπουλου* να ανταποκριθεί στοιχειωδώς στις κρίσιμες περιστάσεις που διερχόταν η χώρα.

462. Ο *Δ. Χαραλάμπης* επισημαίνει ότι οι πολιτικοί που θα έπρεπε, κανονικά, να ηγηθούν της νέας κυβέρνησης, ήταν ο *Π. Κανελλόπουλος* και ο *Γ. Μαύρος*. Ο πρώτος ήταν ο αρχηγός της Ε. Ρ. Ε. και ο δεύτερος «φυσικός» αρχηγός της μετριοπαθούς πτέρυγας της Ε. Κ. Η λύση *Κανελλόπουλου-Μαύρου* ματαιώθηκε την τελευταία στιγμή, με την παρέμβαση του *Ε. Αβέρωφ* και των στρατιωτικών, διότι η «ταύτιση του *Π. Κανελλόπουλου* με την αστική αντιπολίτευση, αλλά και την αντίσταση στη δικτατορία, προχωρούσε πολύ πιο πέρα από την απλή επανασύνδεση των αστών πολιτικών με την τάξη που παραδοσιακά εκπροσωπούσαν..». Αντίθετα, ο *Κ. Καραμανλής* φαινόταν να εξασφάλιζε καλύτερα την μετάβαση στον κοινοβουλευτισμό και την «επανασυγκρότηση» της νομιμότητας, χωρίς την «απώλεια στρατηγικών θέσεων στον συσχετισμό δυνάμεων μέσα στο κράτος, αλλά και σ'ολόκληρο το φάσμα του συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων» (ό.π. σημ. 272, σελ. 338 επ.).

463. Ο *Φ. Βεγλερής* σημειώνει, σχετικά, ότι τόσο η διατύπωση του προοιμίου της Συντακτικής Πράξης της 1ης Αυγούστου 1974, που αναφέρεται στην ανάθεση της πρωθυπουργίας στον *Κ. Καραμανλή*, όσο και ο διορισμός του με ξεχωριστό π. δ., δημιουργούν την εντύπωση ότι η σημασία της πολιτικής μεταβολής επικεντρώνεται στο πρόσωπο του πρωθυπουργού (ό.π. [σημ. 266], σελ. 58). Η Συντακτική Πράξη της 1ης Αυγούστου 1974 αποκλήθηκε «Καταστατική» ή «Συντακτικό Θέσπισμα». Ο *Γ. Δασκαλάκης* επισημαίνει τους ειδικότερους λόγους, που τη διαφοροποιούν από τις άλλες Συντακτικές Πράξεις (Τα νέα πλαίσια 1.

Στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας, όπως αποκλήθηκε, διορίστηκαν πολιτικές προσωπικότητες αναγνωρισμένου κύρους, αντιπροσωπευτικές σημαντικού μέρους των πολιτικών δυνάμεων της χώρας⁴⁶⁴. Την 1η Αυγούστου η κυβέρνηση εξέδωσε Συντακτική Πράξη, που περιελάμβανε μεταβατικές ρυθμίσεις για την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας⁴⁶⁵. Στο προοίμιό της γίνεται ρητά λόγος για την «επισυμβάσαν μεταβολήν και την διά ταύτης ανάθεσιν της Πρωθυπουργίας εις τον Κωνσταντίνον Καραμανλή», ενώ η νομιμοποίηση της μεταβολής αποδίδεται στην καθολική και ομόφωνη συμπαράσταση του ελληνικού λαού⁴⁶⁶.

Προς συνταγματικήν ομαλότητα, εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 20ής και 21ης Νοεμβρίου 1974).

464. *Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη* τονίζει ότι, παρά το γεγονός ότι στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας δεν είχαν εκπροσώπηση όλες οι πολιτικές δυνάμεις – αντίθετα με την κυβέρνηση εθνικής ενώσεως του *Γ. Παπανδρέου* το 1944 – η αναγνώρισή της υπήρξε καθολική, όπως αποδείχθηκε από την ειρηνική αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών (ό.π. [σημ. 84], σελ. 228). Ο *Αρ. Μάνεσης* χαρακτηρίζει την κυβέρνηση *Κ. Καραμανλή* ως «ευρέως αντιπροσωπευτική» και σημειώνει, ότι η ευρεία συναίνεση «εκτεινόταν από τους στρατιωτικούς κύκλους έως την κομμουνιστική αριστερά...» (ό.π. σημ. 71, σελ. 30-31). Επίσης, ο *Δ. Θ. Τσάτσος* παρατηρεί, ότι τα μέλη της κυβέρνησης προέρχονταν από ένα ευρύ πολιτικό φάσμα. Συγκεκριμένα, συμμετείχαν τα δύο μεγάλα κόμματα της προδικτατορικής περιόδου (Ε. Ρ. Ε. και Ε. Κ.) και ορισμένες δυνάμεις του αντιδικτατορικού αγώνα, όχι όμως οι κομμουνιστές και οι σοσιαλιστές (ό.π. σημ. 378, σελ. 135-136).

465. «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητος και ρυθμίσεως θεμάτων του δημοσίου βίου μέχρι του οριστικού καθορισμού του πολιτεύματος και της καταρτίσεως νέου Συντάγματος της χώρας» (ΕτΚ Α', φ. 213 της 1ης Αυγούστου 1974). Όπως σωστά έχει τονισθεί, οι επιλογές του συντακτικού νομοθέτη εκφράζουν το συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, που επικρατεί σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Για τούτο, άλλωστε, και οι ορισμοί της εν λόγω Συντακτικής Πράξης εκφράζουν την ιστορική συγκυρία της εποχής. Για την πολιτική διάσταση στην άσκηση της συντακτικής εξουσίας πρβλ. ιδίως *Αρ. Μάνεση*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 76, του *ίδιου*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 126 επ., *Αντ. Μανιτάκη*, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τεύχ. Ι (1987), σελ. 81 επ., *Δ. Θ. Τσάτσου*, ό.π. (σημ. 3), σελ. 34 επ.

466. Το προοίμιο της εν λόγω Συντακτικής Πράξης φανερώνει τον ιδιότυπο χαρακτήρα της μετάβασης στη δημοκρατία. Όπως σωστά επισημαίνει ο *Δ. Θ. Τσάτσος*, η μεταπολίτευση «δεν έγινε με επαναστατική διαδικασία. Ήταν η αποδυνάμωση της εξουσίας της δικτατορίας, που συνοδεύτηκε από την περίπου κοινή αποδοχή μιας άλλης κυβερνητικής κορυφής» (Πολίτευμα και πολιτική

Βασική επιλογή της ήταν η εκ νέου θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1952, με εξαίρεση τις διατάξεις που καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος. Οι διατάξεις του θα μπορούσαν πάντως να προσαρμοζονται προς τις αντιμετωπιζόμενες εθνικές και πολιτικές περιστάσεις με την έκδοση Συντακτικών Πράξεων από το υπουργικό συμβούλιο, καθ' όλη την μεταβατική περίοδο έως τη σύγκληση της Βουλής⁴⁶⁷.

Εξάλλου, με τη Συντακτική Πράξη της 3ης Οκτωβρίου 1974⁴⁶⁸, με την οποία έκλεισε ο κύκλος της άσκησης συντακτικής εξουσίας εκ μέρους της κυβέρνησης εθνικής ενότητας: α) προβλέφθηκε η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για τον καθορισμό της μορφής του πολιτεύματος και β) επιχειρήθηκε η οριοθέτηση της συντακτικής εξουσίας της Βουλής, που επρόκειτο να αναδειχθεί στις επικείμενες εκλογές.

[1978], σελ. 13). Ο Αρ. Μάνεσης τονίζει, εξάλλου, ότι το γεγονός «ότι η δικτατορία δεν ανατράπηκε, κατά κυριολεξία, φαίνεται να έχει επηρεάσει καθοριστικά την εξέλιξη που επακολούθησε» (ό.π. [σημ. 71], σελ. 30). Ο τρόπος που έγινε η μεταπολίτευση και οι επιπτώσεις της στην πολιτική ζωή της χώρας σχολιάζονται, επίσης, στον τόμ. : 24 Ιουλίου 1974. Η επιστροφή στη δημοκρατία και τα προβλήματά της (1975), όπου πρβλ., ιδίως, Μ. Κουτσόγιωργα, Ο ρόλος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής στην πορεία για τη δημοκρατία, σελ. 154, Λ. Κύρκου, Ποιός θα καταβάλλει Ποιόν, σελ. 133, Γ. Α. Μαγκάκη, Ο ρόλος της αντίστασης στην κατάρρευση της δικτατορίας, σελ. 130 επ.

467. Βλ. σχετικά το άρθρο 3 της Συντακτικής Πράξης της 1ης Αυγούστου 1974. Εκτός από την αρμοδιότητα να εκδίδει Συντακτικές Πράξεις, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας διέθετε και κοινή νομοθετική αρμοδιότητα, που άσκησε με την έκδοση νομοθετικών διαταγμάτων. Ο Δ. Θ. Τσάτσος παρατηρεί ότι «η νέα εξουσία δεν κατήργησε ... in globo την προγενέστερη έννομη τάξη του δικτατορικού καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967. Απλώς, δημιούργησε τη διαδικαστική δυνατότητα να καταργούνται συγκεκριμένες πράξεις της. Παρά, λοιπόν, την αναμφίβολη συνταγματική, πολιτειακή και πολιτική τομή, που αποτέλεσε η μεταπολίτευση του 1974, παρά την άμεση μεταβολή στη μορφή του πολιτεύματος με την επαναφορά του Συντάγματος 1952, έγινε τελικά δεκτή η *συνέχεια της νομικής ζωής*. Το επιχείρημα, ότι σε αντίθετη περίπτωση θα δημιουργούνταν για τον πολίτη μια ακραία ανασφάλεια δικαίου, κενά δικαίου και σοβαρά προσκόμματα στην οργανωμένη κοινωνική συμβίωση, δεν στερείται σοβαρότητας και πειστικότητας» (ό.π. [σημ. 378], σελ. 136-137).

468. Περί προσφυγής εις την λαϊκήν ετυμηγορίαν προς ολοκλήρωσιν της δημοκρατικής νομιμότητος» (ΕτΚ Α', φ. 282 της 3ης Οκτωβρίου 1974).

Σχετικά με τη φύση της κυβέρνησης εθνικής ενότητας και την έκταση των εξουσιών της η απόφαση ΣτΕ 3700/1974 δέχεται, με εύστοχη διατύπωση, ότι η κυβέρνηση που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας «κατόπιν ομοφώνου αποφάσεως της ηγεσίας του Πολιτικού Κόσμου και των Ενόπλων Δυνάμεων . . . ήσκησεν . . . την εξουσίαν αποτελεσματικώς και αδιαφιλονικητως, υπό την καθολικήν συναίνεσιν του Λαού, προς τον σκοπόν όπως προβή εις την αντιμετώπισιν των εξωτερικών διά την Χώραν κινδύνων, ως και την ταχείαν αποκατάστασιν της δημοκρατικής συνταγματικής τάξεως . . . ». Συνεπώς, «είχεν εκ καταγωγής την εξουσίαν όπως, μέχρι της συγκλήσεως της Εθνικής Αντιπροσωπείας, θεσπίζη κανόνας δικαίου απλής ή έτι και επηυξημένης τυπικής ισχύος, περιβληθείσα ούτω πρωτογενή συντακτικήν εξουσίαν, κατ'άσκησιν της οποίας ηδύνατο να εκδίδη άνευ ουδενός νομικού περιορισμού συντακτικές πράξεις, ισοτίμους προς αλλήλας και, ως εκ τούτου, ρυθμιζούσας κυριαρχικώς το υπ'αυτών αντιμετωπιζόμενον θέμα. . . »⁴⁶⁹.

Στις γενικές βουλευτικές εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974, επικράτησε το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, με μεγάλη και άνετη πλειοψηφία⁴⁷⁰. Στη συνέχεια, και συγκεκριμένα την 8η Δεκεμβρίου 1974, διενεργήθηκε δημοψήφισμα, προκειμένου να αποφανθεί ο λαός για τη διατήρηση ή την κατάργηση του μοναρχικού θεσμού. Ο λαός αποφάνθηκε με πολύ μεγάλη πλειοψηφία υπέρ της αβασίλευτης μορφής του πολιτεύματος. Μετά τη συγκρότησή της σε σώμα, η Βουλή εξέλεξε ως προσωρινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον επίτιμο πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Μ. Στασινόπουλο και επικέντρωσε έπειτα την προσοχή της στην εκπλήρωση του συντακτικού έργου.

469. Το εν λόγω σκεπτικό επαναλαμβάνεται έπειτα σε πλήθος αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας, βλ. π. χ. 283, 1629, 2429, 3593, 3934, 3935, 3937/1975. Αξιόλογες παρατηρήσεις για την απόφαση ΣτΕ 3700/1974 διατυπώνει ο Φ. Βεγλερής (ΤοΣ 1975, σελ. 65 επ).

470. Στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974 η Νέα Δημοκρατία πήρε το 54% των ψήφων και εξασφάλισε 220 έδρες στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή (για τις παραπάνω εκλογές βλ. Α. Παντελή, ό.π. [σημ. 236], σελ. 268 και 381, Μ. Πικραμένου, ό.π. [σημ. 108], σελ. 42-44).

ΤΜΗΜΑ Α΄

Το θεσμικό πλαίσιο αυξημένης τυπικής ισχύος

Ι. Το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο για την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας στη δημόσια ζωή

Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, καθώς και η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974, έφεραν το κύριο βάρος και την ευθύνη για την *τιμωρία των πρωταιτίων* του στρατιωτικού πραξικοπήματος και για την «*κάθαρση*» *βασικών τομέων της δημόσιας ζωής* από όσους είχαν συνεργασθεί με το καθεστώς. Η επιβολή κυρώσεων εναντίον τους αφενός και η αποκατάσταση των διωχθέντων αφετέρου αποτέλεσαν, από την πρώτη στιγμή της μεταπολίτευσης, επίμονη αξίωση του λαού, που προβλήθηκε ως *conditio sine qua non*, για τη συγκρότηση της νέας δημοκρατικής πολιτείας⁴⁷¹.

471. Η «κάθαρση» προβαλλόταν ως πρωταρχικό αίτημα, τόσο από τον πνευματικό, όσο και από τον πολιτικό κόσμο της χώρας: Ο *Αρ. Μάνεσης* αναφέρει, χαρακτηριστικά, ότι «ο αγώνας για την κάθαρση είναι ταυτόχρονα αγώνας για τη *λαϊκή κυριαρχία* και την *εθνική ανεξαρτησία*, που είναι αλληλένδετες («Επταετίας τέλος», στο έργο: *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη* [1980], σελ. 538). Ο *Μ. Πλωρίτης* υπογραμμίζει την ανάγκη να υπάρξει ευρύτερα κάθαρση σε κάθε κλάδο επιστήμης, δουλειάς και τέχνης («Καθαρόν Ύδωρ»), στο έργο: *Πολιτικά 1975-1976* (1980), σελ. 24 επ.). Ο *Δ. Θ. Τσάτσος* τονίζει: «δεν είναι ούτε ποινή, ούτε εκδίκηση η κάθαρση που ζητούν οι δημοκρατικές δυνάμεις ... Η πολιτεία που πάμε να στήσουμε πρέπει – για να επιζήσει – να εκφράζει μια αρμονία μεταξύ κοινωνίας και βασικών κανόνων, που θα διέπουν τη ζωή της κοινωνίας. Αυτή η *κοινωνική αποδοχή* του νομικού εποικοδομήματος θα εξασφαλίζει την πολιτική ομαλότητα» (ό.π. [σημ. 466], σελ. 20). Για τις απόψεις που διατύπωσαν εκπρόσωποι πολιτικών κομμάτων πρβλ., ενδεικτικά, τα παρακάτω άρθρα, που δημοσιεύτηκαν στον τόμ. : 24 Ιουλίου 1974. Η επιστροφή στη δημοκρατία και τα προβλήματα της (1975). *Β. Κοντογιαννόπουλου* (Ν. Δ.), Η αναγκαιότητα της αποχοντοποίησης και η διαδικασία της τιμωρίας των ενόχων, σελ. 107 επ., *Α. Κύρκου* (Κ. Κ. Ε Εσωτ.), ό.π. (σημ. 466), σελ. 138 επ. Το ζήτημα της κάθαρσης απασχόλησε και τη λαϊκή αντιπροσωπεία, με την ευκαιρία της κατάθεσης ερωτήσεων και επερωτήσεων από βουλευτές της τότε αντιπολίτευσης. Βλ. ιδίως την ερώτηση του *Α. Κουτσόγιωργα* (ΠΑ. ΣΟ. Κ.) και την επερώτηση του *Η. Ηλιού* (Ε. Δ. Α.), που κατατέθηκαν την 9η Ιουλίου 1976 και συζητήθηκαν την 3η Μαΐου 1977 (*Βουλή των Ελλήνων*, Πρακτικά Βουλής, Ολομέλεια, Περίοδος Α΄, Σύνοδος Β΄, συνεδρ. 3ης Μαΐου 1977, σελ. 4791 επ.). Επίσης, την επερώτηση *Κ. Λουλέ*,

Προς την κατεύθυνση αυτή η κυβέρνηση εθνικής ενότητας εξέδωσε τρεις Συντακτικές Πράξεις, που ρύθμιζαν την παραπομπή των πρωταιτίων σε δίκη και καθόριζαν τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία της αποκατάστασης της νομιμότητας στα ΑΕΙ και στο δικαστικό σώμα. Ειδικότερα, την 3η Οκτωβρίου 1974 εκδόθηκε Συντακτική Πράξη⁴⁷² με την οποία αποσαφηνίστηκε η αληθινή έννοια του π. δ. 519/1974 για τη χορήγηση αμνηστίας και ορίστηκε ως αρμόδιο για τη δίκη των πραξικοπηματιών το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών. Αξίζει να τονισθεί ότι με το Δ' Ψήφισμα⁴⁷³ της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής συμπληρώθηκαν αργότερα οι ρυθμίσεις για την παραπομπή των πρωταιτίων, καθώς και όσων ετέλεσαν αξιόποινες πράξεις σχετικές με την άσκηση της εξουσίας κατά την περίοδο 1967-74. Στο προοίμιό του διακηρύσσεται πανηγυρικά: «Η δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη» και ότι το κίνημα της 21ης Απριλίου 1967 «απετέλεσε πραξικόπημα, δι' ου εσκοπείτο ο σφετερισμός της εξουσίας και των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Λαού». Προηγουμένως είχαν εκδοθεί από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας οι Συντακτικές Πράξεις της 3ης και, αντίστοιχα, της 5ης Σεπτεμβρίου 1974⁴⁷⁴, που διέγραψαν

Μ. Δαμανάκη, Κ. Κάπου, Ν. Καλούδη, Κ. Βασάλου (Κ. Κ. Ε.), που κατατέθηκε την 2α Ιουλίου 1979 και συζητήθηκε την 19η Οκτωβρίου 1979 (*Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Ολομέλεια, Περίοδος Β', Σύνοδος Γ', συνεδρ. 19ης Οκτωβρίου 1979, σελ. 230 επ.*).

472. «Περί καθορισμού αρμοδιότητος διά την εκδίκασιν πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967» (ΕτΚ Α', φ. 277 της 4ης Οκτωβρίου 1974).

473. «Περί του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» (ΕτΚ Α', φ. 6 της 19ης Ιανουαρίου 1975). Όπως σωστά έχει επισημανθεί, το Δ' Ψήφισμα αποτελεί ιστορικό κείμενο της νεότερης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, διότι επισφραγίζει την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας και καταδικάζει ρητά και απερίφραστα κάθε μορφής εκτροπή από το δημοκρατικό πολίτευμα. Εύστοχες παρατηρήσεις για το εν λόγω Ψήφισμα διατυπώνει ο Γ. Κασιμάτης (ό.π. σημ. 269, ΤοΣ [1975] σελ. 169), όπου υπογραμμίζει και ορισμένες αντιφάσεις μεταξύ των διατάξεών του. Παράλληλα, θεωρεί ότι οι διακηρύξεις του προοιμίου του έχουν δύναμη κανόνων δικαίου, η νομική σημασία των οποίων «συνίσταται στο ότι εκφράζουν με δημοκρατική διαδικασία επίσημα και τυπικά τη «γενική αναγνώριση» της μη νομιμότητος της πολιτικής εξουσίας της επταετίας».

474. «Περί αποκαταστάσεως της νομιμότητος εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά

τους όρους και τη διαδικασία του αποκαταστατικού εγχειρήματος στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και στη δικαιοσύνη.

Η αποκατάσταση της νομιμότητας στη δημόσια ζωή αποτέλεσε *σύνθεση* τριών επιμέρους αλληλένδετων επιλογών: α) παραπομπή σε δίκη μόνο των πρωταιτίων του πραξικοπήματος⁴⁷⁵, β) απομάκρυνση στενών συνεργατών του καθεστώτος από καίριες θέσεις του κρατικού μηχανισμού και παραπομπή τους στα αρμόδια πειθαρχικά όργανα και γ) αποκατάσταση των διωχθέντων. Στη συνέχεια, επιχειρείται η παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου για τη δικαιοσύνη, που δεν εξαντλείται βέβαια στη λεπτομερή καταγραφή των νομικών ρυθμίσεων, αλλά εκτείνεται και στην ανάδειξη της σημασίας των πολιτικών συνθηκών κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι οποίες επέδρασαν καθοριστικά στο περιεχόμενο των επιλογών του νομοθέτη.

II. Η συνταγματική οργάνωση της δικαιοσύνης μετά την 1η Αυγούστου 1974

1. Μετά τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1952 επαναφέρθηκαν, όπως ήταν φυσικό, και οι διατάξεις για την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης, οι οποίες περιλαμβάνονταν, βασικά, στα κεφάλαια «Περί Διοικητικής Δικαιοσύνης» και «Περί Δικαστικής Εξουσίας»⁴⁷⁶.

Την 7η Αυγούστου 1974 η κυβέρνηση εξέδωσε Συντακτική Πράξη⁴⁷⁷ με την οποία τροποποιήθηκαν ορισμένες συνταγματικές ρυθμίσεις που αναφέρονταν στη δικαιοσύνη. Οι κυριότερες από τις τροποποιήσεις στο Σύνταγμα του 1952, είναι δυνατό να καταταγούν σε τρεις επιμέρους κατηγορίες, ανάλογα με το περιεχόμενό τους:

Ιδρύματα» (ΕτΚ Α', φ. 237 της 3ης Σεπτεμβρίου 1974). «Περί αποκαταστάσεως της τάξεως και ευρυθμίας εν τη δικαιοσύνη» (ΕτΚ Α', φ. 238 της 5ης Σεπτεμβρίου 1974).

475. Η απόφαση Α. Π. 684/1975, που δέχθηκε ότι το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας ήταν στιγμιαίο, είχε καθοριστική σημασία για την έκταση της «κάθαρσης». Εμπεριστατωμένη κριτική ασκεί ο Γ. Κασιμάτης, όπ. π. (σημ. 269), σελ. 651 επ.

476. Βλ. παραπάνω Κεφ. Α', ΙΙΙ. 5.

477. «Περί συμπληρώσεως της από 1ης Αυγούστου 1974 Συντακτικής Πράξεως και προσαρμογής συνταγματικών τινών διατάξεων αναφερομένων εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης» (ΕτΚ Α', φ. 217 της 7ης Αυγούστου 1974).

α) Στην πρώτη εντάσσονται όσες σχετίζονται με τις λειτουργικές και προσωπικές εγγυήσεις της ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργών. Ειδικότερα, με μία καινοτόμο, όσο και ευπρόσδεκτη διάταξη, καθιερώθηκε ρητά η *λειτουργική ανεξαρτησία* των δικαστών, που τόσο δεινά είχε δοκιμασθεί κατά την επταετία 1967-1974⁴⁷⁸. Επίσης, υιοθετήθηκαν βελτιώσεις στις προσωπικές εγγυήσεις και ειδικότερα στους ορισμούς για την άσκηση πειθαρχικής εξουσίας. Συγκεκριμένα, αντικαταστάθηκε το άρθρο 111 του Συντάγματος 1952, κατά το μέρος που ανέθετε την προεδρία του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου στον υπουργό Δικαιοσύνης, και ορίστηκε ότι την αναλαμβάνει ο πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου⁴⁷⁹. Η τροποποίηση αυτή είναι ιδιαίτερα αξιόλογη, διότι ενίσχυε την ανεξαρτησία του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου έναντι της εκτελεστικής λειτουργίας, ενόψει μάλιστα του ρόλου που θα διαδραμάτιζε αργότερα στην «κάθαρση» των τριών ανωτάτων δικαστηρίων⁴⁸⁰. Είναι, πάντως, χαρακτηριστικό ότι η Συντακτική Πράξη της 7ης Αυγούστου 1974 περιέλαβε ειδικούς ορισμούς και για τα πειθαρχικά συμβούλια, τα αρμόδια για τους υπόλοιπους βαθμούς του δικαστικού σώματος. Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώθηκε, για πρώτη φορά, σε επίπεδο κανόνων αυξημένης τυπικής ισχύος, ένα ολοκλη-

478. Η λειτουργική ανεξαρτησία κατοχυρώνεται στο άρθρο 3, που προστίθεται ως νέα παράγραφος στο άρθρο 87 Συντ. 1952: «Οι δικασταί κατά την άσκησιν των καθηκόντων των υπόκεινται μόνον εις το Σύνταγμα και τους νόμους. Η παράβασις της υποχρέωσews ταύτης συνιστά οπωσδήποτε πειθαρχικόν αδίκημα, επισύρον την ποινήν της οριστικής παύσεως» (πρβλ. τις παρατηρήσεις του Γ. Βλάχου, ό.π. σημ. 93, σελ. 31 επ.).

479. Βλ. σχετικά το άρθρο 7 της Συντακτικής Πράξης της 7ης Αυγούστου 1974, που τροποποίησε το άρθρο 111 Συντ. 1952. Ας σημειωθεί ότι το άρθρο 111 περιλαμβάνεται στο κεφάλαιο «Γενικά Διατάξεις», όπου συναντώνται και άλλες ρυθμίσεις για τη δικαιοσύνη.

480. Σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ 1981, 3148/76) το Α. Π. Σ., λόγω του ότι αποτελείται κατά πλειοψηφία από ανώτατους δικαστικούς λειτουργούς, σε συνδυασμό με την πειθαρχική αρμοδιότητά του, που είναι διοικητικής φύσης, αποτελεί όργανο ενταγμένο στο πλαίσιο της δικαστικής και όχι της διοικητικής οργάνωσης της πολιτείας και επομένως οι αποφάσεις του δεν υπόκεινται σε αίτηση ακυρώσεως. Στις ίδιες αποφάσεις επισημαίνεται ότι οι καθηγητές των Α. Ε. Ι. συμμετέχουν στο Α. Π. Σ. ως νομομαθείς και όχι ως εκπρόσωποι της διοίκησης.

ρωμένο σύστημα πειθαρχικής δικαιοδοσίας, που κάλυπτε όλους τους δικαστικούς λειτουργούς⁴⁸¹. Οι παραπάνω καινοτομίες αποκτούσαν ξεχωριστό ενδιαφέρον, λόγω της επικείμενης πειθαρχικής παραπομπής που θα πραγματοποιούνταν υπό εντελώς νέους όρους. Τέλος, στις μεταβολές των προσωπικών εγγυήσεων ανήκει και η καθιέρωση κοινού ορίου ηλικίας για τα μέλη του Αρείου Πάγου, του Συμβουλίου της Επικρατείας, καθώς και ορισμένων άλλων κατηγοριών ανώτατων δικαστικών λειτουργών⁴⁸².

β) Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνεται η πρόβλεψη του δικαιώματος παροχής έννομης προστασίας⁴⁸³, που αποτελεί σημαντική τομή στο σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η καθιέρωσή του θα πρέπει να αποδοθεί στις δεινές εμπειρίες του δικτατορικού καθεστώτος, που με ρητές απαγορεύσεις σε συντακτικά νομοθετήματα κατ'επανάληψη είχε στερήσει τη δυνατότητα προσφυγής στα δικαστήρια.

γ) Στην τελευταία κατηγορία ανήκουν ορισμοί, που ρύθμιζαν επιμέρους ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της δικαιοσύνης⁴⁸⁴.

2. Με τη συνταγματική τάξη της 7ης Αυγούστου 1974 υιοθετήθηκαν, λοιπόν, προωθημένες επιλογές⁴⁸⁵, με σκοπό την *ενίσχυση της*

481. Στο άρθρο 7 παρ. 2 ορίζεται: «Η πειθαρχική εξουσία επί των λοιπών δικαστικών λειτουργών ασκείται υπό συμβουλίων, συγκροτούμενων εκ τακτικών δικαστών κατά τα υπό του νόμου οριζόμενα. Την πειθαρχικήν αγωγήν ενώπιον των συμβουλίων τούτων εγείρει ο Υπουργός της Δικαιοσύνης».

482. Βλ. σχετικά το άρθρο 4 παρ. 1, που αντικατέστησε το άρθρο 88 παρ. 2 Συντ. 1952.

483. Στο άρθρο 1 παρ. 2 ορίζεται: «Έκαστος δικαιούται εις την παροχήν εννόμου προστασίας υπό Δικαστηρίου και δύναται να αναπτύξη ενώπιον τούτου τας απόψεις του περί των δικαιωμάτων ή συμφερόντων του».

484. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν το άρθρο 2, που προβλέπει ζητήματα του Συμβουλίου της Επικρατείας, το άρθρο 5, που καθιερώνει τα Μικτά Ορκωτά Δικαστήρια και το άρθρο 6, που ρυθμίζει το όριο προφυλάκισης.

485. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο άρθρο 1 της εξεταζόμενης Συντακτικής Πράξης συναντώνται πρωτότυποι ορισμοί, που αργότερα περιελήφθησαν στα άρθρα 25 και 52 του Συντάγματος του 1975/86 (πρβλ., ενδεικτικά, Φ. Βεγλερή, Η Σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα, ΤοΣ (1977), σελ. 52 επ., Αρ. Μάνεση, Ατομικές ελευθερίες α' (1979), σελ. 83 επ., Αντ. Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 Συντ. (1981), Γ. Κασιμάτη, ό.π. (σημ. 3), σελ. 175 επ., Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγμα-

δικαστικής ανεξαρτησίας και στην εμπέδωση του κράτους δικαίου⁴⁸⁶. Οι λόγοι υιοθέτησής τους⁴⁸⁷ θα πρέπει να αναζητηθούν αφενός στη σκληρή δοκιμασία που γνώρισαν οι θεσμοί από το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 και αφετέρου στην ανάγκη να αντιμετωπισθούν κρίσιμα ζητήματα για τη θέση σε κίνηση του μηχανισμού πειθαρχικής παραπομπής όσων είχαν συνεργασθεί με το καθεστώς. Έτσι, η καθιέρωση της λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστών και του δικαιώματος έννομης προστασίας υπαγορεύθηκαν, κατά βάση, από όσα είχε βιώσει ο τόπος κατά το πρόσφατο παρελθόν. Εξάλλου, η επαύξηση των προσωπικών εγγυήσεων αποσκοπούσε, κατά κύριο λόγο, στην κατάστροψη ενός σύγχρονου πλαισίου, ικανού να ανταποκρίνεται αφενός στις ανάγκες της εποχής και να διασφαλίζει αφετέρου τις προϋποθέσεις ακριβοδίκαιης και αμερόληπτης κρίσης, σε όσους επρόκειτο να παραπεμφθούν.

III. Οι Συντακτικές Πράξεις και το Σύνταγμα 1975/86: βασικές επιλογές για το αποκαταστατικό εγχείρημα στη δικαιοσύνη

1. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας επιχείρησε να αποκαταστήσει τη νομιμότητα στο δικαστικό σώμα, εκδίδοντας τη Συντακτική Πράξη της 5ης Σεπτεμβρίου 1974. Στο προοίμιό της υπογραμμιζόταν η επιτακτική αξίωση του λαού «όπως

τικό Δίκαιο. Το εκλογικό σώμα (1981), σελ. 47, *Αντ. Παντελή*, Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων (1984), σελ. 226 επ.).

486. Οι Συντακτικές Πράξεις έχουν συνδεθεί στη νεότερη συνταγματική ιστορία της Ελλάδας με εξαιρετικά ανώμαλες περιόδους. Τα νομοθετήματα αυτά – που εκδίδονται από όργανα της εκτελεστικής λειτουργίας και το κύρος τους στηρίζεται στη δύναμη επιβολής των κυβερνήσεων – απέκτησαν για πρώτη φορά θετικό περιεχόμενο στη μεταπολίτευση του 1974, όπου συνέβαλαν αποφασιστικά στην αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας και την επιστροφή στη συνταγματική ομαλότητα (πρβλ. ιδίως *Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη*, ό.π. [σημ. 84], σελ. 319 επ., *Δ.Θ. Τσάτσου*, ό.π. [σημ. 3], σελ. 112). Για την ιδιαιτερότητα γενικότερα των Συντακτικών Πράξεων πρβλ. *Χρ. Σγουρίτσα*, Επανάστασις, De facto κυβερνήσεις, συντακτικά πράξεις (1945), *Αρ. Μάνεση*, ό.π. (σημ. 161), σελ. 256 επ., *Γ. Δασκαλάκη*, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Γενικόν Μέρος (1971), σελ. 63 επ..

487. Ο *Φ. Βεγλερής* αμφισβητεί, πάντως, την αξία και τη σκοπιμότητα αρκετών διατάξεων της Συντακτικής Πράξης της 7ης Αυγούστου 1974 (ό.π. [σημ. 460], σελ. 58-59).

αποκατασταθή Δικαιοσύνη ανταποκρινόμενη πλήρως εις την υψηλήν αποστολήν αυτής», με βάση τους θεμελιώδεις οργανωτικούς κανόνες της. Επίσης, τονιζόταν η ανάγκη να εμπεδωθεί η γαλήνη στη λειτουργία της «ικανοποιούσης την γενικήν περί δικαίου συνείδησιν και ικανής να διασφαλίση τας ατομικάς και πολιτικάς ελευθερίας».

Οι ρυθμίσεις της εξεταζόμενης Συντακτικής Πράξης διακρίνονται, ανάλογα με το περιεχόμενό τους, σε *πέντε βασικές ενότητες*. Στην πρώτη ανήκουν όσες αναφέρονται στην *ακύρωση* πράξεων του δικτατορικού καθεστώτος, που είχαν εκδοθεί για την άλωση του δικαστικού σώματος⁴⁸⁸. Η ακύρωσή τους ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να αποκατασταθούν όσοι είχαν διωχθεί με βάση το εν λόγω θεσμικό πλαίσιο. Στη δεύτερη ενότητα εντάσσονται οι ρυθμίσεις, οι οποίες *ανακαλούσαν* τις προαγωγές, που είχαν διενεργηθεί στα προεδρεία των τριών ανωτάτων δικαστηρίων από την 21-4-1967 έως την 23-7-1974 και *παρέπεμπαν πειθαρχικά τους προαχθέντες*. Στην τρίτη περιλαμβάνονται οι κανόνες που καθόριζαν, σε αδρές γραμμές, τους λόγους και τη διαδικασία *πειθαρχικής παραπομπής* όσων είχαν συνεργασθεί με το δικτατορικό καθεστώς. Η τέταρτη αφιερώνεται σε ειδικότερους ορισμούς για την *αποκατάσταση* όσων δικαστικών λειτουργών είχαν απομακρυνθεί κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974. Τέλος, στην πέμπτη ενότητα προβλέπονται οι όροι και οι προϋποθέσεις για τη διενέργεια των πρώτων *προαγωγών*, μετά τη μεταπολίτευση, στα προεδρεία του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η Συντακτική Πράξη είχε τους εξής τρεις βασικούς στόχους: να *εξαφανίσει* ό,τι είχε οικοδομήσει το δικτατορικό καθεστώς με τις αυθαίρετες πρωτοβουλίες του, να *αποκαταστήσει* όσους είχαν διωχθεί εξαιτίας της εκκαθαριστικής πολιτικής του⁴⁸⁹ και να *παρα-*

488. Ο Φ. Βεγλερής επιδοκιμάζει τον πανηγυρικό χαρακτήρα με τον οποίο η εξεταζόμενη Συντακτική Πράξη ακύρωσε τις πράξεις απόλυσης των δικαστικών, σε αντίθεση με όσα είχαν προβλεφθεί στη Συντακτική Πράξη για τα Α. Ε. Ι. (Αδυναμίες της Συντακτικής Πράξης 3-9-1974, εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» της 6ης Δεκεμβρίου 1974 και ήδη στο έργο: 'Αρθρα 1974-1981 (1988), σελ. 27).

489. Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας μερίμνησε, επίσης, για την αποκατάσταση της νομιμότητας στο Νομικό Συμβούλιο του Κράτους. Στο προοίμιο του σχετικού νομοθετήματος τονίζεται η επιτακτική ανάγκη «όπως αποκατασταθή η κατά την ανώμαλον περίοδον της δικτατορίας διαταραχθείσα τάξις, εις την

πέμψει πειθαρχικά όσους είχαν συνεργασθεί με τους κρατούντες, καθώς και όσους είχαν προωθηθεί στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων.

2. Με τους ορισμούς των δύο πρώτων άρθρων ακυρώθηκε εξ υπαρχής ολόκληρο το θεσμικό πλαίσιο επέμβασης στο Συμβούλιο της Επικρατείας και στην τακτική δικαιοσύνη⁴⁹⁰. Ειδικότερα, ακυρώθηκαν τα βασιλικά διατάγματα, με τα οποία είχαν γίνει αποδεκτές οι «παραιτήσεις» του προέδρου, του αντιπροέδρου, καθώς και επτά συμβούλων Επικρατείας⁴⁹¹. Στη συνέχεια, αναγνωρίστηκε η ακυρότητα της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968, καθώς και του βασιλικού διατάγματος με το οποίο είχαν απολυθεί ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου και οι υπόλοιποι είκοσι εννέα ισόβιοι και μόνιμοι λειτουργοί της τακτικής δικαιοσύνης⁴⁹². Επίσης, κηρύχθηκε άκυρο και θεωρήθηκε «ως μηδέποτε υπάρξαν» το ν. δ. 228/1969, που καθόρισε με αντισυνταγματικό τρόπο τα όρια της δικαιοδοσίας του Συμβουλίου της Επικρατείας μετά τις αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969⁴⁹³ και παρασχέθηκε η δυνατότητα στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου να ακυρώνει αποφάσεις πολιτικών ή ποινικών δικαστηρίων κατ'εφαρμογή του παραπάνω διατάγματος. Τέλος, ακυρώθηκαν αυτοδίκαια οι αποφάσεις των συμβουλίων νομιμοφροσύνης, που είχαν εκδοθεί εις βάρος δικαστικών κάθε κατηγορίας και βαθμού από την 21η Απριλίου 1967 έως και την 23η Ιουλίου 1974⁴⁹⁴.

Η εξαφάνιση των παραπάνω πράξεων είχε ως άμεσο επακόλουθο - όπως θα αναφερθεί παρακάτω - να επανέλθουν στην ενεργό υπηρε-

λειτουργίαν του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους .. . » (ν. δ. 83/1974 «Περί εξυγιάνσεως του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους και ρυθμίσεως θεμάτων του προσωπικού αυτού», ΕτΚ Α', φ. 280 της 3ης Οκτωβρίου 1974).

490. Οι εφημερίδες της 4ης, 5ης και 6ης Σεπτεμβρίου 1974 αναφέρονται εκτενώς στη Συντακτική Πράξη της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 και σχολιάζουν ευμενώς τις επιλογές της (πρβλ., ενδεικτικά, «Η ΒΡΑΔΥΝΗ» της 4ης και της 5ης Σεπτεμβρίου 1974. «ΤΑ ΝΕΑ» της 5ης και της 6ης Σεπτεμβρίου 1974).

491. Άρθρο 1 παρ. 1 και 2. Για την κρίση στους κόλπους του Συμβουλίου της Επικρατείας τον Ιούνιο του 1969 βλ. παραπάνω Κεφ. Γ', Τμήμα Δ'.

492. Άρθρο 2 παρ. 1 και 2. Για την εκκαθάριση στην τακτική δικαιοσύνη τον Μάιο του 1968 βλ. Κεφ. Γ', Τμήμα Β'.

493. Άρθρο 2 παρ. 4 και 5.

494. Άρθρο 2 παρ. 3.

σία τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας που είχαν «παραιτηθεί» τον Ιούνιο 1969 και οι λειτουργοί της τακτικής δικαιοσύνης οι οποίοι είχαν απολυθεί τον Μάιο του 1968 και δεν είχαν συμπληρώσει στο μεταξύ το όριο ηλικίας. Στην ενεργό υπηρεσία επανήλθαν επίσης και όσοι δικαστικοί είχαν απομακρυνθεί με αποφάσεις των συμβουλίων νομιμοφροσύνης. Εξάλλου, όσοι ανήκαν στις εν λόγω κατηγορίες και είχαν υπερβεί ήδη το προβλεπόμενο όριο ηλικίας θεωρήθηκε ότι αποχώρησαν από την υπηρεσία εξαιτίας του λόγου αυτού.

Η επιλογή της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974, ως προς τον τρόπο με τον οποίο απαλείφθηκαν οι δυσμενείς επιπτώσεις της εφαρμογής του εκκαθαριστικού θεσμικού πλαισίου, έγινε αντικείμενο τεκμηριωμένης κριτικής, κυρίως, από τον Δ. Μαργέλλο⁴⁹⁵, ο οποίος υποστήριξε ότι η ορθή λύση για την αποκατάσταση της νομιμότητας, ειδικά στην τακτική δικαιοσύνη, ήταν μία και μόνη: η *συμμόρφωση* της διοίκησης προς τις ακυρωτικές αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969 και η ταυτόχρονη ανάκληση και των υπολοίπων εννέα πράξεων απόλυσης, που έπασχαν από το ίδιο νομικό ελάττωμα⁴⁹⁶ και για τις οποίες είτε δεν είχε ασκηθεί αίτηση ακυρώσεως, είτε είχε ασκηθεί προηγουμένως χωρίς πάντως να ευδοκιμήσει⁴⁹⁷. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η ρητή ακύρωση του εκκαθαριστικού θεσμικού πλαισίου ήταν «ατυχής» λύση και δεν ευθυγραμμίζονταν με την *αρχή του κράτους δικαίου*. Οι παραπάνω σκέψεις, αν και έτειναν στην αναζήτηση του προσφορότερου τρόπου για την αποκατάσταση της νομιμότητας έρχονταν σε αντίθεση προς τις γενικότερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της μεταπολίτευσης και οι οποίες, άλλωστε, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις επιλογές της κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Κύρια χαρακτηριστικά των πολιτικών συνθηκών της κρίσιμης περιόδου ήταν: α) η μεταβίβαση της εξουσίας στους

495. Πρβλ. σχετικά Δ. Μαργέλλου, ό.π. (σημ. 119), σελ. 478.

496. Βλ. Κεφ. Γ', Τμήμα Γ' II.

497. Διαφορετική άποψη διατύπωσε ο Αντ. Φλώρος, που υποστήριξε ότι αν εφαρμόζονταν οι ακυρωτικές αποφάσεις, θα έπρεπε οι απολυθέντες να κληθούν για να παράσχουν εξηγήσεις, γεγονός απαράδεκτο, τόσο ηθικά, όσο και νομικά (περιοδ. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ», τεύχ. 70/1975, σελ. 12). Ο Δ. Μαργέλλος αντέκρουσε το παραπάνω επιχείρημα, τονίζοντας ότι η τριήμερη προθεσμία της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968 είχε παρέλθει άπρακτη και συνεπώς δεν υπήρχε ζήτημα κλήσης των απολυθέντων σε απολογία (ό.π. [σημ. 119], σελ. 478).

πολιτικούς, χωρίς επαναστατική διαδικασία και ο σχηματισμός κυβέρνησης, στην οποία πλειοψηφούσαν προσωπικότητες της συντηρητικής παράταξης⁴⁹⁸ και β) η επίμονη λαϊκή αξίωση για άμεση και ριζική «κάθαρση» της δημόσιας ζωής. Υπό τα δεδομένα αυτά, η κυβέρνηση οργάνωσε το θεσμικό πλαίσιο, στοχεύοντας στην *περιορισμένη και ελεγχόμενη «ρήξη»* με το παρελθόν. Ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε με μια κίνηση διπλής κατεύθυνσης: πρώτα, *εξαφάνιση* των νομοθετημάτων της δικτατορικής περιόδου, που κατέλυσαν τη δικαστική ανεξαρτησία και συνακόλουθη αποκατάσταση των διωχθέντων, γεγονός που ικανοποιούσε το λαϊκό αίσθημα. Δεύτερον, επικέντρωση της ανάκλησης των προαγωγών αποκλειστικά στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων. Αν, αντίθετα, επιλεγόταν η λύση της συμμόρφωσης προς τις ακυρωτικές αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969, τότε - σύμφωνα με την ορθότερη εκδοχή - θα έπρεπε να ανακληθούν και οι προαγωγές πολλών δικαστικών λειτουργών σε αρεοπαγίτες, που είχαν πραγματοποιηθεί μετά την εκκαθάριση λόγω των μεταβολών. Η λύση αυτή δεν ανήκε όμως στις προθέσεις της κυβέρνησης, διότι οδηγούσε αναπότρεπτα σε *ανακατατάξεις* πολύ μεγαλύτερου εύρους από όσες επιδίωκε η πλειοψηφία της κυβέρνησης εθνικής ενότητας⁴⁹⁹.

3. Σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 3 *ανακλήθηκαν αυτοδικαία* «εν όψει των ειδικών συνθηκών υφ'ας ετελέσθησαν» οι προαγωγές όσων υπηρετούσαν - την 23η Ιουλίου 1974 - και όσων είχαν ήδη αφυπηρετήσει στο βαθμό του προέδρου και αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, καθώς και του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Οι παραπάνω επανήλθαν στους κλάδους και τους βαθμούς που κατείχαν πριν από την 21η Απριλίου

498. Βλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις του Κεφαλαίου και τις σημ. 4,6,8.

499. Ο Ν. Αλιβιζάτος παρατηρεί, ότι την επαύριο της πτώσης της δικτατορίας δύο βασικές αντιλήψεις επρόκειτο να αντιπαραταχθούν ως προς τον τρόπο αποκατάστασης της δημοκρατίας. Η πιο ριζοσπαστική υποστήριζε την ανάγκη βαθιάς ρήξης με τα υπολείμματα του παρελθόντος, ενώ η πιο συντηρητική επιθυμούσε τη συνέχεια της πριν από το 1967 πραγματικότητας, διότι φοβόταν τις συνέπειες μιας ανεξέλεγκτης τομής, που θα οδηγούσε σε μια φυγή προς τα εμπρός. Η τελευταία αντίληψη ήταν και η επικρατούσα στους κόλπους της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, όπου η πλειοψηφία των μελών της προερχόταν από τη συντηρητική παράταξη (ό.π. σημ. 161, σελ. 681).

1967⁵⁰⁰. Με την εν λόγω ρύθμιση ανακαλούνταν ουσιαστικά όλες ανεξαιρέτως οι προαγωγές στα προεδρεία των δύο ανωτάτων δικαστηρίων κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974.

Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι *δεν εθίγησαν* διόλου οι προαγωγές που είχαν διενεργηθεί στους βαθμούς του *συμβούλου της Επικρατείας*, του *αρεοπαγίτη* και του *αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου*. Η λύση αυτή είχε προφανή σημασία για το εύρος του αποκαταστατικού εγχειρήματος, διότι εξαιρούσε από το μέτρο της ανάκλησης προαγωγής όσους ανώτατους δικαστικούς λειτουργούς είχαν προαχθεί εξαιτίας των απολύσεων στην τακτική δικαιοσύνη το 1968 και των «παραιτήσεων» στο Συμβούλιο της Επικρατείας το 1969. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα οι σύμβουλοι Επικρατείας, οι αρεοπαγίτες και οι αντεισαγγελείς του Αρείου Πάγου, που διατήρησαν έτσι τον βαθμό τους, να έχουν ενωρίτερα απ'ό,τι υπό φυσιολογικές συνθήκες τα απαιτούμενα τυπικά προσόντα για προαγωγή στο μέλλον στις θέσεις των προεδρείων. Επίσης, διατηρήθηκαν άθικτες οι *υπερβάσεις* της επετηρίδας, σε όλες τις βαθμίδες, οι οποίες είχαν ως συνέπεια να προωθηθούν αφενός ταχύτερα δικαστικοί λειτουργοί αρεστοί στους τότε κρατούντες και να παραμερισθούν αφετέρου άλλοι επιλεκτικά.

Η ανάκληση των προαγωγών προκάλεσε, πάντως, αντιδράσεις εκ μέρους όσων θίγονταν, οι οποίοι διατύπωσαν διάφορες επικρίσεις. Ορισμένοι μάλιστα από τους θιγέντες προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας, προβάλλοντας, μεταξύ των άλλων, ότι η έκπτωσή

500. Άρθρο 3 παρ. 1, 2 και 3. Οι εν λόγω διατάξεις εφαρμόστηκαν σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 12 και στα μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Έτσι, ανακλήθηκαν οι προαγωγές στις θέσεις του προέδρου, του αντιπροέδρου και του γενικού επιτρόπου. Επίσης, προβλέφθηκε η επάνοδος των συμβούλων και των παρέδρων του Ελεγκτικού Συνεδρίου, που διορίστηκαν από την 21η Απριλίου 1967 έως την 23η Ιουλίου 1974, στον κλάδο και τη θέση που προηγουμένως κατείχαν. Οι εν λόγω δικαστικοί επανακρίνονταν από τριμελή επιτροπή και σε περίπτωση ευνοϊκής κρίσης επέστρεφαν στις θέσεις που κατείχαν. Για τα μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου είχαν ακόμη εφαρμογή οι διατάξεις του ν. δ. 82/1974 «Περί ρυθμίσεως θεμάτων τινών προκύπτόντων εκ της εφαρμογής της Συντακτικής Πράξεως της 4/5-9-1974 και αφορώντων εις το προσωπικόν του Ελεγκτικού Συνεδρίου» (ΕτΚ Α', φ. 280 της 3ης Οκτωβρίου 1974). Κατά την Ολομ. ΣτΕ 394/1975, που ερμήνευσε τις αποκαταστατικές διατάξεις, για την επανάκριση λαμβάνεται ιδιαίτερα υπόψη η συμπεριφορά και η δράση τους από την 21-4-1967 έως την 23-7-1974 σε σχέση με το καθεστώς.

τους έγινε χωρίς προηγουμένως να κληθούν για να παράσχουν εξηγήσεις, σύμφωνα με την αρχή της προηγούμενης ακρόασης. Ο παραπάνω ισχυρισμός απορρίφθηκε ως αβάσιμος, διότι κρίθηκε ότι η κυβέρνηση εθνικής ενότητας είχε εκδώσει έγκυρα τη Συντακτική Πράξη για τη δικαιοσύνη χωρίς κανένα νομικό περιορισμό, που να απορρέει είτε από τη Συντακτική Πράξη της 1ης Αυγούστου 1974, είτε πολύ περισσότερο από διατάξεις κοινών νομοθετημάτων ή από γενικές αρχές του δικαίου, όπως η αρχή της προηγούμενης ακρόασης⁵⁰¹.

Αντιρρήσεις προβλήθηκαν φυσικά και από κύκλους που ενστερνίζονταν κατά βάση τον «επαναστατικό» χαρακτήρα της 21ης Απριλίου 1967. Ειδικότερα, υποστηρίχθηκε ότι οι προαχθέντες δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να αποκρούσουν την προαγωγή, διότι κάτι τέτοιο θα παρέλυε τη δικαιοσύνη. Επισήμαναν ακόμη ότι το καθεστώς είχε επιβληθεί και ασκούσε αποτελεσματικά και αδιαφιλονίκητα την εξουσία⁵⁰². Δεν παρέλειψαν δε να επικρίνουν το μέτρο της αφαίρεσης βαθμών από δικαστικούς που είχαν αποχωρήσει, παραιτηθεί ή πεθάνει, για τους οποίους δεν ήταν πια δυνατόν – συμφώνα με τους κανόνες του πειθαρχικού δικαίου – να κινηθεί η σχετική διαδικασία. Τη δοθείσα τελικώς λύση απέδωσαν σε έντονες πιέσεις των απολυθέντων, που ζητούσαν επίμονα πλήρη αποκατάσταση⁵⁰³.

Στο σημείο αυτό αξίζει να τονισθεί, ότι η κατοχή ανώτατων θέσεων στη δικαστική ιεραρχία δημιουργεί ιδιαίτερες ευθύνες και υποχρεώσεις, που δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τις αντίστοιχες των κατώτερων δικαστικών⁵⁰⁴. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν οι προαγωγές

501. Πρβλ. σχετικά την απόφαση ΣτΕ 283/1975 που έκρινε την αίτηση ακυρώσεως του Α. Κανελλάκου, στην οποία είχε ασκήσει παρέμβαση ο τότε πρόεδρος του Αρείου Πάγου Δ. Μαργέλλος. Για την εκδίκαση της υπόθεσης Α. Κανελλάκου βλ. εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 2ας Φεβρουαρίου 1975.

502. Τις απόψεις αυτές διατυπώνει ο επίτιμος εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Ευστ. Μπλέτσας, ο οποίος – ως σημειωθεί – προήχθη στη θέση αυτή μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Βλ. τα έργα του: *Η ελληνική δικαιοσύνη. Βορά της μεταπολιτευτικής υστερίας και μυθοπλασίας* (1978), σελ. 103-104. *Δικαιοσύνη. Ώρα μηδέν* (1988), σελ. 74 επ.

503. Πρβλ., σχετικά, Ευστ. Μπλέτσα, που ισχυρίζεται ότι οι δικαστικοί, που είχαν διωχθεί επί δικτατορίας, πρότειναν στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας να παρατείνει κατά πέντε χρόνια το όριο ηλικίας (ό.π. [σημ. 383], σελ. 104).

τους πάσχουν από *σοβαρό νομικό ελάττωμα*, λόγω μη συμμόρφωσης της διοίκησης προς ακυρωτικές αποφάσεις, ή διότι στηρίζονται σε παραιτήσεις που ουδέποτε είχαν υποβληθεί. Κατά συνέπεια, η κυβέρνησης εθνικής ενότητας ορθά προχώρησε στην ανάκληση των προαγωγών, οι οποίες έπασχαν στο σύνολό τους – όχι φυσικά μόνο από πολιτική – αλλά σαφώς και από νομική άποψη. Για το λόγο αυτό δεν μπορούσε παρά να ανακαλέσει και τις προαγωγές των αφυπηρετησάντων, ασκώντας κυριαρχικά την πρωτογενή εξουσία της⁵⁰⁵.

Σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 6 παρ. 1 και 2 οι δικαστικοί λειτουργοί, των οποίων η προαγωγή ανακλήθηκε, *παραπέμπονταν μέσα σε τρίμηνη προθεσμία στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο* «προς κρίσιν των συνθηκών, υφ'ας εγένετο η προαγωγή των εις τους περί των αι αυταί διατάξεις βαθμούς και θέσεις, του τρόπου, καθ'ον εξεπλήρωσαν ούτοι τα καθήκοντά των και της εν γένει συμπεριφοράς αυτών, εντός και εκτός της υπηρεσίας, διαρκούσης της περιόδου από 21 Απριλίου 1967 μέχρις 23 Ιουλίου 1974, εκτιμωμένης ιδιαιτέρως ως στοιχείου επιβαρυντικού της αναμίξεως αυτών εις πράξεις, δι'ων καταρρίπτεται το κύρος των ανωτάτων λειτουργών της ανεξαρτήτου δικαιοσύνης»⁵⁰⁶. Το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβού-

504. Τα ζητήματα αυτά αναλύονται στο Κεφ. Ε', όπου παρουσιάζονται οι αποφάσεις του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου.

505. Η «κάθαρση» στη δικαιοσύνη προβλήθηκε, ιδίως, από πανεπιστημιακούς, δικαστικούς και δικηγόρους ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημοκρατική οργάνωση και λειτουργία της μετά την πτώση της δικτατορίας. Πρβλ., ιδίως, Φ. Βεγλερή, Η Δικαιοσύνη: τα πάθη της και η κάθαρση, εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 22ας Αυγούστου 1974, Γ. Τσαγκαρόπουλου, Η δικτατορία και ο νομικός κόσμος της χώρας, Ν. Δ. (1974), σελ. 449 επ., Αντ. Φλώρου, ό.π. (σημ. 304), σελ. 189 επ.

506. Η παραπομπή γινόταν με πράξη του υπουργού Δικαιοσύνης, μετά από λεπτομερή έλεγχο του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, που έπρεπε να υποβάλλει εμπεριστατωμένο πόρισμα μέσα σε προθεσμία ενός μηνός από τη σχετική παραγγελία (άρθρο 6 παρ. 3). Οι ρυθμίσεις αυτές είχαν, επίσης, εφαρμογή στους υποβιβασθέντες δικαστικούς του Ελεγκτικού Συνεδρίου, με μόνη διαφορά ότι την πειθαρχική δίωξη θα ασκούσε ο υπουργός Οικονομικών (άρθρο 12 παρ. 1). Ο Ευστ. Μπλέτσας ισχυρίζεται, πάντως, ότι η παραπομπή έγινε χωρίς κατηγορητήριο, διότι το άρθρο 6 παρ. 1 «δεν περιέχει πειθαρχικόν παράπτωμα, αλλά ανάθεσιν εις το Συμβούλιον να ερευνήση διά την τυχόν υπ' αυτού ανευρέσιν πειθαρχικού παραπτώματος του, ενώπιον του παραπεμπομένου, διαπραχθέντος κατά την δι-

λιο θα αποφαινόταν για την παραμονή ή την οριστική παύση των παραπεμπομένων⁵⁰⁷. Πρέπει να τονισθεί, ότι εξαιρέθηκαν, με ρητή διάταξη, από την παραπομπή οι υπηρετούντες την 23η Ιουλίου 1974 αντιπρόεδροι του Αρείου Πάγου *Κ. Ζαχαρής* και *Κ. Μαρμαράς*⁵⁰⁸.

Από την περιγραφή των παραπάνω ρυθμίσεων προκύπτει ότι στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο ανατέθηκε η αρμοδιότητα να κρίνει όχι μόνο τις *συνθήκες προαγωγής*, αλλά γενικότερα την εν γένει συμπεριφορά των εν λόγω δικαστικών, τόσο εντός όσο και εκτός υπηρεσίας. Η διατύπωση του σχετικού άρθρου παρείχε έτσι το πλαίσιο για να *εκτιμηθεί συνολικά* η στάση των κρινομένων και να εξαχθεί, κατά το δυνατό, αντικειμενική κρίση που να βασίζεται σε όλα τα δεδομένα⁵⁰⁹. Εξάλλου, το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο μπορούσε να αποφανθεί μόνο για παραμονή ή οριστική παύση, γεγονός που σημαίνει, ότι δεν υπήρχαν περιθώρια για την επιβολή άλλης διαβαθμισμένης πειθαρχικής ποινής. Οι λόγοι της επιλογής αυτής πρέπει να αποδοθούν στη *σοβαρότητα* των πειθαρχικών παραπτωμά-

κτατορικήν επταετίαν» (ό.π. [σημ. 383], σελ. 76-77).

507. Άρθρο 6 παρ. 3. Οι παραπεμπόμενοι δικαστικοί δεν μετείχαν στις εργασίες των δικαστηρίων μέχρι τη λήξη του επόμενου δικαστικού έτους (άρθρο 6 παρ. 1).

508. Άρθρο 6 παρ. 4. Σύμφωνα με την απόφαση ΣτΕ 283/1975, που ερμήνευσε την παραπάνω διάταξη, οι εν λόγω δικαστικοί απαλλάσσονταν της παραπομπής μόνον εφόσον προάγονταν στις θέσεις του προεδρείου. Τούτο, πρακτικά, σημαίνει ότι αν η κυβέρνηση εθνικής ενότητας δεν τους προήγαγε στις θέσεις του προεδρείου, τότε θα παραπέμπονταν υποχρεωτικά και αυτοί, για τη διαπίστωση των συνθηκών προαγωγής τους και της συμπεριφοράς τους κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974. Επίσης, αδικαιολόγητα ευνοϊκή διάταξη περιλήφθηκε στο ν. δ. 82/1974 για τον Γενικό Επίτροπο της Φορολογικής Δικαιοσύνης *Κ. Φασούλη*. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 4 παρ. 1 ορίστηκε, ότι ο παραπάνω δικαστικός λειτουργός, που είχε εκπέσει του βαθμού του με βάση το άρθρο 12 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974, θα μπορούσε, κατ' εξαίρεση, να κριθεί για προαγωγή από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Αν η κρίση ήταν ευνοϊκή, θα επαναδιοριζόταν στο βαθμό του Γενικού Επιτρόπου.

509. Η διατύπωση του εξεταζόμενου άρθρου βασίστηκε στις τραυματικές εμπειρίες που γνώρισε ο Άρειος Πάγος και το Συμβούλιο της Επικρατείας κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974. Και τούτο, γιατί ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε να τεθούν υπό την κρίση του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου όλα εκείνα τα στοιχεία, που θα χρησίμευαν στη συνολική εκτίμηση της στάσης των υποβιβασθέντων.

των, τυχόν διαπίστωση των οποίων δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στην απομάκρυνσή τους από το σώμα. Σύμφωνα, λοιπόν, με την εξεταζόμενη διάταξη παραπέμφθηκαν στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο *μόνο οι υπηρετούντες* δικαστικοί, που είχαν απωλέσει τους βαθμούς τους, με εξαίρεση τους δύο αρεοπαγίτες, οι οποίοι την 23η Ιουλίου 1974 κατείχαν τις θέσεις των αντιπροέδρων του Αρείου Πάγου. Η τελευταία αυτή πρόβλεψη διαφοροποίησε *ατομικά*, δύο ανώτατους δικαστικούς, οι οποίοι είχαν, όπως ακριβώς και οι άλλοι, προαχθεί από το δικτατορικό καθεστώς. Έτσι, ο συντακτικός νομοθέτης υποκαθιστούσε ουσιαστικά την κρίση του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, θεωρώντας *κυριαρχικά* ως άμεμπτες τις συνθήκες προαγωγής, καθώς και την εν γένει συμπεριφορά τους κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974⁵¹⁰.

4. Εκτός από την ακύρωση των πράξεων του καθεστώτος και την ανάκληση των προαγωγών στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων, παρασχέθηκε η δυνατότητα στον υπουργό Δικαιοσύνης να *εγείρει* μέσα σε προθεσμία τριών μηνών – από τη θέση σε ισχύ της Συντακτικής Πράξης – *πειθαρχική αγωγή* εναντίον οποιουδήποτε δικαστικού «εμφανιζομένου βάσει συγκεκριμένων στοιχείων ως υποπεσόντος εις πειθαρχικόν παράπτωμα από της 21ης Απριλίου 1967 μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974»⁵¹¹. Τα πειθαρχικά παραπτώματα θα μπορούσαν να αναφέρονται: α) σε παράβαση των κανόνων απονομής της δικαιοσύνης και άσκησης των συναφών προς τη λειτουργία της καθηκόντων, β) σε παράβαση των σχετικών κανόνων με την εσωτερική λειτουργία και τάξη των δικαστηρίων και τις δημιουργούμενες από αυτούς υπηρεσιακές σχέσεις και υποχρεώσεις, γ) σε μη αξιοπρε-

510. Στο σκεπτικό των αποφάσεων του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου (βλ. Κεφ. Ε', Τμήμα Β') αναφέρεται, ότι η ευμενής μεταχείριση που επιφύλαξε η Συντακτική Πράξη στους δύο αντιπροέδρους του Αρείου Πάγου οφείλεται στα περιστατικά που συνόδευσαν τις προαγωγές τους τον Σεπτέμβριο του 1973.

511. Άρθρο 10 παρ. 1. Οι δικαστικοί θα παραπέμπονταν, ανάλογα με το βαθμό και τον κλάδο που ανήκαν, στα αρμόδια πειθαρχικά συμβούλια, όπως αυτά καθορίζονταν από τους κανόνες της κοινής νομοθεσίας. Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 1, προκειμένου για δικαστικούς του Ελεγκτικού Συνεδρίου, που ενέπιπταν στους ορισμούς του άρθρου 10, την πειθαρχική αγωγή θα ασκούσε ο υπουργός Οικονομικών.

πή ενέργεια ή συμπεριφορά, εκδηλωθείσα εντός ή εκτός υπηρεσίας κατά τρόπο που να θίγει το κύρος και το γόητρο της δικαιοσύνης.

Επίσης, ανατέθηκε στον υπουργό Δικαιοσύνης η αρμοδιότητα να εγείρει πειθαρχική αγωγή εναντίον οποιουδήποτε δικαστικού, ο οποίος διορίστηκε κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974 σε θέση υπουργού, υφυπουργού ή γενικού γραμματέα⁵¹². Η τελευταία ρύθμιση κρίνεται απόλυτα δικαιολογημένη, δεδομένου ότι ο διορισμός σε ανάλογες, έντονα πολιτικού χαρακτήρα, θέσεις συνιστά τη *σοβαρότερη και εμφανέστερη μορφή συνεργασίας* δικαστικών λειτουργών με το στρατιωτικό καθεστώς⁵¹³. Πρέπει εδώ να τονισθεί ότι με την εξεταζόμενη ρύθμιση μπορούσαν να παραπεμφθούν μόνο υπηρετούντες και όχι αφυπηρετήσαντες δικαστικοί. Έτσι όμως πολλοί αφυπηρετήσαντες, που είτε είχαν αναλάβει υπουργικά χαρτοφυλάκια, είτε είχαν προσφέρει τις «υπηρεσίες» τους σε άλλους τομείς, με έντονα πολιτικό χαρακτήρα, δεν υπέστησαν καμία απολύτως κύρωση, έστω ηθική μείωση, παρά το γεγονός ότι επιλέχθηκαν ακριβώς διότι έφεραν την ιδιότητα του δικαστικού λειτουργού, είτε τον τίτλο του επίτιμου⁵¹⁴.

Σοβαρή παράλειψη, πάντως, του νομοθέτη αποτελεί και η *μη πρό-*

512. Τούτο ορίζεται στο άρθρο 10 παρ. 2 της Συντακτικής Πράξης για τη δικαιοσύνη.

513. Όπως σωστά έχει επισημανθεί, η υπουργοποίηση ανώτατων δικαστικών στην κυβέρνηση Κ. Κόλλια έδινε την εντύπωση στη διεθνή κοινή γνώμη ότι «η Εξουσία αποτέθηκε ευλαδικά στα χέρια των Πρωθυερέων της Νομιμότητας. Το (δήθεν) μεταβατικό καθεστώς στηριζόταν σε δύο κολώνες: Στο Στρατό και στη Δικαιοσύνη. Έμπαινε και αυτή στο χορό και συνάμα εξουδετερωνόταν . . . » (*Judex*, 21 Απριλίου και Δικαιοσύνη στο περιοδ. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ» της 26ης Απριλίου 1975, σελ. 23). Πρβλ., ακόμη, τον Γ. Βλάχο που σημειώνει ότι «ο ιδεολογικός προσανατολισμός των δικαστών αποτελεί ενδεχομένως αρνητικό όριο για τη δικαστική ανεξαρτησία, όχι μόνο σε ακραίες περιπτώσεις, όπως εκείνες των επίορκων δικαστών, που συνωμότησαν κατά της δημοκρατίας τον Απρίλιο του 1967» (ό.π. [σημ. 93], σελ. 34).

514. Όπως είναι βέβαια γνωστό, οι αφυπηρετήσαντες δικαστικοί δεν υπέχουν πειθαρχική ευθύνη για γεγονότα που έλαβαν χώρα μετά την αποχώρησή τους από την υπηρεσία. Παρόλα αυτά, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας θα μπορούσε, λόγω των εξαιρετικών συνθηκών που επικρατούσαν, ασκώντας πρωτογενή εξουσία, να προβλέψει σχετικές ρυθμίσεις, οι οποίες θα απέβλεπαν στην ηθική μείωσή τους (π. χ. αφαίρεση του τίτλου του επιτίμου δικαστικού λειτουργού).

βλεψη με συγκεκριμένη διάταξη ως ειδικών πειθαρχικών παραπτώματων και άλλων ιδιαίτερα σοβαρών μορφών συνεργασίας με έντονα πολιτικό χαρακτήρα. Στην κατηγορία αυτή μπορούν, ενδεικτικά, να περιληφθούν ο διορισμός στην επιτροπή για την κατάρτιση του «Συντάγματος» 1968, η ενεργή συμμετοχή στις επιτροπές για τη σύνταξη των κυριότερων – από πολιτική άποψη – θεσμικών νόμων⁵¹⁵, η συμμετοχή στην επιτροπή για το «Σύνταγμα» του 1973 κ. λπ. Τούτο πρέπει να αποδοθεί, ασφαλώς, στην πρόθεση της κυβέρνησης εθνικής ενότητας να περιορίσει τον κύκλο των παραπεμπομένων και να κλείσει έτσι, σύντομα, η διαδικασία της «κάθαρσης». Αυτή η αντίληψη ήταν, άλλωστε, κυρίαρχο γνώρισμα των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων, που είχαν αναλάβει το βάρος και την ευθύνη της αποκατάστασης της δημοκρατικής νομιμότητας^{516, 517}.

5. -Η εξεταζόμενη Συντακτική Πράξη περιέλαβε, επίσης, λεπτομερείς ορισμούς για την αποκατάσταση των δικαστικών κάθε κατηγορίας και βαθμού, που είχαν απομακρυνθεί από την 21η Απριλίου 1967 έως την 23η Ιουλίου 1974. Οι απομακρυνθέντες αποκαταστάθηκαν «αυτοδικαίως εις τον κλάδον και τον βαθμόν τον οποίον έφερον κατά τον χρόνον της απομακρύνσεώς των, θεωρούμενοι ως μηδέποτε αποχωρήσαντες της ενεργού υπηρεσίας»⁵¹⁸. Από τη ρύθμιση

515. Στην κατηγορία των θεσμικών νόμων, με ιδιαίτερη πολιτική σημασία για το καθεστώς, ανήκουν ιδίως αυτοί που προβλέπουν την οργάνωση και λειτουργία του Συνταγματικού Δικαστηρίου, των πολιτικών κομμάτων κ. λπ. Βλ. παραπάνω, Κεφ. Γ', Τμήμα Α'II και σημ. 34.

516. Πρβλ. σχετικά *Μ. Πλωρίτη*, Ο «ιστορικός συμβιβασμός» Δεξιάς και Δικτατορίας, στο έργο: Πολιτικά 1975-1976 (1980), σελ. 216 επ., του ίδιου, «Πτώση» χωρίς επιπτώσεις, στο έργο: Πολιτικά 1977-1979 (1980), σελ. 97 επ. Ο συγγραφέας επιχειρεί να εξηγήσει την ήπια στάση των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων απέναντι στους συνεργάτες του καθεστώτος, επισημαίνοντας την εκλεκτική ιδεολογική τους συγγένεια.

517. Σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης ανακλήθηκαν οι πράξεις διορισμού των μελών του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Από το περιεχόμενο της εν λόγω διάταξης διαφαίνεται, ότι ο νομοθέτης θέλησε να αποδοκιμάσει απερίφραστα τόσο το θεσμό του Συνταγματικού Δικαστηρίου, όσο και τους δικαστικούς που θέλησαν να το στελεχώσουν. Η ρύθμιση πρέπει πάντως να θεωρηθεί ατελής, ιδίως επειδή δεν προβλέπει τίποτα για την παραπομπή των διορισθέντων στα αρμόδια πειθαρχικά συμβούλια. Έτσι, η αποδοκιμασία αυτής της μορφής συνεργασίας περιορίστηκε απλώς στην ακύρωση των διορισμών.

εξαιρέθηκαν όσοι είχαν αποχωρήσει λόγω συμπλήρωσης του ορίου ηλικίας ή λόγω ποινικής καταδίκης⁵¹⁹. Εξαιρέθηκαν, επίσης, όσοι είχαν αποδεχθεί αξίωμα υπουργού, υφυπουργού ή γενικού γραμματέα ή είχαν αποκτήσει την ιδιότητα δημόσιου λειτουργού ασυμβίβαστη προς το δικαστικό λειτούργημα⁵²⁰. Εξάλλου, όσοι από τους εν λόγω δικαστικούς είχαν στο μεταξύ καταληφθεί από το όριο ηλικίας, θεωρούνταν ότι εξήλθαν για το λόγο αυτό. Εάν μάλιστα κατά το χρόνο που διανύθηκε είχε προαχθεί νεότερός τους σε ανώτερο βαθμό, *προάγονταν και αυτοί αναδρομικά* από το χρόνο της προαγωγής του τελευταίου⁵²¹. Τέλος, περιελήφθησαν ορισμοί για την τοποθέτηση των αποκαθισταμένων στην υπηρεσία, τον καθορισμό της σειράς αρχαιότητας, καθώς και τη ρύθμιση ζητημάτων σχετικών με τις αποδοχές κατά τη διάρκεια της απομάκρυνσής τους⁵²².

Πολλές από τις επιλογές της Συντακτικής Πράξης για την αποκατάσταση όσων είχαν απομακρυνθεί αποτέλεσαν αντικείμενο *οξύτων επικρίσεων*. Οι περισσότερες επικεντρώθηκαν στη διάταξη που προήγαγε αναδρομικά στις θέσεις του προεδρείου όσους *απολυθέντες αρεοπαγίτες* είχαν αποχωρήσει στο μεταξύ, λόγω συμπλήρωσης του

518. Άρθρο 4 παρ. 1. Εξάλλου, στην παρ. 2 ορίζεται, ότι η αποκατάσταση θα γινόταν με την έκδοση προεδρικού διατάγματος, χωρίς άλλη διατύπωση.

519. Άρθρο 4 παρ. 4 εδάφ. α'. Επίσης, εξαιρούνταν όσοι απομακρύνθηκαν λόγω νόσου ή ανεπάρκειας, εφόσον τηρήθηκαν οι προβλεπόμενες από το νόμο προϋποθέσεις.

520. Άρθρο 4 παρ. 4 εδάφ. β'.

521. Άρθρο 4 παρ. 3. Η αναδρομική προαγωγή γινόταν με προεδρικό διάταγμα, χωρίς άλλη διατύπωση. Με άλλο διάταγμα βεβαιωνόταν η έξοδός τους από την υπηρεσία λόγω ορίου ηλικίας και απονεμόταν ο τίτλος του αντίστοιχου επίτιμου δικαστικού λειτουργού.

522. Βλ., επίσης, τα άρθρα 7, 8, 9 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974. Ειδικότερα, προβλέφθηκε ότι οι αποκαθιστάμενοι δικαστικοί θα καταλάμβαναν κενές θέσεις ή σε περίπτωση που δεν υπήρχαν κενές έπρεπε να συσταθούν προσωρινές οργανικές θέσεις (άρθρο 7 παρ. 1). Οι δικαστικοί που δεν ήταν μέλη του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας και είχαν απολυθεί ή απομακρυνθεί έπρεπε να προαχθούν σε ανώτερο βαθμό – έως και αυτόν του αρεοπαγίτη ή συμβούλου Επικρατείας ή αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου – αν στο χρόνο που μεσολάβησε είχε προαχθεί νεότερός τους (άρθρο 7 παρ. 2). Στα άρθρα 8 και 9 περιελήφθησαν ρυθμίσεις για τις αποδοχές των απομακρυνθέντων, καθώς και για τις συντάξεις τους.

ορίου ηλικίας⁵²³. Το κύριο νομικό επιχείρημα αντλήθηκε από το περιεχόμενο του άρθρου 3 παρ. 1, με βάση το οποίο ανακαλούνταν οι προαγωγές στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων από το 1967 έως το 1974. Υποστηρίχθηκε, λοιπόν, ότι εφόσον υπήρξε ανάκληση των προαγωγών αυτών δεν συνέτρεχε η προϋπόθεση της «προαγωγής νεότερου», προϋπόθεση απαραίτητη για την αναδρομική λήψη βαθμών⁵²⁴. Παράλληλα, διατυπώθηκε η άποψη ότι η κυβέρνηση εθνικής ενότητας θα έπρεπε να θέσει υπό την ουσιαστική κρίση της τους απολυθέντες αρεοπαγίτες και να πραγματοποιήσει προαγωγές αναδρομικά, για την περίοδο 1967-1974, συνεκτιμώντας τα προσόντα τους⁵²⁵. Με τον τρόπο αυτό θα αποφευγόταν η αυτόματη λήψη των βαθμών του προέδρου και του αντιπροέδρου, που έμοιαζε να ικανοποιεί εκ των υστέρων φιλοδοξίες των διωχθέντων.

Οι παραπάνω αναδρομικές προαγωγές θεμελιωνόνταν ουσιαστικά σε ανύπαρκτες προαγωγές νεότερων και δεν ήταν ασφαλώς άμοιρες προβλημάτων. Από τη διατύπωση των σχετικών διατάξεων της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 προέκυπτε, ότι οι θέσεις του προεδρείου του Αρείου Πάγου θα έπρεπε να θεωρηθούν ότι παρέμειναν κενές από την 21η Απριλίου 1967 έως την 23η Ιουλίου 1974. Η προσφορότερη, λοιπόν, λύση θα ήταν η αναδρομική πλήρωσή τους από τους απολυθέντες ή τους τυχόν παραλειφθέντες με πιστή τήρηση της αρχαιότητας. Έτσι, οι προαγωγές δεν θα ήταν χαριστικές, διότι θα βασίζονταν σε πραγματικά και αντικειμενικά δεδομένα (αρχαιότητα, χρόνος αποχώρησης από την υπηρεσία) και όχι σε μια αμφιλεγόμενη ρύθμιση, που έδινε την εντύπωση ότι τέθηκε για να εκπληρώσει απλώς και μόνο φιλοδοξίες. Η προβληθείσα λύση πάν-

523. Πολέμιος της εν λόγω ρύθμισης είναι ο Δ. Μαργέλλος, που ας σημειωθεί ανήκε στην ομάδα αυτών που οφελήθηκαν από αυτή (ό.π. [σημ. 119], σελ. 479).

524. Τούτο επισημαίνεται και από τον Ευστ. Μπλέτσα, ό.π. (σημ. 383), σελ. 105 επ.

525. Ο Δ. Μαργέλλος, προτείνοντας τη ρύθμιση αυτή, υπογραμμίζει: «οι μη προαχθέντες λόγω της απολύσεως και εν τω μεταξύ καταληφθέντες υπό του ορίου ηλικίας είχαν την υποχρέωσιν να ζητήσουν την προαγωγήν των δι' ουσιαστικής παρά του αρμοδίου οργάνου κρίσεως προς απόκτησιν του βαθμού, μέχρι του οποίου θα ηδύνατο να φθάσουν κατά την ομαλήν και κανονικήν των πραγμάτων εξέλιξιν, όχι δηλαδή απλώς και μόνον επί τη βάσει μιας ανατραπείσης και διαβλητής προαγωγής νεωτέρου» (ό.π. [σημ. 119], σελ. 471).

τως για ουσιαστική κρίση των απολυθέντων δεν μοιάζει εύστοχη. Και τούτο διότι δεν λαμβάνει υπόψη τις επικρατούσες συνθήκες οι οποίες δεν επέτρεπαν διακρίσεις στην αντιμετώπιση δικαστικών που είχαν διωχθεί από το δικτατορικό καθεστώς, με γνώμονα υποκειμενικά, κατ'ανάγκη, κριτήρια στα οποία υποχρεωτικά θα κατέφευγε το υπουργικό συμβούλιο για να διαμορφώσει τις κρίσεις του.

Οι ρυθμίσεις για την αποκατάσταση εφαρμόζονταν ανάλογα και σε δικαστικούς λειτουργούς, που *εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση* κατά την περίοδο της δικτατορίας, για λόγους οφειλόμενους «εις την διαμορφωθείσαν και κρατούσαν εις την Δικαιοσύνην κατάσταση»⁵²⁶. Όσοι πίστευαν ότι εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της εξεταζόμενης διάταξης είχαν τη δυνατότητα να υποβάλλουν αίτηση στον υπουργό Δικαιοσύνης, όπου να εκθέτουν τους λόγους για τους οποίους εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση. Ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, μετά από έλεγχο των στοιχείων, συνέτασσε έκθεση και την έθετε υπόψη του *αρμόδιου δικαστικού συμβουλίου*, το οποίο είχε τελικά την αποφασιστική αρμοδιότητα⁵²⁷.

6. Αμέσως μετά την έκδοση των διαταγμάτων για την αποκατάσταση των διωχθέντων μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, το υπουργικό συμβούλιο θα επέλεγε «κατ'ελευθέραν κρίσιν και επί τη βάσει του συνόλου των στοιχείων περί της εν γένει σταδιοδρομίας εκάστου» τα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων⁵²⁸. Τις παραπάνω θέσεις θα διεκδικούσαν οι *αποκαθιστάμενοι*, καθώς και οι *υπηρετούντες* σύμβουλοι Επικρατείας, αρεοπαγίτες και αντεισαγγελείς Αρείου Πάγου, που είχαν τα κατά νόμο τυπικά προσόντα⁵²⁹. Από την κρίση *εξαιρούνταν*: α) οι υπηρετούντες την

526. Άρθρο 11 παρ. 1, που παραπέμπει, κατά τα άλλα, στις διατάξεις του άρθρου 4. Η προθεσμία για την υποβολή των αιτήσεων ήταν δεκαπέντε ημέρες από τη δημοσίευση της Συντακτικής Πράξης.

527. Άρθρο 11 παρ. 2, όπου ορίζεται ότι η απόφαση του δικαστικού συμβουλίου είναι υποχρεωτική για τον υπουργό.

528. Άρθρο 5 παρ. 1. Οι διατάξεις αυτές είχαν ανάλογη εφαρμογή και για την επιλογή των μελών του προεδρείου του Ελεγκτικού Συνεδρίου, με βάση το άρθρο 12 παρ. 1.

529. Για τη διενέργεια των προαγωγών είχαν, πάντως, εφαρμογή τα σχετικά άρθρα του ν. δ. 962/71, που καθόριζαν τις ειδικότερες προϋποθέσεις και τα οποία δεν είχαν αντικατασταθεί. Εξαίρεση αποτελεί η ρύθμιση του άρθρου 90, που

23η Ιουλίου 1974 πρόεδρος και αντιπρόεδροι του Συμβουλίου της Επικρατείας, θ) ο πρόεδρος και ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, όχι όμως και οι αντιπρόεδροι του δικαστηρίου αυτού. Διατυπώθηκε η άποψη, ότι η εξαίρεσή τους ήταν περιττή, διότι το υπουργικό συμβούλιο μπορούσε να τους παραλείψει κατά τη διενέργεια των προαγωγών⁵³⁰. Η επιλογή όμως του νομοθέτη να τους αποκλείσει ρητά πρέπει να αποδοθεί στην πρόθεσή του να εκφράσει την αποδοκιμασία του για τον τρόπο αναρρίχησης τους στις κορυφαίες θέσεις των ανωτάτων δικαστηρίων. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι οι εν λόγω δικαστικοί παραπέμπονταν ταυτόχρονα στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο. Θα ήταν, συνεπώς, παράδοξο πρόσωπα εναντίον των οποίων εκινείτο η πειθαρχική διαδικασία να είναι ταυτόχρονα υποψήφιοι – έστω και τυπικά – για προαγωγή στα προεδρεία δικαστηρίων που είχαν καίρια τραυματισθεί από τη συμπεριφορά τους κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974. Ορισμένοι, τέλος, από τους συμβούλους Επικρατείας, αρεοπαγίτες και αντεισαγγελείς του Αρείου Πάγου, που διεκδικούσαν προαγωγή έχοντας τα απαιτούμενα τυπικά προσόντα, είχαν προωθηθεί χάρη στις εκκαθαριστικές επεμβάσεις του καθεστώτος. Οι ανώτατοι αυτοί λειτουργοί, αν και ευνοήθηκαν από τις απολύσεις του 1968 στον Άρειο Πάγο και τις «παραιτήσεις» του 1969 στο Συμβούλιο Επικρατείας, διατήρησαν και μετά τη μεταπολίτευση τις επωφελείς – γι' αυτούς – συνέπειες της εκκαθαριστικής πολιτικής, εξαιτίας των άτολμων επιλογών του νομοθέτη, ο οποίος δεν θέλησε να προχωρήσει πιο πέρα από την ανάκληση των προαγωγών στα προεδρεία.

7. -Ορισμένες από τις ρυθμίσεις της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου τροποποιήθηκαν ύστερα από λίγες ημέρες με τη Συντα-

τροποποιήθηκε με το ν. δ. 26/1974 «Περί εφαρμογής της από 4/5 Σεπτεμβρίου 1974 Συντακτικής Πράξεως» (ΕτΚ Α', φ. 239 της 5ης Σεπτεμβρίου 1974). Συγκεκριμένα, στο άρθρο 1 ορίστηκε ότι η θέση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου πληρώνεται ελεύθερα μεταξύ των αρεοπαγιτών και των αντεισαγγελέων του Αρείου Πάγου, που είχαν τα νόμιμα προσόντα.

530. Πρβλ. σχετικά *Ευστ. Μπλέτσα*, που σημειώνει: «Ποία η ανάγκη της διατάξεως αυτής μετά την διάταξιν την παρέχουσιν εις την Κυβέρνησιν την εξουσίαν πληρώσεως των κενών «κατ'ελευθέραν κρίσιν» βάσει της οποίας ηδύνατο να παραλείψη αυτούς έστω και περιλαμβανομένους εις τον κατάλογον των υποψηφίων» (ό.π. [σημ. 384], σελ. 77).

κτική Πράξη της 24ης Σεπτεμβρίου 1974⁵³¹. Οι τροποποιήσεις επικεντρώθηκαν, κυρίως, σε δύο σημεία. Εν πρώτοις, η αποφασιστική αρμοδιότητα για την αποκατάσταση όσων δικαστικών από τον βαθμό του συμβούλου Επικρατείας, αρεοπαγίτη και συμβούλου του Ελεγκτικού Συνεδρίου ισχυρίζονταν ότι είχαν εξαναγκασθεί σε παραίτηση κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974 μεταφέρθηκε – από τα αρμόδια δικαστικά συμβούλια – στο *υπουργικό συμβούλιο*⁵³². Η ανάθεση της σχετικής αρμοδιότητας σε ένα καθαρά πολιτικό όργανο ήταν μια σοβαρή επιλογή με σημαντικές επιπτώσεις στην αποκατάσταση αυτής της κατηγορίας των ανώτατων δικαστικών λειτουργών, διότι – όπως αποδείχτηκε αργότερα και στην πράξη – το εκάστοτε υπουργικό συμβούλιο έκρινε και αποφάσιζε κατά κανόνα με πολιτικά κριτήρια, που πολλές φορές σχετίζονταν άμεσα με την υπαρκτή ή διαφαινόμενη πολιτική τοποθέτηση του αιτούντος ή ακόμη και με τις τυχόν προσωπικές σχέσεις του με μέλη της κυβέρνησης. Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποθέσει κανείς ότι η κυβέρνηση αναλάμβανε την ευθύνη και το βάρος μιας κρίσης, χωρίς να υπάρχει αποχρών λόγος, που να επιβάλει μια τέτοια λύση. Η εμπλοκή ενός *κατ'έξοχην πολιτικού οργάνου* στη διαδικασία αποκατάστασης δικαστικών λειτουργών ήταν μοιραίο, λοιπόν, να οδηγήσει σε τριβές και να προκαλέσει δικαιολογημένες αμφιβολίες για την αντικειμενικότητα των αποφάσεών του.

Η δεύτερη και ιδιαίτερα αξιοσημείωτη τροποποίηση αφορούσε την αρμοδιότητα του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου να επιβάλλει, εκτός από την ποινή της οριστικής παύσης, και *κάθε άλλη ποινή*, που προβλέπεται από τις κείμενες διατάξεις⁵³³. Όπως σημειώθηκε ήδη, σύμφωνα με τη Συντακτική Πράξη της 5ης Σεπτεμβρίου 1974, το παραπάνω Συμβούλιο μπορούσε να αποφανθεί μόνο για την παρα-

531. «Περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως συνταγματικών διατάξεων, ως και διατάξεων των μέχρι τούδε εκδοθεισών Συντακτικών Πράξεων» (ΕτΚ Α', φ. 262 της 24ης Σεπτεμβρίου 1974).

532. Βλ. το άρθρο 3 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης της 24ης Σεπτεμβρίου 1974, που τροποποίησε το άρθρο 11 παρ. 2 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974.

533. Βλ. το άρθρο 3 παρ. 2 της Συντακτικής Πράξης της 24ης Σεπτεμβρίου 1974, που τροποποίησε το άρθρο 6 παρ. 3 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974.

μονή ή την οριστική παύση των παραπεμπόμενων. Με τη νέα ρύθμιση διευρύνθηκαν τα περιθώρια για την επιβολή και άλλων ελαφρότερων ποινών, επιλογή με ξεχωριστή ασφαλώς σημασία για την έκταση και το εύρος της «κάθαρσης». Και τούτο διότι οι παραπεμπόμενοι θα μπορούσαν να παραμείνουν στην υπηρεσία, στην περίπτωση που το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο αποφάσιζε να επιβάλλει τις διαβαθμισμένες ποινές, οι οποίες προβλέπονται στο πειθαρχικό δίκαιο για τους δικαστικούς λειτουργούς. Στο σημείο αυτό θα ήταν δυνατόν να προβληθεί, πάντως, μια εκ πρώτης όψεως σοβαρή ένσταση. Εάν δεχτούμε ότι υπήρξαν περισσότερες μορφές συνεργασίας με το καθεστώς, που διακρίνονταν για το ειδικό βάρος τους, είναι εύλογο να παρέχεται στον πειθαρχικό δικαστή η δυνατότητα να επιλέγει μεταξύ περισσότερων ποινών με γνώμονα τη βαρύτητα του κάθε παραπτώματος. Κατά την ορθότερη όμως άποψη η συνεργασία ανώτατων δικαστικών με το δικτατορικό καθεστώς, οποιαδήποτε ειδικότερη μορφή και αν προσλάμβανε, θα έπρεπε να οδηγεί στην οριστική απομάκρυνσή τους από την υπηρεσία. Αυτού του είδους τα πειθαρχικά παραπτώματα δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τα συνήθη, που καλούνται κατά κανόνα να κρίνουν τα αρμόδια πειθαρχικά όργανα και για τα οποία πεδίο εφαρμογής έχουν οι ελαφρότερες ποινές.

8. -Στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο παραπέμφθηκαν, λοιπόν, μόνον οι *εν ενεργεία* δικαστικοί, οι οποίοι την 23η Ιουλίου 1974 κατείχαν θέσεις στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων. Αντίθετα, δεν παραπέμπονταν οι *αφυπηρετήσαντες* δικαστικοί, που είχαν προαχθεί στα προεδρεία κατά τα χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από το δικτατορικό καθεστώς.

Κατά τις εργασίες της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής για την κατάρτιση του Συντάγματος του 1975, η κυβέρνηση πρότεινε ρύθμιση, με την οποία προβλεπόταν η *παραπομπή και των αφυπηρετησάντων δικαστικών λειτουργών*⁵³⁴. Η προτεινόμενη ρύθμιση έγινε δεκτή *χωρίς αντιρρήσεις* από όλες τις πτέρυγες⁵³⁵ της βουλής και έτσι εντάχθηκε

534. Για τα επιμέρους στάδια επεξεργασίας του Συντάγματος βλ. τον τόμ. : Σύνταγμα 1975. Διάταξις κατ'άρθρον επισήμων σχεδίων – τροπολογιών ψηφισθέντος τελικού κειμένου (1976).

535. Πρβλ., σχετικά, *Βουλή των Ελλήνων*, Πρακτικά βουλής συζητήσεων του Συντάγματος 1975. Περίοδος Α', Σύνοδος Α', σελ. 1081 επ.

στις μεταβατικές διατάξεις του Συντάγματος 1975 ως άρθρο 118 παρ. 2. Σύμφωνα με τους ορισμούς του οι εν λόγω δικαστικοί παραπέμπονταν υποχρεωτικά σε προθεσμία τριών μηνών από την ισχύ του Συντάγματος στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο, που όφειλε να εκδώσει τις σχετικές αποφάσεις μέσα σε τρεις μήνες από την παραπομπή. Το Συμβούλιο εκαλείτο να κρίνει αν οι *συνθήκες προαγωγής* μείωσαν το κύρος και την ιδιάζουσα υπηρεσιακή θέση του προαχθέντος και να αποφανθεί για την ανάκτηση ή μη του βαθμού (ή των βαθμών) του. Το πειθαρχικό όργανο είχε σε αυτές τις περιπτώσεις την ευχέρεια να εξετάσει *αποκλειστικά* τις συνθήκες προαγωγής, ενώ αντίθετα στην περίπτωση των υπηρετούντων μπορούσε – και όφειλε – να επεκτείνει τον έλεγχο και στην εν γένει συμπεριφορά τους⁵³⁶.

Ως δικαιολογητικός λόγος της παραπομπής των αφυπηρετησάντων προβλήθηκε η ανάγκη να τους παρασχεθεί η δυνατότητα να αναπτύξουν τις απόψεις τους ως προς τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διενέργεια των προαγωγών τους στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων. Ο λόγος αυτός, αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται να στηρίζεται σε ορθή βάση, δεν μπορεί να γίνει αβασάνιστα δεκτός⁵³⁷. Και τούτο διότι, όπως είναι γνωστό, οι προαγωγές στο προεδρείο του Αρείου Πάγου μετά τον Μάιο του 1968 ήταν από νομική άποψη διαβλητές ήδη εν όψει των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969.

536. Τούτο προκύπτει από τη διατύπωση του άρθρου 6 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974.

537. Ο πρόεδρος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής *Κ. Παπακωνσταντίνου* τόνισε, ότι η αποδοχή του άρθρου 118 παρ. 2 Συντ. 1975 αποτελεί «πράξιν δικαιοσύνης». Για να τεκμηριώσει μάλιστα την άποψη αυτή ανέφερε δύο περιπτώσεις: την περίπτωση του αντιπροέδρου του Συμβουλίου Επικρατείας *Ν. Γρηγορίου*, που είχε προαχθεί κανονικά πριν να εκδηλωθεί η κρίση του Ιουνίου 1969, καθώς και την περίπτωση του *Αθ. Γεωργίου*, που ανήλθε στη θέση του προέδρου μετά την αποχώρηση του *Θ. Καμπέρη*. Από την αναφορά των δύο περιπτώσεων φαίνεται, ότι οι προτείνοντες τη ρύθμιση του άρθρου 118 παρ. 2 Συντ. 1975 ήθελαν να αποκαταστήσουν όχι μόνο όσους απώλεσαν το βαθμό τους χωρίς να συντρέχει πράγματι λόγος (*Ν. Γρηγορίου*), αλλά και όσους ωφελήθηκαν από τις απολύσεις που έγιναν στην τακτική δικαιοσύνη τον Μάιο του 1968. Άξιο απορίας είναι, πάντως, ότι κανείς βουλευτής από τα κόμματα που αντιπροσωπεύονταν στη βουλή δεν αντέδρασε στη σύγκριση αυτών των εντελώς ανόμοιων περιπτώσεων (ό.π. [σημ. 535], σελ. 1081-1082).

Νομικά διαβλητή ήταν, επίσης, και η προαγωγή στη θέση του προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, διότι βασίστηκε στην παραιτήση του *Μ. Στασινόπουλου*, που ουδέποτε είχε υποβληθεί. Εξάλλου, οι προαγωγές και στις υπόλοιπες θέσεις του προεδρείου του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου έγιναν μέσα σε ένα κύμα αναγκαστικών παραιτήσεων των αρχαιότερων συμβούλων Επικρατείας, γεγονός που τις καθιστούσε *ηθικά διάτρητες*. Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι μια τέτοια ρύθμιση θα ήταν ίσως δικαιολογημένη μόνο για όσες είχαν πραγματοποιηθεί από την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος έως τον Μάιο του 1968 (για τον Άρειο Πάγο) και έως τον Ιούνιο του 1969 (για το Συμβούλιο της Επικρατείας). Συνεπώς, κατά την ορθότερη γνώμη, η παραπομπή όλων αδιακρίτως των αφυπηρετησάντων δικαστικών δεν βοηθούσε στην, εν ευρεία εννοία, επαναφορά της δημοκρατικής νομιμότητας στη δικαιοσύνη, αλλά, αντίθετα, συντελούσε στην *έμμεση συγκάλυψη* παρανομιών του καθεστώτος.

9. -Από την κριτική περιγραφή του αυξημένης τυπικής ισχύος θεσμικού πλαισίου συνάγονται χρήσιμα συμπεράσματα για την μορφή και το περιεχόμενο που προσέλαβε τελικά η αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας στο δικαστικό σώμα. Τα συμπεράσματα μπορούν να συνοψισθούν με άξονα τις δύο βασικές κατηγορίες των διατάξεών του. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι διατάξεις, με τις οποίες αποκαταστάθηκαν οι με οποιονδήποτε τρόπο διωχθέντες, ενώ στη δεύτερη όσες στόχευαν στην εκκαθάριση των «αμαρτωλών» καταλοίπων του πρόσφατου παρελθόντος.

Ως προς την πρώτη κατηγορία επισημαίνεται, κατ'αρχήν, *ικανοποιητική πληρότητα* των ρυθμίσεων. Τούτο οφείλεται, εν πολλοίς, στην πολιτική της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που έδειχνε να πλειοδοτεί στα αιτήματα των απομακρυνθέντων, φθάνοντας μάλιστα, ορισμένες φορές, και στη θέσπιση *χαριστικών μέτρων*. Είναι, άλλωστε, φανερό ότι οι επιλογές της όχι μόνο δεν συνεπάγονταν πολιτικό κόστος, αλλά αντίθετα συναντούσαν την επιδοκιμασία της κοινής γνώμης λόγω της εύλογης συμπαράστασης που γνώριζαν οι διωχθέντες από το δικτατορικό καθεστώς. Εν τούτοις, δεν έλειψαν και άστοχες ρυθμίσεις ή ακόμη και κάποιες ηθελημένες παραλείψεις, που περιόρισαν το εύρος της αποκατάστασης, δημιουργώντας έτσι δικαιολογημένες απορίες ως προς τις πραγματικές επιδιώξεις της. Παράδειγμα άστοχης ρύθμισης ήταν η μεταβίβαση της αρμοδιότητας

για την κρίση των εξαναγκασθέντων σε παραίτηση ανώτατων δικαστικών από τα δικαστικά συμβούλια στο υπουργικό συμβούλιο. Η εμπλοκή ενός κατ'εξοχήν πολιτικού οργάνου στις εν λόγω κρίσεις είχε ως αποτέλεσμα να αμφισβητηθούν αργότερα τα κριτήρια, με τα οποία λαμβάνονταν οι αποφάσεις για την αποδοχή ή όχι των αιτήσεων αποκατάστασης, να ξεκινήσουν μακροχρόνιοι δικαστικοί αγώνες και να πυροδοτηθούν αντιπαραθέσεις σε πολιτικό επίπεδο. Εξάλλου, ηθελημένη παράλειψη του συντακτικού νομοθέτη, για λόγους σκοπιμότητας, μπορεί να χαρακτηριστεί και η *μη επανεξέταση* των υπερβάσεων της επετηρίδας, που σημειώθηκαν καθ'όλη τη διάρκεια της επταετίας 1967-74 οι οποίες είχαν οδηγήσει στην ταχύτερη προώθηση ορισμένων δικαστικών και στον παραμερισμό άλλων.

Αντίθετα από την πρώτη κατηγορία ρυθμίσεων, που – αν και παρουσιάζει επιμέρους προβλήματα – πρέπει συνολικά να αποτιμηθεί θετικά, η δεύτερη χαρακτηρίζεται από *ατολμία και συμβιβαστικότητα*. Τούτο καταδεικνύεται με σαφήνεια στην ανάκληση των προαγωγών, που θεσπίστηκε αποκλειστικά και μόνο για τα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων. Έτσι, έμειναν άθικτες οι προαγωγές άλλων ανωτάτων δικαστικών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν ενωρίτερα από ό,τι υπό κανονικές συνθήκες, ακριβώς λόγω των επεμβάσεων του καθεστώτος στον Άρειο Πάγο και στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Με τον τρόπο αυτό παρακάμφθηκε η μόνη ενδεδειγμένη λύση, δηλαδή η αναθεώρηση όλων των προαγωγών που έγιναν στον Άρειο Πάγο μετά τον Μάιο του 1968 και στο Συμβούλιο Επικρατείας – από το βαθμό του συμβούλου Επικρατείας – μετά τον Ιούνιο του 1969, με δεδομένα αφενός τη φυσιολογική αποχώρηση των απολυθέντων και παραιτηθέντων και αφετέρου την άνοδο στις θέσεις των προεδρείων με κριτήριο την *αρχαιότητα*.

Την εικόνα του συμβιβασμού με το αμαρτωλό παρελθόν της δικτατορίας συμπληρώνει, εξάλλου, και μια σειρά ρυθμίσεων, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο απέτρεπαν την πραγματοποίηση της επιβαλλόμενης *τομής* στο δικαστικό σώμα. Ειδικότερα, οι εξής επιλογές – α) η εξατομικευμένη εξαίρεση των δύο αντιπροέδρων του Αρείου Πάγου από την κρίση του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, β) η μη δυνατότητα παραπομπής με συγκεκριμένη και ειδική διάταξη όσων είχαν συνεργασθεί με το καθεστώς σε όργανα και επιτροπές με βαρύνουσα πολιτική σημασία, γ) η παροχή της δυνατότητας σε όλους τους αφυπηρετήσαντες δικαστικούς να ανακτήσουν τους βαθ-

μούς του προέδρου και του αντιπροέδρου του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας, δ) η τροποποίηση της αρμοδιότητας του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου να επιβάλλει στους παραπεμπόμενους όχι μόνο την ποινή της οριστικής παύσης, αλλά οποιαδήποτε ενδιάμεση ποινή – είχαν καθοριστική σημασία για την οργάνωση του αποκαταστατικού εγχειρήματος στη δικαιοσύνη. Από αυτές αναδύεται η πολιτική της συντηρητικής παράταξης, η οποία κυριαρχώντας στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας και διαθέτοντας αργότερα άνετη πλειοψηφία στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή επέβαλε, σε μεγάλο βαθμό, την «φιλοσοφία» της στη μεταπολιτευτική πορεία των θεσμών και εν γένει της δημόσιας ζωής.

ΤΜΗΜΑ Β'

Οι πειθαρχικοί κανόνες της κοινής νομοθεσίας για την παραπομπή των δικαστικών λειτουργών

Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας προχώρησε αμέσως μετά την έκδοση της Συντακτικής Πράξης στην τροποποίηση πολλών αυταρχικών και αναχρονιστικών κανόνων του πειθαρχικού δικαίου, που είχαν ενσωματωθεί στο ν. δ. 962/1971⁵³⁸. Με τις νέες επιλογές της, που εντάχθηκαν στο ν. δ. 74/1974⁵³⁹, δημιουργήθηκε ένα σύστημα πειθαρχικών κανόνων όχι μόνο προσαρμοσμένο στην ανάγκη για την παραπομπή και την τιμωρία των συνεργασθέντων δικαστικών λειτουργών με το καθεστώς, αλλά και εν γένει εναρμονισμένο στις απαιτήσεις ενός δημοκρατικού πολιτεύματος. Εξάλλου, μετά τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος 1975, θεσπίστηκε ο ν. 184/1975⁵⁴⁰, ο ο-

538. «Περί Κώδικος Δικαστικών Λειτουργιών» (ΕτΚ Α', φ. 183 της 24ης Σεπτεμβρίου 1971).

539. «Περί πειθαρχικού δικαίου των δικαστικών λειτουργών» (ΕτΚ Α', φ. 270 της 30ής Σεπτεμβρίου 1974). Αξίζει να τονισθεί ότι το πειθαρχικό δίκαιο των δικαστικών λειτουργών δεν έχει τύχει, τουλάχιστον μετά το 1974, θεωρητικής επεξεργασίας. Για το πειθαρχικό δίκαιο, γενικότερα, πρβλ. πάντως Σ. Λύτρα, Το πειθαρχικό φαινόμενο στο σύγχρονο Ελληνικό Δημόσιο Δίκαιο (1989), Μ. Στασινόπουλου, Μαθήματα Διοικητικού Δικαίου (1976), σελ. 389 επ. Εξάλλου, για ειδικότερα πειθαρχικά ζητήματα, που σχετίζονται με τους δικαστικούς λειτουργούς πρβλ. Ν. Κλαμαρή, Η ανεξαρτησία της δικαιοδοτικής λειτουργίας έναντι επεμβάσεων της εκτελεστικής και της νομοθετικής λειτουργίας, Ελλ. Δ. 27 (1986), σελ. 26 επ.).

540. «Περί συγκροτήσεως του κατά τας διατάξεις των άρθρων 90 και 91 του

ποίος επέφερε ορισμένες μεταβολές, επιβεβλημένες μετά τη διαμόρφωση των νέων συνταγματικών διατάξεων για τη δικαιοσύνη.

Ι. Οι πειθαρχικοί κανόνες του ν. δ. 962/71

1. -Το ν. δ. 962/71 «Περί Κώδικος Δικαστικών Λειτουργιών» περιελάμβανε διατάξεις για το πειθαρχικό δίκαιο που εντάσσονταν στα τέσσερα επιμέρους κεφάλαια του τρίτου μέρους. Εν πρώτοις, καταστρώνονταν οι ουσιαστικοί πειθαρχικοί κανόνες, που καθόριζαν τα στοιχεία της έννοιας του πειθαρχικού αδικήματος και, παράλληλα, προέβαιναν σε λεπτομερή καταγραφή των πειθαρχικών αδικημάτων⁵⁴¹. Στα αδικήματα καταλέγονταν, ιδίως: «α) Η έλλειψις πίστεως και αφοσιώσεως προς την Πατρίδα και τα εθνικά ιδεώδη, η επιδίωξις της ανατροπής ή υπονομεύσεως του υφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος, ως και η καθ'οιονδήποτε τρόπον εκδήλωσις υπέρ αρχών και προγραμμάτων κομμάτων διαλυθέντων και τεθέντων εκτός νόμου ή οργανώσεων διαλυθεισών διά δικαστικής αποφάσεως, β) Η ενέργεια η αποσκοπούσα εις την ανατροπή του υφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος, γ) Πάσα πολιτικού χαρακτήρος ενέργεια, αποτελούσα δημοσίαν εκδήλωσιν πολιτικών φρονημάτων υπέρ ή κατά ωρισμένου πολιτικού κόμματος ή πολιτικής μερίδος»⁵⁴². Από την παράθεση των αδικημάτων γίνεται κατάδηλη η πρόθεση των κρατούντων να οργανώσουν με αυταρχικό τρόπο το πειθαρχικό δίκαιο των λειτουργών της δικαιοσύνης, ώστε να απομακρύνουν – όποτε έκριναν σκόπιμο – «ανεπιθύμητους» δικαστικούς

Συντάγματος Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου και Πειθαρχικών Συμβουλίων, ρυθμίσεως δικαστικών τινών θεμάτων και άλλων τινών διατάξεων» (ΕτΚ Α', φ. 210 της 30ής Σεπτεμβρίου 1975).

541. Στο άρθρο 146 οριζόταν ότι πειθαρχικό αδίκημα είναι «πάσα υπαίτιος και καταλογιστή πράξις ή συμπεριφορά, εν γένει, του δικαστικού λειτουργού, αντικειμένη προς τας εκ των κειμένων διατάξεων υποχρεώσεις ή ούσα ασυμβίβαστος προς το αξίωμα αυτού». Η ενδεικτική απαρίθμηση των πειθαρχικών αδικημάτων γινόταν στα άρθρα 148 και 149.

542. Είναι αξιοσημείωτο, ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής δικαιοσύνης συναντάται θεσμοθέτηση τέτοιας μορφής πειθαρχικών αδικημάτων. Έως τότε ίσχυε ο ν. 104/1913 (που είχε τροποποιήσει τον ΥΜΓ'/1871), ο οποίος καθόριζε με πολύ συγκεκριμένες διατάξεις τις περιπτώσεις παύσης των δικαστικών λειτουργών.

λειτουργούς, επικαλούμενοι τα πολιτικά φρονήματα ή την «ανατρεπτική δράση» τους⁵⁴³. Το καθεστώς θεσμοθετούσε με άλλα λόγια, σε μόνιμη πλέον βάση, τους λόγους της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968 για τις απολύσεις. Μετά τη λεπτομερή περιγραφή των αδικημάτων, προβλέπονταν οι πειθαρχικές ποινές, καθώς και ειδικότερα ζητήματα σχετικά με την επιβολή και την επιμέτρησή τους⁵⁴⁴.

2. -Στο εξεταζόμενο νομοθέτημα συναντώνται, επίσης, *δικονομικοί* πειθαρχικοί κανόνες, που καθιέρωναν τα ασκούντα την πειθαρχική δικαιοδοσία δικαστήρια, τα πειθαρχικά συμβούλια, καθώς και τις αρχές και τους κανόνες που διέπουν την πειθαρχική δίκη, την άσκηση πειθαρχικής δίωξης, τη διαδικασία, τα ένδικα μέσα και τις συνέπειες των πειθαρχικών αποφάσεων⁵⁴⁵. Μεταξύ των δικαστηρίων, που ασκούσαν πειθαρχική διαδικασία, ανήκε και η ολομέλεια του Συνταγματικού Δικαστηρίου⁵⁴⁶, ενώ μέλη του δικαστηρίου αυτού συμμετείχαν στο *Ανώτατο Μεικτό Πειθαρχικό Συμβούλιο*⁵⁴⁷. Πρέπει εδώ να τονισθεί, ότι το ν. δ. 962/71 προέβλεπε με συγκεκριμένους και ειδικούς ορισμούς τη συγκρότηση, τις αρμοδιότητες και

543. Η Αδ. Πόλλις επισημαίνει, ότι η «υποταγή της Δικαιοσύνης στο κράτος έφθασε στο αποκορύφωμά της κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής χούντας» και προσθέτει, ότι η «αντίδραση της Δικαιοσύνης, ως θεσμού, και αρκετών μεμονωμένων δικαστών επιβεβαίωσε την ηγεμονία του κράτους, πάνω και πέρα από όποια ιδεολογική αφοσίωση στην ελευθερία και τη δημοκρατία» (Κράτος, Δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα [1988], σελ. 44).

544. Πειθαρχικές ποινές ορίζονταν α) η έγγραφη επίπληξη, β) το πρόστιμο από 500 δρχ. έως τις αποδοχές τριών μηνών, γ) η προσωρινή παύση από δεκαπέντε ημέρες ως τρεις μήνες και δ) η οριστική παύση (άρθρο 151). Στα άρθρα 152-157 ν. δ. 962/1971 καθορίζονταν ειδικότερα ζητήματα συρροής πειθαρχικών αδικημάτων και επιμέτρησης των ποινών.

545. Οι κανόνες αυτοί εντάσσονταν στο Δ' Κεφάλαιο, που είχε ως τίτλο «Πειθαρχικόν Δικονομικόν Δίκαιον» και εκτεινόταν από το άρθρο 172 έως το άρθρο 197.

546. Βλ. το άρθρο 164 ν. δ. 962/1971 που απαριθμούσε τα ασκούντα πειθαρχική δικαιοδοσία δικαστήρια.

547. Το κατά το άρθρο 104 «Συντ. » 1968 Ανώτατο Μικτό Πειθαρχικό Συμβούλιο αποτελούσε την «μετεξέλιξη» του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου που προβλεπόταν ήδη από το Σύνταγμα του 1911. Στο «μετεξελιγμένο» πειθαρχικό όργανο μετείχαν και μέλη του καινοφανούς, για τα ελληνικά δεδομένα, Συνταγματικού Δικαστηρίου.

τη λειτουργία του Συνταγματικού Δικαστηρίου, που εξειδικευόταν πλέον ρητά και στα πλαίσια της κοινής νομοθεσίας.

3. -Ο μεταπολιτευτικός νομοθέτης ήταν, εκ των πραγμάτων, υποχρεωμένος να καταργήσει πολλές από τις διατάξεις του ν. δ. 962/71, σχετικές τόσο με το ουσιαστικό, όσο και το δικονομικό πειθαρχικό δίκαιο του Κώδικα Δικαστικών Λειτουργών και να καταστρώσει εξ υπαρχής ένα εντελώς νέο πλαίσιο, ανταποκρινόμενο στις απαιτήσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η ανάγκη αυτή κατέστη επιτακτική, ιδίως μετά την έκδοση της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974. Έπρεπε να αντικαταστήσει τις ρυθμίσεις του ν. δ. 962/71, για τα πειθαρχικά αδικήματα, διότι ενσάρκωναν – όπως επισημάνθηκε ήδη – μια αυταρχική και αναχρονιστική αντίληψη για το ρόλο του δικαστή στη λειτουργία του πολιτεύματος. Οι επιλογές του δεν ήταν φυσικά δυνατόν να εφαρμοσθούν μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, επειδή ερχόταν ευθέως σε αντίθεση με τη λαϊκή αξίωση για εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής.

II. Η τροποποίηση του πειθαρχικού δικαίου: ν. δ. 74/1974

1. -Την 30ή Σεπτεμβρίου 1974 δημοσιεύθηκε το ν. δ. 74/1974, που ευθυγραμμιζόταν προς τις σχετικές για τη δικαιοσύνη επιταγές του – επανατεθέντος σε ισχύ – Συντάγματος 1952 και φυσικά τους ορισμούς της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974. Το νομοθέτημα αυτό τροποποίησε μόνο εκείνο το τμήμα του ν. δ. 962/71 που αναφερόταν στους πειθαρχικούς κανόνες. Έτσι, η γενικότερη οργάνωση και λειτουργία της δικαιοσύνης εξακολουθούσε να διέπεται – σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας – από το ν. δ. του δικτατορικού καθεστώτος, εφόσον οι ορισμοί του δεν ήταν αντίθετοι προς τη συνταγματική τάξη, που είχε εγκαθιδρυθεί μετά την 1η Αυγούστου 1974. Με τις ρυθμίσεις του επήλθαν *αξιοπρόσεκτες μεταβολές* στη συγκρότηση, τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες του, κατά το άρθρο 111 Συντ. 1952, Ανώτατου Πειθαρχικού Συμβουλίου⁵⁴⁸. Ειδικότερα, προβλέφθηκε ότι το εν λόγω όργανο είναι *επταμελές* και συγκροτείται από τον πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας, ως πρόεδρο, ενώ

548. Βλ. ειδικότερα τα άρθρα 23, 26 και 27, που ρύθμιζαν αντίστοιχα τις αρμοδιότητες, τη συγκρότηση, σύνθεση και τη λειτουργία του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου.

ως μέλη του ορίζονται με κλήρωση δύο αντιπρόεδροι ή σύμβουλοι Επικρατείας, δύο αντιπρόεδροι του Αρείου Πάγου ή αρεοπαγίτες, δύο μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου και δύο καθηγητές των νομικών σχολών⁵⁴⁹. Από τη σύνθεσή του εξαιρούνται κάθε φορά τα μέλη του δικαστηρίου στο οποίο ανήκει ο εγκαλούμενος⁵⁵⁰. Εξάλλου, με λεπτομερείς κανόνες ρυθμίστηκαν ειδικότερα ζητήματα της λειτουργίας του⁵⁵¹.

Τις εξεταζόμενες πάγιες συμπλήρωναν μεταβατικές διατάξεις, που προέβλεπαν ορισμένες εξαιρέσεις για την πρώτη συγκρότηση του Ανώτατου Πειθαρχικού Συμβουλίου. Έτσι, από την κλήρωση για την πλήρωση των τακτικών και αναπληρωματικών θέσεων του εξαιρούνταν: α) όσοι καταλαμβάνονταν από το όριο ηλικίας ως το τέλος του 1974, β) όσοι δικαστικοί απώλεσαν τους βαθμούς τους σύμφωνα με το άρθρο 3 της Συντακτικής Πράξης 5ης Σεπτεμβρίου 1974, γ) όσοι καθηγητές παραπέμπονταν με βάση τα άρθρα 2 και 10 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης για τα Α. Ε. Ι.⁵⁵². Επίσης, αν κάποια από τα μέλη που επρόκειτο να κληρωθούν, παραπέμπονταν προς κρίση για συνεργασία με το καθεστώς, τότε θα αποκλείονταν αυτόματα από τη σύνθεσή του⁵⁵³. Δεν παραλείφθηκε, εξάλλου, να προβλεφθεί ότι το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο είχε για τις συγκεκριμένες υποθέσεις, κατ' εξαίρεση, τη δυνατότητα να επιβάλλει και την ποινή

549. Άρθρο 26 παρ. 1 ν. δ. 74/1974. Σε περίπτωση που το Συμβούλιο κρίνει πειθαρχικό αδίκημα μέλους του Συμβουλίου Επικρατείας τελεί υπό την προεδρία του προέδρου του Αρείου Πάγου (άρθρο 26 παρ. 2 εδάφ. β'). Για τη συγκρότηση του εν λόγω Συμβουλίου συντάσσονται κατάλογοι των μελών των τριών ανωτάτων δικαστηρίων και των τακτικών καθηγητών των νομικών σχολών και στη συνέχεια γίνεται κλήρωση ανά δύο τακτικών και αναπληρωματικών μελών από κάθε δικαστήριο και από το σώμα των καθηγητών, που διδάσκουν νομικά μαθήματα στις νομικές σχολές των πανεπιστημίων της χώρας. Η κλήρωση διενεργείται τον Δεκέμβριο και το Συμβούλιο συγκροτείται για το επόμενο ημερολογιακό έτος (άρθρο 26 παρ. 2-5).

550. Άρθρο 26 παρ. 2 ν. δ. 74/1974.

551. Άρθρο 27 ν. δ. 74/1974, όπου, μεταξύ των άλλων, προβλέπεται ότι σε περίπτωση πειθαρχικής δίκης, που εκκρεμεί και μετά τη λήξη της θητείας των απερχομένων μελών, παρατείνεται η θητεία των τελευταίων έως ότου εκδοθεί απόφαση (παρ. 4).

552. Άρθρο 71 παρ. 2 ν. δ. 74/1974.

553. Άρθρο 71 παρ. 5 ν. δ. 74/1974.

της οριστικής παύσης, όπως οριζόταν ήδη στη Συντακτική Πράξη της 5ης Σεπτεμβρίου 1974⁵⁵⁴. Η εξαιρετική αυτή ρύθμιση πρέπει να αποδοθεί στην πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη να κριθούν οι παραπεμφθέντες ανώτατοι δικαστικοί λειτουργοί από *ενιαίο μικτό όργανο*, του οποίου η συγκρότηση να εξασφαλίζει περισσότερες εγγυήσεις από σχηματισμό, απαρτιζόμενο αποκλειστικά από μέλη ενός δικαστηρίου. Ο νομοθέτης θέλησε, λοιπόν, κατ'αρχήν να διασφαλίσει *αμεροληψία κρίσης*, εξαιρώντας ή αποκλείοντας δικαστικούς λειτουργούς και καθηγητές, που είχαν παραπεμφθεί ή ήταν πιθανό να παραπεμφθούν στο μέλλον για τις σχέσεις τους με το καθεστώς.

Οι ορισμοί όμως αυτοί δεν ήταν, εκ των πραγμάτων, επαρκείς για να διασφαλίσουν *αποτελεσματικά* την αμεροληψία και την αντικειμενικότητα στις κρίσεις του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, αφού οι προαγωγές που είχαν διενεργηθεί στα δύο ανώτατα δικαστήρια και ιδίως στον Άρειο Πάγο, μετά τις απολύσεις του Μαΐου 1968, στο βαθμό του αρεοπαγίτη εξακολουθούσαν να παραμένουν άθικτες. Στους καταλόγους, λοιπόν, που επρόκειτο να συνταχθούν για τη διενέργεια της κλήρωσης, συμπεριλαμβάνονταν και όσοι είχαν προαχθεί στις θέσεις των απολυθέντων, όπως επίσης και οι δύο αντιπρόεδροι του Αρείου Πάγου, οι εξαιρεθέντες από την παραπομπή με ειδική πρόβλεψη στη Συντακτική Πράξη για τη δικαιοσύνη⁵⁵⁵. Το γεγονός αυτό δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει αρνητικά το έργο του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, η σύνθεση του οποίου θα μπορούσε να διευκολύνει στην αναζήτηση «συμβιβαστικών λύσεων».

2. - Όπως έχει ήδη αναφερθεί⁵⁵⁶, ο υπουργός Δικαιοσύνης είχε τη δυνατότητα – σύμφωνα με το άρθρο 10 της Συντακτικής Πράξης 5ης Σεπτεμβρίου 1974 – να ασκεί πειθαρχική δίωξη ενώπιον του *αρμόδιου δικαστικού συμβουλίου* εναντίον οποιουδήποτε δικαστικού είχε υποπέσει σε παράπτωμα που συνδεόταν με τη διακυβέρνηση της χώρας από το δικτατορικό καθεστώς. Με τις διατάξεις του ν. δ. 74/1974 οργανώθηκε ένα σύστημα πειθαρχικής δικαιοδοσίας, την εφαρμογή του οποίου επωμίζονταν τα *πειθαρχικά συμβούλια* και τα

554. Άρθρο 72 παρ. 2 ν. δ. 74/1974.

555. Πρόκειται για τους Κ. Ζαχαρή και Κ. Μαρμαρά (βλ. παραπάνω, Τμήμα Α', 112).

556. Βλ. παραπάνω Τμήμα Α', ΙΙΙ, 4.

δικαστήρια, ως όργανα ασκούντα πειθαρχική εξουσία⁵⁵⁷. Τα δικαστήρια επιλαμβάνονταν σε τελευταίο βαθμό μόνο κατόπιν *παραπομπής των πειθαρχικών συμβουλίων* και ήταν αρμόδια να επιβάλλουν την *ποινή της οριστικής παύσης*⁵⁵⁸. Αντίθετα, τα πειθαρχικά συμβούλια έκριναν τα πειθαρχικά αδικήματα σε πρώτο βαθμό και κατ' έφεση και δεν είχαν αρμοδιότητα να επιβάλλουν οριστική παύση⁵⁵⁹. Έτσι, είχαν την ευχέρεια είτε να επιβάλλουν διαβαθμισμένη ποινή, είτε να παραπέμψουν στο αρμόδιο δικαστήριο, όταν έκριναν ότι το αδίκημα ήταν ιδιαίτερα σοβαρό και ήταν, συνεπώς, δυνατό να αποκτήσει επικαιρότητα η ποινή της οριστικής παύσης.

3. -Οι πειθαρχικές ποινές που καθόρισε το ν. δ. 74/1974⁵⁶⁰ ήταν κλιμακούμενες: α) έγγραφη επίπληξη, β) πρόστιμο από 1. 000 δραχμές ως τις αποδοχές τριών μηνών, γ) προσωρινή παύση από δεκαπέντε ημέρες ως τρεις μήνες και δ) οριστική παύση. Η τελευταία ποινή μπορούσε να καταγνώσθαι «εις ιδιαιτέρως βαρείας περιπτώσεις πειθαρχικών παραπτωμάτων, άτινα ως εκ των συνθηκών, υφ'ας διαπράττονται και του διαπιστωμένου βαθμού υπαιτιότητας του διωκόμενου μαρτυρούν παρ'αυτού έλλειψιν συνειδήσεως των βασικών αυτού υποχρεώσεων ως δικαστικού λειτουργού ή εκθέτουν σοβαρώς το γόητρον της δικαιοσύνης»⁵⁶¹. Εξάλλου, για τον καθορισμό και την επιμέτρηση της ποινής λαμβανόταν, μεταξύ άλλων, υπόψη η *βαρύτητα* του αδικήματος και ο *αντίκτυπος* που είχε στην εύρυθμη άσκηση της δικαιοδοτικής λειτουργίας και το γόητρο της δικαιοσύνης, καθώς επίσης ο *βαθμός και η πείρα* του δικαστικού⁵⁶².

Είναι, πάντως, χαρακτηριστικό ότι τα άρθρα 6 και 10 της Συντακτικής Πράξης 5ης Σεπτεμβρίου 1974 καθόριζαν με συγκεκριμένο

557. Στο άρθρο 21 παρ. 2 ν. δ. 74/1974 οριζόταν ότι τα δικαστήρια που ασκούν πειθαρχική δικαιοδοσία είναι η ολομέλεια του Συμβουλίου Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και τα πενταμελή Εφετεία, ενώ στα πειθαρχικά συμβούλια συγκαταλέγονται οι ολομέλειες των τριών ανωτάτων δικαστηρίων εν συμβουλίω, τα πειθαρχικά συμβούλια Εφετών κ. λπ.

558. Άρθρο 22 ν. δ. 74/1974.

559. Άρθρα 23 και 24 ν. δ. 74/1974.

560. Άρθρο 8 ν. δ. 74/1974.

561. Άρθρο 9 παρ. 1 ν. δ. 74/1974. Στην παρ. 2 ορίζεται ότι τέτοια ποινή επισύρει η παράβαση του άρθρου 87 παρ. 4 Συντ.

562. Άρθρο 12 ν. δ. 74/1974.

τρόπο τα παραπτώματα, που έπρεπε να κριθούν, κατά παρέκκλιση των σχετικών προβλέψεων του ν. δ. 74/1974. Κατά συνέπεια, το πειθαρχικό όργανο όφειλε να εκτιμήσει τη βαρύτητα όσων παραπτωμάτων αναφέρονταν *περιοριστικά* στις εν λόγω διατάξεις. Πρέπει, όμως, να τονισθεί ότι από τη διατύπωσή τους προέκυπτε σαφώς τόσο η βαρύτητα, όσο και ο αντίκτυπός τους στη λειτουργία και το κύρος της δικαιοσύνης, έτσι ώστε τυχόν εξακρίβωσή τους δεν ήταν δυνατόν παρά να οδηγήσει – κατά την ορθότερη άποψη – στην οριστική παύση των παραπεμπόμενων από την υπηρεσία.

4. -Τέλος, το ν. δ. 74/1974 καθόριζε με λεπτομέρειες την *προδικασία* και την *κύρια διαδικασία* ενώπιον των πειθαρχικών συμβουλίων⁵⁶³. Ειδικά για τις πειθαρχικές υποθέσεις της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974, που θα κρίνονταν από το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο, οριζόταν ότι θα ίσχυε η διαδικασία των άρθρων 43-57 ν. δ. 74/1974⁵⁶⁴. Τα άρθρα 57-64, που εξαιρέθηκαν, αναφέρονταν στα ένδικα μέσα και συνεπώς δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοσθούν, αφού άλλωστε το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο έκρινε σε πρώτο και τελευταίο βαθμό.

III. Η τροποποίηση του πειθαρχικού δικαίου μετά την ψήφιση του Συντάγματος 1975: ν. 184/1975

1. -Το Σύνταγμα του 1975 επέφερε σημαντικές αλλαγές στις προσωπικές εγγυήσεις της ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργιών. Στις τροποποιήσεις αυτές περιλαμβάνονται και οι ρυθμίσεις του άρθρου 91 παρ. 2, 3 και 4, που διαφοροποίησαν, αντίστοιχα, τη συγκρότηση του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, καθιέρωσαν πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια πειθαρχικά συμβούλια για την άσκηση της πειθαρχικής εξουσίας στους υπόλοιπους δικαστές και την μη προσβολή των πειθαρχικών αποφάσεων ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας⁵⁶⁵. Έτσι κατέστη αναγκαία η θέσπιση νέου νόμου για τη συγκρότηση των πειθαρχικών συμβουλίων.

Την 30ή Σεπτεμβρίου 1975 δημοσιεύθηκε, πράγματι, ο ν.

563. Η προδικασία ρυθμίζεται από τα άρθρα 42-51 και η κύρια διαδικασία από τα άρθρα 52-56 ν. δ. 74/1974.

564. Άρθρο 72 παρ. 1 ν. δ. 74/1974.

565. Βλ. παραπάνω Κεφ. Α', III. 6.

184/1975, ο οποίος τροποποίησε ορισμένες διατάξεις του ν. δ. 74/1974, που καθόριζαν τη συγκρότηση των πειθαρχικών συμβουλίων σύμφωνα με τις επιταγές του άρθρου 111 Συντ. 1952. Η μεταβολή στη συγκρότηση του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου συνίσταται στο ότι ως μέλη του μπορούσαν να κληρωθούν δικαστικοί λειτουργοί και πανεπιστημιακοί με *τριετή* τουλάχιστον υπηρεσία στο οικείο ανώτατο δικαστήριο ή στη νομική σχολή⁵⁶⁶. Αντίθετα, πολλές και ριζικές μεταβολές συναντώνται στην οργάνωση και τις αρμοδιότητες των πειθαρχικών συμβουλίων⁵⁶⁷, που πάντως δεν παρουσίαζαν πρακτικό ενδιαφέρον για την «κάθαρση» στο δικαστικό σώμα, αφού η τρίμηνη αποκλειστική προθεσμία του άρθρου 10 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 είχε, προ πολλού, εκπνεύσει χωρίς να κινηθεί για κανένα η σχετική διαδικασία.

Στις διατάξεις του ν. 184/75 περιλήφθηκε, επίσης, πρόβλεψη με την οποία όσοι δικαστικοί είχαν αποχωρήσει με την εθελούσια έξοδο του α. ν. 195/1967 υπάγονταν στη διαδικασία αποκατάστασης των εξαναγκασθέντων σε παραίτηση κατά το άρθρο 11 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974⁵⁶⁸. Τούτο, πρακτικά, σήμαινε ότι οι αιτήσεις τους θα εισάγονταν προς κρίση στα *αρμόδια δικαστικά συμβούλια*⁵⁶⁹.

2. -Το ν. δ. 74/1974 και αργότερα ο ν. 184/74 αντικατέστησαν το τμήμα εκείνο του ν. δ. 962/71, που αναφερόταν στο ουσιαστικό πειθαρχικό δίκαιο και τις πειθαρχικές δικαιοδοσίες. Αντίθετα, οι περισσότερες από τις δικονομικές ρυθμίσεις του ν. δ. 962/71 παρέμειναν αμετάβλητες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αποκατάσταση εμφανίζουν οι ορισμοί των εξεταζόμενων νομοθετημάτων ως προς τη συγκρότηση του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου. Είναι γνωστό ότι η Συντακτική Πράξη για τη δικαιοσύνη άφησε ανέπαφες όσες προαγωγές έγιναν στο βαθμό του αρεοπαγίτη και έπασχαν νομικά, λόγω των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969, ενώ εγγενή ελαττώματα

566. Άρθρο 26 ν. 184/1975.

567. Βλ. το άρθρο 23 ν. 184/1975, που τροποποίησε το άρθρο 21 παρ. 1, 2 και 3 ν. δ. 74/1974. Με τις νέες ρυθμίσεις προβλέφθηκαν εννεαμελή και πενταμελή πειθαρχικά συμβούλια, διάκριση που δεν υπήρχε στο ν. δ. 74/1974.

568. Άρθρο 41 ν. 184/1975.

569. Αρμόδια, ανάλογα με τον κλάδο που υπηρετούσαν και τον βαθμό που έφεραν οι αιτούντες δικαστικοί.

εμφάνιζαν και οι προαγωγές στο βαθμό του συμβούλου Επικρατείας. Έτσι, στους καταλόγους των υπό κλήρωση μελών του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου συμπεριλήφθηκαν τόσο οι αρεοπαγίτες που είχαν οφεληθεί από τις απολύσεις του 1968, καθώς και οι δύο τέως αντιπρόεδροι του Αρείου Πάγου, που όχι μόνο είχαν εξαιρεθεί από την παραπομπή, αλλά προήχθησαν και πάλι στις θέσεις των αντιπροέδρων από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας, όσο και οι οφεληθέντες σύμβουλοι Επικρατείας. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό, ότι οι πιθανότητες για να κληρωθούν οι παραπάνω αυξήθηκαν αισθητά μετά τη ρύθμιση του άρθρου 92 παρ. 2 Συντ. 1975, που προέβλεπε ως προϋπόθεση για ένταξη στους σχετικούς καταλόγους τριετή τουλάχιστον υπηρεσία στο ανώτατο δικαστήριο. Με τον τρόπο αυτό αποκλείονταν όσοι είχαν προαχθεί μετά το 1972 και παράλληλα ενισχυόταν η πιθανότητα επιλογής των δικαστικών, οι οποίοι είχαν προαχθεί στη φάση της δραστικότερης επέμβασης του καθεστώτος στο δικαστικό σώμα. Η στάση, λοιπόν, του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου εξαρτάτο και από την έκβαση των κληρώσεων των ετών 1975-1976.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο⁵⁷⁰, το θεσμικό πλαίσιο για την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας στη δικαιοσύνη διακρίνεται, κατά βάση σε δύο ενότητες: στην πρώτη ενότητα ανήκουν όσες διατάξεις ρυθμίζουν την αποκατάσταση των, με *οποιοδήποτε* τρόπο, απομακρυνθέντων δικαστικών κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από το δικτατορικό καθεστώς. Το βάρος και την ευθύνη για την εφαρμογή του έφεραν στην αρχή η κυβέρνηση εθνικής ενότητας και έπειτα η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, που σχηματίστηκε μετά τις βουλευτικές εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974. Στη δεύτερη ενότητα εντάσσονται οι διατάξεις που προβλέπουν την πειθαρχική παραπομπή όσων είχαν προαχθεί στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων ή είχαν συνεργασθεί με τους κρατούντες. Την ευθύνη για την κίνηση του σχετικού μηχανισμού είχε, εν πρώτοις, η κυβέρνηση, η οποία ήταν αρμόδια για την άσκηση της πειθαρχικής δίωξης. Και τούτο διότι με εξαίρεση την *υποχρεωτική* παραπομπή των ανώτατων δικαστικών, που είχαν προαχθεί στα προεδρεία, καθώς και αυτών που είχαν διατελέσει υπουργοί, υφυπουργοί και γενικοί γραμματείς του δικτατορικού καθεστώτος, η πειθαρχική δίωξη στις υπόλοιπες περιπτώσεις επαφίετο στη διακριτική εξουσία της κυβέρνησης. Ευθύνη επωμίζονταν όμως και τα πειθαρχικά συμβούλια, ιδιαίτερα μάλιστα το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο, ενώπιον του οποίου παραπέμπονταν οι ανώτατοι δικαστικοί, που είχαν καταλάβει τις θέσεις των προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων μετά την επιβολή του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967.

570. Βλ. Κεφ. Δ', Τμήμα Α' II.

ΤΜΗΜΑ Α΄

Οι βασικές επιλογές των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων

Ι. Η αποκατάσταση των διωχθέντων δικαστικών λειτουργών

1. Λίγες μόνον ημέρες μετά τη δημοσίευση της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας έθεσε σε κίνηση τη διαδικασία αποκατάστασης των διωχθέντων δικαστικών. Στην πρώτη κατηγορία αποκατασταθέντων ανήκουν: α) τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας που είχαν παραιτηθεί με αφορμή τη γνωστή κρίση του Ιουνίου 1969⁵⁷¹, β) οι λειτουργοί της τακτικής δικαιοσύνης που είχαν απολυθεί με τη Συντακτική Πράξη ΚΔ΄/1968⁵⁷², γ) όσοι δικαστικοί της πολιτικής και της διοικητικής δικαιοσύνης είχαν απολυθεί με αποφάσεις των συμβουλίων νομοφροσύνης. Ειδική κατηγορία αποτελούν όσοι υπέβαλαν αιτήσεις για αποκατάσταση, επικαλούμενοι εξαναγκασμό σε παραίτηση. Τέλος, με τον ν. 184/1975 παρασχέθηκε η δυνατότητα σε όσους είχαν παραιτηθεί με τον α. ν. 195/1967 να ζητήσουν την επάνοδό τους στην υπηρεσία. Οι δύο τελευταίες επιμέρους κατηγορίες διαφέρουν σαφώς από τις υπόλοιπες, διότι, εκτός των άλλων, η αποκατάστασή τους δεν ήταν αυτοδίκαιη, αλλά βασιζόταν στην κρίση των κατά περίπτωση αρμοδίων οργάνων.

2. Σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974, το διάταγμα για την αποδοχή της παραίτησης του προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας Μ. Στασινόπουλου κηρύχθηκε εξ υπαρχής άκυρο, με όλες τις συνακόλουθες συνέπειες. Η αποκατάστασή του έγινε με βάση το άρθρο 4 παρ. 3 εδάφ. α΄ της εν λόγω Συντακτικής Πράξης, δυνάμει του οποίου θεωρήθηκε ως «μηδέποτε απομακρυνθείς της ενεργού υπηρεσίας», ενώ ως χρόνος αποχώρησής του υπολογίσθηκε η ημέρα που – υπό κανονικές συνθήκες – συμπλήρωνε το όριο ηλικίας⁵⁷³. Στις ίδιες διατάξεις στηρίχθηκε και

571. Τα γεγονότα του Ιουνίου 1969 παρουσιάζονται στο Κεφ. Γ΄, Τμήμα Δ΄-Ι.

572. Για το εκκαθαριστικό εγχείρημα στην τακτική δικαιοσύνη βλ. Κεφ. Γ΄, Τμήμα Β΄-Ι.

573. Στο π. δ. 91701 (ΕτΚ Γ΄, φ. 336 της 5-9-1974), με το οποίο έγινε η αποκατάσταση, εκφράζεται η «προεδρική ευαρέσκεια διά την μακράν και ευδόκιμόν του θητείαν, ως δικαστικού λειτουργού, κατά το διάστημα της οποίας

η αποκατάσταση του αντιπροέδρου Δ. Καρβελά και του συμβούλου Γ. Σπυρόπουλου, οι οποίοι είχαν, επίσης, συμπληρώσει το όριο ηλικίας⁵⁷⁴.

Τα άλλα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας, που είχαν παραιτηθεί τον Ιούνιο του 1969, επανήλθαν στην ενεργό υπηρεσία στο βαθμό που κατείχαν. Πρόκειται για τους συμβούλους Γ. Μαραγκόπουλο, Δ. Τσιμαράτο, Ό. Κυριακό, Ν. Μπουρόπουλο και Γ. Αγγελίδη, οι οποίοι ως αρχαιότεροι κατέλαβαν τις θέσεις τους στην επετηρίδα⁵⁷⁵. Από την επάνοδο εξαιρέθηκε, σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ. 4, ο σύμβουλος Χ. Παναγιωτόπουλος, που είχε διατελέσει υπουργός στην κυβέρνηση Σπ. Μαρκεζίνη⁵⁷⁶.

3. Άκυρες και ανίσχυρες κηρύχθηκαν, επίσης, η Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968 και τα διατάγματα, με τα οποία είχαν απολυθεί οι τριάντα λειτουργοί της τακτικής δικαιοσύνης⁵⁷⁷. Όσοι είχαν ήδη συμπληρώσει το όριο ηλικίας θεωρήθηκαν ως «μηδέποτε απομακρυνθέντες» από την ενεργό υπηρεσία, ενώ ορισμένοι προήχθησαν αναδρομικά λόγω προαγωγής νεότερου τους, κατά την περίοδο 1968-1974, σε ανώτερο βαθμό και κατέλαβαν τη θέση που θα είχαν στην επετηρίδα αν δεν είχαν απολυθεί. Με βάση τις ρυθμίσεις αυτές ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου Στ. Μαυρομιχάλης θεωρήθηκε ότι παρέμεινε στην υπηρεσία έως την 26η Νοεμβρίου 1969, οπότε συμπλή-

ετίμησε το Δικαστικόν Σώμα διά των βαθυτάτων γνώσεων, της αρετής και του ακεραίου χαρακτήρος του, προσέτι δε και διά της αφοσιώσεώς του εις την Δικαιοσύνην και της σθεναράς αμύνης της δικαστικής ανεξαρτησίας, εν τη ασκήσει των καθηκόντων του ως Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας». Ο Μ. Στασινόπουλος συμπλήρωνε το όριο ηλικίας το 1973.

574. Με τα π. δ. 98212 (ΕτΚ Γ', φ. 367 της 25-9-1974) και αντίστοιχα 99134 (ΕτΚ Γ', φ. 380 της 2-10-1974) ο Δ. Καρβελάς και ο Γ. Σπυρόπουλος θεωρήθηκε ότι αποχώρησαν από την υπηρεσία την 20ή Φεβρουαρίου 1973 και αντίστοιχα την 19η Μαΐου 1971, οπότε συμπλήρωναν το όριο ηλικίας.

575. Βλ. το π. δ. 91702 (ΕτΚ Γ', φ. 336 της 5-9-1974), με το οποίο επανήλθαν στην υπηρεσία. Οι Γ. Μαραγκόπουλος, Δ. Τσιμαράτος, Ό. Κυριακός και Ν. Μπουρόπουλος κατέλαβαν τις τέσσερις πρώτες θέσεις στην επετηρίδα, ενώ ο Γ. Αγγελίδης την έκτη, πίσω από τον Α. Ταβουλάρη.

576. Για την υπουργοποίησή του πρβλ. όσα σχετικά αναφέρει ο Σπ. Μαρκεζίνης, Αναμνήσεις 1972-1974 (1979), σελ. 228 επ.

577. Οι σχετικοί ορισμοί περιλαμβάνονται στο άρθρο 1 παρ. 1, 2 της Συντακτικής Πράξης για τη δικαιοσύνη.

ρωνε το όριο ηλικίας⁵⁷⁸, ενώ οι αρεοπαγίτες *Κ. Αναγνωστόπουλος*, *Χ. Αποστολόπουλος*, *Κ. Παπαϊωάννου* και *Αντ. Φλώρος* προήχθησαν αναδρομικά - λόγω προαγωγής νεότερου τους - στους βαθμούς του προέδρου και του αντιπροέδρου του Αρείου Πάγου, χωρίς όμως να επανέλθουν, αφού είχαν στο μεταξύ καταληφθεί από το όριο ηλικίας⁵⁷⁹. Η ίδια ακριβώς τύχη επιφυλάχθηκε και στον αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου *Α. Τούση*, που έλαβε αναδρομικά το βαθμό του εισαγγελέα⁵⁸⁰. Έτσι, ο μόνος από τους απολυθέντες αρεοπαγίτες που, αποκαθιστάμενος, επανήλθε ήταν ο *Δ. Μαργέλλος*, καταλαμβάνοντας ως αρχαιότερος την πρώτη θέση στην επετηρίδα του Αρείου Πάγου⁵⁸¹.

Με τους ορισμούς της Συντακτικής Πράξης για τη δικαιοσύνη αποκαταστάθηκαν, επίσης, και οι υπόλοιποι λειτουργοί της τακτικής δικαιοσύνης, που είχαν απολυθεί με τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968 και έφεραν κατώτερους βαθμούς. Ειδικότερα, εννέα από τους δικαστικούς αυτούς, καταληφθέντες μετά την απόλυσή τους από το όριο ηλικίας, θεωρήθηκε ότι είχαν αποχωρήσει για το λόγο αυτό⁵⁸², ενώ οι έξι προήχθησαν αναδρομικά λόγω προαγωγής νεότερου τους⁵⁸³. Οι υπόλοιποι δεκατέσσερις επανήλθαν με το βαθμό που έφεραν κατά

578. Στο π. δ. 92609 (ΕτΚ Γ', φ. 341 της 7-9-1974), με το οποίο αποκαταστάθηκε ο *Στ. Μαυρομιχάλης*, εκφράζεται η προεδρική ευαρέσκεια για την ευδόκιμη υπηρεσία του στο δικαστικό σώμα.

579. Οι εν λόγω αρεοπαγίτες προήχθησαν αναδρομικά στο βαθμό του αντιπροέδρου και του προέδρου. Η πρώτη προαγωγή θεωρήθηκε ότι έγινε την 28η Δεκεμβρίου 1968 και η δεύτερη την 29η Δεκεμβρίου 1970 (π. δ. 98747, ΕτΚ Γ', φ. 368 της 26-9-1974). Ως χρόνος αποχώρησης υπολογίσθηκε για τον *Κ. Αναγνωστόπουλο* η 30-6-1972, για τον *Χ. Αποστολόπουλο* η 30-6-1973, για τον *Κ. Παπαϊωάννου* η 30-6-1971 και για τον *Αντ. Φλώρο* η 30-6-1973.

580. Σύμφωνα με το π. δ. 98748 (ΕτΚ Γ', φ. 368 της 26-9-1974) ο *Α. Τούσης* θεωρήθηκε ότι αποχώρησε την 30-6-1973.

581. Βλ. το π. δ. 91703/1974 με το οποίο ο *Δ. Μαργέλλος* αποκαταστάθηκε στην πρώτη θέση αρχαιότητας των αρεοπαγιτών.

582. Πρόκειται για τους *Α. Γκαζέτα*, *Α. Κατσιάρα*, *Δ. Βουρνά*, *Ι. Ανδρουτσόπουλο*, *Κ. Χριστοδουλιά*, *Δ. Θεοδοσόπουλο*, *Β. Κιλάκο*, *Γ. Ξενάκη* και *Δ. Παπαντωνίου* (ΕτΚ Γ', φ. 367, 380, 388, 390 του 1974).

583. Οι *Ι. Ανδρουτσόπουλος*, *Κ. Χριστοδουλιάς* και *Δ. Θεοδοσόπουλος* προήχθησαν σε αρεοπαγίτες, ο *Β. Κιλάκος* σε πρόεδρο πρωτοδικών, οι *Γ. Ξενάκης* και *Δ. Παπαντωνίου* σε αντεισαγγελείς εφετών.

το χρόνο της απομάκρυνσής τους, καταλαμβάνοντας τις θέσεις που θα είχαν στην επετηρίδα αν δεν είχαν απολυθεί⁵⁸⁴.

4. Οι αποφάσεις των συμβουλίων νομιμοφροσύνης, που είχαν εκδοθεί εις βάρος λειτουργών της πολιτικής και της διοικητικής δικαιοσύνης από την 21-4-67 έως την 23-7-74, ακυρώθηκαν αυτοδίκαια, σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 3. Οι δικαστικοί λειτουργοί αποκαταστάθηκαν στον κλάδο και το βαθμό που έφεραν κατά το χρόνο της απομάκρυνσής τους. Έτσι, στο χώρο της πολιτικής δικαιοσύνης επανήλθαν όσοι εφέτες, πρόεδροι πρωτοδικών και πρωτοδίκες, καθώς και λειτουργοί του εισαγγελικού κλάδου, είχαν απομακρυνθεί με αποφάσεις των συμβουλίων νομιμοφροσύνης⁵⁸⁵, ενώ ορισμένοι κρίθηκαν – αμέσως μετά την επάνοδό τους – για προαγωγή από τα αρμόδια δικαστικά συμβούλια, λόγω προαγωγής νεότερου τους⁵⁸⁶. Στο Συμβούλιο της Επικρατείας επανήλθαν, επίσης, όσα μέλη είχαν απολυθεί με αποφάσεις του συμβουλίου νομιμοφροσύνης⁵⁸⁷, το ένα μάλιστα από αυτά προήχθη αναδρομικά λόγω προαγωγής νεότερου του⁵⁸⁸.

5. Στην τέταρτη κατηγορία ανήκουν όσοι δικαστικοί, επικαλούμενοι ότι είχαν εξαναγκασθεί σε παραίτηση κατά την περίοδο 1967-74, υπέβαλαν αιτήσεις στο υπουργικό συμβούλιο για αναδρομική αποκατάσταση⁵⁸⁹. Συγκεκριμένα, ζήτησαν να αποκατασταθούν οι

584. Πρόκειται για τους Γ. Κώνστα και Α. Πρόκο, προέδρους πρωτοδικών, Α. Αιματζίδη, Γ. Βελή, Χ. Σαρτζετάκη, Ι. Τσιρίκα, Ν. Χατζάκη, Β. Αποσκήτη, Σπ. Λυμούρη, πρωτοδίκες, τον Π. Δελαπόρτα, εισαγγελέα εφετών, τους Α. Τρίπα και Αλ. Φλώρο, εισαγγελείς πρωτοδικών και τους Ι. Τουμπάνο και Μ. Συμπεθέρου, αντεισαγγελείς πρωτοδικών.

585. Στο χώρο της πολιτικής δικαιοσύνης ενδεικτικά αναφέρονται οι περιπτώσεις του πρωτοδίκη Α. Μιχαλακέα, των παρέδρων πρωτοδικών Ε. Ζουμπούλη και Αθ. Μιχαλακέα, καθώς και του αντεισαγγελέα εφετών Χ. Πατακιά, που είχαν απολυθεί με αποφάσεις των συμβουλίων νομιμοφροσύνης και αποκαταστάθηκαν (ΕτΚ Γ', φ. 380 της 2-10-1974, 388 της 5-10-1974 και 414 της 22-10-1974).

586. Οι Χ. Πατακιάς και Ε. Ζουμπούλης κρίθηκαν για προαγωγή, αμέσως μετά την επάνοδό τους, λόγω προαγωγής νεότερου τους.

587. Συγκεκριμένα, επανήλθαν ο πάρεδρος Σπ. Πλασκοβίτης και ο εισηγητής Γ. Κουβελάκης (ΕτΚ Γ', φ. 336 της 5ης Σεπτεμβρίου 1974).

588. ΕτΚ Γ', φ. 391 της 8-10-1974. Η προαγωγή του διενεργήθηκε μετά από την υπ' αριθ. 11/1974 γνωμοδότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας. Ο Σπ. Πλασκοβίτης, μετά την επάνοδό του, κατέλαβε στην επετηρίδα τη θέση μπροστά από τον Κ. Κακούρη και μετά τον Γ. Σκουρτσή.

αρεοπαγίτες *Στ. Σταυρόπουλος*⁵⁹⁰, *Ι. Χατζηδάκης*⁵⁹¹ και οι αντεισαγγελείς του Αρείου Πάγου *Μ. Καλλιμόπουλος*⁵⁹² και *Κ. Παπαϊωάννου*⁵⁹³. Οι εν λόγω αιτήσεις συζητήθηκαν στη συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου την 29η Ιανουαρίου 1975 και απορρίφθηκαν⁵⁹⁴. Κατά της απόφασης του υπουργικού συμβουλίου άσκησαν αιτήσεις ακυρώσεως, ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, οι *Στ. Σταυρόπουλος* και *Μ. Καλλιμόπουλος*, οι οποίες τελεσφόρησαν λόγω ανεπαρκούς αιτιολογίας⁵⁹⁵.

Μετά τις ακυρωτικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας η αίτηση του *Μ. Καλλιμόπουλου* συζητήθηκε, εκ νέου, στη συνε-

589. Για την κριτική της εξεταζόμενης ρύθμισης, που ενέπλεξε ένα κατ' εξοχήν πολιτικό όργανο σε κρίσεις αποκατάστασης δικαστικών βλ. Κεφ. Δ', Τμήμα ΙΙ, 4.

590. Ο *Στ. Σταυρόπουλος* υποστήριξε ότι παραιτήθηκε λόγω του ηθικού και ψυχολογικού καταναγκασμού, που του ασκούσε το δικτατορικό καθεστώς. Για να θεμελιώσει τα παραπάνω ανέφερε ότι παραλείφθηκε τρεις φορές για προαγωγή στο προεδρείο του Αρείου Πάγου και ότι πέσθηκε για να λάβει μέρος στη σύνθεση που δίκασε την υπόθεση *Γ. Ξενάκη* και να ψηφίσει υπέρ της αιτήσεως αναρρέσεως (βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 29-1-1975).

591. Ο *Ι. Χατζηδάκης* πρόβαλε ως αποκλειστικό λόγο εξαναγκασμού του σε παραίτηση την παράλειψή του όταν πληρώθηκε κενή θέση αντιπροέδρου με προαγωγή του νεότερου του *Β. Πατσουράκου*. Ισχυρίστηκε ότι η παράλειψή του οφειλόταν στον τρόπο που εκπλήρωνε τα καθήκοντά του ως πρόεδρος της επιτροπής ιθαγένειας (βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 29-1-1975).

592. Ο *Μ. Καλλιμόπουλος* ισχυρίστηκε ότι αναγκάστηκε να παραιτηθεί μετά την απόλυση του *Κ. Κόλλια* και των άλλων συναδέλφων του, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να προωθηθεί στη θέση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου ο *Κ. Θανόπουλος* (βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 29-1-1975).

593. Ο *Κ. Παπαϊωάννου* υποστήριξε ότι αναγκάστηκε να παραιτηθεί μετά την προαγωγή του *Π. Θεράπου*, που έγινε με πρωτοφανείς μεθοδεύσεις και με την εύνοια των κρατούντων (βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 29-1-1975).

594. Βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 29ης Ιανουαρίου 1977.

595. Για τον *Στ. Σταυρόπουλο* εκδόθηκε η απόφαση ΣτΕ 2090/75 και για τον *Μ. Καλλιμόπουλο* η απόφαση ΣτΕ 1804/1976.

δρίαση του υπουργικού συμβουλίου την 10η Οκτωβρίου 1977 και έγινε δεκτή⁵⁹⁶. Αντίθετα, η αίτηση του Στ. Σταυρόπουλου απασχόλησε τρεις ακόμη φορές το υπουργικό συμβούλιο για να γίνει τελικά δεκτή στη συνεδρίαση της 19ης Μαρτίου 1985⁵⁹⁷ και ενώ στην εξουσία βρισκόταν πλέον η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Τις δύο προηγούμενες φορές – την 3η Φεβρουαρίου 1976⁵⁹⁸ και την 5η Μαΐου 1980 – είχε απορριφθεί από τις κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας, που δεν έδειχναν να πείθονται για τον εξαναγκασμό του αιτούντος σε παραίτηση⁵⁹⁹.

Οι περιπέτειες της αίτησης του Στ. Σταυρόπουλου, που απασχόλησε συνολικά τέσσερις φορές το υπουργικό συμβούλιο και στάθηκε αφορμή για να εκδοθούν τρεις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, αποδεικνύουν τον προβληματικό χαρακτήρα της επιλογής του συντακτικού νομοθέτη να αναθέσει σε ένα κατ' εξοχήν πολιτικό όργανο την κρίση περί υπαγωγής των αιτούντων στις διατάξεις του άρθρου 11. Από μία προσεκτική ανάγνωση των πρακτικών του υπουργικού συμβουλίου διακρίνεται η σημασία των κομματικών σκοπιμοτήτων και των προσωπικών γνωριμιών, που όπως φαίνεται καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό την τύχη των αιτήσεων. Τούτο γίνεται ιδιαίτερα σαφές στην περίπτωση του Στ. Σταυρόπουλου, η αίτησή

596. Βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 10ης Οκτωβρίου 1977.

597. Το υπουργικό συμβούλιο επιλήφθηκε και πάλι μετά την απόφαση ΣτΕ 1602/1981. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, με θετική εισήγηση του υπουργού Δικαιοσύνης Γ. Α. Μαγκάκη, αποκατέστησε τον Στ. Σταυρόπουλο (βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 19ης Μαρτίου 1985).

598. Στη συνεδρ. της 3ης Φεβρουαρίου 1976 το υπουργικό συμβούλιο διενήργησε νέα έρευνα της υπόθεσης, στο πλαίσιο της οποίας εξετάστηκαν οι πρώην δικαστικοί λειτουργοί Αντ. Φλώρος, Χ. Αποστολόπουλος, Α. Τούσης και Κ. Παπαϊωάννου, ο δουλευτής της Νέας Δημοκρατίας Δ. Παπασπύρου και ο δικηγόρος και τέως πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών Αλ. Σακελλαρόπουλος. Οι περισσότεροι υποστήριξαν ότι η παραίτηση του αιτούντος οφειλόταν στο δικτατορικό καθεστώς, χωρίς όμως να λείψουν και οι αντίθετες μαρτυρίες (αδημοσίευτα πρακτικά υπουργικού συμβουλίου της 3ης Φεβρουαρίου 1976).

599. Το υπουργικό συμβούλιο επανήλθε την 5η Μαΐου 1980 μετά την υποβολή αίτησης ανάκλησης από τον Στ. Σταυρόπουλο και ενώ είχε απορριφθεί αίτηση ακυρώσεως, που είχε ασκήσει, με την απόφαση Ολομ. ΣτΕ 1930/1977.

του οποίου κρίθηκε από διαφορετικές κυβερνήσεις και τα ίδια πραγματικά περιστατικά αξιολογήθηκαν με εντελώς διαφορετικό τρόπο.

6. Το δικτατορικό καθεστώς είχε επιχειρήσει να «αποσυμφορήσει» την τακτική δικαιοσύνη με τον α. ν. 195/1967⁶⁰⁰. Με βάση το νομοθέτημα αυτό είχαν αποχωρήσει ευάριθμοι δικαστικοί έως το βαθμό του εφέτη και του εισαγγελέα εφετών. Με το άρθρο 41 του ν. 184/75 επιτράπηκε στους αποχωρήσαντες να ζητήσουν την αποκατάστασή τους σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 11 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974. Η σχετική κρίση ανατέθηκε στα δικαστικά συμβούλια. Με αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου αποκαταστάθηκαν δικαστικοί όλων των βαθμών, πολλοί από τους οποίους επέστρεψαν στην ενεργό υπηρεσία, αφού δεν είχαν συμπληρώσει το όριο ηλικίας⁶⁰¹.

7. Η εφαρμογή του εξεταζόμενου θεσμικού πλαισίου ικανοποίησε, σε μεγάλο βαθμό, τους διωχθέντες δικαστικούς. Πράγματι, αναγνωρίστηκαν αναδρομικά βαθμοί σε μη επανελθόντες στην ενεργό υπηρεσία με αποκλειστικό κριτήριο την προαγωγή νεότερου, ο χρόνος απομάκρυνσής τους εξελήφθη ως χρόνος πραγματικής υπηρεσίας και διαμορφώθηκε εκ νέου η επετηρίδα με την επανένταξη όσων από τους διωχθέντες επανήλθαν στη σειρά που θα κατείχαν εάν δεν είχαν απομακρυνθεί. Ο συντακτικός νομοθέτης απέφυγε, πάντως, να περιλάβει ρυθμίσεις και για τις παραλείψεις που είχαν σημειωθεί κατά τη διενέργεια προαγωγών σε ολόκληρη την κλίμακα της ιεραρχίας από το 1967 έως το 1974. Ανάλογες ρυθμίσεις ήταν, ωστόσο, οπωσδήποτε αναγκαίες, αν αναλογισθεί κανείς ότι οι υπερβάσεις της επετηρίδας είχαν αποτελέσει μια ακόμη μεθόδευση για τον παραμερισμό αντιφρονούντων και την προώθηση φιλικά προσκείμενων δικαστικών λειτουργών. Οι αδικαιολόγητες αυτές υπερβάσεις έμειναν, ουσιαστικά άθικτες, με δυσμενείς αναμφίβολα επιπτώσεις, για την έκταση και το βάθος του αποκαταστατικού εγχειρήματος.

Αξίζει, τέλος, να παρατηρηθεί ότι από τους αποκατασταθέντες δικαστικούς, που ήταν μέλη του Αρείου Πάγου, κανείς δεν επανήλθε

600. Για τον ν. 195/1967 βλ. παραπάνω Κεφ. Γ', Τμήμα Β'-Ι. 1.

601. Βλ. ενδεικτικά ΕτΚ Γ', φ. 89, της 20ής Φεβρουαρίου 1976, όπου δημοσιεύονται τα π. δ. αποκατάστασης έξι δικαστικών λειτουργών, που είχαν αποχωρήσει με το νόμο για την εθελούσια έξοδο.

στην ενεργό υπηρεσία – λόγω συμπλήρωσης του ορίου ηλικίας – με εξαίρεση τον Δ. Μαργέλλο, ο οποίος θα αποχωρούσε τον Ιούνιο του 1975. Αντίθετα, στο Συμβούλιο της Επικρατείας επανήλθαν πέντε σύμβουλοι, οι οποίοι επρόκειτο να καταλάβουν θέσεις του προεδρείου τα επόμενα χρόνια. Ορισμένοι, μάλιστα, επρόκειτο να συμμετάσχουν τόσο στο Ειδικό Πειθαρχικό Συμβούλιο, που έκρινε τους πανεπιστημιακούς, όσο και στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο, στις υποθέσεις που αφορούσαν τα μέλη του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Έτσι εξηγείται, εν πολλοίς, η διαφορά ως προς τα αποτελέσματα της αποκατάστασης της νομιμότητας στα δύο ανώτατα δικαστήρια. Αντιθέτως, η μη επάνοδος των απολυθέντων αρεοπαγιτών τον Μάιο του 1968, είχε οπωσδήποτε αρνητικές συνέπειες για το Ανώτατο Ακυρωτικό, διότι στην κορυφή της επετηρίδας του βρέθηκαν και ανώτατοι δικαστές, που είχαν ευνοηθεί από την εκκαθαριστική επέμβαση του Μαΐου 1968 και είχαν συμμετάσχει στην έκδοση κρίσιμων για το καθεστώς αποφάσεων.

II. Οι προαγωγές στα προεδρεία του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου

Μετά την ανάκληση των προαγωγών όσων κατείχαν θέσεις στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων την 23η Ιουλίου 1974⁶⁰² και την επάνοδο των απομακρυνθέντων, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας προχώρησε στη διενέργεια προαγωγών για την πλήρωση των κενών θέσεων. Έτσι, οι πρώτες προαγωγές μετά τη μεταπολίτευση στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων πραγματοποιήθηκαν την 6η Σεπτεμβρίου 1974⁶⁰³, σύμφωνα με τους ειδικότερους ορισμούς του ν. δ. 962/1971⁶⁰⁴.

1. Μετά την επάνοδο των διωχθέντων συμβούλων στο Συμβούλιο

602. Βλ. παραπάνω Κεφ. Δ', Τμήμα Α' III.

603. Βλ. σχετικά τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 6ης Σεπτεμβρίου 1974, όπου και η εισήγηση του υπουργού Δικαιοσύνης. Επίσης, για τη σχετική ειδησεογραφία στις εφημερίδες, βλ. ενδεικτικά, «ΤΑ ΝΕΑ» και τη «ΒΡΑΔΥΝΗ» της 7ης Σεπτεμβρίου 1974.

604. Άρθρο 68 παρ. 3 και 4, όπου οριζόταν ότι σε πρόεδρο του Συμβουλίου Επικρατείας μπορούσε να προαχθεί είτε αντιπρόεδρος, είτε σύμβουλος με πενταετή τουλάχιστον υπηρεσία. Σε αντιπρόεδρο μπορούσε να προαχθεί σύμβουλος με τριετή τουλάχιστον υπηρεσία.

της Επικρατείας, ο πίνακας αρχαιότητας του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου διαμορφώθηκε με τη σειρά που θα είχε αν δεν είχαν μεσολαβήσει τα γνωστά γεγονότα του Ιουνίου 1969. Έτσι, οι σύμβουλοι *Γ. Μαραγκόπουλος*, *Δ. Τσιμαράτος*, *Ο. Κυριακός* και *Ν. Μπουρόπουλος*, ως αρχαιότεροι, κατέλαβαν τις τέσσερις πρώτες θέσεις, ενώ ο *Γ. Αγγελίδης* κατέλαβε την έκτη μετά τον *Α. Ταβουλάρη*. Όλοι τους είχαν τα απαιτούμενα, κατά νόμο, προσόντα για προαγωγή, όπως επίσης και δεκαοκτώ νεότεροι σύμβουλοι, που ακολουθούσαν⁶⁰⁵. Από τις προαγωγές αυτές εξαιρέθηκαν οι *Α. Δήμιτσας*, *Ε. Ιατρίδης*, *Η. Γλυκοφρύδης* και *Α. Τσούτσος*, διότι οι προαγωγές τους είχαν ανακληθεί και επρόκειτο να κινηθεί η διαδικασία για την παραπομπή τους στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο⁶⁰⁶. Το υπουργικό συμβούλιο, τηρώντας πιστά την αρχαιότητα, προήγαγε σε πρόεδρο τον *Γ. Μαραγκόπουλο* και σε αντιπροέδρους τους *Δ. Τσιμαράτο*, *Ο. Κυριακό* και *Ν. Μπουρόπουλο*. Η επιλογή και στις τέσσερις θέσεις του προεδρείου συμβούλων, που είχαν διωχθεί από το δικτατορικό καθεστώς, ήταν ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένου ότι ο *Γ. Μαραγκόπουλος* αναλάμβανε – ως εκ της ιδιότητός του – την προεδρία τόσο του Ανωτάτου όσο και του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου, ενώ ο *Δ. Τσιμαράτος* ήταν ο κατά νόμο αναπληρωτής του και στα δύο συμβούλια.

Το προεδρείο του Συμβουλίου της Επικρατείας παρέμεινε με τη σύνθεση αυτή έως τον Ιούνιο του 1975, οπότε αποχώρησε λόγω ορίου ηλικίας ο *Δ. Τσιμαράτος*. Η κυβέρνηση προήγαγε στη συνέχεια τον *Γ. Αγγελίδη* – δεύτερο στη σειρά αρχαιότητας σύμβουλο – νεότερο από τους αποκατασταθέντες. Η επιλογή του *Γ. Αγγελίδη* φανε-

605. Τα απαιτούμενα τυπικά προσόντα για προαγωγή στο βαθμό και του αντιπροέδρου είχαν, επίσης, κατά σειρά αρχαιότητας οι σύμβουλοι: *Α. Σταυρόπουλος*, *Η. Καμπίτσης*, *Γ. Κοντογιάννης*, *Π. Μαρκόπουλος*, *Δ. Τσιροπινάς*, *Δ. Καλοδούκας*, *Κ. Δάρας*, *Κ. Χοϊδάς*, *Ν. Παναγιωτάκος* και *Ν. Γαβαλάς*. Για το βαθμό του αντιπροέδρου ήταν επίσης υποψήφιοι: *Η. Ντόκας*, *Η. Τσικλητήρας*, *Θ. Κουρουσόπουλος*, *Π. Μακρόπουλος*, *Γ. Σκουρτσής*, *Κ. Κακούρης*, *Κ. Λασσαδός* και *Δ. Καλλιθωκάς*.

606. Οι εν λόγω σύμβουλοι, μετά την ανάκληση των προαγωγών τους στους βαθμούς του προέδρου και των αντιπροέδρων, κατείχαν αντίστοιχα τη δεύτερη, την τρίτη, την πέμπτη και την όγδοη θέση στην επετηρίδα. Δεν συνυπολογίζονταν, όμως, για τις προαγωγές στο προεδρείο.

ρώνει την επιθυμία της Κυβέρνησης να προωθήσει σε θέση του προεδρείου και τον τελευταίο από τους αποκατασταθέντες, έστω και αν αυτό σήμαινε μικρή παρέκκλιση από τη σειρά αρχαιότητας. Είναι, πάντως, χαρακτηριστικό ότι αποκατασταθέντες σύμβουλοι προήδρευαν διαδοχικά στο Συμβούλιο της Επικρατείας από το 1974 έως το 1981⁶⁰⁷. Ωστόσο, οι κυβερνήσεις της περιόδου 1974-1981 προήγαγαν σε θέσεις του προεδρείου και συμβούλους που είχαν προαχθεί σε αντιπροέδρους από το δικτατορικό καθεστώς και είχαν παραπεμφθεί στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο, το οποίο όμως εξέδωσε απαλλακτικές αποφάσεις⁶⁰⁸.

2. Στον Άρειο Πάγο όσοι είχαν τα απαιτούμενα, κατά νόμο, προσόντα για προαγωγή σε θέση του προεδρείου, εκτός από τον επανελθόντα Δ. Μαργέλλο που κατέλαβε την πρώτη θέση στην επετηρίδα, ήταν κατά σειρά αρχαιότητας οι: Κ. Ζαχαρής, Κ. Μαρμαράς, Ε. Μπλέτσας, Σπ. Γάγγας, Χρ. Κομοτούρος, Χρ. Καθάριος, Γ. Καραμάνος, Η. Τριανταφύλλου, Ι. Μαρινάκος, Ν. Οικονόμου και Γ. Καλογερόπουλος⁶⁰⁹. Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, τηρώντας και

607. Συγκεκριμένα, την 5η Ιουλίου 1976 προήχθη σε πρόεδρο ο πρώτος αντιπρόεδρος Ο. Κυριακός και στη θέση του ο σύμβουλος Α. Ταβουλάρης (βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 5ης Ιουλίου 1976). Από τις προαγωγές αυτές είχαν και πάλι εξαιρεθεί οι Η. Γλυκοφρύδης και Α. Τσούτσος, λόγω της εκκρεμούς παραπομπής τους στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο. Αντίθετα, ο Α. Ιατρίδης ήταν υποψήφιος, διότι είχε εν τω μεταξύ εκδοθεί απαλλακτική απόφαση. Μετά την αποχώρηση του Ο. Κυριακού, τον Ιούλιο του 1977, προήχθη ο Ν. Μπουρόπουλος και την κενή πλέον θέση αντιπροέδρου κατέλαβε ο πρώτος στη σειρά αρχαιότητας σύμβουλος Α. Ιατρίδης (βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 5ης Ιουλίου 1977). Στις προαγωγές αυτές ήταν υποψήφιοι και οι Η. Γλυκοφρύδης και Α. Τσούτσος, που είχαν απαλλαγεί με αποφάσεις του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου από τις πειθαρχικές κατηγορίες, που τους αποδίδονταν.

608. Ο Α. Ιατρίδης προήχθη σε πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας μετά την αποχώρηση του Ν. Μπουρόπουλου και ενώ ήταν ο πρώτος αντιπρόεδρος του δικαστηρίου (βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 1ης Ιουλίου 1981). Ο Α. Τσούτσος, που ήταν πρώτος στη σειρά αρχαιότητας σύμβουλος, κατέλαβε την κενή θέση του αντιπροέδρου.

609. Όπως έχει και προηγουμένως αναφερθεί, οι Κ. Ζαχαρής και Κ. Μαρμαράς είχαν προαχθεί σε αντιπροέδρους το 1973 από το δικτατορικό καθεστώς. Οι Χρ. Κομοτούρος και Χρ. Καθάριος προήχθησαν αμέσως μετά τις απολύσεις του 1968, λόγω της εκκαθάρισης, και συμμετείχαν στην εκδίκαση της υπόθεσης

πάλι πιστά την αρχαιότητα, προήγαγε σε πρόεδρο τον Δ. Μαργέλλο, σε αντιπροέδρους τους Κ. Ζαχαρή και Κ. Μαρμαρά και σε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου τον Ε. Μπλέτσα⁶¹⁰. Έτσι, οι Κ. Ζαχαρή και Κ. Μαρμαράς, που είχαν προαχθεί μόλις τον προηγούμενο χρόνο σε αντιπροέδρους από το δικτατορικό καθεστώς και στους οποίους είχε επιφυλαχθεί ιδιαίτερα ευνοϊκή μεταχείριση με ρητή διάταξη της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974, προάγονταν και πάλι σε θέσεις του προεδρείου. Αξίζει να τονισθεί ότι μετά τις εν λόγω προαγωγές τις υψηλότερες θέσεις στον πίνακα αρχαιότητας των αρεοπαγιτών κατείχαν – στη συντριπτική τους πλειονότητα – λειτουργοί οι οποίοι είχαν άμεσα οφεληθεί από τις απολύσεις του Μαΐου 1968 και είχαν συνταχθεί με την άποψη της πλειοψηφίας στις αποφάσεις Α. Π. 439 και 496/70. Αρκετοί από αυτούς επρόκειτο να προωθηθούν τα αμέσως επόμενα χρόνια σε θέσεις του προεδρείου του Αρείου Πάγου. Ειδικότερα, μετά την παραίτηση του Δ. Μαργέλλου⁶¹¹ προήχθη σε πρόεδρο ο Κ. Ζαχαρή, ο οποίος – ως εκ της ιδιότητός του – συμμετείχε ως πρόεδρος στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο κατά την εκδίκαση των υποθέσεων των παραπεμφθέντων μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας. Στις κενές θέσεις των αντιπροέδρων προήχθησαν οι Σπ. Γάγγας⁶¹² και Χρ. Κομοτούρος. Ο τελευταίος είχε προωθηθεί χάρη στις ανώμαλες εξελίξεις του Μαΐου 1968 και είχε συμμετάσχει στην έκδοση της απόφασης Α. Π. 496/70, συντασσόμενος με την πλειοψηφία.

Ξενάκη (Δ. Μαργέλλου, ό.π. [σημ. 119], σελ. 210, 223). Στην υπόθεση αυτή είχαν συμμετάσχει και οι Γ. Καραμάνος, Ι. Μαρινάκος, Ν. Οικονόμου και Η. Τριανταφύλλου που είχαν συνταχθεί με τη γνώμη της πλειοψηφίας.

610. Βλ. τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 6ης Σεπτεμβρίου 1974, όπου και η εισήγηση του υπουργού Δικαιοσύνης. Σύμφωνα με το άρθρο 89 παρ. 9, 10 και 11 του ν. δ. 962/1971, σε αντιπρόεδρο μπορούσε να προαχθεί αρεοπαγίτης με τριετή τουλάχιστον υπηρεσία, σε πρόεδρο αντιπρόεδρος ή αρεοπαγίτης με τετραετή τουλάχιστον υπηρεσία, σε εισαγγελέα ή αντιπρόεδρος ή αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου με τριετή τουλάχιστον υπηρεσία ή αρεοπαγίτης με τριετή, επίσης, κατ' ελάχιστον υπηρεσία.

611. Ο Δ. Μαργέλλος παραιτήθηκε την 13η Ιανουαρίου 1975 (για την παραίτησή του βλ. Δ. Μαργέλλου, ό.π. σημ. 119, σελ. 476).

612. Ο Σπ. Γάγγας είχε προαχθεί σε αρεοπαγίτη μετά την εκκαθάριση του 1968, αλλά η προαγωγή του ήταν αναμενόμενη, διότι έγινε για πλήρωση προϋπάρχουσας κενής θέσης.

Μετά την αποχώρηση των *Κ. Ζαχαρή* και *Κ. Μαρμαρά*, τον Ιούνιο του 1976, προήχθησαν σε πρόεδρο ο *Σπ. Γάγγας* και σε αντιπρόεδρους οι αρχαιότεροι αρεοπαγίτες *Γ. Καραμάνος* και *Η. Τριανταφύλλου*⁶¹³, ενώ λίγους μήνες αργότερα τη νεοσυσταθείσα τέταρτη θέση αντιπροέδρου κατέλαβε ο *Ι. Μαρινάκος*⁶¹⁴. Υπό τα δεδομένα αυτά και τις τέσσερις θέσεις αντιπροέδρων κατείχαν πλέον λειτουργοί που είχαν συμμετάσχει στην έκδοση της απόφασης Α. Π. 496/1970, υποστηρίζοντας τις αυθαίρετες επιλογές του δικτατορικού καθεστώτος στο χώρο της τακτικής δικαιοσύνης. Η προώθηση σε θέσεις του προεδρείου αρεοπαγιτών, που είχαν συμπράξει στην υπόθεση *Γ. Ξενάκη*, ολοκληρώθηκε με την προώθηση του *Γ. Καραμάνου* σε πρόεδρο και του *Ν. Οικονόμου* στην κενωθείσα θέση αντιπροέδρου⁶¹⁵.

III. Η παραπομπή δικαστικών λειτουργών στα πειθαρχικά συμβούλια

1. Το άρθρο 6 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης για τη δικαιοσύνη, σε συνδυασμό με το άρθρο 118 παρ. 2 Συντ. 1975, προέβλεπε ρητά την υποχρεωτική παραπομπή στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο όσων είχαν προαχθεί στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων από την 21η Απριλίου 1967 έως την 23η Ιουλίου 1974. Κατ' εφαρμογή των παραπάνω διατάξεων, παραπέμφθηκαν με πράξεις των αρμοδίων υπουργών είκοσι τρεις συνολικά δικαστικοί λειτουργοί. Συγκεκριμένα, το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο κλήθηκε να κρίνει τους εν ενεργεία συμβούλους Επικρατείας *Α. Δήμιτσα*, *Ε. Ιατρίδη*, *Η. Γλυκοφρύδη* και *Α. Τσούτσο* και τα μέλη του Αρείου Πάγου *Α. Κανελλάκο* και *Π. Θεράπο*. Επίσης, τους αφυπηρετήσαντες συμβούλους Επικρατείας *Ν. Γρηγορίου* και *Απ. Παπαλάμπρου* και τους αρεοπαγίτες *Θ. Καμπέρη*, *Α. Γεωργίου*, *Κ. Καλαμποκιά*, *Β. Πατσουράκο*, *Κ. Θανόπουλο*, *Ν. Ηλιόπουλο*, *Κ. Χουρδάκη*, *Δ. Κοκύρη* και *Κ. Παυλίδη*.

613. Βλ. σχετικά τα [αδημοσίευτα] πρακτικά του υπουργικού συμβουλίου της 5ης Ιουλίου 1976, όπου στην εισήγηση του υπουργού Δικαιοσύνης περιλαμβάνονται και τα ονόματα όσων είχαν τα τυπικά προσόντα για προαγωγή στο προεδρείο.

614. Ο *Ι. Μαρινάκος* ήταν πρώτος στη σειρά αρχαιότητας αρεοπαγίτης κατά το χρόνο διενέργειας της προαγωγής του στο βαθμό του αντιπροέδρου.

615. Οι προαγωγές αυτές έγιναν το 1978. Ο *Γ. Καραμάνος*, κατά το χρόνο των προαγωγών, ήταν πρώτος αντιπρόεδρος και ο *Ν. Οικονόμου* ο αρχαιότερος αρεοπαγίτης.

Παραπέμφθηκαν ακόμη και τα τέως μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου⁶¹⁶ *Α. Παπανδρέου, Χ. Κούκης, Π. Αργυρόπουλος, Δ. Τζαβέλλας, Ι. Λογοθέτης*, καθώς και ο *Κ. Φασούλης*, που είχε διατελέσει γενικός επίτροπος της επικρατείας των φορολογικών δικαστηρίων. Οι αρμόδιοι υπουργοί Δικαιοσύνης και Οικονομικών κίνησαν την πειθαρχική διαδικασία ασκώντας *δέσμια αρμοδιότητα*.

Οι εν λόγω υπουργοί άσκησαν, κατ' άρθρο 10 παρ. 2 και 12 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης για τη δικαιοσύνη, πειθαρχική δίωξη κατά των *Π. Θεράπου, Αλ. Τζαβέλλα και Ανδρ. Παπανδρέου*, που είχαν διορισθεί οι μεν δύο πρώτοι σε θέσεις υπουργών, ο δε τρίτος σε θέση γενικού γραμματέα κατά την περίοδο 21. 4. 1967 – 23. 4. 1974. Αυτοί ήταν και οι μόνοι που παραπέμφθηκαν με βάση τις παραπάνω διατάξεις, διότι όσοι δικαστικοί είχαν αναλάβει παρόμοιες θέσεις είχαν αφυπηρετήσει πριν την 23-7-1974⁶¹⁷. Για το λόγο αυτό ο *Κ. Καλαμποκιάς* παραπέμφθηκε μόνο για τις συνθήκες προαγωγής του και όχι για την ανάληψη του υπουργείου Δικαιοσύνης.

2. Η τρίμηνη προθεσμία του άρθρου 10 της Συντακτικής Πράξης για την παραπομπή όσων δικαστικών είχαν τυχόν υποπέσει σε πειθαρχικά παραπτώματα κατά την περίοδο της επταετίας 1967-74, εξέπνευσε την 5η Δεκεμβρίου 1974, χωρίς ο καθ' ύλην αρμόδιος υπουρ-

616. Μεταξύ των δικαστικών λειτουργών του Ελεγκτικού Συνεδρίου που είχαν προαχθεί, κατά την περίοδο 1967-1974, σε αντιπροέδρους ήταν και ο *Ε. Ράντος*, ο οποίος μετά τη δημοσίευση της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 επανήλθε στο βαθμό του φορολ. εφέτη που κατείχε πριν εισέλθει στο Ελεγκτικό Συνέδριο, για να κριθεί στη συνέχεια από την επιτροπή του άρθρου 12 παρ. 2 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 και να επανέλθει στο βαθμό του συμβούλου του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Ακολούθως, με την πράξη του υπουργικού συμβουλίου 235/8-10-1974, αναδιορίσθηκε στο βαθμό του αντιπροέδρου του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Με την απόφαση Ολομ. ΣτΕ 395/1975 ακυρώθηκε ο αναδιορισμός του στο βαθμό του αντιπροέδρου, διότι κρίθηκε ότι η επάνοδός του στο βαθμό του εφέτη συνεπάγεται, αυτοδίκαια, την πειθαρχική παραπομπή και τον αποκλεισμό του από τις πρώτες προαγωγές της μεταπολίτευσης.

617. Ο *Π. Θεράπος* είχε διορισθεί υπουργός Δημόσιας Τάξης στην κυβέρνηση *Σπ. Μαρκεζίνη* (8. 10. 73 – 25. 2. 73), ο *Αλ. Τζαβέλλας* είχε αναλάβει το υπουργείο Μεταφορών και Επικοινωνιών στην κυβέρνηση *Αδ. Ανδρουτσόπουλου* (25. 11. 73 – 22. 7. 74), ενώ ο *Ανδρ. Παπανδρέου* είχε διατελέσει, κατ' επανάληψη, γενικός γραμματέας του υπουργείου Οικονομικών (14. 10. 68 – 24. 8. 71 και 25. 11. 73 – 22. 7. 73).

γός να αξιοποιήσει τη διαδικασία για όσους θα μπορούσαν να παραπεμφθούν. Τη σχετική ευθύνη για την παράλειψη αυτή ανέλαβαν, κυρίως, οι διατελέσαντες αρμόδιοι υπουργοί των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων, καθώς και ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, ο οποίος δεν ανταποκρίθηκε σε παραγγελία του υπουργού Δικαιοσύνης, επικαλούμενος την ανυπαρξία συγκεκριμένων στοιχείων. Η στάση αυτή επικρίθηκε έντονα από τα κόμματα της αντιπολίτευσης στα πλαίσια επανειλημμένων συζητήσεων, εντός και εκτός βουλής, καθώς επίσης και από προσωπικότητες της δημόσιας ζωής και αγωνιστές του αντιδικτατορικού αγώνα⁶¹⁸. Η κριτική τους επικεντρώθηκε στις μορφές συνεργασίας που έμειναν τελικά ατιμώρητες, ενώ ταυτόχρονα επισημάνθηκαν οι λόγοι για τους οποίους η κυβέρνηση επέδειξε απροθυμία να προχωρήσει στην επιβαλλόμενη ουσιαστική αποκατάσταση της νομιμότητας στο δικαστικό σώμα. Χρήσιμο είναι εδώ να αναφερθούν δραστηριότητες, οι οποίες, σύμφωνα με τη δημόσια συζήτηση που διεξήχθη, θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως *τυποποιημένες μορφές συνεργασίας* και γι αυτό θα μπορούσαν ή θα έπρεπε να δώσουν λαβή για πειθαρχική παραπομπή. Η παράθεση των τυποποιημένων συμπεριφορών γίνεται με κριτήριο τη σύνδεσή τους με *την άσκηση των υπηρεσιακών καθηκόντων* και διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες:

Α. Μορφές συνεργασίας εκτός του κύκλου των υπηρεσιακών καθηκόντων

α) Η συμμετοχή στις επιτροπές για την κατάρτιση των «Συνταγμάτων» 1968, 1973 και των θεσμικών νόμων

Στην εικοσαμελή επιτροπή για την κατάρτιση του «Συντάγματος» 1968 συμμετείχαν, εκτός από αρκετούς αφυπηρετήσαντες δικαστικούς, και εν ενεργεία μέλος ανωτάτου δικαστηρίου⁶¹⁹. Επίσης μέλη της

618. Ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου *Ε. Μπλέτσας* κατηγορήθηκε πολλές φορές από τα κόμματα της αντιπολίτευσης για τον τρόπο που ασκούσε τα καθήκοντά του (βλ. ιδίως τη συζήτηση που έγινε στη Βουλή μετά από ερώτηση βουλευτών της Ε. Κ. – Ν. Δ., για τη δίωξη *Ν. Ψαρουδάκη*, Πρακτικά Βουλής, Ολομέλεια, Περίοδος Α', Σύνοδος Β', συνεδρ. 14ης Απριλίου 1976, επίσης την επερώτηση του *Δ. Μάντζαρη* για τη δίωξη τριών εφετών, Πρακτικά Βουλής, Ολομέλεια, Περίοδος Α', Σύνοδος Γ', συνεδρ. της 15ης Φεβρουαρίου 1977).

619. Βλ. παραπάνω, Κεφ. Γ', Τμήμα Α' Ι, 1. Για τη συγκρότηση και το έργο

επιτροπής για το «Σύνταγμα» του 1973 ήταν δύο υπηρετούντες δικαστές ανωτάτου δικαστηρίου⁶²⁰. Η συμμετοχή τους στις επιτροπές αυτές θεωρήθηκε ότι δεν ενέπιπτε στον κύκλο των υπηρεσιακών τους καθηκόντων, διότι δεν εντάσσονταν στην κατηγορία των απλών νομοτεχνικών οργάνων, που λειτουργούσαν έως τότε και στις οποίες η συμμετοχή δικαστικών λειτουργών ήταν συνηθισμένο φαινόμενο. Πρέπει, πάντως, στο σημείο αυτό να γίνει μια διαφοροποίηση: η συμμετοχή στην επιτροπή του 1968 αποτελούσε, αναμφίβολα, βαρύτερη μορφή συνεργασίας, διότι είχε αναλάβει την επεξεργασία του πρώτου δικτατορικού «Συντάγματος», που αποτέλεσε τη βάση για τη «συνταγματική» οργάνωση του καθεστώτος στην πρώτη και κρίσιμότερη φάση του.

Εξάλλου, στις επιτροπές με έντονο πολιτικό χαρακτήρα συγκαταλέγονται και όσες συστάθηκαν για τη σύνταξη θεσμικών νόμων, που παρουσίαζαν ξεχωριστό ενδιαφέρον για την πολιτειακή συγκρότηση του καθεστώτος. Στις επιτροπές αυτές αρκετοί λειτουργοί της διοικητικής δικαιοσύνης προσέφεραν τόσο το κύρος της ιδιότητάς τους, όσο και τις γνώσεις τους, βοηθώντας έτσι τους κρατούντες στην απόπειρα της επιδέξιας «νομιμοποίησής» τους⁶²¹.

της επιτροπής πρβλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ό.π. (σημ. 84), σελ. 181-182.

620. Για την επεξεργασία του «Συντάγματος» 1973 βλ. Πρακτικά συζητήσεων του Υπουργικού Συμβουλίου επί της εγκαθιδρύσεως Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας (1973), όπου περιλαμβάνονται και δηλώσεις του Γ. Παπαδόπουλου, σχετικά με τη συγκρότηση της επιτροπής, καθώς και τη σύνθεσή της (βλ. ακόμη το [αδημοσίευτο] υπόμνημα του συμβούλου Επικρατείας Σπ. Πλασκοβίτη ενώπιον του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου).

Με την απόφαση ΣτΕ 4258/1987, επί αιτήσεως ακυρώσεως του σύμβουλου Π. Παραρά κατά της μη αποδοχής υποψηφιότητάς του στο Πανεπιστήμιο, κρίθηκε η περίπτωση συμμετοχής του (τότε εισηγητή) αιτούντος σε ομάδα εργασίας για τη μελέτη τρόπων εκλαΐκευσης του «Συντάγματος 1973». Το Δικαστήριο έκρινε, κατά πλειοψηφία, ότι η συμμετοχή του στην ομάδα εργασίας «όχι ενδεδειγμένη και κατακριτέα καταρχήν πράξη για δικαστικό λειτουργό ... δεν αποδεικνύει οπωσδήποτε πολιτικής συνεργασίας με τα δικτατορικά καθεστώς και συνεπώς έλλειψη δημοκρατικού ήθους, εφόσον δεν συνοδεύεται από συγκεκριμένες και αποδεδειγμένες ενέργειες του, οι οποίες να μαρτυρούν πράγματι έλλειψη πίστωσης στη δημοκρατία».

621. Βλ. παραπάνω Κεφ. Γ', Τμήμα Α' Ι,1. Είναι γεγονός ότι οι θεσμικοί νόμοι δεν είχαν όλοι την ίδια πολιτική βαρύτητα. Ιδιαίτερη πολιτική σημασία είχαν π. χ. οι θεσμικοί νόμοι για τα πολιτικά κόμματα, το Συνταγματικό Δικαστήριο, το Συμβούλιο του Έθνους. Όσοι δικαστικοί είχαν συμμετάσχει στις

6) Ο διορισμός στο Συνταγματικό Δικαστήριο

Το Συνταγματικό Δικαστήριο αποτελούσε, ουσιαστικά, *πολιτικό όργανο με δικαστικό μανδύα*⁶²². Τούτο προκύπτει, εκτός από τις αρμοδιότητες του σύμφωνα με το δικτατορικό Σύνταγμα, και από τον τρόπο συγκρότησής του. Η επιλογή και ο διορισμός δικαστικών λειτουργών στο όργανο αυτό υποστηρίχθηκε ότι *υπερέβαινε* το πλαίσιο των υπηρεσιακών τους καθηκόντων και συνιστούσε μορφή συνεργασίας με το δικτατορικό καθεστώς. Αξίζει εδώ να τονισθεί ότι στο Συνταγματικό Δικαστήριο διορίστηκαν έξι εν ενεργεία δικαστικοί λειτουργοί, τρεις από το Συμβούλιο της Επικρατείας και τρεις από την πολιτική δικαιοσύνη⁶²³.

Β) Μορφές συνεργασίας εντός του κύκλου των υπηρεσιακών καθηκόντων

α) Η συμμετοχή στις αποφάσεις Α. Π. 489 και 496/1970

Με την απόφαση Α. Π. 496/1970 κρίθηκε το κύρος της απόλυσης του Γ. Ξενάκη και διά μέσου αυτής οι ακυρωτικές αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/ 1969⁶²⁴, ενώ με την Α. Π. 489/1970 είχαν προηγουμένως απορριφθεί οι αιτήσεις εξαιρέσεως για ορισμένους αρεοπαγίτες. Η πρώτη είχε προκαλέσει επικριτικά σχόλια από νομικούς και πολιτικούς κύκλους, διότι το σκεπτικό της ήταν καταφανώς αντίθετο με

επιτροπές για τους παραπάνω νόμους θα έπρεπε, ίσως, να παραπεμφθούν, διότι διέφεραν από τις συνήθεις νομοτεχνικές επιτροπές, λόγω του έντονα πολιτικού χαρακτήρα του αντικειμένου τους.

622. Η σημασία που είχε για το δικτατορικό καθεστώς το Συνταγματικό Δικαστήριο διαφαίνεται από όσα αναφέρει γι αυτό ο Θ. Παπακωνσταντίνου. Συγκεκριμένα, επισημαίνει μεταξύ άλλων, ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο «παρουσιάζει εξαιρετική σπουδαιότητα διά την εφαρμογήν του Συντάγματος και ευρίσκεται εις την κορυφήν της πυραμίδος των δικαστικών οργάνων .. » (Πολιτική αγωγή [1970], σελ. 267-268).

623. Ο Ε. Μπλέτσας τονίζει ότι εξήντα συνολικά δικαστικοί λειτουργοί υπέβαλαν αιτήσεις για να διορισθούν στο Συνταγματικό Δικαστήριο (ό.π. [σημ. 383], σελ. 142). Κατά του διατάγματος διορισμού των μελών του Συνταγματικού Δικαστηρίου (ΕτΚ Γ', φ. 299 της 14ης Σεπτεμβρίου 1973) είχε ασκηθεί αίτηση ακυρώσεως από δικηγόρο. Με την απόφαση ΣτΕ 3365/1974 η δίκη κρίθηκε καταργημένη, διότι το προσβαλλόμενο διάταγμα είχε ήδη ανακληθεί.

624. Για τις αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969 βλ. παραπάνω Κεφ. Γ', Τμήμα Γ' II.

τις αρχές της επιστήμης και τα πορίσματα της νομολογίας⁶²⁵. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο⁶²⁶ θεώρησε την απόφαση ως εκδοθείσα κατά πρόδηλη παραγνώριση στοιχειωδών δικονομικών κανόνων και θεμελιωδών αρχών της νομολογίας των ανωτάτων δικαστηρίων και καταλόγισε τη συμμετοχή στην έκδοσή της ως *πειθαρχικό παράπτωμα*. Έτσι, όσοι δικαστικοί παραπέμφθηκαν με βάση το άρθρο 6 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 τιμωρήθηκαν πειθαρχικά για τη συμμετοχή τους στην πλειοψηφία της εν λόγω απόφασης, ενώ οι υπόλοιποι – που δεν υπήχθησαν στο κανονιστικό πεδίο της – δεν παραπέμφθηκαν και έμειναν ατιμώρητοι.

6) Η συμμετοχή στις αποφάσεις για την επικύρωση των δημοψηφισμάτων

Το δικτατορικό καθεστώς ανέθεσε τον έλεγχο του κύρους των δημοψηφισμάτων του 1968 και του 1973 στην ολομέλεια του Αρείου Πάγου⁶²⁷. Το Ανώτατο Ακυρωτικό απέρριψε όλες τις σχετικές ενστάσεις και επικύρωσε τόσο το δημοψήφισμα του 1968 όσο και το δημοψήφισμα του 1973. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι στις αποφάσεις 512/1968 και 753/1973, που επικύρωσαν τα δύο δημοψηφίσματα, το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 χαρακτηρίζεται, απε-

625. Σε ερώτηση του βουλευτή Α. Κουτσόγιωργα (ΠΑΣΟΚ) και επερωτήσεις των Η. Ηλιού (ΕΔΑ) και Απ. Κακλαμάνη (ΠΑΣΟΚ) τονίσθηκε ότι η απόφαση Α. Π. 496/1970 εκδόθηκε κατά παραγνώριση επιστημονικών αρχών και ερμηνευτικών κανόνων. Προστέθηκε μάλιστα ότι τόσο η Α. Π. 496/1970 όσο και η Α. Π. 489/1970 παρείχαν σοβαρή βοήθεια στο δικτάτορα, στην επιδίωξή του να υποτάξει τη δικαιοσύνη (Πρακτικά Βουλής, Ολομέλεια, Περίοδος Α', Σύνοδος Γ', συνεδρ. της 3ης Μαΐου 1977).

626. Βλ. σχετικά τις αποφάσεις Α. Π. Σ. 1 και 2/1975 για τους Α. Κανελλάκο και Π. Θεράπο, που αναλύονται συστηματικά στο τμήμα Β' III, IV αυτού του κεφαλαίου.

627. Με τις πράξεις του υπουργικού συμβουλίου 133/30. 7/5-8-1968 («Περί προκηρύξεως διεξαγωγής Δημοψηφίσματος επί του καταρτισθέντος νέου Σχεδίου Συντάγματος της χώρας, τρόπου διενεργείας αυτού», ΕτΚ Α', φ. 170 της 5ης Αυγούστου 1968) και 139/20/27-8-1968 («Περί τροποποίησης προκηρύξεως διεξαγωγής Δημοψηφίσματος κ. λπ., ΕτΚ Α', φ. 187 της 27ης Αυγούστου 1968) ανατέθηκε ο έλεγχος του δημοψηφίσματος του 1968 στον Άρειο Πάγο. Για το δημοψήφισμα του 1973 ανάλογη πρόβλεψη περιλήφθηκε στο ν. δ. 9/1973 («Περί προκηρύξεως και τρόπου διενεργείας Δημοψηφίσματος επί των τροποποιήσεων του από 15-11-1968 Συντάγματος», ΕτΚ Α', φ. 125 της 12ης Ιουνίου 1973).

ρίφραστα, ως «επικρατήσασα επανάσταση». Στη δεύτερη πάντως απόφαση υπήρξε μειοψηφία, που διατύπωσε επιφυλάξεις, για το αν το δημοψήφισμα διενεργήθηκε ελεύθερα σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 1 ν. δ. 9/1973⁶²⁸.

γ) Η συμμετοχή σε δικαστικές αποφάσεις με άμεση πολιτική βαρύτητα

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται δικαστικές αποφάσεις για υποθέσεις οι οποίες σχετίζονταν, άμεσα ή έμμεσα, με την πολιτική του καθεστώτος. Ενδεικτικά, μπορεί κανείς να αναφέρει την επικύρωση της κατάσχεσης της εφημερίδας «Η ΒΡΑΔΥΝΗ» από τα δικαστικά συμβούλια, τις αποφάσεις για τη διάλυση της Εταιρίας Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων και της Ελληνοευρωπαϊκής Ένωσης Νέων, καθώς επίσης και το βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών που χαρακτήρισε τον πάρεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Σπ. Πλασκοβίτη επικίνδυνο για τη δημόσια ασφάλεια⁶²⁹.

Γ) Οριακές περιπτώσεις άσκησης υπηρεσιακών καθηκόντων

α) Η συμμετοχή στα στρατοδικεία

Αμέσως μετά την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος η χώρα κηρύχθηκε σε κατάσταση πολιορκίας και τέθηκε σε εφαρμογή ο σχετικός νόμος ΔΞΘ'/1912. Σύμφωνα με τους ορισμούς του⁶³⁰ τα στρατιωτικά δικαστήρια δίκάζαν πρόσωπα τα οποία στρέφονταν κατά της ασφάλειας του κράτους, του πολιτεύματος και της δημόσιας τάξης. Κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-74 λειτούργησαν διαρκή και έκτακτα στρατοδικεία, που δίκασαν χιλιάδες πολίτες για δρα-

628. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα κριτική στην απόφαση Α. Π. 753/1973 ασκεί ο Φ. Βεγλερίης, ό.π. (σημ. 266), σελ. 52, σημ. 42. Αντίθετες απόψεις διατυπώνει ο Ε. Μπλέτσας (ό.π. [σημ. 383], σελ. 111-112).

629. Πρβλ. σχετικά τις αγορεύσεις των βουλευτών της Ε. Κ. – Ν. Δ. Α. Αγγελούση και Β. Πεντάρη (Πρακτικά Βουλής Ολομέλεια, Περίοδος Α', Σύνοδος Β', συνεδρ. 21ης Οκτωβρίου 1976, σελ. 221 επ.), καθώς και του Η. Ηλιού (ό.π. [σημ. 56], συνεδρ. 3ης Μαΐου 1977, σελ. 4798 επ.). Ο Ε. Μπλέτσας αρνείται, πάντως, οποιαδήποτε ευθύνη για τους δικαστικούς λειτουργούς που συμμετείχαν στην έκδοση αυτών των αποφάσεων (ό.π. [σημ. 383], σελ. 137 επ.).

630. Άρθρο 5 ν. ΔΞΘ'/1912 «Περί καταστάσεως πολιορκίας».

στηριότητες κατά του καθεστώτος. Η σύνθεσή τους διέφερε, ανάλογα με το αν επρόκειτο για διαρκή ή για έκτακτα. Συγκεκριμένα, στα διαρκή συμμετείχαν αποκλειστικά δικαστικοί – της στρατιωτικής ή επιστρατευθέντες της τακτικής δικαιοσύνης – ενώ στα έκτακτα μετείχε ένας μόνο δικαστικός και τα άλλα μέλη τους ήταν αξιωματικοί των Ενόπλων Δυνάμεων⁶³¹. Για τη στελέχωση των στρατοδικείων επιστρατεύθηκε μεγάλος αριθμός λειτουργών της πολιτικής δικαιοσύνης, που ανέλαβαν χρέη είτε προέδρου, είτε βασιλικού επιτρόπου⁶³².

Μετά τη μεταπολίτευση, η βουλή και ο τύπος ασχολήθηκαν, πολλές φορές, με τη συμμετοχή δικαστικών λειτουργών στα στρατοδικεία. Το ενδιαφέρον εστιάστηκε στην επιλογή όσων στελέχωσαν τα στρατοδικεία, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο οι επιστρατευθέντες άσκησαν τα καθήκοντά τους⁶³³. Πολλές προσωπικότητες της δημόσιας ζωής και αγωνιστές του αντιδικτατορικού αγώνα, που είχαν οδηγηθεί στο εδώλιο του κατηγορουμένου, προέβησαν σε επώνυμες καταγγελίες δικαστικών, οι οποίοι ως μέλη των στρατοδικείων επιδείκνυαν «υπερβάλλοντα ζήλο» κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Υπό το κράτος της ισχύος της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 οι καταγγελίες αυτές υποβλήθηκαν με την μορφή της αναφοράς στον καθ' ύλην αρμόδιο υπουργό, ο οποίος και παρήγγειλε σχετική εξέταση στον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, για να διαπιστώσει την ακρίβεια του περιεχομένου τους. Η αντίδραση του τελευταίου ήταν στερεότυπη. Σε όλες τις περιπτώσεις απαντούσε ότι «ουδέν συγκεκριμένον στοιχείον ικανόν να στηρίξη πειθαρχικόν παράπτωμα προέκυψεν, ως προς τους εν τη αναφορά κατονομαζομένους δικαστικούς και εισαγγελικούς λειτουργούς ... οίτινες διετέλεσαν κατά διαφόρους εποχάς, από της 21-4-67 έως 23-7-74 περιόδου,

631. Για τη σύνθεση των στρατοδικείων βλ. το άρθρο 180 επ. Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα.

632. Στην εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ» της 21ης Δεκεμβρίου 1984 δημοσιεύονται ονόματα δικαστικών λειτουργών που ανέβηκαν στις έδρες των στρατοδικείων και στη συνέχεια κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στο δικαστικό σώμα.

633. Για τη συμμετοχή δικαστικών λειτουργών στα στρατοδικεία βλ. τις επιστολές *Ε. Μπλέτσα* και *Σπ. Πλασκοβίτη* στην εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 6ης, 12ης Δεκεμβρίου 1974 και της 27ης Ιανουαρίου 1975. Βλ., επίσης, δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας την 23η Μαρτίου 1975, όπου αναφέρονται ονόματα δικαστικών λειτουργών που έδειξαν ζήλο στην άσκηση των καθηκόντων τους ως στρατοδίκες.

Πρόεδροι ή Επίτροποι των εκτάκτων στρατοδικείων», για να προσθέσει ότι μόνη η ανάληψη των καθηκόντων αυτών δεν μπορεί να τους καταλογισθεί ως πειθαρχικό παράπτωμα⁶³⁴. Ο αρμόδιος υπουργός μετά από αυτές τις συνοπτικές και γενικόλογες απαντήσεις δεν προχώρησε σε πειθαρχική δίωξη κατά κανενός δικαστικού λειτουργού και έτσι δεν κατέστη εφικτός ο έλεγχος όσων είχαν ασκήσει χρέη προέδρου ή βασιλικού επιτρόπου. Πρέπει, τέλος, να αναφερθεί ότι η συμμετοχή στα στρατοδικεία αποτελεί *οριακή και ιδιόμορφη* περίπτωση άσκησης δικαστικών καθηκόντων που εμφανίζεται σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης και γι αυτό ο έλεγχός της είναι ιδιαίτερα δύσκολος.

β) Η συμμετοχή εισαγγελικών λειτουργών στις επιτροπές δημόσιας ασφάλειας

Το δικτατορικό καθεστώς, αμέσως μετά την επιβολή του, εγκαινίασε πολιτική εκτοπίσεων πολιτών, που θεωρούνταν επικίνδυνοι για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Τον πρώτο καιρό οι εκτοπίσεις γίνονταν χωρίς να τηρούνται οι ορισμοί της τότε ισχύουσας νομοθεσίας⁶³⁵, ενώ στη συνέχεια εκδόθηκε ο α. ν. 165/1967, ο οποίος τροποποίησε τη σύνθεση των επιτροπών δημόσιας ασφάλειας, καθώς και την ακολουθούμενη διαδικασία⁶³⁶. Σύμφωνα με τις νέες διατάξεις, στις εν λόγω επιτροπές συμμετείχαν ο νομάρχης, ο εισαγγελέας πρωτοδικών και ο διοικητής της αστυνομίας ή χωροφυλακής. Δεν συμμετείχε, δηλαδή, πρόεδρος πρωτοδικών, όπως όριζε η νομοθεσία του εμφυλίου πολέμου. Η συμμετοχή εισαγγελικών λειτουργών δεν

634. Βλ. σχετικά την απάντηση του υπουργού Δικαιοσύνης Κ. Στεφανάκη στην επερώτηση του βουλευτή της Ε. Κ. – Ν. Δ. Α. Αγγελούση, όπου αναφέρονται περιπτώσεις καταγγελιών που κρίθηκαν αόριστες και δεν οδήγησαν σε πειθαρχική δίωξη (ό.π. [σημ. 60], σελ. 223 επ.). Ο Κ. Παπακωνσταντίνου, αρκετά χρόνια αργότερα, ανέφερε πάντως στη βουλή ότι ο Κ. Στεφανάκης, ως υπουργός Δικαιοσύνης, είχε καταβάλει μεγάλη προσπάθεια για να συγκεντρώσει στοιχεία σε βάρος επιστρατευθέντων δικαστικών (Πρακτικά Βουλής, Ολομέλεια, Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', συνεδρ. της 21ης Δεκεμβρίου 1984, σελ. 3207 επ.).

635. Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτου, ό.π. (σημ. 161), σελ. 606 επ.

636. «Περί τροποποίησης του Ν. Δ. της 19-4-1924 περί συστάσεως Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας» (ΕτΚ Α', φ. 173 της 21ης Οκτωβρίου 1967). Στο άρθρο 1 τροποποιείται η σύνθεση των πρωτοβάθμιων επιτροπών δημόσιας ασφάλειας, ενώ στο άρθρο 3 προβλέπεται «έφεση» ενώπιον του υπουργού Δημόσιας Τάξης.

αποτελούσε, βέβαια, μέρος των κυρίων καθηκόντων τους, προβλεπόταν δε ρητά ως *υποχρεωτική* από τη σχετική νομοθεσία.

3. Οι δραστηριότητες, που αναφέρθηκαν προηγουμένως, και οι οποίες θα ήταν δυνατόν να θεωρηθούν ως μορφές συνεργασίας δικαστικών λειτουργών με το δικτατορικό καθεστώς, διακρίνονται – όπως έχει ήδη επισημανθεί – σε *τρεις επιμέρους κατηγορίες*, με κριτήριο το αν είχαν συντελεσθεί κατά την άσκηση ή όχι των υπηρεσιακών τους καθηκόντων. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν η συμμετοχή στις επιτροπές για την κατάρτιση των «Συνταγμάτων» 1968, 1973 και των – πολιτικά κρίσιμων – θεσμικών νόμων, καθώς και ο διορισμός στο Συνταγματικό Δικαστήριο. Η συμμετοχή δικαστικών λειτουργών στα όργανα αυτά έγινε εκτός του πλαισίου των υπηρεσιακών καθηκόντων τους, δεδομένου ότι δεν είναι δυνατόν οι επιτροπές να θεωρηθούν ως συνήθεις νομοτεχνικές και το Συνταγματικό Δικαστήριο να εξομοιωθεί με τα δικαστήρια που καθιερώνονταν από τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται η συμμετοχή στις αποφάσεις Α. Π. 489, 496/1970, στις αποφάσεις που επικύρωσαν τα δημοψηφίσματα, καθώς και σε άλλες πολιτικά βαρύνουσες αποφάσεις. Η μορφή αυτή συνεργασίας εμπίπτει στα *πλαίσια άσκησης των υπηρεσιακών καθηκόντων τους*. Τέλος, η συμμετοχή στα στρατοδικεία – που υπάγεται στην τρίτη κατηγορία – συνιστά *ιδιότυπη και οριακή* περίπτωση άσκησης υπηρεσιακών καθηκόντων από τους λειτουργούς της πολιτικής δικαιοσύνης, που συναντάται μόνο όταν η χώρα τίθεται σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Είναι, πάντως, αξιοσημείωτο ότι η χώρα τέθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης χωρίς να τηρηθούν οι σχετικοί ορισμοί του Συντάγματος 1952. Το γεγονός αυτό καθιστούσε σαφώς προβληματική τη συμμετοχή δικαστικών στα στρατοδικεία, αφού στηριζόταν ουσιαστικά στην πραγματική επιβολή των κρατούντων και όχι στην προβλεπόμενη από το Σύνταγμα διαδικασία. Ιδιότυπη και οριακή περίπτωση αποτελεί επίσης και η συμμετοχή εισαγγελέων στις επιτροπές ασφαλείας, η λειτουργία των οποίων έχει συνδεθεί με μελανές περιόδους της πολιτικής μας ιστορίας.

Για τη θεμελίωση της πειθαρχικής παραπομπής ιδιαίτερα προβλήματα παρουσιάζουν οι δύο τελευταίες κατηγορίες, που κινούνται στον κύκλο των υπηρεσιακών καθηκόντων των δικαστικών λειτουργών. Σ' αυτές δεν αρκεί το γεγονός της συμμετοχής για να στοιχειοθετηθεί πειθαρχική ευθύνη, αλλά απαιτείται εξονυχιστική εξέταση για τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων. Εγχείρημα δύσκολο και

χρονοβόρο, που προϋποθέτει συλλογή και διασταύρωση επαρκών στοιχείων, για να καταδειχθεί ότι οι συγκεκριμένοι δικαστικοί άσκησαν τα καθήκοντά τους κατά τρόπο που δημιουργεί βάσιμες υπονοίες ότι επιδίωκαν την εξυπηρέτηση των κρατούντων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις συζητήσεις που έγιναν κατά καιρούς στη βουλή από το 1974 έως το 1981, για την αποκατάσταση της νομιμότητας στο δικαστικό σώμα, δεν επιχειρήθηκε ποτέ συστηματική προσέγγιση των δυνατών μορφών συνεργασίας με βάση τυποποιημένα κριτήρια. Στις συζητήσεις κυριαρχούσαν δύο *διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις*, που διακρίνονταν από *υπερβολή και αποσπασματικότητα*, χωρίς να είναι εξ αντικειμένου σε θέση να βοηθήσουν στην εξεύρεση λύσεων. Η συμπολίτευση προσπαθούσε έτσι, επίμονα, και πολλές φορές χωρίς επιχειρήματα, να δικαιολογήσει δικαστικούς ή κατηγορίες δικαστικών, αρνούμενη να αναγνωρίσει τυχόν ευθύνες τους, ενώ η αντιπολίτευση εξέφραζε μαξιμαλιστικές απόψεις, οι οποίες αν εφαρμόζονταν στην πράξη θα είχαν ως αποτέλεσμα να παραπεμφθεί ένας αδικαιολόγητα μεγάλος αριθμός δικαστικών λειτουργών.

ΤΜΗΜΑ Β΄

Οι πειθαρχικές αποφάσεις για τα μέλη του Αρείου Πάγου

Στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο (: ΑΠΣ) παραπέμφθηκαν οι υπηρετούντες την 23η Ιουλίου 1974 πρόεδρος και εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, καθώς και οι εννέα αρεοπαγίτες, που είχαν προαχθεί κατά την περίοδο 1967-1974 στο προεδρείο και είχαν αφυπηρετηθεί πριν την μεταπολίτευση. Στη σύνθεση του ΑΠΣ για τους παραπεμφθέντες αρεοπαγίτες συμμετείχαν – σύμφωνα με τους ορισμούς της σχετικής νομοθεσίας⁶³⁷ – ο πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, ως πρόεδρος, δύο σύμβουλοι Επικρατείας, δύο σύμβουλοι του Ελεγκτικού Συνεδρίου και δύο καθηγητές της Νομικής Σχολής. Οι πειθαρχικές υποθέσεις κρίθηκαν από την 17η Μαΐου έως την 7η Νοεμβρίου 1975. Κατά το διάστημα αυτό πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας και, κατά συνέπεια, του ΑΠΣ ήταν ο Γ. Μαραγκόπουλος. Εξάλλου, ως τακτικά μέλη του κληρώθηκαν για το έτος 1975⁶³⁸

637. Βλ. παραπάνω Κεφ. Δ΄, Τμήμα Β΄ II και III.

638. Βλ. την υπουργική απόφαση «Περί συγκροτήσεως του κατά το άρθρον 111 του Συντάγματος Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου» (ΕτΚ Β΄, φ. 1080 της

ο αντιπρόεδρος και, αντίστοιχα, ο σύμβουλος Επικρατείας *Ό. Κυριακός* και *Ν. Γαβαλάς*, ο πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου *Γ. Κουνουπιώτης* και ο σύμβουλος του ίδιου δικαστηρίου *Π. Πετρίδης*, καθώς επίσης οι καθηγητές *Κ. Βαβούσκος* και *Κ. Ευσταθιάδης*. Ως αναπληρωματικά μέλη δε οι σύμβουλοι Επικρατείας *Α. Ταβουλάρης* και *Κ. Λασσαδός*, οι σύμβουλοι του Ελεγκτικού Συνεδρίου *Γ. Βασιλόπουλος* και *Κ. Σαραντόπουλος* και οι καθηγητές *Κ. Δρακάτος* και *Ν. Δελούκας*.

Πρέπει, πάντως, να αναφερθεί ότι πριν να λήξει η θητεία τους διενεργήθηκε νέα κλήρωση⁶³⁹, επειδή το Σύνταγμα 1975 τροποποιούσε εν μέρει τις ρυθμίσεις του άρθρου 91 για τη σύνθεση του ΑΠΣ. Τακτικά μέλη ορίσθηκαν τώρα ο αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας *Γ. Αγγελίδης* και ο σύμβουλος Επικρατείας *Θ. Κουρουσόπουλος*, οι σύμβουλοι του Ελεγκτικού Συνεδρίου *Π. Πετρίδης* και *Β. Παπαστυλιανός* και οι καθηγητές *Εμ. Βουζίκας* και *Ν. Πανταζόπουλος*. Ως αναπληρωματικά μέλη κληρώθηκαν ο αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας *Ό. Κυριακός* και ο σύμβουλος του ίδιου δικαστηρίου *Η. Τσικλητήρας*, οι σύμβουλοι του Ελεγκτικού Συνεδρίου *Κ. Χουρδάκης* και *Ν. Σπυράκος* και, τέλος, οι καθηγητές *Αρ. Μάνεσης* και *Ι. Δεληγιάννης*.

Ι. Οι αποφάσεις για τους αφυπηρετησάντες

Όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των αποφάσεων 8-16/1975, για τις συνθήκες προαγωγής των αφυπηρετησάντων αρεοπαγιτών, κρίσιμο στοιχείο για την ανάκτηση ή μη των βαθμών αποτέλεσε η *στάση* που τήρησαν σε δύο καθοριστικά και αλληλένδετα γεγονότα: την εκκαθάριση του 1968 και την εκδίκαση της αιτήσεως αναιρέσεως του *Γ. Ξενάκη*. Ο *Θ. Καμπέρης*⁶⁴⁰ και ο *Αθ.*

23ης Οκτωβρίου 1974).

639. Υπουργική απόφαση «Περί συγκροτήσεως του κατά το άρθρον 91 του Συντάγματος Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου» (ΕτΚ Β', φ. 1135 της 10ης Οκτωβρίου 1975).

640. Για τον *Θ. Καμπέρη* εκδόθηκε η απόφαση ΑΠΣ 8/1975. Η σύνθεση του ΑΠΣ στη συγκεκριμένη υπόθεση ήταν: ο πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας *Γ. Μαραγκόπουλος*, ως πρόεδρος, ο αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας *Γ. Αγγελίδης*, ο σύμβουλος Επικρατείας *Θ. Κουρουσόπουλος*, οι σύμβουλοι του Ελεγκτικού Συνεδρίου *Π. Πετρίδης* και *Β. Παπαστυλιανού*, καθώς και οι καθηγητές της Νομικής Σχολής *Ν. Πανταζόπουλος* και *Αρ. Μάνεσης*, ως μέλη.

*Γεωργίου*⁶⁴¹ ανέκτησαν μόνο το βαθμό του αντιπροέδρου, που είχαν λάβει πριν να πραγματοποιηθεί η εκκαθάριση του 1968. Αντίθετα, απώλεσαν οριστικά το βαθμό του προέδρου, διότι σύμφωνα με μαρτυρίες υποβοήθησαν σε συνεργασία με τον *Κ. Καλαμποκιά*⁶⁴² την τότε κυβέρνηση στην εκκαθάριση του 1968, υποδεικνύοντας τους δικαστικούς που θα έπρεπε να απολυθούν⁶⁴³. Ο *Κ. Καλαμποκιάς* ήταν την περίοδο εκείνη υπουργός Δικαιοσύνης και, παράλληλα, διατηρούσε την ιδιότητα του εν ενεργεία δικαστικού λειτουργού⁶⁴⁴. Για τον *Αθ. Γεωργίου* έγινε δεκτό ότι στοιχειοθετούνταν και άλλο παράπτωμα σχετικά με τη μη σύνταξη έκθεσης για την ανάληψη καθηκόντων από τους απολυθέντες αρεοπαγίτες μετά τη δημοσίευση των ακυρωτικών αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969. Η παράλειψη έγινε κατ' εντολή παράνομης διαταγής του υπουργού Δικαιοσύνης και – παρά το γεγονός ότι ήταν μεταγενέστερη της προαγωγής του – θεωρήθηκε ότι αναγόταν στις συνέπειες της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968⁶⁴⁵. Το ΑΠΣ αποφάνθηκε, επίσης, υπέρ της μη ανάκτησης του βαθμού του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου για τον *Κ. Θανόπουλο*,

641. Η πειθαρχική παραπομπή του *Αθ. Γεωργίου* κρίθηκε με την απόφαση ΑΠΣ 9/1975. Στη σύνθεση του ΑΠΣ συμμετείχαν τα ίδια ακριβώς μέλη που έκριναν την παραπομπή του *Θ. Καμπέρη*.

642. Βλ. την απόφαση ΑΠΣ 10/1975. Στη σύνθεσή του παρατηρείται μικρή διαφοροποίηση λόγω της συμμετοχής του καθηγητή *Ι. Δεληγιάννη* στη θέση του *Αρ. Μάνεση*.

643. Στις αποφάσεις ΑΠΣ 8 και 9/1975 για τους *Θ. Καμπέρη* και αντίστοιχα *Αθ. Γεωργίου* αναφέρεται: «Κατά την πρωϊαν της ημέρας καθ' ην εδημοσιεύθησαν τα β. δ. περί απολύσεως του Προέδρου *Στ. Μαυρομιχάλη* (19-5-1968) ή την προτεραϊαν εφωράθη υπό του μάρτυρος *Χρ. Αποστολόπουλου* συσκεπτόμενος μετά του επίσης κρινομένου *Αθ. Γεωργίου* και του τότε υπουργού Δικαιοσύνης *Κ. Καλαμποκιά* εις το γραφείον του τελευταίου, τουθ' όπερ εδημιούργησε την εντύπωσιν (βλ. τας ενώπιον του ανακριτού καταθέσεις των *Κ. Παπαϊωάννου*, *Χρ. Αποστολόπουλου*, *Δ. Μαργέλλου* και *Α. Φλώρου* επιτίμων προέδρων του Αρείου Πάγου), ότι ανεμίχθησαν εις τας ενεργείας περί την έκδοσιν και εφαρμογήν της ΚΔ/68 Συντακτικής Πράξεως, ήτις απετέλεσε το έναυσμα των εις βάρος της Δικαιοσύνης εκτροπών της δικτατορίας».

644. Στην απόφαση ΑΠΣ 10/1975 για τον *Κ. Καλαμποκιά* τονίζεται, ότι η προαγωγή του σε αντιπρόεδρο έγινε αμέσως μετά την εφαρμογή της ΚΔ'/68 Συντακτικής Πράξης, η οποία φέρει την υπογραφή του ως μέλους του υπουργικού συμβουλίου και μάλιστα ως υπουργού Δικαιοσύνης.

645. Βλ. σχετικά την απόφαση ΑΠΣ 9/1975, σελ. 11.

διότι όχι μόνο είχε ωφεληθεί από την εκκαθάριση του 1968, αλλά και διότι για να προαχθεί τροποποιήθηκε η ισχύουσα νομοθεσία, ώστε να καταστεί δυνατή η απευθείας προαγωγή του χωρίς να υποβάλει προηγούμενως σχετική αίτηση⁶⁴⁶.

Το ΑΠΣ αποφάνθηκε ακόμη υπέρ της μη ανάκτησης των βαθμών που είχαν λάβει οι *Β. Πατσουράκος*⁶⁴⁷, *Κ. Χουρδάκης*⁶⁴⁸, *Δ. Κοκύρης*⁶⁴⁹, *Κ. Παυλίδης*⁶⁵⁰, οι οποίοι είχαν συμμετάσχει στις αποφάσεις Α. Π. 489, 496/1970 στηρίζοντας την άποψη της πλειοψηφίας, διότι πρόσφεραν την απαραίτητη νομική κάλυψη για να διατηρηθούν τα αποτελέσματα της εκκαθάρισης του 1968⁶⁵¹. Έτσι, προήχθησαν στο προεδρείο του Αρείου Πάγου χωρίς να κριθούν και οι απολυθέντες, οι οποίοι με την ΑΠ 496/1970 έμειναν εκτός υπηρεσίας⁶⁵². Και στις

646. Η μη ανάκτηση του βαθμού του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου κρίθηκε με την απόφαση ΑΠΣ 12/1975, που εκδόθηκε με την ίδια ακριβώς σύνθεση όπως και οι αποφάσεις για τους *Θ. Καμπέρη* και *Αθ. Γεωργίου* (βλ. παραπάνω σημ. 642). Η τροποποίηση της νομοθεσίας έγινε με την έκδοση του α. ν. 273/68, με τον οποίο δόθηκε η δυνατότητα στους αρεοπαγίτες να προάγονται στο βαθμό του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου χωρίς να υποβάλουν προηγούμενως σχετική αίτηση.

647. Βλ. την απόφαση ΑΠΣ 11/1975, που ελήφθη με την ίδια ακριβώς σύνθεση όπως και οι προηγούμενες.

648. Ο *Κ. Χουρδάκης* κρίθηκε με την απόφαση ΑΠΣ 14/1975, η οποία εκδόθηκε με την ίδια σύνθεση όπως και οι προηγούμενες, με εξαίρεση τη συμμετοχή του συμβούλου του Ελεγκτικού Συνεδρίου *Ν. Σπυράκου*, ως αναπληρωματικού μέλους, αντί του τακτικού *Β. Παπαστυλιανού* και του πρώτου αναπληρωματικού *Κ. Χουρδάκη*.

649. Βλ. την απόφαση ΑΠΣ 15/1975. Η σύνθεσή του διαφοροποιήθηκε μόνο ως προς τη συμμετοχή του πρώτου αναπληρωματικού μέλους *Κ. Χουρδάκη*, συμβούλου του Ελεγκτικού Συνεδρίου, αντί του *Β. Παπαστυλιανού*.

650. Για τον *Κ. Παυλίδη* βλ. την απόφαση ΑΠΣ 16/1975, που εκδόθηκε με την ίδια σύνθεση, όπως και η προηγούμενη 15/1975 (βλ. σημ. 649).

651. Ειδικά για τον *Β. Πατσουράκο*, που είχε προαχθεί αρχικά σε αντιπρόεδρο την 28-12-1968 και ακολούθως σε πρόεδρο την 29-12-1970, αναφέρεται ότι η μεν πρώτη προαγωγή διενεργήθηκε ενώ τέσσερις αρχαιότεροι του αρεοπαγίτες είχαν απομακρυνθεί λόγω των απολύσεων του 1968, η δε δεύτερη ήταν παράνομη, διότι έγινε μετά τις αποφάσεις ΣτΕ 1814, 1815, 1819/1969 με τις οποίες ακυρώθηκαν οι απολύσεις των συναδέλφων του *Κ. Αναγνωστόπουλου*, *Χρ. Αποστολόπουλου*, *Κ. Παπαϊωάννου*, χωρίς όμως να κριθούν και αυτοί για προαγωγή.

652. Στις αποφάσεις ΑΠΣ 14, 15, 16/1975 γίνεται δεκτό ότι και οι τρεις εγκαλούμενοι κατέλαβαν τις θέσεις στην επετηρίδα λόγω των παράνομων απολύσεων αρχαιότερων τους αρεοπαγιτών.

τέσσερις αποφάσεις γίνεται δεκτό ότι η Α. Π. 496/1970 εκδόθηκε κατά προφανή παραγνώριση βασικών δικονομικών κανόνων και πάγιων αρχών, που διακηρύχθηκαν με αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου⁶⁵³ και ότι η μη δήλωση εξαίρεσης συνιστά παράβαση του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, αφού το ζήτημα που είχε τεθεί στην κρίση του Αρείου Πάγου αποτελούσε για τους κρινόμενους *προσωπικό θέμα*⁶⁵⁴.

Το ΑΠΣ αποφάνθηκε, τέλος, υπέρ της ανάκτησης του βαθμού του αντιπροέδρου από τον Ν. Ηλιόπουλο⁶⁵⁵, δεχόμενο κατ' αρχήν ότι τη σειρά αρχαιότητας, που του έδωσε τη δυνατότητα να προαχθεί σε θέση του προεδρείου, απέκτησε λόγω των εκκαθαρίσεων του 1968. Παράλληλα, όμως, δέχθηκε ότι από κανένα στοιχείο δεν αποδεικνύεται ή πιθανολογείται ότι συνετέλεσε στις απολύσεις, ενώ συνεκτίμησε και το γεγονός ότι όχι μόνο δεν συμμετείχε στις αποφάσεις Α. Π. 489, 496/1970, αλλά υπέβαλε την παραίτησή του ένα μήνα μετά την έκδοσή τους.

II. Οι κανόνες για την κρίση των αφυπηρετησάντων

Το ΑΠΣ στις εννέα αποφάσεις για τους αφυπηρετήσαντες αεροπαγίτες συνήγαγε κανόνες που απέβλεπαν στη *συστηματική αντιμε-*

653. Τούτο αναφέρεται και στις τέσσερις αποφάσεις (11, 14, 15, 16/1975). Ειδικά για τον Κ. Χουρδάκη σημειώνεται ότι ήταν εισηγητής στην Α. Π. 496/1970. Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, ότι στην απόφαση ΑΠΣ 14/1975 (για τον Κ. Χουρδάκη) διατυπώθηκε μειοψηφούσα γνώμη από ένα μέλος του, που υποστήριξε ότι: «... εκ της ψήφου του εγκαλουμένου κατά την έκδοσιν της Α. Π. 496/70 δεν δύναται να εξαχθεί κρίσις περί μειώσεως του κύρους του ως δικαστικού λειτουργού, εφ' όσον δεν συνδέεται η παροχή της ψήφου προς συγκεκριμένην πράξιν ή παράλειψίν του, εξ ων να υπεμφαίνεται, ότι η παροχή της ψήφου είναι διαβλητή και όχι απόρροια της νομικής σκέψεως και της δικαστικής συνειδήσεώς του».

654. Στην έκδοση της Α. Π. 489/70 συμμετείχαν οι Κ. Χουρδάκης, Κ. Παυλίδης και Δ. Κοκύρης, ο τελευταίος μάλιστα από αυτούς ήταν και προεδρεύων. Είναι χαρακτηριστικό, ότι η μειοψηφία στην απόφαση ΑΠΣ 14/1975 για τον Κ. Χουρδάκη δέχεται ότι: «Δυσμενής κρίσις δύναται να εξαχθεί μόνον εκ της παροχής της ψήφου του προς γέννεσιν της Α. Π. 489/1970 εφ' όσον ο εγκαλούμενος κρίνεται εξ απόψεως δικαστικής δεοντολογίας και επί πεδίου πέραν εκείνου, εφ' ου εκτείνονται αι περί εξαιρέσεως δικαστών διατάξεις του Κώδικος Πολιτικής και Ποινικής Δικονομίας».

655. Βλ. την απόφαση ΑΠΣ 13/1975 που εκδόθηκε με την ίδια σύνθεση όπως και η ΑΠΣ 15/1975.

τώπιση των υπό κρίση ατομικών περιπτώσεων⁶⁵⁶. Οι κανόνες αυτοί διαπλάστηκαν δια μέσου της ερμηνείας του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου και αποτέλεσαν γνώμονα για την ανάκτηση ή μη των βαθμών.

Εν πρώτοις, επιχειρήθηκε η διατύπωση *κριτηρίου* με βάση το οποίο θα σταθμιζόταν αν οι συνθήκες προαγωγής των παραπεμφθέντων μείωσαν το κύρος και υποθήκευσαν την ιδιάζουσα υπηρεσιακή τους θέση ως δικαστικών λειτουργών. Για τη διαμόρφωση του κριτηρίου αυτού το ΑΠΣ διατύπωσε ένα συλλογισμό, με βάση τον οποίο έγινε διάκριση των *γενικότερων συνθηκών* στη δικαιοσύνη κατά την περίοδο 1967-74 από τις *ειδικότερες* που συνόδευαν τη διενέργεια κάθε προαγωγής. Συγκεκριμένα, κρίθηκε ότι η αυτοδίκαιη επάνοδος των παραπεμφθέντων στους βαθμούς που κατείχαν, υπαγορεύθηκε από τις συνθήκες υπό τις οποίες είχαν πραγματοποιηθεί οι προαγωγές στα προεδρεία των ανωτάτων δικαστηρίων από την 21η Απριλίου 1967 έως την 23η Ιουλίου 1974⁶⁵⁷. Κατά συνέπεια, οι κρινόμενοι θα μπορούσαν να ανακτήσουν τους βαθμούς τους μόνον εφόσον το ΑΠΣ αποφαινόταν ότι οι συνθήκες προαγωγής τους – θεωρούμενες ως κατ' αρχήν ανώμαλες – συνοδεύονταν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση από περιστατικά, τα οποία «διέσωζαν» το κύρος τους. Ανάλογα περιστατικά είχαν, άλλωστε, δικαιολογήσει την *ευμενή μεταχείριση* των δύο αντιπροέδρων του Αρείου Πάγου από τη Συντακτική Πράξη της 5ης Σεπτεμβρίου 1974⁶⁵⁸.

Μετά τη διαμόρφωση αυτού του *κατευθυντηρίου κριτηρίου*, το

656. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι *Β. Πατσουράκος* και *Κ. Θανόπουλος* άσκησαν αιτήσεις ακυρώσεως κατά των σχετικών αποφάσεων του ΑΠΣ. Το Συμβούλιο της Επικρατείας με τις αποφάσεις της Ολομέλειας 3148 και αντίστοιχα 2690/1976 τις απέρριψε ως απαράδεκτες, κρίνοντας ότι οι αποφάσεις του ΑΠΣ συνιστούν πράξεις οργάνου της δικαστικής εξουσίας, που δεν υπόκεινται από τη φύση τους σε αίτηση ακυρώσεως. Κατά την άποψη πάντως τριών μελών του δικαστηρίου το απαράδεκτο έπρεπε να συναχθεί, ανεξάρτητα από τη φύση του οργάνου, από το συνδυασμό των άρθρων 91 και 118 παρ. 2 του Συντάγματος.

657. Βλ. τις αποφάσεις ΑΠΣ 8-16/1975, που περιέχουν τη σκέψη αυτή.

658. Στις αποφάσεις ΣτΕ 265 και 395/1975 γίνεται δεκτό, ότι οι αρεοπαγίτες και τώως αντιπρόεδροι του Αρείου Πάγου, που εξαιρέθηκαν από την πειθαρχική παραπομπή, θα απαλλάσσονταν οριστικά μόνο εφόσον επιλέγονταν από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας για να καταλάβουν θέσεις στο προεδρείο.

ΑΠΣ προχώρησε στη διάπλαση ενός πρόσθετου για το εύρος στο οποίο θα έπρεπε να κινηθεί για την εκδίκαση των υποθέσεων. Έτσι, θεώρησε ότι για να αποφανθεί σχετικά με την ανάκτηση ή μη των βαθμών των εγκαλουμένων έπρεπε να εξετάσει τα πραγματικά περιστατικά όχι απλώς στο επίπεδο της συνήθους πειθαρχικής ευθύνης, αλλά ευρύτερα στο επίπεδο της *δικαστικής δεοντολογίας*. Με τον τρόπο αυτό περιστατικά, που καθεαυτά δεν ήταν δυνατό να στοιχειοθετήσουν πειθαρχικά παραπτώματα, θα μπορούσαν να εκληφθούν ως συμπεριφορά μη αρμόζουσα σε ανώτατο δικαστικό λειτουργό και να ματαιώσουν την ανάκτηση των βαθμών του⁶⁵⁹. Για το σχηματισμό της κρίσης θα ήταν, δηλαδή, δυνατόν να ληφθούν υπόψη ακόμη και περιστατικά, τα οποία, αν και μεταγενέστερα του χρόνου προαγωγής, ανάγονται στις «συμπαρομαρτούσες προς αυτήν συνθήκες».

Με γνώμονα, λοιπόν, τα παραπάνω κριτήρια-κανόνες οι υποθέσεις των εννέα παραπεμφθέντων κατατάσσονται σε *δύο κατηγορίες*. Η πρώτη, στην οποία ανήκουν τέσσερις υποθέσεις, κρίθηκε με βάση τα πραγματικά περιστατικά κατά την εκκαθάριση του 1968 και οι συνθήκες προαγωγής τους συσχετίστηκαν με την ανάμιξή τους σ' αυτά τα δραματικά για τη δικαιοσύνη γεγονότα. Η δεύτερη κατηγορία, στην οποία εντάσσονται τέσσερις επίσης εγκαλούμενοι, αντιμετωπίστηκε υπό το πρίσμα της συμμετοχής τους στην πλειοψηφία που εξέδωσε τις αποφάσεις Α. Π. 489 και 496/1970.

Τέλος, οι τρεις περιπτώσεις ανάκτησης βαθμών πρέπει να διαιρεθούν σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν οι *Θ. Καμπέρης* και *Αθ. Γεωργίου*, οι οποίοι ανέκτησαν μόνο το βαθμό που είχαν λάβει πριν από την εκκαθάριση του 1968. Στη δεύτερη εντάσσεται η περίπτωση του *Ν. Ηλιόπουλου*, ο οποίος – αν και προήχθη σε αντιπρόεδρο μετά την εκκαθάριση του 1968 – ανέκτησε το βαθμό αυτό λόγω της μη ανάμιξής του στα διαδραματισθέντα μετά τον Μάιο του 1968, ενώ συνεκτιμήθηκε ως θετικό στοιχείο το γεγονός της παραίτησής του. Αυτές οι τρεις εν μέρει ή έν όλω ευνοϊκές κρίσεις του ΑΠΣ υποδη-

659. Είναι έτσι αξιοσημείωτο ότι η μειοψηφία στην απόφαση *Κ. Χουρδάκη* θεώρησε ότι η συμμετοχή στην Α. Π. 489/1970 ερχόταν σε αντίθεση προς τη δικαστική δεοντολογία και όχι στις σχετικές δικονομικές διατάξεις (βλ. παραπάνω σημ. 654). Στο προκείμενο σημείο διαφορετική ήταν η κρίση της πλειοψηφίας του ΑΠΣ, που θεώρησε ότι η συμμετοχή στην έκδοση της Α. Π. 489/1970 παραβιάζει ευθέως τις διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

λώνουν την ιδιαίτερη βαρύτητα της εκκαθάρισης του 1968 και την αποδοχή ότι αποτέλεσε, ουσιαστικά, την *τομή* στην ιστορία του Αρείου Πάγου κατά την επταετία 1967-1974. Οι ευνοϊκές κρίσεις για τους *Θ. Καμπέρη* και *Αθ. Γεωργίου* εμπίπτουν στην πρώτη υποπερίοδο, η οποία επειδή ακριβώς είναι τυπικά «ομαλή» δεν επιτρέπει εύκολα τον εντοπισμό επιβαρυντικών στοιχείων ακόμη και για όσους υπήρξαν αργότερα πρωτεργάτες της εκκαθάρισης. Αντίθετα, η κρίση για τον *Ν. Ηλιόπουλο* διαθέτει μοναδικότητα. Ο εγκαλούμενος κρίθηκε μεν για προαγωγή συντελεσθείσα μετά τα γεγονότα του Μαΐου του 1968, ελήφθησαν όμως υπόψη συγκεκριμένες πράξεις του, που διασφάλιζαν το κύρος της.

III. Οι αποφάσεις για τους υπηρετούντες

1. Την 23η Ιουλίου 1974 πρόεδρος του Αρείου Πάγου ήταν ο *Α. Κανελλάκος*, αντιπρόεδροι οι *Κ. Ζαχαρής*, *Κ. Μαρμαράς* και εισαγγελέας ο *Π. Θεράπος*⁶⁶⁰. Στο ΑΠΣ *παραπέμφθηκαν* όμως *μόνον* ο *Α. Κανελλάκος* και ο *Π. Θεράπος*, διότι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι δύο αντιπρόεδροι εξαιρέθηκαν με ρητή ειδική διάταξη της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974.

Το ΑΠΣ κλήθηκε, εν πρώτοις, να αποφανθεί για την πειθαρχική δίωξη του *Α. Κανελλάκου*. Το πειθαρχικό κατηγορητήριο του υπουργού Δικαιοσύνης περιελάμβανε δύο βασικά σημεία. Το πρώτο αναφερόταν στις συνθήκες προαγωγής του εγκαλούμενου σε αντιπρόεδρο και, στη συνέχεια, σε πρόεδρο του Αρείου Πάγου⁶⁶¹. Συγκεκριμένα, επισημαίνονταν οι υπερβάσεις στην επετηρίδα για να αναρριχηθεί στο προεδρείο και ειδικότερα τονιζόταν ότι η προαγωγή του σε πρόεδρο οφείλεται στη βοήθεια που προσέφερε στο δικτατορικό καθεστώς κατά το δημοψήφισμα του 1973. Επίσης, ως υπαίτια και καταλογιστή συμπεριφορά ασυμβίβαστη προς το αξίωμά του θεωρήθηκε η συμμετοχή του στην τελετή ορκωμοσίας του δικτάτορα ως «Προέδρου της Δημοκρατίας» και η ανάγνωση της αρεοπαγίτικης απόφασης που επικύρωσε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος⁶⁶².

660. Βλ. παραπάνω Κεφ. Γ', Τμήμα Ε' III.

661. Στην απόφαση ΑΠΣ 1/1975 περιλαμβάνεται το πειθαρχικό κατηγορητήριο του υπουργού Δικαιοσύνης, όπου αναφέρονται οι αποδιδόμενες πειθαρχικές παραβάσεις.

Τέλος, γινόταν αναφορά και στην παράλειψή του να δηλώσει εξαίρεση από την εκδίκαση της αιτήσεως αναιρέσεως του Γ. Ξενάκη. Λίγες μόνον ημέρες πριν να κριθεί από το ΑΠΣ η εξεταζόμενη υπόθεση, η πειθαρχική δίωξη έπαυσε οριστικά, σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις του ν. δ. 74/1974, λόγω θανάτου του εγκαλουμένου⁶⁶³.

2. Η παραπομπή του αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου Π. Θεράπου⁶⁶⁴ βασίστηκε σε τέσσερις κατηγορίες για ισάριθμα πειθαρχικά παραπτώματα, που σχετίζονταν, κατά σειρά, με το διορισμό του ως υπουργού Δημόσιας Τάξης στην κυβέρνηση Σπ. Μαρκεζίνη, τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων του, τις συνθήκες προαγωγής του σε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου και, τέλος, την παρασημοφόρησή του από το δικτατορικό καθεστώς⁶⁶⁵.

662. Για τις συνθήκες προαγωγής του Α. Κανελλάκου βλ. παραπάνω Κεφ. Γ', Τμήμα Ε' ΙΙΙ.

663. Στη σύνθεση του ΑΠΣ για την παραπομπή του Α. Κανελλάκου συμμετείχαν ο Γ. Μαραγκόπουλος, ως πρόεδρος, ο αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Ο. Κυριακός, ο σύμβουλος Επικρατείας Ν. Γαβαλλάς, οι σύμβουλοι του Ελεγκτικού Συνεδρίου Π. Πετρίδης και Κ. Σαραντόπουλος και οι καθηγητές Κ. Ευσταθιάδης και Κ. Βαβούσκος.

664. Για την παραπομπή του Π. Θεράπου εκδόθηκε η απόφαση ΑΠΣ 2/1975 με τη σύνθεση που αναφέρεται παραπάνω (σημ. 663). Ο Π. Θεράπος άσκησε αίτηση ακυρώσεως κατά της εν λόγω απόφασης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, που απορρίφθηκε ως στρεφόμενη απαραδέκτως κατά πράξεως οργάνου, που εντάσσεται στο πλαίσιο της δικαστικής οργάνωσης της πολιτείας (ΣτΕ 1981/1976).

665. Ο Π. Θεράπος πρόβαλε ορισμένες ενστάσεις κατά του κύρους της προδικασίας, που αφορούσαν: α) την ακυρότητα της Συντακτικής Πράξης 5ης Σεπτεμβρίου 1974, επί της οποίας στηρίζεται η αρμοδιότητα του Συμβουλίου να επιβάλει την ποινή της οριστικής παύσης, β) την άκυρη επιβολή σ' αυτόν του μέτρου της αφαίρεσης του βαθμού του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, δ) την παραπομπή του χωρίς να τηρηθεί το δικαίωμα ακροάσεως, δ) την ανυπαρξία αιτήματος να κηρυχθεί ένοχος των αποδιδόμενων κατηγοριών, ε) τη μη έκδοση εκ μέρους του ανακριτού εμπεριστατωμένου πορίσματος επί του πραγματικού μέρους της υπόθεσης. Στις παραπάνω ενστάσεις το Συμβούλιο απάντησε ως εξής: ως προς την ένσταση που αφορούσε την ακυρότητα της Συντακτικής Πράξης 5ης Σεπτεμβρίου 1974 έγινε επίκληση της απόφασης ΣτΕ 3700/1974, που έκρινε ότι η κυβέρνηση εθνικής ενότητας περιβλήθηκε πρωτογενή συντακτική εξουσία, κατά την άσκηση της οποίας μπορούσε, χωρίς δεσμεύσεις, να εκδίδει συντακτικού περιεχομένου πράξεις. Στη συνέχεια έκρινε, ότι η ένσταση για την αναδρομική αφαίρεση

Το ΑΠΣ ασχολήθηκε, εν πρώτοις, με το διορισμό του ως υπουργού Δημόσιας Τάξης στην κυβέρνηση Σπ. Μαρκεζίνη. Η συμμετοχή του στην κυβέρνηση χαρακτηρίστηκε ως *βαρύτατο* πειθαρχικό παράπτωμα, ασυγχώρητο για ανώτατο κρατικό λειτουργό και ιδίως για τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, που θεωρείται ως «όμμα του νόμου»⁶⁶⁶. Ως επιβαρυντικό στοιχείο έκρινε, επίσης, ότι ο παραπεμφθείς ανέλαβε ένα υπουργείο που βαρυνόταν με βάνανυσες και εγκληματικές ενέργειες εις βάρος του ελληνικού λαού κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-74, με αποκορύφωμα τα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Στο σημείο αυτό επισημάνθηκε ότι ο Π. Θεράπος, υπουργός το Νοέμβριο του 1973, αντί να παραιτηθεί και να καταγγείλει τη στάση του καθεστώτος απέναντι στην εξέγερση του Πολυτεχνείου, παρέμεινε απαθής μπροστά στο σχέδιο βίαιης καταστολής, το οποίο καταστρώθηκε και με τη συμμετοχή στελεχών του υπουργείου του. Το ΑΠΣ δεν παρέλειψε επίσης να συνεκτιμήσει, ότι σύμφωνα με το «Σύνταγμα 1968/73» ο υπουργός Δημόσιας Τάξης διοριζόταν απευθείας από τον «Πρόεδρο της Δημοκρατίας», πράγμα που υποδηλώνει ότι ήταν πρόσωπο της απόλυτης εμπιστοσύνης του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου⁶⁶⁷. Υπό τα δεδομένα αυτά, του επέβαλε την ποινή της

του βαθμού του, χωρίς προηγούμενη ακρόαση και χωρίς συγκεκριμένη κατηγορία, είναι απορριπτέα ως απαράδεκτη, διότι ανάγεται στις συνταγματικούς περιεχομένους διατάξεις της Συντακτικής Πράξης 5ης Σεπτεμβρίου 1974. Επίσης, το ΑΠΣ θεώρησε ότι καμία διάταξη νόμου ή γενική αρχή του πειθαρχικού δικαίου δεν επιβάλλει όπως το όργανο που ασκεί την πειθαρχική αγωγή περιλαμβάνει σ' αυτή αίτημα περί κηρύξεως ή μη του διωκόμενου ως ενόχου. Τέλος, απορρίφθηκε και η ένσταση σχετικά με το πραγματικό μέρος του πορίσματος.

666. Είναι ασφαλώς ενδιαφέρον, ότι στην κυβέρνηση Σπ. Μαρκεζίνη υπουργός Δικαιοσύνης είχε διοριστεί εν ενεργεία εισαγγελέας Εφετών, ο οποίος σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις του Οργανισμού των Δικαστηρίων υπέκειτο απευθείας στον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Σύμφωνα με τη νομοθεσία περί υπουργικού συμβουλίου το υπουργείο Δικαιοσύνης είχε το προβάδισμα απέναντι στο υπουργείο Δημόσιας Τάξης. Το ΑΠΣ δέχθηκε ότι ο εγκαλούμενος δεν ενοχλήθηκε από το προβάδισμα υπηρεσιακώς κατωτέρου του, ο οποίος θα μπορούσε να απευθύνει παραγγελίες και συστάσεις προς τα όργανα του υπουργείου Δημόσιας Τάξης.

667. Το ΑΠΣ έλαβε υπόψη του τις διατάξεις των άρθρων 43, 45, 47 και 49 του «Συντάγματος 1973», καθώς και του άρθρου 14 του ν. δ. 175/1973 «Περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων». Με τις παραπάνω διατάξεις οριζόταν ότι ο

οριστικής παύσης για το πειθαρχικό παράπτωμα του διορισμού του ως υπουργού Δημόσιας Τάξης στην κυβέρνηση Σπ. Μαρκεζίνη.

Στη συνέχεια, εξετάσθηκε το αποδιδόμενο στον εγκαλούμενο πειθαρχικό παράπτωμα της *πλημμελούς άσκησης των καθηκόντων του*, με δύο επιμέρους παραβάσεις. Ως πρώτη πειθαρχική παράβαση προβλήθηκε η αγόρευσή του στην υπόθεση Γ. Ξενάκη. Το ΑΠΣ αποφάνθηκε ότι η έκφραση γνώμης από δικαστή μη επιστημονικά ορθής δεν συνιστά, βέβαια, κατ' αρχήν, πειθαρχικό παράπτωμα. Δεν είναι, ωστόσο, επιτρεπτό να διατυπώνεται γνώμη με πρωτοφανή παραγνώριση των *επιστημονικών αρχών* και των *ερμηνευτικών κανόνων* που ακολουθούν τα ανώτατα δικαστήρια, διότι τούτο οδηγεί στην αυθαιρεσία και την κατάλυση βασικών θεσμών και αρχών. Στην υπό κρίση περίπτωση το ΑΠΣ θεώρησε ότι ο παραπεμφθείς ανέπτυξε στην αγόρευσή του αυθαίρετες απόψεις, αντίθετες με ρητούς ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων, αλλά και στην πάγια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, που θεμελιώνουν την πεποίθηση ότι απέρρεαν από την πρόθεσή του να εξυπηρετήσει τους τότε κρατούντες⁶⁶⁸.

Ως δεύτερη παράβασή του στο πλαίσιο του ίδιου παραπτώματος προστέθηκε η *μη δήλωση εξαίρεσης* στην υπόθεση Γ. Ξενάκη, παρά το γεγονός ότι ανέκυπτε θέμα ως προς τη νομιμότητα της προαγωγής του στη θέση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Ειδικότερα, θέμα ανέκυπτε διότι με την κρίση του δικαστηρίου στην αίτηση αναίρεσεως Γ. Ξενάκη συνδεόταν η τύχη της απόλυσης του αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου Α. Τούση, ο οποίος λόγω της απομάκρυνσής του είχε αποκλεισθεί από τις προαγωγές μετά το 1968, για την πλήρωση της θέσης του εισαγγελέα. Το ΑΠΣ αποφάνθηκε ότι η μη δήλωση εξαίρεσης και η συμμετοχή του στη συζήτηση της αναίρεσης αποτελεί βαρύτατο πειθαρχικό παράπτωμα, διότι – και αν ακόμη αμφέβαλε για τη σχετική νομολογία – όφειλε να απόσχει⁶⁶⁹. Έκρινε, λοιπόν,

«Πρόεδρος της Δημοκρατίας ασκεί αμέσως την εκτελεστική εξουσία στους τομείς της εθνικής άμυνας, της εξωτερικής πολιτικής και της δημόσιας τάξης και στα πλαίσια αυτά διορίζει και παύει τους αρμόδιους υπουργούς.

668. Η εξεταζόμενη πειθαρχική απόφαση δέχεται ότι οι αγορεύσεις του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου σε βασικά συνταγματικά θέματα αποτελούν «υποθήκην και υπόδειξιν» προς τους κατωτέρους δικαστικούς λειτουργούς, στην προκείμενη δε περίπτωση το παράδειγμα που δόθηκε ήταν λυπηρό.

ότι ήταν ένοχος και για τις δύο αποδιδόμενες παραβάσεις, που συντελέστηκαν κατά την άσκηση των καθηκόντων του και του επέβαλε και γι αυτό το παράπτωμα την ποινή της οριστικής παύσης.

Ακολούθως, το ΑΠΣ ερεύνησε τις *συνθήκες προαγωγής* του και τον απάλλαξε κατά πλειοψηφία από την κατηγορία αυτή, εκτιμώντας την κατάθεση του προκατόχου του Κ. Θανόπουλου και λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν υπήρχαν άλλα επιβαρυντικά στοιχεία και αποδείξεις ως προς τη σχετική συμπεριφορά του⁶⁷⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην πειθαρχική αγωγή του υπουργού Δικαιοσύνης τονιζόταν ότι η προαγωγή του είχε καταστεί δυνατή με νομοθετική τροποποίηση, που μείωνε τα απαιτούμενα προσόντα και έτσι δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις να καταλάβει τη θέση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Επίσης, αναφερόταν ότι την αποδέχθηκε χωρίς να επιδείξει την δέουσα ευθιξία, ενώ γνώριζε το περιεχόμενο των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969.

Τέλος, το ΑΠΣ τον απάλλαξε, επίσης κατά πλειοψηφία, και από την κατηγορία για *παρασημοφόρηση από το δικτατορικό καθεστώς*. Δέχθηκε σχετικά ότι η απονομή του παράσημου στον εγκαλούμενο υπήρχε ως είδηση στον ημερήσιο τύπο⁶⁷¹, δεν είχε όμως καταστεί δυνατό να βρεθεί το σχετικό πρακτικό στα αρχεία της Διεύθυνσης Εθιμοτυπίας του Υπουργείου Εξωτερικών. Εξάλλου, από το β. δ. της 21-4-1971, με το οποίο είχε απονεμηθεί το παράσημο, δεν προκύπτει ότι υφίσταται η αιτιολογία που είχε δει το φως της δημοσιότητας, ότι δηλαδή του απονεμήθηκε διότι «διά της δραστηριότητός του υπεβοή-

669. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην απόφαση: «Θα ηδύνατο μάλιστα να υποστηριχθή και η άποψις ότι δεν ετίθετο καν θέμα αποκλεισμού ή εξαιρέσεως του εγκαλουμένου ως διεγείροντος υπόνοιαν μεροληψίας ή εκ λόγων ευπρεπειάς, αλλ'ότι εν τη ουσία ο εγκαλούμενος κατείχε την θέσιν διαδίκου εν τη δίκη εκείνη».

670. Το ΑΠΣ αποφάνθηκε ότι η προαγωγή έγινε με βάση το ν. δ. 603/1970 «δί'ου διηρυνήθη ο κύκλος των δυναμένων να καταλάβωσι την θέσιν του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου προσώπων και επίσης ότι ελλείπουν άλλα επιβαρυντικά στοιχεία και αποδείξεις ως προς την συμπεριφοράν εν σχέσει προς τας συνθήκας της προαγωγής του ...».

671. Βλ. σχετικά την εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ» της 22ας Απριλίου 1971, καθώς και το κείμενο του β. δ. 21/21 Απριλίου 1971 (ΕτΚ Γ', φ. 133 της 21ης Απριλίου 1971).

θηκε το έργο της Εθνικής Κυβερνήσεως εις τον τομέα της αρμοδιότητος και ιδιότητός του».

IV. Η διαμόρφωση κανόνων στην απόφαση για τον Π. Θεράπο

Αντίθετα με τους αφυπηρέτησαντες αρεοπαγίτες, όπου το ΑΠΣ εξέδωσε εννέα συνολικά αποφάσεις, για τους υπηρετούντες εκδόθηκε *ουσιαστικά* μόνο μία, για τον Π. Θεράπο. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα να μην καταστεί δυνατή η διαμόρφωση κριτηρίων-κανόνων από την εκδίκαση περισσότερων περιπτώσεων.

Από τη συνοπτική παρουσίαση της απόφασης 2/1975 φαίνεται ότι το ΑΠΣ προχώρησε σε *διαβάθμιση* των τεσσάρων παραπτώματων που αποδίδονταν στον εγκαλούμενο με το πειθαρχικό κατηγορητήριο. Ο διορισμός του ως υπουργού Δημόσιας Τάξης και η πλημμελής άσκηση των καθηκόντων του χαρακτηρίστηκαν ως *βαρύτατα πειθαρχικά παραπτώματα* και επέσυραν την ποινή της οριστικής παύσης. Η βαρύτητά τους μάλιστα εκτιμήθηκε με βάση το σύνολο των πραγματικών περιστατικών που εξατομίκευαν το κάθε παράπτωμα. Από τη διατύπωση του σκεπτικού της απόφασης δίδεται η εντύπωση ότι ως βαρύτερο παράπτωμα θεωρήθηκε η συμμετοχή του παραπεμφθέντος στην κυβέρνηση, που συνιστά *μορφή πολιτικής συνεργασίας με το καθεστώς εκτός του πλαισίου των καθηκόντων του ως δικαστικού λειτουργού*. Ενδιαφέρουσες πάντως σκέψεις διατυπώνονται και για την πλημμελή άσκηση του έργου του ως ανώτατου εισαγγελικού λειτουργού, που αναλύεται σε δύο πειθαρχικές παραβάσεις. Οι παραβάσεις μάλιστα αυτές συνδέονται με τις πιο «σκοτεινές» στιγμές της ιστορίας του Αρείου Πάγου κατά την περίοδο 1967-74: την εκκαθάριση του 1968 και τις αποφάσεις Α. Π. 489 και 496/1970. Για την πρώτη παράβαση, σχετιζόμενη με την αγόρευσή του στην υπόθεση Γ. Ξενάκη, το ΑΠΣ επιχείρησε να *οριοθετήσει τη λειτουργική ανεξαρτησία* του δικαστικού λειτουργού, με βάση τις πάγιες επιστημονικές και ερμηνευτικές αρχές που πρέπει να αποτελούν το γνώμονα κατά τη διατύπωση της γνώμης του⁶⁷².

672. Αξιοπρόσεκτη είναι η απόφαση 32/1986 του εννεαμελούς πειθαρχικού συμβουλίου του Αρείου Πάγου για την υπόθεση του πρωτοδίκη Σ. Κατσαρού, όπου αναφέρεται: «Η έκφραση γνώμης από τον δικαστικό λειτουργό δεν μπορεί να θεμελιώσει γι αυτόν πειθαρχικό παράπτωμα. Γίνεται όμως παράλληλα δεκτό

Ως προς την απαλλαγή του Π. Θεράπου για τις συνθήκες προαγωγής του σημειώνεται παρέκκλιση από τον τρόπο με τον οποίο το ΑΠΣ έκρινε ανάλογη πειθαρχική κατηγορία στην περίπτωση του Κ. Θανόπουλου. Ενώ, έτσι, στην απόφαση για τον Κ. Θανόπουλο⁶⁷³ θεώρησε ως μειωτικό καθ' εαυτό το γεγονός της νομοθετικής τροποποίησης, ευνοϊκής για την αναρρίχηση του εγκαλούμενου στη θέση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, στην απόφαση για τον Π. Θεράπο αποφάνθηκε, χωρίς αποχρώντα λόγο, εντελώς διαφορετικά. Η δυσεξηγήτη αυτή διαφοροποίηση αποτέλεσε, ασφαλώς, ρωγμή στην προσπάθεια διαμόρφωσης πάγιων και σταθερών κριτηρίων και κανόνων, με δυσμενείς συνέπειες για την εκδίκαση των επόμενων υποθέσεων. Τέλος, η απαλλαγή του παραπεμφθέντος από την κατηγορία της παρασημοφόρησης έδειχνε την πρόθεση του ΑΠΣ να διαμορφώσει σχετικό κανόνα με βάση την ύπαρξη ή μη του τυπικού στοιχείου του πρακτικού απονομής και την μη παράθεση αιτιολογίας στο κείμενο του διατάγματος, όπως δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Με τον τρόπο όμως αυτό αγνοούσε το ουσιαστικό γεγονός της δημοσιοποίησης της απονομής και, κυρίως, τη μη διάψευση της σχετικής είδησης, η οποία ήταν άλλωστε η μόνη ορθή αντίδραση για να περιφρουρηθεί το κύρος του δικαστικού σώματος⁶⁷⁴.

ΤΜΗΜΑ Γ'

Οι πειθαρχικές αποφάσεις για τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας

Από το Συμβούλιο της Επικρατείας παραπέμφθηκαν στο ΑΠΣ τέσσερα εν ενεργεία μέλη του, που κατείχαν την 23η Απριλίου 1974 τις θέσεις του προέδρου και των τριών αντιπροέδρων, καθώς και δύο

ότι και η διατύπωση απ' αυτόν μιας εσφαλμένης γνώμης, μπορεί να επισύρει τον πειθαρχικό έλεγχο, χωρίς αυτό να αντίκειται στην λειτουργική και προσωπική ανεξαρτησία του, υπό την προϋπόθεση όμως ότι υπάρχει υπόνοια για μεροληπτική κρίση του δικαστικού λειτουργού... ».

673. Βλ. την απόφαση ΑΠΣ 12/1975.

674. Πρβλ. τις απόψεις του Ε. Μπλέτσα για την παρασημοφόρηση των δικαστικών λειτουργών από το δικτατορικό καθεστώς (ό.π. [σημ. 383], σελ. 147-148).

αφυπηρετήσαντες, οι οποίοι είχαν προαχθεί σε αντιπροέδρους μετά την επιβολή της 21ης Απριλίου 1967.

Σύμφωνα με τους ορισμούς της σχετικής νομοθεσίας, πρόεδρος του ΑΠΣ γι' αυτές τις υποθέσεις ήταν ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου και στη σύνθεσή του συμμετείχαν, αντί των συμβούλων Επικρατείας, αρεοπαγίτες. Κατά τα λοιπά η σύνθεση παρέμεινε η ίδια με τη συμμετοχή των ήδη κληρωθέντων συμβούλων του Ελεγκτικού Συνεδρίου και των καθηγητών της Νομικής. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες από τις εξεταζόμενες υποθέσεις προήδρευσε ο *Κ. Ζαχαρής*, ενώ σε όσες εκδικάστηκαν τελευταίες προήδρευσε ο *Σπ. Γάγγας*, που τον είχε στο μεταξύ διαδεχθεί στη θέση του προέδρου του Αρείου Πάγου. Εξάλλου, οι αρεοπαγίτες, που ορίσθηκαν ως τακτικά μέλη του ΑΠΣ κατά την πρώτη κλήρωση για το έτος 1975⁶⁷⁵, ήταν οι *Αρ. Καλύβας* και *Ι. Παπαδόπουλος* και ως αναπληρωματικά οι *Ι. Γουρνάς* και *Στ. Ντάλλας*. Στη δεύτερη, κατά σειρά, κλήρωση⁶⁷⁶, για τους τελευταίους τρεις μήνες του 1975 και για το 1976, ορίσθηκαν ως τακτικά οι *Σ. Ράγκας* και *Χρ. Κομοτούρος* και ως αναπληρωματικά οι *Ν. Οικονόμου* και *Η. Τριανταφύλλου*. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπομνησθεί, ότι οι *Χρ. Κομοτούρος*, *Ν. Οικονόμου* και *Η. Τριανταφύλλου* είχαν συμμετάσχει στη σύνθεση του Αρείου Πάγου για τις αποφάσεις Α. Π. 489 και 496/1970, ειδικά δε ο πρώτος είχε οπωσδήποτε ευνοηθεί από τις αλλαγές στην επετηρίδα, λόγω της εκκαθάρισης του 1968. Οι επισημάνσεις αυτές είναι χρήσιμες ενόψει της παρουσίασης των αποφάσεων για τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας, οι οποίες είχαν συνολικά μεγαλύτερη σημασία για το δικαστικό σώμα από αυτές που εκδόθηκαν για τα μέλη του Αρείου Πάγου, αφού έκριναν τέσσερις εν ενεργεία συμβούλους Επικρατείας, που είχαν αρκετά ακόμη χρόνια έως ότου συμπληρώσουν το προβλεπόμενο όριο ηλικίας.

675. Βλ. την υπουργική απόφαση «Περί συγκροτήσεως του κατά το άρθρον 111 του Συντάγματος Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου» (ΕτΚ Β', φ. 1080 της 23ης Οκτωβρίου 1974).

676. Βλ. την υπουργική απόφαση «Περί συγκροτήσεως του κατά το άρθρον 91 του Συντάγματος Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου» (ΕτΚ Β', φ. 1135 της 10ης Οκτωβρίου 1975).

I. Οι αποφάσεις για τους αφυπηρετήσαντες

1. Το ΑΠΣ κλήθηκε να αποφανθεί, εν πρώτοις, για την παραπομπή του συμβούλου *Ν. Γρηγορίου*⁶⁷⁷. Ο εγκαλούμενος είχε προαχθεί σε αντιπρόεδρο την 2α Δεκεμβρίου 1967 μετά την παραίτηση του *Γ. Παπαχατζή*. Κατά τη διενέργεια της προαγωγής του τηρήθηκε πιστά η αρχαιότητα, αφού ήταν ο πρώτος σύμβουλος στον πίνακα αρχαιότητος. Το ΑΠΣ έκρινε, λοιπόν, ότι οι συνθήκες προαγωγής του ήταν ομαλές και αποφάνθηκε υπέρ της ανάκτησης του βαθμού του αντιπρόεδρου. Είναι αξιοσημείωτο, ότι η προαγωγή του *Ν. Γρηγορίου* ήταν η μοναδική που έγινε στο Συμβούλιο της Επικρατείας πριν από την κρίση του Ιουνίου 1969.

2. Στη συνέχεια το ΑΠΣ ασχολήθηκε με την παραπομπή του *Απ. Παπαλάμπρου*. Με την απόφαση 7/1975⁶⁷⁸ ο παραπεμφθείς ανέκτησε το βαθμό του αντιπρόεδρου, διότι κρίθηκε κατά πλειοψηφία, ότι η προαγωγή του δεν οφειλόταν σε εύνοια του καθεστώτος και δεν μειώθηκε, συνεπώς, κατά τη διενέργειά της το κύρος και η ιδιάζουσα υπηρεσιακή του θέση. Στην κρίση αυτή κατέληξε λαμβάνοντας υπόψη ότι όταν προήχθη σε αντιπρόεδρο ήταν δεύτερος κατά σειρά αρχαιότητας σύμβουλος και ότι ο πρώτος *Α. Ταβουλάρης* είχε παραλειφθεί και στις προαγωγές του Ιουνίου 1969. Τέλος, συνεκτίμησε και το γεγονός ότι παραιτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1973⁶⁷⁹.

II. Οι κανόνες για την κρίση των αφυπηρετησάντων

Αντίθετα με τις αποφάσεις για τους αφυπηρετήσαντες αρεοπαγίτες, όπου διατυπώθηκαν κανόνες συναγόμενοι από το ισχύον θεσμι-

677. Για την παραπομπή του *Ν. Γρηγορίου* εκδόθηκε η απόφαση ΑΠΣ 6/1975. Στη σύνθεση μετείχαν ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου *Κ. Ζαχαρίας*, ως πρόεδρος, ο πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου *Γ. Κουνουπιώτης*, ο σύμβουλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου *Π. Πετρίδης*, οι αρεοπαγίτες *Α. Καλύβας* και *Ι. Παπαδόπουλος*, καθώς και οι καθηγητές *Κ. Ευσταθιάδης* και *Κ. Δρακάτος*.

678. Η απόφαση ΑΠΣ 7/1975 εκδόθηκε με την ίδια σύνθεση της προηγούμενης για τον *Ν. Γρηγορίου* (βλ. σημ. 677).

679. Κατά την άποψη όμως ενός μέλους του ΑΠΣ ο εγκαλούμενος δεν θα έπρεπε να ανακτήσει το βαθμό του αντιπρόεδρου, διότι η προαγωγή του υπήρξε αποτέλεσμα των ειδικών υπηρεσιακών συνθηκών, που επικράτησαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας, λόγω του εξαναγκασμού των αρχαιότερων μελών σε παραίτηση.

κό πλαίσιο, στις εξεταζόμενες δύο αποφάσεις δεν παρατηρείται προσπάθεια για τη διαμόρφωση και αποτύπωση συναφών κανόνων. Η παράλειψη αυτή δεν δημιουργεί, βέβαια, προβλήματα στην παραπομπή του *Ν. Γρηγορίου*, είναι όμως ιδιαίτερα αισθητή στο σκεπτικό της απόφασης για τον *Απ. Παπαλάμπρου*. Η περίπτωση του *Ν. Γρηγορίου* είναι, άλλωστε, η μόνη που δεν παρουσίασε προβλήματα από όσες εξέτασε το ΑΠΣ. Ο παραπεμφθείς είχε προαχθεί πριν από την κρίση του 1969 με πιστή τήρηση της αρχαιότητας. Το ΑΠΣ περιορίστηκε γι αυτό ουσιαστικά να εντοπίσει το χρονικό σημείο διενέργειας της προαγωγής και να υπογραμμίσει ότι οι συνθήκες, υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκε, ήταν «απολύτως ομαλές», χρησιμοποιώντας μια emphatic διατύπωση, που δεν συναντάται σε καμία άλλη απόφαση όπου κατέληξε υπέρ της ανάκτησης βαθμών.

Αντίθετα, στην περίπτωση του *Απ. Παπαλάμπρου*, η «αφοριστική» κρίση ότι η προαγωγή του δεν οφειλόταν σε εύνοια του καθεστώτος βασίζεται σε δύο γεγονότα, τα οποία καθ' εαυτά χωρίς την παράθεση άλλων αξιολογικών σκέψεων δεν είναι σε θέση να την θεμελιώσουν κατά στέρεο τρόπο. Συγκεκριμένα, το ΑΠΣ αναφέρθηκε στις προαγωγές του Ιουνίου 1969, χωρίς να προβεί σε καμία αξιολογική εκτίμηση για τα γεγονότα, που τις είχαν σημαδέψει και τις διαφοροποιούσαν καθοριστικά από άλλες προγενέστερες. Εξάλλου, η παραίτηση θεωρήθηκε ως ελαφρυντικό στοιχείο, χωρίς να συνδεθεί όμως με περιστατικά που να τεκμηριώνουν ότι θα έπρεπε πράγματι να εκληφθεί ως τέτοιο.

III. Οι αποφάσεις για τους υπηρετούντες

Ακολούθως, στο ΑΠΣ παραπέμφθηκαν ο *Α. Δήμιτσας*, ο οποίος την 23η Ιουλίου 1974 ήταν πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, καθώς και οι *Η. Γλυκοφρύδης*, *Α. Τσούτσος* και *Α. Ιατρίδης*, που κατείχαν τις τρεις θέσεις αντιπροέδρων. Οι αποφάσεις μπορούν να διαιρεθούν σε δύο επιμέρους ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν οι αποφάσεις για τον *Α. Δήμιτσα* και τον *Α. Ιατρίδη*, στις οποίες κρίθηκαν πειθαρχικές κατηγορίες αναφερόμενες αποκλειστικά στις συνθήκες προαγωγής και στον τρόπο άσκησης των καθηκόντων τους. Στη δεύτερη ομάδα εντάσσονται οι αποφάσεις για τον *Α. Τσούτσο* και τον *Η. Γλυκοφρύδη*, όπου εξετάστηκαν και πειθαρχικές κατηγορίες, σχετικές με εξωϋπηρεσιακές δραστηριότητές τους.

1. Το ΑΠΣ κλήθηκε, εν πρώτοις, να αποφανθεί για την παραπομπή του Α. Ιατρίδη⁶⁸⁰. Το παραπεμπτήριο έγγραφο του υπουργού Δικαιοσύνης επικεντρωνόταν σε δύο βασικά ζητήματα: στις συνθήκες προαγωγής του σε αντιπρόεδρο και στον τρόπο εκπλήρωσης των καθηκόντων του. Στο σχετικό έγγραφο επισημαίνονταν, πάντως, τα πορίσματα της έκθεσης του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, σύμφωνα με τα οποία η προαγωγή του εγκαλούμενου ήταν ομαλή⁶⁸¹, ενώ η συμμετοχή του στις αποφάσεις ΣτΕ 2700 και 2779/1971 δεν φαινόταν να στοιχειοθετεί εις βάρος του ευθύνη⁶⁸².

Το ΑΠΣ ασχολήθηκε πρώτα με τις συνθήκες προαγωγής του παραπεμφθέντος σε αντιπρόεδρο τον Οκτώβριο του 1973, μετά την παραίτηση του Απ. Παπαλάμπρου, έκρινε δε ότι οι συνθήκες ήταν ομαλές και η προαγωγή δεν οφειλόταν σε εύνοια των κρατούντων. Για να τεκμηριώσει μάλιστα την κρίση του τόνισε ένα περιστατικό που είχε συμβεί λίγες μόλις ημέρες πριν την προαγωγή. Το περιστατικό αναφερόταν στην επίσκεψη του Α. Ιατρίδη και του Α. Σταυρόπουλου στον πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας Α. Δήμιτσα, στον οποίο εξέφρασαν την άποψη ότι έπρεπε να προαχθεί ο αρχαιότερος σύμβουλος Α. Ταβουλάρης για να μη διαταραχθεί η αρχαιότητα⁶⁸³. Το ΑΠΣ συνεκτίμησε, επίσης, τη στάση του εγκαλούμενου

680. Για την παραπομπή του Α. Ιατρίδη εκδόθηκε η απόφαση ΑΠΣ 5/1975. Στη σύνθεση του ΑΠΣ μετείχαν ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου Κ. Ζαχαρίας, ως πρόεδρος, ο πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου Γ. Κουνουπιώτης, οι αρεοπαγίτες Α. Καλύβας, Ι. Παπαδόπουλος, ο σύμβουλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου Π. Πετρίδης και οι καθηγητές Α. Ε. Ι. Κ. Βαβούσκος και Κ. Δρακάτος.

681. Όπως αναφέρεται στο πειθαρχικό κατηγορητήριο: «... η προαγωγή του Α. Ιατρίδη εις αντιπρόεδρον υπήρξε ομαλή. Η μη εμμονή τούτου εις την υποβληθείσαν εξηναγκασμένην παραίτησίν του, διάταγμα αποδοχής της οποίας δεν εδημοσίευσεν η Κυβέρνησις, πεισθείσα ότι κακώς εξηνάγκασε τούτον εις παραίτησιν, δεν νομίζομεν ότι δέον να τω καταλογισθή ως παράβασις του καθήκοντός του. Ο εξευτελισμός του υπό του αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως Παττακού υπήρξε ψυχική οδύνη δι'αυτόν...». Για όσα διαδραματίστηκαν μεταξύ των Α. Ιατρίδη και Στ. Παττακού πρβλ., ιδίως, Γ. Αγγελίδη, ό.π. (σημ. 262), σελ. 62 επ.

682. Το πειθαρχικό κατηγορητήριο για το ζήτημα αυτό ανέφερε ότι η συμμετοχή του στις αποφάσεις ΣτΕ 2700 και 2779/1971 «καθιστά τούτον υπεύθυνον... καθ'ό μέρος φέρουν ευθύνην και πάντα τα λοιπά μέλη του εκδόντος τας ειρημένας αποφάσεις δικαστηρίου». Για τις αποφάσεις αυτές του Συμβουλίου της Επικρατείας πρβλ. Γ. Αγγελίδη, ό.π. (σημ. 262), σελ. 72-74.

στα γεγονότα του 1969. Συγκεκριμένα, μνημονεύθηκε ο εξαναγκασμός του σε παραίτηση από τον Στ. Παττακό, καθώς και η ανάκλησή της λίγες ημέρες αργότερα με παρέμβαση του αντιπροέδρου της δικτατορικής κυβέρνησης⁶⁸⁴. Υπό τα δεδομένα αυτά θεωρήθηκε ότι η μη εμμονή του σε παραίτηση, μη υποβληθείσα άλλωστε οικειοθελώς, δεν συνιστούσε ούτε παράβαση καθήκοντος, ούτε συμπεριφορά ασυμβίβαση προς το αξίωμά του.

Τέλος, κρίθηκε ότι η ερμηνεία που δόθηκε από τον κρινόμενο στα άρθρα 131 και 132 του «Συντάγματος» 1968, επ' ευκαιρία των αποφάσεων ΣτΕ 2700 και 2779/1971, δεν προσέκρουε σε πάγιες επιστημονικές αρχές και ερμηνευτικούς κανόνες⁶⁸⁵ και δεν στοιχειοθετούνταν πειθαρχική ευθύνη, ούτε για τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων του. Έτσι, απαλλάχθηκε από όλες τις κατηγορίες, παραμένοντας στην ενεργό υπηρεσία με το βαθμό του συμβούλου.

2. Στη συνέχεια εξετάσθηκε η παραπομπή του Α. Δήμιτσα⁶⁸⁶, στον οποίο αποδίδονταν τέσσερις πειθαρχικές κατηγορίες: η πρώτη σχετιζόταν με τις συνθήκες προαγωγής του και είναι χαρακτηριστικό ότι στο παραπεμπτήριο έγγραφο του υπουργού Δικαιοσύνης επισημαινόταν ότι η προαγωγή διενεργήθηκε κατά παράλειψη του αντιπροέδρου και οκτώ αρχαιότερων συμβούλων⁶⁸⁷. Το γεγονός αυτό την

683. Ο Α. Ταβουλάρης είχε παραλειφθεί και στις προαγωγές του Ιουνίου 1969, που διενεργήθηκαν κατά τη διάρκεια της γνωστής κρίσης λόγω των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969.

684. Το ΑΠΣ έκρινε ότι η παραίτησή του ήταν προϊόν ψυχολογικής βίας, αλλά τελικά παρέμεινε στην υπηρεσία, διότι το δικτατορικό καθεστώς δεν δημοσίευσε το διάταγμα, χωρίς όμως αυτό να οφείλεται σε ενέργεια του εγκαλούμενου.

685. Οι εν λόγω αποφάσεις αφορούσαν το χαρακτηρισμό των αστυνομικών υπαλλήλων, το απαράδεκτο της ουσιαστικής προσφυγής κατά των αποφάσεων των αστυνομικών συμβουλίων και, εν γένει, το απαράδεκτο της προσβολής ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας αποφάσεων των υπηρεσιακών συμβουλίων για προαγωγές, αποστρατείες, μεταθέσεις κ. λπ. Το ΑΠΣ δέχτηκε ότι και με τις αποφάσεις ΣτΕ 1450 και 2036/1975 υιοθετήθηκαν ουσιαστικά οι απόψεις που είχαν επικρατήσει και στις αποφάσεις ΣτΕ 2700, 2779/1971.

686. Για την παραπομπή του Αλ. Δήμιτσα εκδόθηκε η απόφαση ΑΠΣ 17/1975. Στη σύνθεση του ΑΠΣ μετείχαν ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου Κ. Ζαχαρής, οι αρεοπαγίτες Χρ. Κομοτούρος και Σόλ. Ράγγας, οι σύμβουλοι του Ελεγκτικού Συνεδρίου Π. Πετρίδης και Β. Παπαστυλιανού και οι καθηγητές Α. Ε. Ι. Ν. Πανταζόπουλος και Ι. Δελγιάννης.

καθιστούσε «ανώμαλη σε υψηλό βαθμό» και δημιουργούσε την πεποίθηση ότι η δικτατορική κυβέρνηση είχε προαποφασίσει την προώθησή του στην κορυφαία θέση του Συμβουλίου της Επικρατείας. Παράλληλα τονιζόταν η ευθύνη του εγκαλούμενου, διότι δεν αντέδρασε στην προαγωγή του, παρότι γνώριζε ότι ο *Μ. Στασινόπουλος* δεν είχε υποβάλει παραίτηση⁶⁸⁸. Η δεύτερη και η τρίτη κατηγορία αφορούσαν την άσκηση των καθηκόντων του. Συγκεκριμένα, καταγραφόταν σειρά αποφάσεων, που είχαν εκδοθεί υπό την προεδρία του και οι οποίες έδιναν την εντύπωση ότι η δοθείσα ερμηνεία του Συντάγματος και των νόμων θα μπορούσε να αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του καθεστώτος⁶⁸⁹. Επίσης, γινόταν αναφορά στη συνεχή και αδικαιολόγητη αναβολή της συζήτησης της αιτήσεως ακυρώσεως των απολυθέντων

687. Ο *Σπ. Πλασκοβίτης* στην (αδημοσίευτη) κατάθεσή του, ενώπιον του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, για τις περιπτώσεις εφαρμογής των άρθρων 6 και 10 της Συντακτικής Πράξης 5ης Σεπτεμβρίου 1974, τονίζει ότι η σοβαρότερη περίπτωση αφορά την ανώμαλη προαγωγή του *Α. Δήμιτσα* σε πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας. Επισημαίνει ότι οι ανώμαλες προαγωγές είχαν οδονηρή απήχηση στην κοινή γνώμη και στο νομικό κόσμο της χώρας.

688. Στο (αδημοσίευτο) συμπληρωματικό υπόμνημα του *Α. Δήμιτσα*, που υποβλήθηκε την 28η Νοεμβρίου 1975, ο εγκαλούμενος υποστηρίζει ότι ο *Μ. Στασινόπουλος* αποδέχθηκε έμπρακτα την αποπομπή του. Τούτο φαίνεται – κατά την άποψή του – από την αποχώρησή του προέδρου μετά τη συγκέντρωση της 27ης Ιουνίου 1969 και από το γεγονός, ότι απέφυγε να ασκήσει αίτηση ακυρώσεως κατά του διατάγματος αποδοχής της παραίτησής του. Τέλος, σημειώνει ότι ανέλαβε την προεδρία του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου, διότι προείχε η συνέχιση της ζωής του Συμβουλίου της Επικρατείας, όπως άλλωστε παραδέχονταν οι *Γ. Αγγελίδης*, *Ό. Κυριακός* και ο *Δ. Καρβελάς*. Αντίθετα, στην απόφαση ΑΠΣ 17/1975 γίνεται δεκτό ότι ο *Α. Δήμιτσας* μπορούσε και όφειλε να επικοινωνήσει με τον *Μ. Στασινόπουλο* για να εξακριβώσει αν πράγματι είχε υποβάλει την παραίτησή του. Γίνεται δεκτό μάλιστα ότι «Το ... επικαλούμενον τεκμήριον νομιμότητος υπέρ της μη προσβληθείσης διοικητικής πράξεως αποδοχής της παραιτήσεως του Προέδρου *Μ. Στασινόπουλου*, το επείγον, ως και η επικαλούμενη ανάγκη διατηρήσεως λειτουργίας του Συμβουλίου της Επικρατείας δεν δικαιολογούν τούτον εν τη παραλείψει της οφειλομένης ως άνω ενεργείας».

689. Στο πειθαρχικό κατηγορητήριο αναφέρονται οι αποφάσεις ΣτΕ 2226/70, 3258/70 και 1534, 1928, 1930, 1929, 1931, 1932, 2700, 2779/1971, που εκδόθηκαν υπό την προεδρία του *Α. Δήμιτσα*. Στην απόφαση 17/1975 του ΑΠΣ παρατηρείται μη τεκμηριωμένη αιτιολογία της απαλλαγής του εγκαλούμενου από την εξεταζόμενη κατηγορία.

δικαστικών της πολιτικής δικαιοσύνης, που ζητούσαν να διοριστούν δικηγόροι⁶⁹⁰. Τέλος, το έγγραφο του υπουργού Δικαιοσύνης περιελάμβανε κατηγορία και για την παρασημοφόρησή του από το καθεστώς.

Ως προς τις συνθήκες προαγωγής το ΑΠΣ θεώρησε ότι η προαγωγή του εγκαλούμενου κατά παράλειψη των αρχαιότερων συμβούλων *δεν δημιουργεί κατ' αρχήν πειθαρχική ευθύνη*, διότι οι προαγωγές στις ανώτατες θέσεις δεν γίνονται πάντα με βάση την αρχαιότητα. Εξάλλου, δεν αποδείχθηκαν περιστατικά, που να στοιχειοθετούν ότι είχε προβεί σε ενέργειες για να επιτύχει την προώθησή του. Πειθαρχική ευθύνη συνέτρεχε μόνο διότι *δεν αντέδρασε στην προαγωγή του, αν και γνώριζε ότι ο Μ. Στασινόπουλος δεν είχε παραιτηθεί*⁶⁹¹. Στο σημείο αυτό η συμπεριφορά του κρίθηκε ως υπαίτια, καταλογιστή και ασυμβίβαστη προς την ιδιότητά του ως δικαστικού λειτουργού⁶⁹².

Ακολουθως, έγινε δεκτό ότι δεν στοιχειοθετείται πειθαρχική ευθύνη για τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων του, διότι από τις μνημονευόμενες στο έγγραφο του υπουργού Δικαιοσύνης αποφάσεις *δεν προέκυψε ότι «η δικαστική ψήφος του δόθηκε με εκ προθέσεως ψευδή ερμηνεία και εφαρμογή του Συντάγματος και των νόμων, με σκοπό να εξυπηρετηθεί το δικτατορικό καθεστώς»*⁶⁹³. Επίσης, απο-

690. Στο (αδημοσίευτο) συμπληρωματικό υπόμνημα της 28ης Νοεμβρίου 1975 ο εγκαλούμενος αναφέρει ότι ο Ν. Παπαπολίτης δεν ζήτησε την επίσπευση της συζήτησης, προσθέτει δε ότι οι αναβολές που δόθηκαν είναι συνηθισμένη πρακτική του Συμβουλίου της Επικρατείας και δεν οφείλονται σε σκοπιμότητα. Επικαλείται προς τούτο ότι ο αιτών δεν κατέθεσε αίτηση προτίμησης, ενώ και ο πληρεξούσιος δικηγόρος του δεν πρόβαλε αντιρρήσεις.

691. Το ΑΠΣ δέχτηκε ότι ο Αλ. Δήμιτσας γνώριζε ότι ο Μ. Στασινόπουλος δεν είχε παραιτηθεί από το γεγονός ότι συμμετείχε στην ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας την 27-6-1969, όπου έγιναν και οι σχετικές ανακοινώσεις από τον πρόεδρο. Στην απόφαση προστίθεται, πάντως, ότι αν ο εγκαλούμενος αμφέβαλε «ηδύνατο και ώφειλε να επικοινωνήσει μετά του Μιχ. Στασινοπούλου, ίνα διακριβώσει αν πράγματι ούτος υπέβαλε παραίτησιν εκ της υπηρεσίας, τούθ' όπερ ουδόλως έπραξε, αλλά κατέλαβε και διετήρησεν την μη πράγματι κενωθείσαν ως άνω θέσιν».

692. Βλ. τα άρθρα 4, 5 παρ. 1, 6 παρ. δ' και 70 ν. δ. 74/1974.

693. Παρόμοια σκέψη είχε διατυπώσει η μειοψηφία στην απόφαση ΑΠΣ 14/1975, για τον αφυπηρετήσαντα αρεοπαγίτη Κ. Χουρδάκη (βλ. παραπάνω σημ.

φάνθηκε, κατά πλειοψηφία, ότι ο κρινόμενος δεν ευθύνεται πειθαρχικά ούτε για τις συνεχείς αναβολές της συζήτησης για την αίτηση ακυρώσεως των απολυθέντων, διότι δεν αποδείχθηκαν πραγματικά περιστατικά που να φανερώνουν επίμεμπτο χειρισμό της υπόθεσης. Τρία μέλη του ΑΠΣ δέχτηκαν όμως ότι ο *Α. Δήμιτσας* υπέχει ευθύνη για τον χειρισμό της, διότι με τις αναβολές ήθελε να αποφύγει τυχόν ακυρωτική απόφαση⁶⁹⁴.

Ο εγκαλούμενος απαλλάχθηκε ακόμη και από την κατηγορία της παρασημοφόρησης, για την «υποβοήθηση του έργου της Εθνικής Κυβερνήσεως», επειδή δεν είχε λάβει προηγουμένως γνώση της παρασημοφόρησης και επειδή στο σχετικό διάταγμα δεν αναγράφεται συγκεκριμένη αιτιολογία⁶⁹⁵. Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, ο *Αλ. Δήμιτσας* απαλλάχθηκε για όλες τις κατηγορίες, εκτός από αυτή για τις συνθήκες προαγωγής του και τιμωρήθηκε με προσωρινή παύση τριών μηνών.

3. Τέλος, κρίθηκαν ο *Η. Γλυκοφρύδης* και ο *Α. Τσούτσος*, για τους οποίους τα παραπεμπτικά έγγραφα περιείχαν τρεις κατηγορίες, που αναφέρονταν στις συνθήκες προαγωγής τους, στη συμμετοχή τους σε επιτροπές για την κατάρτιση θεσμικών νόμων και την παρασημοφόρησή τους από το δικτατορικό καθεστώς. Και οι δυο εγκαλούμενοι κατηγορούνταν για τα ίδια πειθαρχικά παραπτώματα, που εξειδικεύονταν στα σχετικά έγγραφα με παρεμφερή διατύπωση, γι αυτό το λόγο κρίνεται επιβεβλημένη η από κοινού εξέτασή τους⁶⁹⁶.

654, 659).

694. Η πλειοψηφία του ΑΠΣ προχώρησε σε απαλακτική κρίση, αφού έλαβε υπόψη ότι δεν υπήρξε αίτηση προτίμησης για τον προσδιορισμό σύντομης δικασίμου, ενώ για την μεν πρώτη αναβολή ο πληρεξούσιος δικηγόρος των αιτούντων δεν έφερε αντιρρήσεις, για δε την δεύτερη παράπονα εξέφρασε μόνον ο ένας των πληρεξουσίων. Αντίθετα, η μειοψηφία, που διατυπώθηκε από τρία μέλη, θεώρησε ως επιβεβλημένη τη σύντομη εκδίκαση της υπόθεσης, λόγω της σπουδαιότητάς της και γι αυτό έκρινε ως ένοχο τον *Αλ. Δήμιτσα* για τους χειρισμούς του.

695. Ο εγκαλούμενος στο υπόμνημά του της 28ης Οκτωβρίου 1975 αναφέρει, ότι δεν είχε διαβάσει στον ημερήσιο τύπο την είδηση για την παρασημοφόρησή του και ότι το πληροφορήθηκε για πρώτη φορά το Σεπτέμβριο του 1974. Συνεπώς, δεν ήταν υποχρεωμένος να αντιδράσει, τη στιγμή μάλιστα που δεν αναγράφεται αιτιολογία στο διάταγμα απονομής του παρασήμου.

696. Η παραπομπή *Η. Γλυκοφρύδη* κρίθηκε με την απόφαση ΑΠΣ 5/1976 και η παραπομπή *Α. Τσούτσου* με την απόφαση ΑΠΣ 6/1976. Η σύνθεση, που έκρινε

Εν πρώτοις, το ΑΠΣ ασχολήθηκε με τις συνθήκες προαγωγής, οι οποίες στα παραπεμπτικά έγγραφα χαρακτηρίζονταν «ανώμαλες σε υψηλό βαθμό», διότι είχαν γίνει κατά παράλειψη πολλών αρχαιοτέρων συμβούλων⁶⁹⁷, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η δικτατορική κυβέρνηση τους προώθησε στις ανώτατες θέσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, για να εξυπηρετήσει καλύτερα τις επιδιώξεις της. Τονίζόταν, μάλιστα, ότι η μοναδική αντίδραση των κρινόμενων θα έπρεπε να είναι η παραίτησή τους από την υπηρεσία, χωρίς πάντως η παράλειψη υποβολής της να αποτελεί καθ' εαυτή παράλειψη καθήκοντος. Το ΑΠΣ απάλλαξε, κατά πλειοψηφία, τους παραπεμφθέντες, διότι δέχτηκε ότι η παράλειψη τόσων πολλών αρχαιοτέρων συμβούλων συνιστά μεν ανωμαλία, αλλά δεν αποδείχθηκε η συνδρομή πραγματικών περιστατικών, που να πείθουν ότι οι εγκαλούμενοι ενήργησαν για να επιτύχουν την προαγωγή τους. Θεωρήθηκε μάλιστα ότι η μη απόκρουση της προαγωγής, που θα μπορούσε να γίνει μόνο με την υποβολή παραίτησης, δεν στοιχειοθετεί πειθαρχική ευθύνη, αφού άλλωστε δεν συνέτρεχαν άλλα επιβαρυντικά γεγονότα. Για να τεκμηριώσει την κρίση του αυτή αναφέρθηκε στις αποφάσεις ΣτΕ 503 και 504/1969⁶⁹⁸, στις οποίες οι δύο κρινόμενοι είχαν ταχθεί με τη γνώμη του προέδρου Μ. Στασινόπουλου, η οποία ήταν αντίθετη με τις απόψεις της δικτατορικής κυβέρνησης, σχετικά με το θεσπιζόμενο από τις Συντακτικές Πράξεις απαράδεκτο προσβολής των εκδιδόμενων κατ' εφαρμογή τους διοικητικών πράξεων.

Σύμφωνα όμως με τη γνώμη ενός μέλους, οι παραπεμφθέντες είχαν πειθαρχική ευθύνη για την αποδιδόμενη κατηγορία, διότι όφειλαν να αποκρούσουν την προαγωγή τους, διενεργηθείσα κάτω από οξύτατα ανώμαλες συνθήκες, λόγω της επέμβασης των κρατούντων στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Κατά την άποψη αυτή, και αν ακόμη

τις δύο παραπομπές, αποτελούνταν από τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Σπ. Γάγγα, τους αρεοπαγίτες Χρ. Κομοτούρο και Σ. Ράγγα, τους αντιπροέδρους του Ελεγκτικού Συνεδρίου Π. Πετρίδη και Β. Παπαστυλιανό και τους καθηγητές Α. Ε. Ι. Ν. Πανταζόπουλο και Αρ. Μάνεση.

697. Ο Η. Γλυκοφρύδης είχε προαχθεί κατά παράλειψη δεκατριών αρχαιοτέρων του συμβούλων και ο Α. Τσούτσος κατά παράλειψη δεκαέξι αρχαιοτέρων του συμβούλων.

698. Για την απόφαση ΣτΕ 503/1969, που εκδόθηκε για την αίτηση ακυρώσεως του Αντ. Φλώρου βλ. παραπάνω, Κεφ. Γ', Τμήμα Γ. Ι.

δεν ενήργησαν για να επιτύχουν την προαγωγή τους – γεγονός δύσκολο εκ της φύσεως των πραγμάτων να αποδειχθεί - επέδειξαν συμπεριφορά που έθιγε το γόητρο της δικαιοσύνης και κατέρριπτε το κύρος τους ως δικαστικών λειτουργών. Το συμπέρασμα αυτό δεν ήταν δυνατόν να αναιρεθεί, ούτε από τις θέσεις που οι κρινόμενοι διατύπωσαν, ούτε από επιμέρους ενέργειες, στις οποίες προέβησαν κατά τη διάρκεια της κρίσης του Ιουνίου 1969 υπέρ του *Μ. Στασινόπουλου*. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι για τον *Α. Τσούτσο* η μειοψηφία συνέδεσε τις συνθήκες προαγωγής με τη συμμετοχή του στην επιτροπή για το Σύνταγμα του 1968 και την παροχή βοήθειας προς το καθεστώς για την αντίκρουση των προσφυγών των Σκανδιναβικών κρατών στο Συμβούλιο της Ευρώπης, καταλήγοντας ότι η συνεργασία που είχε προηγηθεί στις περιπτώσεις αυτές, δείχνει την εμπιστοσύνη του καθεστώτος προς αυτόν. Αντίθετα, η πλειοψηφία δέχτηκε ότι γεγονότα, όπως η παροχή βοήθειας για την απόκρουση των προσφυγών στο Συμβούλιο της Ευρώπης, απείχαν χρονικά από τη στιγμή διενέργειας της προαγωγής του και, συνεπώς, δεν συνδέονταν με αυτήν ούτε είναι δυνατόν να θεωρηθούν ότι έτειναν στη δημιουργία πρόσφορου κλίματος για την προετοιμασία της εκ μέρους του εγκαλουμένου⁶⁹⁹.

Η δεύτερη πειθαρχική κατηγορία σχετιζόταν με τη συμμετοχή του *Η. Γλυκοφρύδη* και του *Α. Τσούτσου* σε επιτροπές για την κατάρτιση θεσμικών νόμων. Ειδικότερα, ο πρώτος είχε συμμετάσχει στις επιτροπές για το Συνταγματικό Δικαστήριο, τους συνεταιρισμούς και τις ενώσεις, καθώς και για τα πολιτικά κόμματα, ενώ ο δεύτερος ήταν μέλος στις επιτροπές για το Συνταγματικό Δικαστήριο, τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις και το Συμβούλιο του Έθνους. Είναι άξιο προσοχής, ότι η συμμετοχή του *Α. Τσούτσου* στην επιτροπή κατάρτισης του «Συντάγματος» 1968 δεν αποτέλεσε αντικείμενο αυτοτελούς πειθαρχικής κατηγορίας, αλλά εξετάσθηκε παρεμπιπτόντως από το ΑΠΣ, που αρκέσθηκε να αναφέρει ότι βρίσκει νόμιμο

699. Η πλειοψηφία του ΑΠΣ κατέληξε, επίσης, στο συμπέρασμα ότι ο *Α. Τσούτσος* δεν βοήθησε ουσιαστικά στην απόκρουση των προσφυγών των σκανδιναβικών κρατών, αφού έλαβε υπόψη του ότι συμμετείχε σε πολύ λίγες συνεδριάσεις της σχετικής ομάδας και δεν μετέβη ο ίδιος στο Στρασβούργο, λόγω φόρτου εργασίας.

έρεισμα στη Συντακτική Πράξη Α'/1967. Το ΑΠΣ απάλλαξε, κατά πλειοψηφία, τους παραπεμφθέντες και από αυτή την κατηγορία, κρίνοντας ότι η συμμετοχή τους αποτελούσε *υπηρεσιακό καθήκον*, το οποίο δεν μπορούσαν να αρνηθούν⁷⁰⁰. Επισημαίνει ότι ο διορισμός δικαστικών λειτουργών σε νομοπαρασκευαστικές επιτροπές είναι παράδοση στη χώρα μας, ιδίως όταν πρόκειται για ζητήματα αναγόμενα στην αρμοδιότητα του υπουργείου Δικαιοσύνης⁷⁰¹. Τέλος, προσθέτει ότι δεν συντρέχει πειθαρχική ευθύνη, διότι από κανένα στοιχείο δεν αποδεικνύεται ότι κατά τις εργασίες των επιτροπών επέδειξαν επίμεμπτη συμπεριφορά, εισηγούμενοι τη θέσπιση ανελεύθερων διατάξεων⁷⁰².

Κατά την γνώμη όμως ενός και πάλι μέλους στοιχειοθετείται και εδώ πειθαρχικό παράπτωμα, διότι οι εν λόγω επιτροπές, λόγω του προφανούς *πολιτικού* χαρακτήρα τους, δεν επιτρέπεται να εξομοιωθούν με τις συνηθισμένες νομοτεχνικές και διοικητικές επιτροπές, για τις οποίες ιδρύεται υπηρεσιακό καθήκον. Είναι δε αδιάφορο για τη θεμελίωση πειθαρχικής ευθύνης, αν ανέπτυξαν απόψεις αντιδημοκρατικές ή όχι κατά την κατάρτιση των θεσμικών νόμων, διότι το γεγονός καθ' εαυτό της συμμετοχής αποτελεί *υποβοήθηση* του καθεστώτος⁷⁰³.

700. Το ΑΠΣ δέχθηκε, κατά πλειοψηφία, ότι η συμμετοχή στις επιτροπές για τους θεσμικούς νόμους έβρισκε νόμιμο έρεισμα στο άρθρο 5 του ν. 3076/1954 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ν. 1671/51 περί Υπουργικού Συμβουλίου» (ΕτΚ Α', φ. 40 της 9ης Μαρτίου 1954), καθώς και στο ν. δ. 908/1971 «Περί μονίμου νομοπαρασκευαστικής επιτροπής παρά τω Υπουργείω Δικαιοσύνης» (ΕτΚ Α', φ. 191 της 17ης Ιουνίου 1971).

701. Ειδικά για το διορισμό του Α. Τσούτσου στην επιτροπή για την κατάρτιση του «Συντάγματος 1968» επισημάνθηκε ότι νόμιμο έρεισμά του ήταν οι διατάξεις της Α'/1967 Συντακτικής Πράξης, χωρίς όμως τούτο να οδηγήσει και σε σκέψεις σχετικά με τον χαρακτήρα και την αποστολή της επιτροπής.

702. Η πλειοψηφία του ΑΠΣ έκρινε ότι οι επιτροπές για τους θεσμικούς νόμους εκτελούσαν απλώς νομοτεχνικό έργο, για την αρτιότερη κατάρτιση των νομοθετημάτων(!).

703. Η μειοψηφία αναφέρει ότι: «αι επιτροπαί αύται, των οποίων η σύνθεσις δεν προεβλέπετο υπό νόμου και δη επιβάλλοντος την συμμετοχήν μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας απαρτισθείσαι από σκευή εκλογής της δικτατορικής κυβερνήσεως, είχαν ως εκ του αντικειμένου των πρόδηλον πολιτικόν χαρακτήρα... ».

Ως προς την τελευταία κατηγορία για την *παρασημοφόρηση*, το ΑΠΣ αποφάσισε, και πάλι κατά πλειοψηφία, την απαλλαγή τους. Στο σημείο αυτό επαναλήφθηκε ακριβώς το σκεπτικό στην περίπτωση Α. *Δήμιτσα*. Η μειοψηφία πάντως διαφώνησε, υποστηρίζοντας ότι οι παραπεμφθέντες όφειλαν να αντιδράσουν, διότι η δημοσίευση στον ημερήσιο τύπο της είδησης για την παρασημοφόρηση «διά την υποβοήθησιν του έργου της εθνικής κυβερνήσεως» προκάλεσε δικαιολογημένα την εντύπωση στην κοινή γνώμη ότι έγινε ως ηθική ανταμοιβή για τις υπηρεσίες στο καθεστώς⁷⁰⁴.

IV. Η διαμόρφωση κανόνων για τους υπηρετούντες

Το ΑΠΣ έκρινε τις υποθέσεις των τεσσάρων εν ενεργεία συμβούλων Επικρατείας με γνώμονα κανόνες που διέπλασσε για όλες τις αποδιδόμενες κατηγορίες. Με τους κανόνες που υιοθέτησε, κατά πλειοψηφία, διαμόρφωσε ενιαίο μέτρο κρίσης και ακολούθησε κατά βάση σταθερή γραμμή κατά την εξέταση των αιτιάσεων που προβάλλονταν στα παραπεμπτικά έγγραφα του υπουργού Δικαιοσύνης. Οι κανόνες αφορούσαν την *παρασημοφόρηση*, τη *συμμετοχή σε επιτροπές* για την κατάρτιση του «Συντάγματος» 1968 και των θεσμικών νόμων, την *άσκηση των καθηκόντων* και τις *συνθήκες προαγωγής* των εγκαλουμένων.

1. Η πειθαρχική κατηγορία της *παρασημοφόρησης για την «υποβοήθησιν του έργου της εθνικής κυβερνήσεως»* προβλήθηκε στις τρεις από τις τέσσερις εξεταζόμενες παραπομπές. Σε όλες ανεξαιρέτως το ΑΠΣ επικέντρωσε την προσοχή του στη μη κοινοποίηση της απονομής, καθώς και στην απουσία αιτιολογίας στο σώμα των σχετικών διαταγμάτων. Έτσι, *απάλλαξε* τους κρινόμενους, διαμορφώνοντας τον κανόνα με γνώμονα την έλλειψη επιμέρους τυπικών στοιχείων, στα οποία προσέδωσε μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι στη δημοσιοποίηση της απονομής στον ημερήσιο τύπο και το γεγονός της σιωπηρής τουλάχιστον αποδοχής της διάκρισης εκ μέρους των εγκαλουμένων.

2. Απαλλακτική ήταν, επίσης, η κρίση για την κατηγορία που

704. Η μειοψηφία επισημαίνει ότι η ιδιότητα του δικαστικού λειτουργού «επέβαλεν ηυξημένην ευθιξίαν, αλλά και σθένος, εντονώτερον δε το συναίσθημα της αξιοπρεπείας εν σχέσει προς άλλους δημοσίους λειτουργούς ή ιδιώτας...».

σχετιζόταν με τη συμμετοχή των εγκαλουμένων στις επιτροπές για την κατάρτιση και των θεσμικών νόμων, η οποία προβλήθηκε σε δύο από τις τέσσερις εξεταζόμενες παραπομπές. Η σχετική κρίση στηρίχθηκε στον κανόνα ότι οι εν λόγω επιτροπές εντάσσονταν στην ευρύτερη κατηγορία των συνήθων νομοπαρασκευαστικών επιτροπών, στις οποίες κατά παράδοση συμμετείχαν και δικαστικοί λειτουργοί. Για να δικαιολογήσει, πάντως, πειστικότερα την απαλλαγή, δεν περιορίσθηκε στη διατύπωση του γενικού αυτού κανόνα, αλλά προχώρησε και σ' έναν ειδικότερο, που αφορούσε τώρα τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων στο πλαίσιο της λειτουργίας των παραπάνω επιτροπών. Διαπίστωσε, δηλαδή, ότι οι εγκαλούμενοι δεν επέδειξαν επίμεμπτη συμπεριφορά εισηγούμενοι τη θέσπιση ανελεύθερων διατάξεων. Η προσπάθεια όμως ευρύτερης θεμελίωσης της απαλλαγής αναδείκνυε αναπόφευκτα μία εγγενή και προφανή αντίφαση. Συγκεκριμένα, το ΑΠΣ αφενός δεχόταν ότι οι επιτροπές δεν ήταν παρά συνήθεις νομοτεχνικές – απορρίπτοντας έτσι την άποψη που υποστήριζε τον έντονα πολιτικό τους χαρακτήρα – και αφετέρου ομολογούσε ότι ήταν δυνατό στο πλαίσιο λειτουργίας τους να αναπτυχθούν και ανελεύθερες θέσεις. Η αντίφαση έγκειται στο ότι στις συνήθεις νομοτεχνικές επιτροπές δεν υπάρχουν, κατά κανόνα, περιθώρια για επεξεργασία «ανελεύθερων» διατάξεων. Ο όρος άλλωστε «ανελεύθερες» υποδηλώνει ότι συντελείται έργο με πολιτικό περιεχόμενο και, συνεπώς, υπάρχουν εξ αντικειμένου τα περιθώρια για να προταθούν ανάλογες ρυθμίσεις.

3. Το ΑΠΣ εξέτασε, επίσης, σε δύο από τις τέσσερις περιπτώσεις την κατηγορία που αναφερόταν στην *πειθαρχικά ελεγκτέα άσκηση των καθηκόντων τους*. Η κρίση του και για τους δύο παραπεμφθέντες ήταν απαλλακτική, με διαφορετικό πάντως σκεπτικό. Ειδικότερα, ως προς τον Αλ. Δήμιτσα θεώρησε ότι δεν υφίσταται ευθύνη, διότι δεν είναι δυνατόν να στοιχειοθετηθεί λόγω της ανεξαρτησίας της δικαστικής κρίσης κατά την απονομή της δικαιοσύνης, εφόσον μάλιστα δεν προέκυψε ότι η ψήφος του δόθηκε με εκ προθέσεως ψευδή ερμηνεία και εφαρμογή του Συντάγματος και των νόμων, για να εξυπηρετηθεί το δικτατορικό καθεστώς. Η γενικόλογη αυτή διαπίστωση δεν συγκεκριμενοποιήθηκε, ωστόσο, με αναφορά σε ειδικότερα στοιχεία, με αποτέλεσμα να μοιάζει μετέωρη. Αντίθετα, η απαλλαγή του Α. Ιατρίδη βασίσθηκε σε αντιπαράθεση των αποφάσεων, οι οποίες είχαν συμπεριληφθεί στην κατηγορία, με άλλες μεταγενέστερες και

έτσι διαπιστώθηκε ότι η ερμηνεία που υιοθέτησε για διατάξεις του Συντάγματος και των νόμων «δεν προσκρούει και δη προφανώς εις τας παραδεδεγμένας επιστημονικάς αρχάς και ερμηνευτικούς κανόνας».

4. Τέλος, ως προς την πειθαρχική κατηγορία, σχετικά με τις *συνθήκες προαγωγής των κρινομένων*, διαμορφώθηκαν επιμέρους κανόνες, με τους οποίους αντιμετωπίστηκαν οι ειδικότερες αιτιάσεις των παραπεμπτικών εγγράφων. Εν πρώτοις, το ΑΠΣ αποφάνθηκε ότι δεν υφίσταται πειθαρχική ευθύνη των εγκαλουμένων από την παράλειψη καθ' εαυτή πολλών αρχαιότερων συμβούλων κατά τη διενέργεια των προαγωγών τους, διότι οι προαγωγές στις ανώτατες θέσεις της ιεραρχίας δεν γίνονται πάντα με πιστή τήρηση της αρχαιότητας. Στο σημείο αυτό τονίσθηκε, ότι δεν αποδείχθηκαν πραγματικά περιστατικά που να πείθουν ότι οι παραπεμφθέντες προέβησαν σε ενέργειες για να επιτύχουν την προώθησή τους. Με τον τρόπο αυτό το ΑΠΣ *εξομοίωσε* τις προαγωγές του 1969 με όσες είχαν γίνει στο παρελθόν θεωρώντας ότι δεν υπήρχαν γεγονότα που τις διαφοροποιούσαν καθοριστικά. Παράλληλα, επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην εξέταση τυχόν περιστατικών, που συνδέονταν άμεσα με τις εν λόγω προαγωγές και θα μπορούσαν να ενοχοποιήσουν τους εγκαλούμενους, χωρίς όμως να λάβει υπόψη του ότι από τη φύση των πραγμάτων ήταν δύσκολη – αν όχι αδύνατη – η απόδειξή τους. Για να δικαιολογήσει την απαλλακτική κρίση του προχώρησε *επιλεκτικά στη συνεκτίμηση* ορισμένων περιστατικών, τα οποία συνδέονταν έμμεσα με τις προαγωγές των παραπεμφθέντων και, παράλληλα, απέκλεισε άλλα γεγονότα, θεωρώντας ότι είναι ήσσονος σημασίας. Το κριτήριο που φαίνεται να επικράτησε για την ανισοβαρή αντιμετώπιση των διαφόρων περιστατικών ήταν η χρονική απόσταση αυτών από τη διενέργεια των προαγωγών. Έτσι, ενώ συνεκτίμησε τη γνώμη που διατύπωσαν ορισμένοι από τους εγκαλούμενους σε υποθέσεις οι οποίες εκδικάσθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, δεν έλαβε υπόψη του τη συμμετοχή τους σε επιτροπές του δικτατορικού καθεστώτος ή τη συνδρομή τους σε αποστολές στο εξωτερικό, γεγονότα που είχαν συμβεί σε προγενέστερο αλλά όχι πολύ μακρινό χρόνο. Τέλος, το ΑΠΣ αποφάνθηκε ότι αποποίηση της προαγωγής από τους εγκαλούμενους θα ήταν δυνατό να γίνει μόνο με την υποβολή παραίτησης. Η παράλειψη υποβολής της όμως δεν μπορεί, κατά την άποψη αυτή, να θεωρηθεί παράβαση καθήκοντος και να καταλογισθεί ως πειθαρχικό

παράπτωμα, όταν μάλιστα δεν συντρέχουν και άλλα επιβαρυντικά στοιχεία.

ΤΜΗΜΑ Δ΄

Συνολική θεώρηση του έργου του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου

Ι. Το κριτήριο για την τυποποίηση των μορφών συνεργασίας

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει, ότι το ΑΠΣ κλήθηκε να διερευνήσει και να αποφανθεί για μια *σειρά μορφών συνεργασίας* δικαστικών λειτουργών του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου⁷⁰⁵ με το δικτατορικό καθεστώς. Οι μορφές συνε-

705. Το ΑΠΣ αποφάνθηκε επίσης για την πειθαρχική παραπομπή πέντε μελών του Ελεγκτικού Συνεδρίου, καθώς και του γενικού επιτρόπου των φορολογικών δικαστηρίων. Εν πρώτοις, ασχολήθηκε με την παραπομπή του *Π. Αργυρόπουλου*, που είχε διατελέσει γενικός επίτροπος της Επικρατείας στο Ελεγκτικό Συνέδριο από την 20-10-1970 έως τη μεταπολίτευση. Οι αποδιδόμενες κατηγορίες αφορούσαν τις συνθήκες προαγωγής του σε σύμβουλο του Ελεγκτικού Συνεδρίου τον Αύγουστο του 1968 και ακολούθως σε γενικό επίτροπο. Το ΑΠΣ, με την απόφαση 4/1975, απάλλαξε τον εγκαλούμενο, κρίνοντας ότι από τα στοιχεία του φακέλου δεν αποδεικνύεται εύνοια του δικτατορικού καθεστώτος προς το πρόσωπό του, ενώ σύμφωνα με μαρτυρίες, που τέθηκαν υπόψη του, άσκησε τα καθήκοντά του κατά τρόπο άσπογο. Ακολούθως, εξετάστηκε η περίπτωση του *Αλ. Τζαβέλλα*, που είχε διοριστεί σύμβουλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου την 29η Αυγούστου 1968, προήχθη σε αντιπρόεδρο την 6η Ιουλίου 1971 και παράλληλα είχε διατελέσει υπουργός Μεταφορών από την 25η Νοεμβρίου 1973 έως την 22α Ιουλίου 1974. Με την απόφαση ΑΠΣ 2/1976 του επιβλήθηκε η ποινή της οριστικής παύσης για τη συμμετοχή του στη δικτατορική κυβέρνηση, ενώ τον απάλλαξε για την κατηγορία που αφορούσε τις συνθήκες προαγωγής του. Στη συνέχεια, το ΑΠΣ εξέδωσε την απόφαση 3/1976 με την οποία απάλλαξε τον *Ι. Λογοθέτη*, που είχε διοριστεί σε σύμβουλο την 22-11-1971 και είχε προαχθεί σε αντιπρόεδρο την 15-1-1974, από τις κατηγορίες που σχετιζονταν με τις συνθήκες προαγωγής του. Αντίθετα, με την απόφαση 7/1976, επέβαλε στον *Χ. Κούκη* την ποινή της οριστικής παύσης, κρίνοντας ότι οι συνθήκες προαγωγής του σε πρόεδρο του Ελεγκτικού Συνεδρίου την 20-7-1971 κατέρριψαν το κύρος του ως ανώτατου δικαστικού λειτουργού. Το ΑΠΣ απέρριψε, πάντως την πειθαρχική κατηγορία, που αναφερόταν στον τρόπο άσκησης των καθηκόντων του. Με την απόφαση 1/1976 το ΑΠΣ απέρριψε ως απαράδεκτη την έγερση πειθαρχικής αγωγής κατά του διευθυντή του υπουργείου Οικονομικών *Α. Παπανδρέου*, που είχε διοριστεί

σύμβουλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος και είχε ταυτόχρονα διατελέσει γενικός γραμματέας του υπουργείου Οικονομικών για δύο περιόδους. Το ΑΠΣ αποφάνθηκε, κατά πλειοψηφία, ότι δεν ανήκε στην αρμοδιότητά του να κρίνει για την παραπομπή προσώπων, που μετά τον υποβιβασμό τους επανήλθαν στη δημόσια διοίκηση και απέκτησαν πάλι την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου. Κατά τη γνώμη όμως δύο μελών η παραπομπή του *Α. Παπανδρέου* υπαγόταν στην αρμοδιότητά του, διότι κατά τον κρίσιμο χρόνο δημοσίευσης της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 υπηρετούσε ως σύμβουλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Τέλος, με την απόφαση 3/1975 κρίθηκε ως απαράδεκτη η παραπεμπτική πράξη του υπουργού Δικαιοσύνης για τον *Κ. Φασούλη*, που είχε προαχθεί σε γενικό επίτροπο των φορολογικών δικαστηρίων από το δικτατορικό καθεστώς, διότι υποβλήθηκε μετά τη λήξη της τρίμηνης ανατρεπτικής προθεσμίας του άρθρου 6 παρ. 2 της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το ΑΠΣ έκρινε τα μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου, κυρίως, για τις συνθήκες προαγωγής τους, ενώ σε μια περίπτωση ασχολήθηκε και με τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων. Επίσης, εξέτασε και μια εξωϋπηρεσιακή μορφή συνεργασίας, που συνίστατο στο διορισμό ενός μέλους του Ελεγκτικού Συνεδρίου σε υπουργό της δικτατορικής κυβέρνησης. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι συνθήκες προαγωγής των μελών του Ελεγκτικού Συνεδρίου παρουσιάζουν, σε σχέση με τις αντίστοιχες των δύο άλλων ανωτάτων δικαστηρίων, δύο διαφορές: πρώτα, επισημαίνεται ότι κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος δεν σημειώθηκε στο Ελεγκτικό Συνέδριο καμία μορφή άμεσης και απροκάλυπτης εκκαθαριστικής επέμβασης, όπως στον Άρειο Πάγο και στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Έτσι, οι συνθήκες προαγωγής δεν κρίθηκαν με αναφορά στη στάση των προαχθέντων απέναντι σε τόσο κρίσιμα, για τη λειτουργία του δικαστηρίου, γεγονότα, αλλά αποκλειστικά με βάση τη γενική συμπεριφορά των εγκαλουμένων. Η δεύτερη διαφοροποίηση έγκειται στον τρόπο επιλογής των συμβούλων του Ελεγκτικού Συνεδρίου, που διαφέρει από τα άλλα ανώτατα δικαστήρια, διότι στηρίζεται όχι μόνο στην προαγωγή παρέδρων, αλλά και στο διορισμό δικαστικών λειτουργών της πολιτικής και της διοικητικής δικαιοσύνης, καθώς και ανώτατων δημοσίων υπαλλήλων, σύμφωνα με διαδικασία που ορίζει ο νόμος. Το ΑΠΣ ασχολήθηκε και με τις συνθήκες διορισμού τους ως συμβούλων του Ελεγκτικού Συνεδρίου, για να διαπιστώσει αν ήταν μειωτικές για το κύρος τους ως λειτουργών της δικαιοσύνης. Αξίζει να σημειωθεί ότι δύο από τους παραπεμφθέντες που απαλλάχθηκαν, οι *Ν. Αργυρόπουλος* και *Ι. Λογοθέτης*, άσκησαν αιτήσεις ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η αίτηση ακυρώσεως του πρώτου, με την οποία προσβαλόταν το διάταγμα απαλλαγής του, διότι δεν είχε υπολογισθεί ορθά ο χρόνος υπηρεσίας, απορρίφθηκε με την απόφαση ΣτΕ 3270/1976. Αντίθετα, η αίτηση ακυρώσεως του δεύτερου έγινε δεκτή με την απόφαση ΣτΕ 751/1982, διότι το Δικαστήριο δέχθηκε ότι μετά την απαλλαγή του από το ΑΠΣ ο υπουργός των Οικονομικών

γασίας, που αντιμετωπίστηκαν, είναι δυνατό να διαιρεθούν σε δύο *βασικές ομάδες*, με κατευθυντήριο κριτήριο την εμφάνισή τους εντός ή εκτός του πλαισίου των υπηρεσιακών καθηκόντων. Στην πρώτη ομάδα, η οποία περιλαμβάνει δραστηριότητες που επικαιροποιήθηκαν εκτός του πλαισίου των υπηρεσιακών καθηκόντων, ανήκουν: α) συμμετοχή σε κυβερνήσεις, β) συμμετοχή σε επιτροπές θεσμικών νόμων. Στη δεύτερη ομάδα εντάσσονται όσες σχετίζονται με τον κύκλο των υπηρεσιακών καθηκόντων τους. Πρόκειται: α) για τις συνθήκες προαγωγής τους και β) για τον τρόπο άσκησης των καθηκόντων τους. Ειδική περίπτωση πρέπει να θεωρηθεί η παρασημοφόρηση, η οποία αποτελεί ουσιαστικά πράξη «αναγνώρισης» των υπηρεσιών που πρόσφεραν οι συνεργασθέντες δικαστικοί λειτουργοί στο καθεστώς, τόσο σε υπηρεσιακές, όσο και σε εξωυπηρεσιακές δραστηριότητες.

Είναι, πάντως, απορίας άξιο ότι η συμμετοχή σε αποστολές στο εξωτερικό για την υποστήριξη του καθεστώτος – που εντάσσεται στην πρώτη ομάδα, σύμφωνα με την παραπάνω κατάταξη – δεν περιλήφθηκε στην πειθαρχική αγωγή ως *αυτοτελής κατηγορία*, αλλά ερευνήθηκε από το ΑΠΣ, παρεμπιπτόντως, σε σχέση με τις συνθήκες προαγωγής ενός από τους εγκαλούμενους. Το ίδιο συνέβη και με τη συμμετοχή στην επιτροπή κατάρτισης του «Συντάγματος» 1968, που εξετάσθηκε *ακροθιγώς* στο πλαίσιο της συμμετοχής σε επιτροπές θεσμικών νόμων.

II. Η αντιμετώπιση των μορφών συνεργασίας από το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο

1. Από τις μορφές συνεργασίας της πρώτης ομάδας τιμωρητέα κρίθηκε, και μάλιστα με την ποινή της οριστικής παύσης, *μόνο η συμμετοχή σε κυβερνήσεις*. Για τις υπόλοιπες οι εγκαλούμενοι *απαλλάχθηκαν* χωρίς πειστική και τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία. Είναι αξιοσημείωτο, ότι στις σχετικές αποφάσεις υπήρξε μειοψηφούσα γνώμη από ένα μέλος του ΑΠΣ, που εξέφρασε με συνέπεια και σταθερότητα μια διαφορετική αντίληψη για την αντιμετώπιση των μορ-

όφειλε να απευθύνει στο Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο ερώτημα για έκτακτη κρίση του αιτούντος, ενόψει των προαγωγών που είχαν διενεργηθεί στο μεταξύ, κατά τον χρόνο της πειθαρχικής του παραπομπής, στο βαθμό του συμβούλου.

φών συνεργασίας. Θα μπορούσε, βάσιμα, να υποστηριχθεί ότι στις αποφάσεις αυτές αντιπαρατάχθηκαν, με αποχρώσεις, οι δύο βασικές αντιλήψεις που επικρατούσαν κατά τη μεταπολίτευση σχετικά με το εύρος της «κάθαρσης». Η πρώτη – που ενσαρκωνόταν στη γνώμη της πλειοψηφίας του ΑΠΣ – είχε ως βασικό γνώμονα τη «συγκρατημένη ρήξη» με το παρελθόν, ενώ η δεύτερη – που συμπυκνωνόταν στην άποψη της μειοψηφίας – ήταν προσανατολισμένη στη θεμελιωμένη καταδίκη όλων των μορφών συνεργασίας. Υπό τα δεδομένα αυτά η πλειοψηφία του ΑΠΣ έδειξε να αγνοεί ότι έκρινε μορφές συνεργασίας ανώτατων δικαστικών λειτουργών με αυταρχικό καθεστώς και θεώρησε τις επιτροπές κατάρτισης προεχόντως των «Συνταγμάτων», αλλά και των θεσμικών νόμων ως *συνήθεις νομοτεχνικές επιτροπές*.

2. Ως προς τις συνθήκες προαγωγής διαπιστώνονται σοβαρές διαφοροποιήσεις μεταξύ των πειθαρχικών αποφάσεων. Ειδικότερα, για τους αφυπηρετήσαντες αρεοπαγίτες διαμορφώθηκαν σταθεροί κανόνες, που ακολουθήθηκαν με συνέπεια και οδήγησαν σε ορθές, κατά κανόνα, λύσεις. *Αδικοιολόγητη απόκλιση* σημειώνεται μόνο στην περίπτωση του αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου Π. Θεράπου, με αποτέλεσμα να απαλλαγεί για τα ίδια κατά βάση πραγματικά περιστατικά, για τα οποία ο αφυπηρετήσας εισαγγελέας Κ. Θανόπουλος είχε κριθεί τιμωρητός.

Οι διαφοροποιήσεις καθίστανται ακόμη πιο εμφανείς στις αποφάσεις για τα μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας και, ιδίως, για τους υπηρετούντες συμβούλους Η. Γλυκοφρύδη και Α. Τσούτσο. Η κρίση του ΑΠΣ για τις συνθήκες προαγωγής τους διακρίνεται για *έλλειψη ουσιαστικής τεκμηρίωσης*, εφόσον αγνοήθηκαν ή υποβαθμίστηκαν συστηματικά σημαντικά στοιχεία, τα οποία έπρεπε οπωσδήποτε να συνεκτιμηθούν, όπως η προγενέστερη συμμετοχή τους σε επιτροπές και ομάδες με έντονο πολιτικό ενδιαφέρον για το καθεστώς. Επίσης, δεν είναι άμοιρες προβλημάτων και οι αποφάσεις για τους Απ. Παπαλάμπρου και Α. Ιατρίδη, όπου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή η απουσία σταθερών κανόνων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, ο τρόπος που το ΑΠΣ αντιμετώπισε την πειθαρχική κατηγορία της *πλημμελούς άσκησης των καθηκόντων*. Η κατηγορία αυτή βασίστηκε σε διαφορετικά, κάθε φορά, πραγματικά περιστατικά για τα παραπεμπόμενα μέλη των δύο ανωτάτων δικαστηρίων. Συγκεκριμένα, για τον αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου Π. Θεράπο το παραπεμπτήριο έγγραφο αναφερόταν στη

συμμετοχή και αγόρευσή του στην υπόθεση Γ. Ξενάκη, άμεσα συνδεδεμένη με την εξέλιξη της υπηρεσιακής του κατάστασης, ενώ για τους συμβούλους Επικρατείας Α. Δήμιτσα και Α. Ιατρίδη η κατηγορία στηριζόταν στη γνώμη που διατύπωσαν για υποθέσεις, των οποίων η έκβαση δεν επηρέαζε, τουλάχιστον εμφανώς, την υπηρεσιακή τους εξέλιξη.

Το ΑΠΣ έκρινε ένοχο τον Π. Θεράπο για την αγόρευσή του στην υπόθεση Γ. Ξενάκη, διότι διατύπωσε απόψεις «κατά προφανή παραγνώριση επιστημονικών αρχών και ερμηνευτικών κανόνων» και διότι συμμετείχε στην εκδίκαση της εν λόγω υπόθεσης, παραβιάζοντας τους σχετικούς δικονομικούς κανόνες, που επιβάλλουν αποχή από την εκδίκαση υποθέσεων, όταν υπάρχουν υπόνοιες μεροληψίας. Η παραπάνω θέση περιλαμβάνεται άλλωστε και στις αποφάσεις για τέσσερις αφυπηρετήσαντες αρεοπαγίτες, οι οποίοι είχαν συμπράξει στην έκδοση των Α. Π. 439 και 496/1970.

Η πειθαρχική τιμωρία δικαστικών λειτουργών για διατύπωση γνώμης με «προφανή παραγνώριση πάγιων επιστημονικών αρχών και ερμηνευτικών κανόνων» δημιουργεί ωστόσο δικαιολογημένες επιφυλάξεις, διότι δεν συμβιβάζεται με το περιεχόμενο της λειτουργικής ανεξαρτησίας του δικαστή, που είναι εξαιρετικά δύσκολο – αν όχι και επικίνδυνο – να οριοθετείται με επίκληση του παραπάνω κανόνα. Κατά την ορθότερη άποψη, η έκφραση γνώμης από δικαστικό λειτουργό δεν μπορεί να θεμελιώσει γι αυτόν πειθαρχικό παράπτωμα, ακόμη και αν διατυπώνεται κατά παραγνώριση πάγιων επιστημονικών αρχών και ερμηνευτικών κανόνων, εκτός αν υπάρχουν υπόνοιες για μεροληπτική κρίση. Στην προκειμένη περίπτωση, το ΑΠΣ θα μπορούσε να στηρίξει την τιμωρία του Π. Θεράπου, αλλά και των τεσσάρων αφυπηρετησάντων αρεοπαγιτών, στο γεγονός ότι παραγνώρισαν πάγιες αρχές και κανόνες, εξαιτίας του προσωπικού οφέλους που θα αποκόμιζαν από την αρνητική, για τον αναιρεσίβλητο Γ. Ξενάκη, έκβαση της υπόθεσης. Με τον τρόπο αυτό δεν θα κατέφευγε σε μια αμφισβητούμενη κατασκευή, που έστω και αν μοιάζει να δικαιολογείται στη συγκεκριμένη περίπτωση, θέτει μακροπρόθεσμα σε κίνδυνο την κατοχύρωση της δικαστικής ανεξαρτησίας.

Με τον ίδιο τρόπο θα έπρεπε να κριθεί και ο σύμβουλος Επικρατείας Α. Ιατρίδης, ο οποίος, τελικά, απαλλάχθηκε από τη σχετική κατηγορία, διότι δεν προέκυψε ότι η γνώμη που εξέφρασε προσέ-

κρουσε σε «πάγιες επιστημονικές αρχές και ερμηνευτικούς κανόνες». Ακολουθήθηκε δηλαδή και εδώ ο νομολογιακός κανόνας, που συναντάται και στις αποφάσεις για τους αρεοπαγίτες, χωρίς να συσχετίζεται η παραγνώριση αρχών και κανόνων με την μεροληπτική στάση του δικαστή. Αντίθετα, για τον Αλ. Δήμιτσα έγινε δεκτό ότι η ψήφος του σε συγκεκριμένες υποθέσεις δεν παρασχέθηκε για εξυπηρέτηση του καθεστώτος, χωρίς πάντως να παρατίθεται οποιοδήποτε στοιχείο ικανό να τεκμηριώσει την εν λόγω κρίση.

3. Η πρόθεση της πλειοψηφίας του ΑΠΣ να απαλλάξει τους εγκαλούμενους από τις, κατά το δυνατόν, περισσότερες αποδιδόμενες πειθαρχικές κατηγορίες γίνεται φανερή και από τον τρόπο που αντιμετώπισε την παρασημοφόρηση. Έτσι, *διέπλασε κανόνα*, κατά τον οποίο η απουσία πρακτικού απονομής, καθώς και αιτιολογίας στο σώμα του σχετικού διατάγματος, αρκεί για να οδηγήσει σε απαλλκτική κρίση. Και στο σημείο αυτό παρατηρείται, πάντως, η διατύπωση μειοψηφίας, στον αντίποδα της άποψης, που τελικά επικράτησε, σύμφωνα με την οποία το καθοριστικό στοιχείο για την απαλλαγή των κρινομένων θα έπρεπε να αναζητηθεί στη στάση τους απέναντι στη δημοσιοποίηση της απονομής.

4. Από όσα αναφέρθηκαν, συνάγεται ότι το έργο του ΑΠΣ, συνολικά αποτιμώμενο, διακρίνεται για *έλλειψη σταθερών και συστηματικών κανόνων*, με συνέπεια να επισημανθούν καταφανείς αντιφάσεις. Η ατολμία και η εναγώνια προσπάθεια για εξεύρεση συμβιβαστικών λύσεων είναι τα κύρια χαρακτηριστικά πολλών αποφάσεων. Αλλά και σε όσες αποφάσεις επιλέγησαν τολμηρές λύσεις *δεν ελήφθη μέριμνα για την επένδυσή τους με την ενδεδειγμένη αιτιολογία*. Οι παλινωδίες και ο εκλεκτικισμός, που χαρακτηρίζουν τις κρίσεις του ΑΠΣ πρέπει να αποδοθούν, ως ένα βαθμό, στη διαφορετική εν μέρει σύνθεσή του για την εκδίκαση των υποθέσεων αφενός των αρεοπαγιτών και αφετέρου των συμβούλων Επικρατείας. Η εξήγηση αυτή αποδεικνύει όχι μόνο την καθοριστική σημασία, που προσέλαβε το *τυχαίο γεγονός* της συγκεκριμένης σύνθεσης, αλλά και τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι σύμβουλοι Επικρατείας και οι αρεοπαγίτες στη διαμόρφωση της απόφασης, αν και η εναλλαγή τους στη σύνθεση του ΑΠΣ δεν την μετέβαλε παρά μόνον εν μέρει.

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΣΤΑ Α. Ε. Ι.

Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας *επιχείρησε να αποκαταστήσει τη νομιμότητα* όχι μόνο στη δικαιοσύνη, αλλά και στα *Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα*. Έτσι, εξέδωσε τη Συντακτική Πράξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974⁷⁰⁶ που περιελάμβανε διατάξεις τόσο για την επάνοδο των με οποιονδήποτε τρόπο διωχθέντων πανεπιστημιακών, όσο και για την *πειθαρχική παραπομπή* όσων είχαν συνεργασθεί με το καθεστώς⁷⁰⁷. Οι διατάξεις της εξειδικεύθηκαν έπειτα με το ν. δ. 88/1974, ενώ με το Ψήφισμα Ε/1975⁷⁰⁸ δόθηκε παράταση για την πειθαρχική παραπομπή και για την περάτωση του έργου του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου (: ΕΠΣ).

Το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται στην κριτική παρουσίαση των κυριότερων επιλογών του μεταπολιτευτικού νομοθέτη και των κανόνων που διέπλασε το ΕΠΣ, για τις μορφές συνεργασίας των πανεπιστημιακών, ώστε να αναδειχθούν οι πιο χαρακτηριστικές διαφορές με το αποκαταστατικό εγχείρημα στη δικαιοσύνη. Η σύγκριση αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, διότι διευκολύνει: α) την κατανόηση συνολικά της πολιτικής της πρώτης μεταπολιτευτικής κυβέρνησης, για τη μορφή και το περιεχόμενο της αποκατάστασης και β) την ανάδειξη των *επιμέρους διαφορών*, που επηρέασαν την έκταση και το βάθος που προσέλαβε τελικά η «κάθαρση» στον πανεπιστημιακό και το δικαστικό χώρο.

Οι επιλογές του νομοθέτη και οι αποφάσεις του ΕΠΣ *συγκαθόρισαν την έκταση και το βάθος του αποκαταστατικού εγχειρήματος*

706. Περί αποκαταστάσεως της νομιμότητος εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα» (ΕτΚ Α', φ. 237 της 3ης Σεπτεμβρίου 1974).

707. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσου, ό.π. (σημ. 378/9, σελ. 215 επ.

708. Για τα Ψηφίσματα που εξέδωσε η Ε' Αναθεωρητική Βουλή βλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ό.π. (σημ. 84), σελ. 238 και Δ. Θ. Τσάτσου, ό.π. (σημ. 378), σελ. 210 επ.

στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, που είχαν δεχθεί, όπως άλλωστε και η δικαιοσύνη, τις οδυνηρές συνέπειες των ωμών επεμβάσεων του καθεστώτος. Από την έκβασή του εξαρτάτο άμεσα όχι μόνο η διαμόρφωση της πορείας της ανώτατης εκπαίδευσης, αλλά και γενικότερα η δημοκρατική ανασυγκρότηση και η ποιοτική αναβάθμιση της δημόσιας ζωής της χώρας.

ΤΜΗΜΑ Α΄ Το θεσμικό πλαίσιο

Ι. Η Συντακτική Πράξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974

Οι διατάξεις της Συντακτικής Πράξης για τα Α.Ε.Ι. πρέπει να διαιρεθούν σε δύο βασικές ενότητες, ανάλογα με το περιεχόμενό τους⁷⁰⁹. Στην πρώτη περιλαμβάνονται όσες διατάξεις ρυθμίζουν τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία αποκατάστασης των, με οποιονδήποτε τρόπο, απομακρυνθέντων μελών του διδακτικού προσωπικού των Α.Ε.Ι.⁷¹⁰ Στη δεύτερη εντάσσονται οι ορισμοί για την επανάκρι-

709. Βασικός εμπνευστής της Συντακτικής Πράξης της 3ης Σεπτεμβρίου 1974 ήταν ο τότε υφυπουργός Παιδείας Δ. Θ. Τσάτσος και η ομάδα που συγκρότησε με τους Δ. Μαρωνίτη, Δ. Φατούρο και Π. Κανελλάκη. Ο Δ. Θ. Τσάτσος αποκαλύπτει σχετικά, ότι κατά τη διαμόρφωση των μέτρων της κάθαρσης «πλησίασαν ... έντρομα τ'άσπρα μαλλιά και με ρώτησαν γιατί κτυπώ τις «ρίζες». Υποθέτω πως εννοούσαν τη σύγκρουσή μου με ένα «κατεστημένο», από το οποίο υποτίθεται πως και εγώ προέρχομαι». (Η κρίση του πολιτικού λόγου (1983), σελ. 15).

710. Όπως είναι γνωστό, το δικτατορικό καθεστώς είχε προβεί στην απόλυση αρκετών δεκάδων τακτικών και έκτακτων πανεπιστημιακών δασκάλων, εφαρμόζοντας μια δέσμη Συντακτικών Πράξεων, που ουσιαστικά κατέλυαν την ακαδημαϊκή ελευθερία (βλ. Ν. Αλιβιζάτου, ό.π. [σημ. 161], σελ. 619 σημ. 33). Ο Θ. Παπακωνσταντίνου ομολογεί κυνικά, ότι το κυριότερο μέτρο, που έλαβε ως υφυπουργός Παιδείας της δικτατορικής κυβέρνησης ήταν «η εξυγίανση των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με την απομάκρυνση εκείνων από τα μέλη του διδακτικού προσωπικού των, που είχαν ταχθεί αποδεδειγμένως εναντίον του κοινωνικού και του πολιτειακού καθεστώτος (Θ' Συντακτική Πράξις) και εκείνων, που είχαν επιδείξει διαγωγή ασυμβίβαστο προς το λειτουργημά των, ανεπάρκεια και ηθική ακαταλληλότητα (Ι' Συντακτική Πράξις)» (Η μεγάλη περιπέτεια (1987), σελ. 144). Σημαντική είναι, επίσης, η Συντακτική Πράξη Ε'/1967, που προέβλεπε τη θέση σε διαθεσιμότητα για έξι τουλάχιστον μήνες καθηγητών και υφηγητών, για πολιτικούς ουσιαστικά λόγους. Η απόφαση ανήκε στην αρμο-

ση των πανεπιστημιακών που είχαν εκλεγεί κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974 στις έδρες και θέσεις των διωχθέντων, την απομάκρυνση όσων είχαν αναλάβει θέσεις καθηγητών ή υφηγητών με πράξεις του υπουργικού συμβουλίου, καθώς και την πειθαρχική παραπομπή των συνεργασθέντων σε πολιτικό επίπεδο με το καθεστώς⁷¹¹.

1. Στο άρθρο 1 παρ. 1 ορίζεται ότι «καθηγητές και υφηγητές Α. Ε. Ι. απολυθέντες μετά την 21-4-1967 κατ' εφαρμογήν Συντακτικών Πράξεων, ουχί λόγω ορίου ηλικίας, ή απομακρυνθέντες συνεπεία αποφάσεων Εκτάκτων Στρατοδικείων ή πειθαρχικών αποφάσεων ή ετέρων διοικητικών μέτρων, ως και οι παραιτηθέντες ή εγκαταλείψαντες την θέσιν των ή μη δεχθέντες διορισμόν κατόπιν νομίμου εκλογής μετά την 21η Απριλίου 1967 και μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974» επανέρχονται αυτοδίκαια στις έδρες ή θέσεις που κατείχαν^{712,713}. Αξιοπρόσεκτη είναι η διάταξη που ορίζει, ότι όσοι κατέχουν ήδη τον τίτλο του τακτικού καθηγητή Α. Ε. Ι. της αλλοδαπής θεωρούνται *ex lege* τακτικοί καθηγητές⁷¹⁴. Στις αποκαταστατικές διατάξεις για τις ανώτερες βαθμίδες εντάσσονται, επίσης, τα άρθρα 5 και 6, που ανα-

διότητα του προέδρου, του αντιπροέδρου της κυβερνήσεως και του υπουργού Παιδείας, γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν ήταν δυνατό να γίνει λόγος για ακαδημαϊκή ελευθερία και αυτοτέλεια των πανεπιστημίων.

711. Πρβλ. σχετικά Δ. Θ. Τσάτσου, ό.π. (σημ. 106), σελ. 96, όπου επισημαίνεται ότι το κριτήριο της «κάθαρσης» ήταν «η συνεργασία του πανεπιστημιακού δασκάλου με το δικτατορικό καθεστώς, πέραν των νομικών υποχρεώσεών του, δηλαδή η εκούσια και δυνητική προσφορά υπηρεσιών».

712. Ο Φ. Βεγλερής σημειώνει, ότι η Συντακτική Πράξη δεν εξεπλήρωσε πλήρως τους στόχους της, διότι δεν ακύρωσε τις αυθαίρετες απολύσεις των καθηγητών από το δικτατορικό καθεστώς και έτσι άφησε τους απολυθέντες με τη μομφή της συκοφαντικής αιτιολογίας που το τότε υπουργικό συμβούλιο είχε επινοήσει για να τους απομακρύνει. Αντίθετα, στη Συντακτική Πράξη για τη δικαιοσύνη οι πράξεις απόλυσης εξαφανίζονται με τις πιο έντονες μάλιστα εκφράσεις (Αδυναμίες της Συντακτικής Πράξης 3. 9. 1974 εφημ. «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» της 6ης Δεκεμβρίου 1974 και ήδη στον τόμο: Άρθρα 1974-1981 (1982), σελ. 27-28).

713. Σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 4, οι έδρες ή θέσεις των αποκαθισταμένων ανασυστήνονται αυτοδίκαια με υπουργική απόφαση, εάν είχαν καταργηθεί ή τροποποιηθεί.

714. Άρθρο 1 παρ. 5 της Συντακτικής Πράξης 3-9-1974.

φέρονται είτε στις περιπτώσεις ρητής άρνησης της διοίκησης (μετά την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος) να διορίσει όσους είχαν νόμιμα εκλεγεί, είτε στις περιπτώσεις αδικαιολόγητης καθυστέρησης για την ολοκλήρωση της διαδικασίας διορισμού μελών του διδακτικού προσωπικού⁷¹⁵.

Η πρώτη ενότητα συμπληρώνεται με όσα προβλέπονται για τις κατώτερες βαθμίδες του διδακτικού προσωπικού⁷¹⁶. Τα μέλη του – υπό την τότε ισχύουσα πανεπιστημιακή νομοθεσία – κατώτερου διδακτικού προσωπικού, που είχαν αποχωρήσει με οποιονδήποτε τρόπο ή παραιτηθεί μετά την 21-4-1967, επανέρχονται με σχετική δήλωσή τους⁷¹⁷. Επίσης, η θητεία του βοηθητικού προσωπικού, η οποία δεν είχε ανανεωθεί κατά την περίοδο του δικτατορικού καθεστώτος, παρά την *αντίθετη* πρόταση της σχολής, θεωρείται ανανεωθείσα από τη λήξη της με όλες τις σχετικές έννομες συνέπειες⁷¹⁸.

2. Με τη δεύτερη ενότητα των διατάξεων του συντακτικού νομοθέτηματος επιχειρείται η «κάθαρση» των *Α. Ε. Ι. από τους συνεργασθέντες με το δικτατορικό καθεστώς*, καθώς και η *επανεξέταση* – ή ακόμη και η ακύρωση – *διορισμών, που είχαν γίνει κατά τη διάρκεια της περιόδου 1967-1974*. Ειδικότερα, αποφασίστηκε η *επανάκριση* των καθηγητών και υφηγητών, που είχαν εκλεγεί ή προταθεί από τις οικείες σχολές, μετά την 21-4-1967, στις έδρες και τις θέσεις όσων απομακρύνθηκαν⁷¹⁹. Η επανάκριση θα πραγματοποιούνταν μετά την

715. Ο Φ. Βεγλερής παρατηρεί, πάντως, ότι οι εξεταζόμενες ρυθμίσεις είναι δευτερεύουσας σημασίας και δεν ήταν ανάγκη να περιληφθούν στη Συντακτική Πράξη (ό.π. [σημ. 712], σελ. 29).

716. Άρθρο 11 της Συντακτικής Πράξης 3-9-1974.

717. Άρθρο 11 παρ. 1 της Συντακτικής Πράξης 3-9-1974.

718. Άρθρο 11 παρ. 2 της Συντακτικής Πράξης 3-9-1974.

719. Όπως σωστά έχει τονισθεί, κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974, οι εκλογές καθηγητών γίνονταν, κατά κανόνα, υπό την πίεση παραγόντων του καθεστώτος. «Οι διαβλητοί από άποψη τηρήσεως της ακαδημαϊκής τάξεως και ευπρέπειας – διορισμοί στην Ανώτατη Παιδεία έχουν γίνει κατά τρόπο νομότυπο, με «κανονικές» εκλογές. Τα συνδεόμενα με το κατεστημένο και το δικτατορικό καθεστώς πρόσωπα, σε περίπτωση που είχαν τα ελάχιστα τυπικά προσόντα ... είχαν όλη την ευχέρεια να εξασφαλίσουν τον αναγκαίο για τη νόμιμη εκλογή τους αριθμό ψήφων, υποβάλλοντας τη σχετική παράκληση σε κάποιο φίλοισχυρό παράγοντα του στρατιωτικού καθεστώτος» (Κάθαρση στην παιδεία περιοδ. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ» τεύχ. 14/1974).

αποκατάσταση των απομακρυνθέντων και η κρίση για παραμονή ή απόλυση θα διενεργείτο από τους αρχαιότερους καθηγητές των οικείων σχολών⁷²⁰. Εξάλλου, προκηρύσσονταν εκ νέου έδρες ή θέσεις, που είχαν προκηρυχθεί και πληρωθεί μετά την 21-4-1967, εφόσον το ζητούσε μέσα σε ορισμένη προθεσμία υποψήφιος, που αποκλείσθηκε για λόγους νομιμοφροσύνης⁷²¹. Αυτοδίκαια ανακαλούνταν και διορισμοί μελών του διδακτικού προσωπικού των Α. Ε. Ι., που είχαν γίνει με πράξεις υπουργικού συμβουλίου παρά τη διαφορετική απόφαση της οικείας σχολής⁷²². Τέλος, η Συντακτική Πράξη περιλαμβάνει ρυθμίσεις και για τα μέλη του κατώτερου διδακτικού προσωπικού, που διορίστηκαν μετά την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος⁷²³.

Χαρακτηριστικές είναι οι διατάξεις για τη συνεργασία των πανεπιστημιακών με το καθεστώς. Έτσι, σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 10, όσοι καθηγητές ή υφηγητές είχαν διοριστεί από την 21-4-1967 έως την 23-7-1974 σε θέσεις υπουργού, υφυπουργού, γενικού γραμματέα υπουργείου, νομάρχη, ειδικού νομικού ή πολιτικού συμβούλου των μελών της κυβέρνησης, διοικητή ή υποδιοικητή Τράπεζας, καθώς και όσοι είχαν διατελέσει μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τίθενται σε *διαθεσιμότητα* και παραπέμπονται στο ΕΠΣ με το ερώτημα της *οριστικής ή προσωρινής απόλυσης*. Σύμφωνα με την επόμενη παράγραφο παραπέμπονται και οι καθηγητές ή υφηγητές εναντίον των οποίων «ήθελον προκύψει βάσιμοι ενδείξεις πολιτικής συνεργασίας, εξερχόμενης του κύκλου των νομίμων καθηκόντων αυτών, μετά των από 21-4-1967 μέχρι 23-7-1974 ασκησάντων την

720. Άρθρο 2 παρ. 2 Συντακτικής Πράξης 3-9-1974.

721. Άρθρο 3 παρ. 1 Συντακτικής Πράξης 3-9-1974.

722. Άρθρο 9 Συντακτικής Πράξης 3-9-1974. Είναι χαρακτηριστικό ότι το καθεστώς με μια σειρά Συντακτικών Πράξεων είχε καταστήσει αρμόδιο το υπουργικό συμβούλιο να διορίζει καθηγητές, χωρίς ούτε καν να ερωτώνται τα Α. Ε. Ι. Έτσι, το υπουργικό συμβούλιο μπορούσε να αποφασίσει για την πλήρωση εδρών ή θέσεων αν κανένας υποψήφιος δεν συγκέντρωνε την απαιτούμενη πλειοψηφία των εκλεκτόρων ή αν έκρινε ότι σημειώνεται αδικαιολόγητη καθυστέρηση στη διαδικασία προκήρυξης.

723. Άρθρο 11 παρ. 3. Για να συνεχίσουν τη θητεία τους όσα μέλη του κατώτερου διδακτικού προσωπικού είχαν διοριστεί μετά την 21-4-1967, έπρεπε να ψηφίσει η πλειοψηφία των 2/3 των μελών των οικείων σχολών.

πολιτική εξουσίαν ή συμπεριφοράς συντελούσης εις την κατάλυσιν της πανεπιστημιακής αυτοτελείας ή των ακαδημαϊκών ελευθεριών».

3. Από την περιγραφή, διαπιστώνεται ότι η Συντακτική Πράξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974 δεν ανταποκρίθηκε πλήρως στις απαιτήσεις των καιρών.

Περισσότερα προβλήματα παρουσιάζει, ασφαλώς, η δέσμη των διατάξεων για την τύχη των διορισμών μελών του ανώτερου διδακτικού προσωπικού κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974. Αντίθετα, οι διατάξεις για την επαναφορά των απομακρυνθέντων είναι, κατά βάση, επαρκείς, αν και θα ήταν δυνατό να διατυπωθούν δικαιολογημένες επιφυλάξεις για την ενσωμάτωση και ορισμένων *χαριστικών*. Η παρατηρούμενη διάσταση στο βαθμό πληρότητας των δύο συναφών ενοτήτων ρυθμίσεων έχει ήδη επισημανθεί και ως προς τη Συντακτική Πράξη για τη δικαιοσύνη. Τα αίτια της πρέπει να αποδοθούν στην πολιτική της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που αφενός υπερθεμάτιζε για την πλήρη αποκατάσταση των με οποιονδήποτε τρόπο διωχθέντων, και αφετέρου επέβαλε άτολμες επιλογές για τα κατάλοιπα που άφηνε πίσω του το καθεστώς. Η πολιτική αυτή ικανοποιούσε τα αιτήματα των απομακρυνθέντων και διατηρούσε παράλληλα ανέπαφο το status πολλών ανώτερων και ανώτατων δημόσιων λειτουργών, οι οποίοι είχαν εξελιχθεί ή επιλεγεί ενόσω η χώρα βρισκόταν υπό τη διακυβέρνηση των στρατιωτικών. Οι συμβιβασμοί και οι εξισορροπήσεις ενσάρκωναν και εξέφραζαν άλλωστε γενικότερα τη *συντηρητική αντίληψη* για την «κάθαρση», που ως βασικό της στόχο είχε τη «συγκρατημένη» ρήξη με το παρελθόν⁷²⁴.

Η πιο χαρακτηριστική για το συμβιβαστικό της περιεχόμενο ρύθμιση είναι η επανάκριση *μόνον* όσων είχαν προταθεί ή εκλεγεί στις έδρες και θέσεις των διωχθέντων. Έτσι, δεν τέθηκαν υπό νέα κρίση οι εκλογές, οι οποίες είχαν γίνει σε έδρες ή θέσεις που, είτε δεν είχαν κενωθεί με κάποιον από τους τρόπους που καθόριζε η παρ. 1 του άρθρου 1, είτε είχαν συσταθεί από το καθεστώς, αν και η διαδικασία εκλογής των πανεπιστημιακών δασκάλων είχε σε σημαντικό βαθμό

724. Ο Γ. Τζώρτζης επισημαίνει, ότι η δικτατορία συνέχισε να ελέγχει το χώρο της παιδείας και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας (Η λογική του μεταπολιτευτικού κράτους, εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ» της 29ης Ιουνίου 1986 και ήδη στον τόμ. : Η πολιτική ζωή και οι θεσμοί (1987), σελ. 120).

τροποποιηθεί με σειρά Συντακτικών Πράξεων. Δεν πρέπει, επίσης, να παραγνωρίζεται ότι οι αθρόες απολύσεις μελών του ανώτερου διδακτικού προσωπικού είχαν ως αποτέλεσμα να μεταβληθεί σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση η σύνθεση των συνελεύσεων των σχολών, γεγονός με αποφασιστικό ρόλο στην επιλογή των υποψηφίων. Αξίζει μάλιστα να υπογραμμισθεί ότι πολλοί επιστήμονες ανεγνωρισμένου κύρους δεν ήταν εκ των πραγμάτων δυνατό να θέσουν υποψηφιότητα λόγω των ιδιόμορφων πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν⁷²⁵.

Ενώ, λοιπόν, ο συντακτικός νομοθέτης κατέστρωσε «ελαστικές» επιλογές για τα μέλη του ανώτερου διδακτικού προσωπικού, εξάντλησε την αυστηρότητά του στα μέλη του κατώτερου. Για τα τελευταία προέβλεψε επανάκριση όλων όσων είχαν διοριστεί μετά την 21-4-1967 με το ερώτημα της διακοπής ή της συνέχισης της θητείας τους, απαιτώντας μάλιστα και αυξημένη πλειοψηφία δύο τρίτων για τη συνέχισή της.

Τέλος, στις διατάξεις για την αποκατάσταση των απομακρυνθέντων παρατηρούνται ορισμένες αδικαιολόγητες ίσως επιλογές. Συγκεκριμένα, προβλέπεται μεταξύ άλλων η *αυτοδίκαιη* επάνοδος όσων είχαν παραιτηθεί ή δεν δεχθεί το διορισμό τους κατά την περίοδο 1967-1974. Οι παραιτηθέντες και οι μη αποδεχθέντες διορισμό δεν θα έπρεπε όμως να εξομοιωθούν με τους απολυθέντες ή τους απομακρυνθέντες βάσει αποφάσεων των εκτάκτων στρατοδικείων. Η *παραίτηση* και η *μη αποδοχή διορισμού* δεν συνιστούν καθ' εαυτά γεγονότα, που αποδεικνύουν οπωσδήποτε αντίθεση με το καθεστώς, αλλά γεγονότα που μόνον μετά από έρευνα των σχετικών στοιχείων είναι δυνατό να θεωρηθούν ότι σχετίζονται με την ανώμαλη διακυβέρνηση της χώρας. Συνεπώς, με απλή επίκληση της εν λόγω ρύθμισης θα μπορούσαν να επανέλθουν στα Α.Ε.Ι. πρόσωπα που παραιτήθηκαν ή αποποιήθηκαν διορισμό, για λόγους μη συνδεδεμένους με τις επικρατούσες στη χώρα πολιτικές συνθήκες. Δεν είναι, άλλωστε,

725. Ο *Ι. Σηφαλάκης* υπογραμμίζει: «Αλλά τι γίνεται αν ο υποψήφιος ... δεν έβαλε καν υποψηφιότητα γιατί προηγουμένως τον είχε απολύσει η Χούντα ... ή ακόμα γιατί του είχαν πάρει το διαβατήριό ως «επικίνδυνο για τη δημόσια τάξη», επειδή δημόσια και ενυπόγραφα είχε εναντιωθεί στη χουντική τρομοκρατία;» (Ανώτατη Παιδεία και η Συντακτική Πράξη, περιοδ. «ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ», τεύχ. 14/1974, σελ. 30).

τυχαίο ότι στη Συντακτική Πράξη για τη δικαιοσύνη όσοι δικαστικοί είχαν παραιτηθεί και ζητούσαν αποκατάσταση έπρεπε, ορθά, να προσκομίσουν στοιχεία ενώπιον του αρμοδίου οργάνου, που να αποδεικνύουν τη συνάφεια της παραίτησής τους με την πολιτική κατάσταση⁷²⁶.

II. Συμπλήρωση του θεσμικού πλαισίου με το ν. δ. 88/1974

Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας συμπλήρωσε το θεσμικό πλαίσιο για την αποκατάσταση της νομιμότητας στα ΑΕΙ με το ν. δ. 88/1974⁷²⁷. Το νομοθέτημα αυτό περιέχει *τρεις βασικές δέσμες* ρυθμίσεων: η πρώτη καθορίζει τη συγκρότηση και τη λειτουργία του ΕΠΣ, η δεύτερη περιλαμβάνει ορισμούς για την επανάκριση μελών του ανώτερου διδακτικού προσωπικού και η τρίτη αναφέρεται στους διοικητικούς υπαλλήλους των ΑΕΙ.

1. Σύμφωνα με τους ορισμούς της Συντακτικής Πράξης της 3ης Σεπτεμβρίου 1974, *το ΕΠΣ συγκροτείται από τον πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας, ως πρόεδρο, τέσσερις συμβούλους Επικρατείας και τέσσερις τακτικούς καθηγητές Α.Ε.Ι.*⁷²⁸. Ο διορισμός τους έγινε με προεδρικό διάταγμα που εκδόθηκε μετά από πρόταση των υπουργών Δικαιοσύνης και Παιδείας⁷²⁹. Με τις διατάξεις του ν. δ.

726. Χαραριστική θεωρήθηκε, επίσης, η διάταξη του άρθρου 1 παρ. 5, που ορίζει ότι απομακρυνθέντες καθηγητές, που είχαν εκλεγεί ως έκτακτοι και κατέλαβαν στο μεταξύ θέση τακτικού καθηγητή ομοταγούς αλλοδαπού Α. Ε. Ι. τοποθετούνται αυτοδίκαια καθηγητές και στο ελληνικό Α.Ε.Ι. (πρβλ. Φ. Βεγλερή, ό.π. (σημ. 712), σελ. 27, Ι. Σηφαλάκη, ό.π. (σημ. 725), σελ. 30).

727. «Περί ρυθμίσεως θεμάτων προκύπτοντων εκ της εφαρμογής της από 3 Σεπτεμβρίου 1974 Συντακτικής Πράξεως» (ΕτΚ Α', φ. 279 της 3ης Οκτωβρίου 1974).

728. Άρθρο 10 παρ. 3. Βλ., επίσης, άρθρο 1 ν. δ. 89/1974, που προέβλεψε αναπληρωματικά μέλη. Αντίθετοι προς την ίδρυση Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου ήταν οι θιγόμενοι και οι υποστηρικτές του δικτατορικού καθεστώτος, που ισχυρίστηκαν ότι θα έπρεπε να παραπεμφθούν ενώπιον του κανονικού πειθαρχικού συμβουλίου (πρβλ. Θ. Παπακωνσταντίνου ό.π. [σημ. 710], σελ. 309-310). Ο Δ. Θ. Τσάτσος παρατηρεί όμως, σωστά, ότι η σύνθεση του κανονικού πειθαρχικού συμβουλίου δεν μπορούσε να ξεπεράσει το φράγμα που δημιούργησε η από μέρους του αναγνώριση της νομιμότητας της επταετίας (ό.π. [σημ. 406], σελ. 96-97).

729. Π. Δ. 652/1974 «Περί ορισμού μελών Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου

88/1974 προβλέπονται ειδικότερα ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας του εν λόγω Συμβουλίου σχετικά με τη στελέχωση της γραμματείας του⁷³⁰, την υποχρέωση παροχής εγγράφων και πληροφοριών από ιδιώτες και δημόσιες υπηρεσίες για τη διευκόλυνση του έργου του⁷³¹ και, τέλος, τις συνέπειες τόσο της παραπομπής μελών του διδακτικού προσωπικού ενώπιόν του⁷³², όσο και της επιβολής της ποινής της οριστικής απόλυσης⁷³³. Εξάλλου, λεπτομέρειες για την ακολουθούμενη διαδικασία καθορίστηκαν αργότερα και με το π. δ. 653/1974, που περιέλαβε κανόνες για την έγερση της πειθαρχικής αγωγής, τον ορισμό εισηγητή, την κλήση σε απολογία κ.λπ.⁷³⁴.

2. Με τη δεύτερη δέσμη ρυθμίσεων⁷³⁵ ορισμένοι *καθηγητές και υφηγητές εξαιρέθηκαν από την επανάκριση*⁷³⁶. Με την τροποποίηση

του άρθρου 10 της από 3-9-1974 Συντακτικής Πράξεως» (ΕτΚ Α', φ. 279 της 3ης Οκτωβρίου 1974). Ως τακτικά μέλη ορίσθηκαν ο πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, ως πρόεδρος, οι σύμβουλοι Επικρατείας Κ. Κακούρης, Κ. Λασσαδός, Β. Ρώτης, Δ. Παϊζης και οι καθηγητές ΑΕΙ Ν. Αθανασιάδης, Π. Θεοχάρης, Εμ. Παπαθωμόπουλος και Θ. Κακριδής. Εξάλλου, ως αναπληρωματικά μέλη ορίσθηκαν ο αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Γ. Αγγελίδης, αναπληρωτής του προέδρου, οι σύμβουλοι Επικρατείας Α. Σταυρόπουλος, Π. Μαρκόπουλος, Δ. Καλλιθωκάς και οι καθηγητές ΑΕΙ Στ. Καρατζάς, Εμ. Ανδρόνικος και Χ. Μπούρας.

730. Άρθρο 2 παρ. 1 και 2 ν. δ. 88/1974.

731. Άρθρο 3 παρ. 1, 2 και 3 ν. δ. 88/1974.

732. Σύμφωνα με το άρθρο 4 ν. δ. 88/1974, οι εγκαλούμενοι καθηγητές και υφηγητές τίθενται υποχρεωτικά, αμέσως μετά την παραπομπή, σε κατάσταση διαθεσιμότητας. Ο Φ. Βεγλερίης παρατηρεί, ότι για περιπτώσεις άμεσης υποβοήθησης του δικτατορικού καθεστώτος η μόνη λύση ήταν η οριστική απόλυση χωρίς θέση σε διαθεσιμότητα και παραπομπή στο Ειδικό Πειθαρχικού Συμβούλιο (ό.π. [σημ. 712], σελ. 28). Αντίθετα, ο Δ. Τσάτσος υποστηρίζει, ότι η παραπομπή ήταν η μόνη λύση που ευθυγραμμιζόταν με την αρχή του κράτους δικαίου (ό.π. [σημ. 406], σελ. 96-97).

733. Άρθρο 6 και 7 ν. δ. 88/1974, όπου καθορίζεται ο χρόνος έναρξης των συνεπειών της οριστικής και προσωρινής απόλυσης και προβλέπεται ότι σε όσους επιβληθεί η ποινή της οριστικής απόλυσης δεν μπορούν να καταλάβουν στο μέλλον θέσεις στα Α. Ε. Ι.

734. Π. Δ. 653/1974 «Περί καθορισμού αρμοδιοτήτων του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου του άρθρου 10 της από 3-9-1974 Συντακτικής Πράξεως» (ΕτΚ Α', φ. 279 της 3ης Οκτωβρίου 1974).

735. Η δέσμη αυτή περιλαμβάνεται στα άρθρα 6-10 ν. δ. 88/1974.

αυτή δεν θα επανακρίνονταν: α) όσοι νόμιμα εκλέχθηκαν και διορίστηκαν σε έδρα ή θέση απολυθέντος ή παραιτηθέντος, διαδεχόμενοι αυτόν που την είχε αρχικά καταλάβει και στη συνέχεια αποχώρησε και⁷³⁷ β) όσοι καθηγητές κατέλαβαν, με μετάκληση, έδρα παραιτηθέντος, εφόσον έγινε με βάση την τότε ισχύουσα νομοθεσία. Οι παραπάνω, μετά την επάνοδο των απολυθέντων και παραιτηθέντων, θα καταλάμβαναν προσωποπαγή έδρα ή θέση, που θα ιδρυόταν με το ίδιο περιεχόμενο⁷³⁸. Τέλος, παρασχέθηκε η δυνατότητα *ανάκλησης πειθαρχικών ποινών και πράξεων θέσης σε διαθεσιμότητα*, που είχαν επιβληθεί για πολιτικούς λόγους σε μέλη του διδακτικού προσωπικού των Α.Ε.Ι.⁷³⁹. Εντύπωση, πάντως, προκαλεί ο δυνητικός χαρακτήρας της ανάκλησης, αν και ορίζεται ρητά ότι αφορά ποινές για πολιτικούς λόγους.

3. Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας πρόβαλε ότι με το ν. δ. 88/1974 επιδίωκε να επιλύσει προβλήματα που θα ανέκυπταν κατά την εφαρμογή της Συντακτικής Πράξης της 3ης Σεπτεμβρίου 1974. Παράλληλα, όμως, άδραξε την ευκαιρία να επεκτείνει το πλέγμα των συμβιβαστικών ρυθμίσεων, μειώνοντας ακόμη περισσότερο τις δυνατότητες ουσιαστικής αποκατάστασης της νομιμότητας στα ΑΕΙ. Υπό τα δεδομένα αυτά, η «φιλοσοφία» των συμβιβασμών και των εξισορροπήσεων διαπερνούσε σε μεγαλύτερη έκταση το θεσμικό οικοδόμημα, που οργάνωνε τη μεταδικτατορική λειτουργία του πανεπιστημίου.

III. Το Ψήφισμα Ε/1975

Με το Ψήφισμα Ε/1975 της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής *παρατάθηκαν επί δεκαπέντε ημέρες η προθεσμία για την παραπομπή* καθηγητών και υφηγητών και *επί δέκα μήνες η προθεσμία για την περάτωση*

736. Πρβλ. την αρχική ρύθμιση του άρθρου 2 παρ. 2 της Συντακτικής Πράξης της 3ης Σεπτεμβρίου 1974, που τροποποιήθηκε με το άρθρο 8 παρ. 1 ν. δ. 88/1974.

737. Άρθρο 8 παρ. 1 εδ. α' ν. δ. 88/1974.

738. Άρθρο 8 παρ. 2, που παραπέμπεται στο άρθρο 2 παρ. 3 της Συντακτικής Πράξης 3-9-1974, όπου προβλέπεται η σύσταση προσωποπαγών θέσεων.

739. Άρθρο 12 ν. δ. 88/1974. Εκτός από τους καθηγητές και υφηγητές, η διάταξη περιλαμβάνει ρητά και τους γενικούς γραμματείς, το βοηθητικό διδακτικό προσωπικό και τους διοικητικούς υπαλλήλους των ΑΕΙ.

του έργου του ΕΠΣ⁷⁴⁰. Οι παρατάσεις αυτές αποσκοπούσαν στην ολοκλήρωση της διαδικασίας που είχε ήδη αρχίσει με την πειθαρχική δίωξη δεκάδων καθηγητών και συνεχιζόταν με μεγάλες δυσκολίες.

Στη σχετική συζήτηση στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή ασκήθηκε γόνιμη κριτική για την κατάσταση που επικρατούσε, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, στα ΑΕΙ⁷⁴¹. Οι βουλευτές των κομμάτων της αντιπολίτευσης εστίασαν την κριτική τους στην πορεία της «κάθαρσης» και δεν παρέλειψαν να αναφέρουν ότι το αίτημα για τιμωρία των συνεργασθέντων πρόβαλε επιτακτικά και για τις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης⁷⁴². Από τη συζήτηση αναδεικνύονται, για μία ακόμη φορά, οι δύο βασικές αντιλήψεις για την έκταση και το βάθος που έπρεπε να προσλάβει η «κάθαρση» στη δημόσια ζωή της χώρας. Η Νέα Δημοκρατία εξέφραζε συντηρητικές αντιλήψεις και αντιλαμβανόταν την «κάθαρση» σε μια *κλειστή προοπτική*, στην οποία δεν χωρούσαν ούτε τα φοιτητικά αιτήματα για ουσιαστικό και πολύπλευρο εκδημοκρατισμό των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, ούτε το αίτημα για αποκατάσταση της νομιμότητας στο σύνολο της εκπαίδευσης. Αντίθετα, τα κόμματα της αντιπολίτευσης – το καθένα βέβαια με διαφορετικές αποχρώσεις – έθεσαν επί τάπητος τα ζητήματα αυτά, επιδιώκοντας να ευαισθητοποιήσουν την κυβέρνηση και την κοινή γνώμη απέναντι στα κρίσιμα προβλήματα της παιδείας⁷⁴³.

740. «Περί παρατάσεως των προθεσμιών των πειθαρχικών διατάξεων της από 3-9-1974 Συντακτικής Πράξεως» (ΕτΚ Α', φ. 13 της 31ης Ιανουαρίου 1975). Βλ. ειδικότερα για τις παρατάσεις το άρθρο 1 παρ. 1 και 2.

741. *Βουλή των Ελλήνων*, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Α', Σύνοδος Α', σελ. 417 επ. Ο υπουργός Παιδείας Π. Ζέπος σημείωσε στη σχετική συζήτηση, ότι η παράταση των προθεσμιών κρίθηκε απαραίτητη, γιατί υπήρχε καθυστέρηση στην έκδοση των πειθαρχικών αποφάσεων, ενώ παράλληλα υπήρχαν νέες καταγγελίες, που έπρεπε να ερευνηθούν. Πρόσθεσε ακόμη, ότι η αρχική σκέψη της κυβέρνησης ήταν οι νέες υποθέσεις να παραπεμφθούν στα κοινά πειθαρχικά συμβούλια, αλλά, τελικά, απορρίφθηκε για να μην επέλθει διχασμός αρμοδιότητας και δικαιοδοσίας μεταξύ του Ειδικού και των κοινών πειθαρχικών συμβουλίων.

742. Στη συζήτηση έλαβαν μέρος, από την πλευρά της αντιπολίτευσης, ο Α. Παπανδρέου (ΠΑ. ΣΟ. Κ.), ο Ε. Παπανούτσος (Ε. ΚΝ. Δ.), η Α. Γιάννου (Κ. Κ. Ε.), ο Ι. Πεσματζόγλου (Ε. ΚΝ. Δ.) και ο Α. Κύρκος (Κ. Κ. Ε. Εσωτ.). Την πρόταση για επέκταση της κάθαρσης και στις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης υποστήριξε, κυρίως, ο Ε. Παπανούτσος.

743. Ο υπουργός Παιδείας Π. Ζέπος τόνισε, ρητά, ότι η κάθαρση θα έπρεπε

Για το λόγο αυτό, άλλωστε, όχι μόνο δεν διατύπωσαν αντιρρήσεις σχετικά με την παράταση των προθεσμιών, αλλά τόνισαν, παράλληλα, ότι οι προθεσμίες δεν βοηθούσαν στην ικανοποιητική ρύθμιση των δυσεπίλυτων προβλημάτων που είχαν σωρευθεί στην εκπαίδευση, εξαιτίας της επτάχρονης διακυβέρνησης του τόπου από το αυταρχικό καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967⁷⁴⁴.

ΤΜΗΜΑ Β'

Σκιαγράφηση των αποφάσεων του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου

Το ΕΠΣ ολοκλήρωσε το έργο του μέσα στην προθεσμία των δέκα μηνών, που όριζε η Συντακτική Πράξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974 και το Ψήφισμα Ε/1975. Στο διάστημα αυτό εκδόθηκαν ενενήντα δύο συνολικά αποφάσεις, με τις οποίες κρίθηκαν καθηγητές και υφηγητές από όλα σχεδόν τα ΑΕΙ της χώρας. Συγκεκριμένα, εικοσιεπτά παραπέμφθηκαν με βάση το άρθρο 10 παρ. 1, ενώ οι υπόλοιποι εξήντα πέντε σύμφωνα με την παρ. 2 του ίδιου άρθρου. Από τους ενενήντα δύο παραπεμφθέντες οι τριάντα εννέα τιμωρήθηκαν με την ποινή της οριστικής απόλυσης, σε άλλους τριάντα εννέα επιβλήθηκαν διάφορες πειθαρχικές ποινές, ενώ σε δεκατέσσερις περιπτώσεις εκδόθηκαν απαλλακτικές αποφάσεις.

Ι. Η συγκρότηση και οι αρμοδιότητες του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου

1. Οι εγκαλούμενοι πρόβαλαν διάφορες αιτιάσεις σχετικά με τη συγκρότηση και τις αρμοδιότητες του ΕΠΣ, που στηρίζονταν στον ισχυρισμό ότι η κυβέρνηση εθνικής ενότητας δεν είχε την εξουσία να εκδίδει πράξεις συντακτικού περιεχομένου. Άλλοι πρόβαλαν ότι το ΕΠΣ συγκροτήθηκε καθ' υπέρβαση της Συντακτικής Πράξης της 1ης Αυγούστου 1974 και κατά παράβαση των σχετικών διατάξεων του Συντάγματος 1952, που απαγόρευαν την αναδρομική καθιέρωση πειθαρχικών παραπτωμάτων. Οι ισχυρισμοί αυτοί απορρίφθηκαν,

να ολοκληρωθεί το ταχύτερο και γι αυτό δεν επρόκειτο να παραπέμψει παρά μόνο σοβαρές περιπτώσεις συνεργασίας (ό.π. [σημ. 741], σελ. 419, 427).

744. Ο Ι. Πεσματζόγλου επισήμανε, χαρακτηριστικά, ότι οι καθηγητές και υφηγητές που διορίστηκαν με πράξεις του υπουργικού συμβουλίου του δικτατορικού καθεστώτος επανέρχονταν ως υποψήφιοι για να καταλάβουν θέσεις στα Α. Ε. Ι. (ό.π. [σημ. 36], σελ. 420).

διότι το ΕΠΣ έκρινε, ότι η κυβέρνηση εθνικής ενότητας διέθετε την πρωτογενή εξουσία να εκδίδει Συντακτικές Πράξεις, για να αποκαταστήσει τη νομιμότητα στα ΑΕΙ⁷⁴⁵. Επίσης αποφάνθηκε ότι οι διατάξεις της εξεταζόμενης Συντακτικής Πράξης κατίσχυαν κάθε άλλης προγενέστερης διάταξης, που περιεχόταν στο Σύνταγμα του 1952 ή στην Καταστατική Συντακτική Πράξη της 1-8-1974 ή σε κοινό νομοθέτημα, όπως η πανεπιστημιακή νομοθεσία ή ακόμη και στις γενικές αρχές του πειθαρχικού δικαίου⁷⁴⁶.

2. Υποστηρίχθηκε, επίσης, ότι ο ορισμός των μελών του ΕΠΣ δεν ήταν νόμιμος, διότι έγινε χωρίς να προηγηθεί κλήρωση μεταξύ όλων των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας και των καθηγητών των ΑΕΙ. Έτσι, παραβιάστηκε – κατά την άποψη αυτή – η αρχή του φυσικού πειθαρχικού δικαστή, η αυτοτέλεια των ΑΕΙ και η δικαστική ανεξαρτησία. Το ΕΠΣ απέρριψε όλους τους παραπάνω λόγους, με το αιτιολογικό ότι η Συντακτική Πράξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974 δεν έθεσε περιορισμούς για τη συγκρότησή του, ενώ το π. δ. 652/1974 έπρεπε να θεωρηθεί ότι κυρώθηκε με το Ψήφισμα Ε΄ της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής που αναφέρεται ρητά στην εν λόγω συγκρότηση⁷⁴⁷.

Τέλος, το ΕΠΣ αντιμετώπισε το ζήτημα της εξαίρεσης των μελών του σε περίπτωση υποβολής σχετικών αιτήσεων από τους εγκαλού-

745. Βλ. σχετικά τις αποφάσεις του ΕΠΣ 3/1975 παρ. δ΄ (υπόθεση *Η. Μπαλόπουλου*), 4/1975 παρ. γ΄ (υπόθεση *Ε. Τριανταφύλλου*), 6/1975 παρ. δ΄ (υπόθεση *Α. Πάτρα*), 9/1975 παρ. β΄ (υπόθεση *Ε. Πανά*), 12/1975 παρ. γ΄ (υπόθεση *Π. Παπαπαναγιώτου*) κ. λπ.

746. Με τις σκέψεις αυτές, που περιλαμβάνονται στην απόφαση του ΕΠΣ 35/1975 (υπόθεση *Στ. Καρακαντά*), απαντήθηκαν αιτιάσεις σχετικά με την παραβίαση διατάξεων αυξημένης τυπικής ισχύος, καθώς και διατάξεων της πανεπιστημιακής νομοθεσίας. Χαρακτηριστική είναι, εξάλλου, η διατύπωση της απόφασης 34/1975 σύμφωνα με την οποία: «... εγκύρως καθιερούται διά της Συντ. Πράξεως της 3-9-1974 ... ίδιον πειθαρχικόν παράπτωμα, αναφερόμενον εις πράξεις πανεπιστημιακού δασκάλου τελεσθείσας κατά την διάρκειαν της χρονικής περιόδου από 21-4-1967 έως 23-7-1974, της τοιαύτης εκ των υστέρων καθιερώσεως μη δυναμένης να προσκόψη εις περιορισμόν απορρέοντα εκ κανόνος συνταγματικού ή νομοθετικού ή εκ γενικής αρχής του δικαίου».

747. Παράπονα σχετικά με την εγκυρότητα του π. δ. 652/1974 προβλήθηκαν από αρκετούς εγκαλούμενους, ιδίως δε από τους *Στ. Δελγκωστόπουλο* και *Α. Σινανιώτη*, για τους οποίους εκδόθηκαν οι αποφάσεις 66/1975 και αντίστοιχα 67/1975, όπου περιέχονται οι παραπάνω σκέψεις του ΕΠΣ.

μενους και έκρινε ότι αποτελεί διοικητικό όργανο και συνεπώς δεν εφαρμόζονται στην περίπτωση του οι διατάξεις για την εξαίρεση δικαστών. Πρόσθεσε, πάντως, ότι επειδή επιβάλλεται να παρέχει εγγυήσεις αμερόληπτης κρίσης, είναι δυνατός ο αποκλεισμός μέλους για το οποίο υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες μεροληψίας, υπό την αίρεση ότι δεν παρεμποδίζεται η λειτουργία του⁷⁴⁸. Τούτο έγινε αποδεκτό διότι με το π. δ. 652/1974 ορίσθηκαν συγκεκριμένα τακτικά και αναπληρωματικά μέλη, έτσι ώστε τυχόν αποκλεισμός περισσότερων θα καθιστούσε αδύνατη τη λειτουργία του. Πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένοι εγκαλούμενοι ζήτησαν την εξαίρεση μελών του ΕΠΣ, με την αιτιολογία είτε ότι είχαν απομακρυνθεί, είτε ότι είχαν τιμωρηθεί από το δικτατορικό καθεστώς. Το ΕΠΣ δέχθηκε ότι δεν συνέτρεχε λόγος εξαίρεσής τους, διότι δεν υπήρχε προσωπικό συμφέρον που να δικαιολογεί υπόνοιες για μεροληπτική κρίση^{749,750}.

748. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, οι διατάξεις για την εξαίρεση των δικαστών δεν εφαρμόζονται στα συλλογικά όργανα της διοίκησης χωρίς ρητή μνεία στο νόμο. Ρητή μνεία όμως δεν υπάρχει ούτε στη Συντακτική Πράξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974, ούτε στο ν. δ. 88/1974, ούτε στο π. δ. 653/1974. Η δυνατότητα εξαίρεσης των μελών του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου συνάγεται, πάντως, από γενική αρχή του δικαίου, που δεν φαίνεται ότι ο συντακτικός νομοθέτης ήθελε να αποκλείσει. Σε περίπτωση παράβασης αυτής της νομικής επιταγής η σχετική διοικητική πράξη θεωρείται άκυρη (πρβλ. ενδεικτικά τις αποφάσεις 6/1975 παρ. β', 12/1975 παρ. β', 93/1975 παρ. β').

749. Ορισμένοι εγκαλούμενοι κατονόμασαν ρητά μέλη του ΕΠΣ, που δοκιμάστηκαν κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από το δικτατορικό καθεστώς. Έτσι, επισήμαναν ότι οι Γ. Μαργκόπουλος, Γ. Αγγελίδης, Στ. Καρατζάς απομακρύνθηκαν από την υπηρεσία, οι Κ. Κακούρης και Κ. Λασσαδός καθυστέρησαν να προαχθούν, ο Π. Θεοχάρης καθυστέρησε να διοριστεί, οι Ν. Αθανασιάδης, Θ. Κακριδής και Εμ. Παπαθωμόπουλος διώχτηκαν ή συνελήφθησαν από την ΕΣΑ. Το ΕΠΣ έκρινε ότι οι παραπάνω δοκιμασίες δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι στοιχειοθετούν προσωπικό και εμφανές συμφέρον των μελών για την έκβαση των συγκεκριμένων πειθαρχικών υποθέσεων (βλ. ενδεικτικά τις αποφάσεις 2/1975 παρ. γ', 6/1975 παρ. γ' και 12/1975 παρ. β').

750. Με τις αποφάσεις ΣτΕ 165, 166/1978 και 2142, 2144/1979 έγινε αποδεκτό ότι το ΕΠΣ εξακολούθησε να είναι αρμόδιο για τα παραπτώματα που όριζε η Συντακτική Πράξη της 3ης Σεπτεμβρίου 1974 και μετά τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος 1975 και μετά την έκδοση του ν. 249/1977, που συγκροτούσε μόνιμο πειθαρχικό συμβούλιο. Το νομοθέτημα αυτό αναφέρεται στις πάγιες οργανικές διατάξεις της πανεπιστημιακής νομοθεσίας για την πειθαρχική ευθύνη

Π. Οι κανόνες του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου για την ανάληψη σημαντικών πολιτικών θέσεων

1. Όσοι καθηγητές και υφηγητές είχαν διοριστεί σε θέσεις με *πολιτικό χαρακτήρα* κατά την περίοδο 1967-1974⁷⁵¹, παραπέμφθηκαν υποχρεωτικά στο ΕΠΣ με βάση την παρ. 1 του άρθρου 10 της Συντακτικής Πράξης. Ειδικότερα, παραπέμφθηκαν όσοι διετέλεσαν υπουργοί⁷⁵², υφυπουργοί⁷⁵³, γενικοί γραμματείς υπουργείων⁷⁵⁴, νο-

και δεν καταλαμβάνει τα πειθαρχικά παραπτώματα της Συντακτικής Πράξης για τα πανεπιστήμια. Κατά συνέπεια, το ΕΠΣ εξακολούθησε να παραμένει αρμόδιο για τα εν λόγω παραπτώματα, με βάση το άρθρο 111 παρ. 2 Συντ. 1975.

751. Βλ. παραπάνω τμήμα Α', 12.

752. Οι καθηγητές και υφηγητές, που διετέλεσαν υπουργοί της δικτατορικής κυβέρνησης και κρίθηκαν από το ΕΠΣ, είναι οι εξής: ο καθηγητής της Α. Σ. Ο. Ε. Ε. Η. Μπαλόπουλος (3/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής της Πολυτεχνικής Θεσσαλονίκης Κ. Παπαδημητρίου (5/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Α. Πάτρας (6/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι. Κούλης (7/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι. Τριανταφυλλόπουλος (14/1975, προσωρινή απόλυση τριών ετών), ο καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Σ. Αγαπητίδης (15/1975, προσωρινή απόλυση τριών ετών), ο καθηγητής της Παντείου Α. Σ. Π. Ε. Δ. Τσάκωνας (16/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής Α. Β. Σ. Π. Ι. Χολέβας (20/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής Α. Σ. Ο. Ε. Ε. Γ. Κουτσομάρης (23/1975, προσωρινή απόλυση ενός έτους), ο καθηγητής του Ε. Μ. Π. Γ. Φραγκάτος (38/1975, οριστική απόλυση).

753. Οι καθηγητές και υφηγητές, που διετέλεσαν υφυπουργοί της δικτατορικής κυβέρνησης και παραπέμφθηκαν στο ΕΠΣ, είναι οι εξής: ο καθηγητής της Α. Σ. Ο. Ε. Ε. Η. Μπαλόπουλος (3/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής της Α. Σ. Ο. Ε. Ε. Τ. Ελευθερίου (4/1975, οριστική απόλυση), ο υφηγητής της Παντείου Α. Σ. Π. Ε. Γ. Αλεξανδρής (10/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής της Παντείου Α. Σ. Π. Ε. Π. Παπαπαναγιώτου (12/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής της Παντείου Α. Σ. Π. Ε. Δ. Τσάκωνας (16/1975, οριστική απόλυση), ο υφηγητής της Παντείου Α. Σ. Π. Ε. Γ. Δημακόπουλος (36/1975, οριστική απόλυση), ο επικουρικός καθηγητής της Παντείου Α. Σ. Π. Ε. Η. Δημητράς (37/1975, οριστική απόλυση), ο υφηγητής Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Κοττάκης (43/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών Δ. Κουτσογιαννόπουλος-Θηραίος (89/1975, οριστική απόλυση).

754. Οι καθηγητές και υφηγητές που διετέλεσαν γενικοί γραμματείς υπουργείου και παραπέμφθηκαν στο ΕΠΣ είναι οι εξής: ο καθηγητής του Ε. Μ. Π. Κ. Τριανταφυλλίδης (13/1975, προσωρινή απόλυση δύο μηνών) και ο υφηγητής της Παντείου Α. Σ. Π. Ε. Κ. Θάνος (11/1975, οριστική απόλυση).

μάρχες⁷⁵⁵, διοικητές και υποδιοικητές της Τράπεζας Ελλάδος και της Αγροτικής Τράπεζας⁷⁵⁶, καθώς επίσης ειδικοί νομικοί και πολιτικοί σύμβουλοι⁷⁵⁷. Το ΕΠΣ για όλες τις παραπάνω περιπτώσεις αποφάνθηκε ότι αρκεί η «αβίαστη αποδοχή της θέσης», για να στοιχειοθετηθεί πειθαρχικό παράπτωμα και δεν ενδιαφέρουν ούτε οι λόγοι αποδοχής της, ούτε ο τρόπος άσκησης των καθηκόντων, ούτε ακόμη και η απόδοση κατά την εκπλήρωσή τους⁷⁵⁸. Έκρινε, επίσης, ότι δεν ήταν απαραίτητη η χρονική σύμπτωση των ιδιοτήτων του υπουργού ή υφυπουργού και του πανεπιστημιακού⁷⁵⁹.

755. Νομάρχης διετέλεσε ο υφηγητής της Παντείου Α. Σ. Π. Ε. Γ. Δημακόπουλος, στον οποίο επιβλήθηκε η ποινή της οριστικής απόλυσης (36/1975). Ο εν λόγω υφηγητής συμμετείχε αργότερα ως υπουργός σε κυβέρνηση του δικτατορικού καθεστώτος.

756. Στη θέση του διοικητή της Αγροτικής Τράπεζας χρημάτισαν οι καθηγητές της Γεωπονικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Α. Αδαμόπουλος και Α. Αρβανίτης. Στον πρώτο επιβλήθηκε η ποινή της οριστικής απόλυσης, ενώ στο δεύτερο της τριετούς προσωρινής απόλυσης (αποφάσεις 47 και, αντίστοιχα, 54/1975). Εξάλλου, στη θέση του υποδιοικητή της Τράπεζας Ελλάδος είχαν χρηματίσει ο καθηγητής της Α. Σ. Ο. Ε. Ε. Ε. Πανάς και ο καθηγητής της Γεωπονικής Αθηνών Δ. Αθανασάτος. Ο Ε. Πανάς τιμωρήθηκε με οριστική απόλυση (9/1975), ενώ ο Δ. Αθανασάτος με απόλυση ενός έτους (8/1975).

757. Σε θέσεις ειδικών πολιτικών συμβούλων είχαν διατελέσει: ο καθηγητής Ε. Μ. Π. Γ. Φραγκάτος, που είχε αναλάβει δύο φορές (1970-71 και 1972-73) τη θέση του ειδικού πολιτικού συμβούλου παρά τω πρωθυπουργώ (38/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής της Νομικής Αθηνών Στ. Δεληκωστόπουλος, που είχε διοριστεί στο υπουργείο Προεδρίας (86/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής της Νομικής Αθηνών Α. Σινανιώτης, που είχε δεχθεί θέση στο υπουργείο Προεδρίας (67/1975, οριστική απόλυση), ο καθηγητής της Θεολογικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Α. Δεληκωστόπουλος, που είχε προσφέρει τις υπηρεσίες του στο υπουργείο Προεδρίας (88/1975, οριστική απόλυση). Εξάλλου, ο καθηγητής της Νομικής Αθηνών Κ. Γεωργόπουλος είχε προσληφθεί ως ειδικός συνεργάτης του προέδρου της κυβέρνησης Γ. Παπαδόπουλου για την εκπόνηση σειράς μελετών και εργασιών Συνταγματικού Δικαίου. Ο εν λόγω καθηγητής απολύθηκε οριστικά (19/1975).

758. Το ΕΠΣ σε πλήθος αποφάσεών του έκρινε ότι για τη στοιχειοθέτηση του εξεταζόμενου παραπτώματος αρκεί η αβίαστη αποδοχή της θέσης (βλ. ενδεικτικά τις αποφάσεις 3/1975 παρ. η', 14/1975 παρ. δ', 36/1975 παρ. ζ' και 89/1975 παρ. γ').

759. Έτσι αποφάνθηκε το ΕΠΣ στις αποφάσεις 12/1975 παρ. ε', 13/1975 παρ. δ', 23/1975 παρ. γ', 36/1975 παρ. θ', 37/1975 παρ. γ', 38/1975 παρ. δ' και 49/1975

Ορισμένοι από τους εγκαλούμενους, για να δικαιολογήσουν την αποδοχή του διορισμού τους και να ελαφρύνουν έτσι τη θέση τους πρόβαλαν διάφορους ισχυρισμούς, οι οποίοι απορρίφθηκαν. Οι κυριότεροι μπορεί να καταταγούν, ανάλογα με το περιεχόμενό τους, σε δύο βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν όσοι σχετίζονται με τη «νομιμοποίηση» του δικτατορικού καθεστώτος, ενώ στη δεύτερη όσοι αναφέρονται στον τρόπο άσκησης των καθηκόντων τους. Ειδικότερα, οι κρινόμενοι επικαλέσθηκαν τη «νομιμοποίηση» του καθεστώτος προβάλλοντας ότι η δικτατορική κυβέρνηση: α) είχε ορκισθεί ενώπιον του βασιλιά⁷⁶⁰, β) είχε επικρατήσει κατά γενική εκτίμηση και οι πράξεις της δημιουργούσαν δίκαιο⁷⁶¹, γ) είχε αναγνωρισθεί διεθνώς⁷⁶², δ) δικαστικοί λειτουργοί συμμετείχαν σε καίριες υπουργικές θέσεις⁷⁶³, ε) είχε μεταβατικό χαρακτήρα και απέβλεπε στην επαναφορά της ομαλότητας και τη διενέργεια εκλογών⁷⁶⁴. Για να τεκμηριώσουν τη «νομιμοποίησή» του αναφέρθηκαν και στο «Σύνταγμα» του 1968, επισημαίνοντας ότι είχε εγκριθεί με δημοψήφισμα από τη συντριπτική πλειοψηφία του λαού, το αποτέλεσμα του οποίου αναγνωρίσθηκε εκ των υστέρων από τα δικαστήρια⁷⁶⁵. Ως

παρ. 6'.

760. Βλ. ενδεικτικά τις αποφάσεις 12/1975 παρ. ε', 13/1975 παρ. 6', 23/1975 παρ. γ', 49/1975 παρ. 6'.

761. Τον ισχυρισμό αυτό πρόβαλε, μεταξύ των άλλων, ο *Ε. Πανάς* (9/1975), που υποστήριξε ότι «κατά την εποχή του διορισμού του η Κυβέρνησις είχε ήδη ασκήσει την εξουσίαν αδιαλείπτως επί 30 περίπου μήνας, συνεπώς είχε επικρατήσει κατά γενικήν πραγματικήν και νομικήν τότε εκτίμησιν, αι δε πράξεις της εδημιούργουν δίκαιον».

762. Βλ. σχετικά την απόφαση 5/1975 για τον *Κ. Παπαδημητρίου*, ο οποίος και πρόβαλε τον εν λόγω ισχυρισμό.

763. Τούτο υποστηρίχτηκε από τον *Π. Παπαπαναγιώτου* (12/1975), που δεν παρέλειψε να τονίσει ότι ο πληθυσμός ανέχτηκε χωρίς αντίδραση την επιβολή της «επαναστάσεως».

764. Πολλοί από τους εγκαλούμενους πρόβαλαν ισχυρισμούς που σχετίζονταν με το μεταβατικό χαρακτήρα της δικτατορικής κυβέρνησης, την πρόθεση των τότε κρατούντων για εκλογές, ομαλοποίηση κ. λπ. (βλ., ενδεικτικά, 3/1975 παρ. ια', 5/1975 παρ. ε', 10/1975 παρ. ε', 16/1975 παρ. ε', 28/1975 παρ. γ', 37/1975 παρ. στ', 89/1975 παρ. δ').

765. Βλ. ενδεικτικά τις αποφάσεις 4/1975 παρ. θ', 10/1975 παρ. δ', 20/1975 παρ. στ', 36/1975 παρ. ι', 47/1975 παρ. δ' και 54/1975 παρ. δ'.

προς τη δεύτερη κατηγορία, που αφορούσε τους ισχυρισμούς για την εκπλήρωση των καθηκόντων τους, υποστήριξαν ότι: α) ενεργούσαν ως τεχνοκράτες και ειδικοί και, συνεπώς, δεν είχαν καμιά ανάμιξη στις πολιτικές επιλογές του καθεστώτος⁷⁶⁶, β) διατύπωναν προοδευτικές και δημοκρατικές θέσεις⁷⁶⁷.

Αντίθετα, στοιχεία που θεωρήθηκαν ως ελαφρυντικά και εκτιμήθηκαν κατά την επιμέτρηση της ποινής ήταν κυρίως τα εξής: α) η αποδοχή του διορισμού υπό το κράτος ταραχής και η επιδίωξη αποδέσμευσης⁷⁶⁸, β) η μη άσκηση πραγματικών καθηκόντων⁷⁶⁹, γ) η ανάληψη δευτερεύουσας σημασίας καθηκόντων⁷⁷⁰, δ) η προηγούμενη απόλυση με τη Συντακτική Πράξη Ι'/1967⁷⁷¹ και ε) η μη ύπαρξη καταγγελιών από φοιτητές ή τρίτους⁷⁷².

2. Από την παράθεση των βασικότερων κανόνων του ΕΠΣ για τις μορφές συνεργασίας της παρ. 1 του άρθρου 10 διαπιστώνεται ότι το ενδιαφέρον εστιάσθηκε στο αντικειμενικό γεγονός αποδοχής της θέσης όταν αυτή γινόταν υπό συνθήκες ελεύθερης επιλογής. Κατά την άποψη που επικράτησε η «αβίαστη αποδοχή» είχε καθοριστική σημασία για την τιμωρία των εγκαλούμενων και δεν μπορούσε να ανατραπεί από επιμέρους ισχυρισμούς, που αναφέρονταν είτε στη «νομιμοποίηση» του καθεστώτος, είτε στον τρόπο εκπλήρωσης των

766. Βλ. τις αποφάσεις 4/1975 παρ. θ', 20/1975 παρ. δ' και 3/1975 παρ. ιγ'.

767. Τον ισχυρισμό αυτό πρόβαλε ο *Ι. Τριανταφυλλόπουλος*, που διετέλεσε υπουργός Δικαιοσύνης από την 20ή Ιουνίου έως την 9η Ιουλίου 1968. Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι μετά την ανάληψη των καθηκόντων του δήλωσε σε ομάδα απολυθέντων δικαστικών, που τον επισκέφθηκαν, ότι σκοπός της παρουσίας του στο υπουργείο ήταν η αποκατάστασή τους, τελικά δε παραιτήθηκε λόγω της τροπής που πήρε η υπόθεση των δικαστικών.

768. Βλ. την απόφαση 8/1975, που έκρινε τον καθηγητή της Γεωπονικής Σχολής Δημ. Αθανασάτο. Το εν λόγω στοιχείο συνεκτιμήθηκε και με άλλα ελαφρυντικά.

769. Το στοιχείο αυτό συνεκτιμήθηκε στην κρίση του καθηγητή του Ε. Μ. Π. Κ. *Τριανταφυλλίδη* (απόφαση 13/1975).

770. Ήταν ένα ακόμη στοιχείο που συνεκτιμήθηκε για να επιβληθεί στον καθηγητή της Γεωπονικής Δημ. Αθανασάτο η ποινή της προσωρινής απόλυσης διάρκειας ενός έτους.

771. Το στοιχείο αυτό λήφθηκε υπόψη για τον *Γ. Κουτσουμάρη*, στον οποίο επιβλήθηκε η ποινή της προσωρινής απόλυσης ενός έτους (βλ. 23/1975).

772. Βλ. παραπάνω τμήμα Α', 12.

καθηκόντων. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό, ότι ορισμένοι πρόβαλαν τον «νομιμοποιητικό» ρόλο της δικαιοσύνης στις διάφορες φάσεις επιβολής του καθεστώτος, στοιχείο που αποδεικνύει την ιδιαίτερη βαρύτητα της στάσης των ανωτάτων δικαστικών για την κοινή γνώμη σε κρίσιμες στιγμές για τη λειτουργία της δημοκρατίας.

III. Οι κανόνες του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου για άλλες μορφές συνεργασίας

1. Όπως έχει αναφερθεί⁷⁷³, το πειθαρχικό παράπτωμα της παρ. 2 του άρθρου 10 της Συντακτικής Πράξης της 3ης Σεπτεμβρίου 1974 συνίστατο στην *πολιτική συνεργασία* των πανεπιστημιακών δασκάλων με το καθεστώς ή σε συμπεριφορά που συνέβαλε στην *κατάλυση* της αυτοτέλειας των ΑΕΙ και των ακαδημαϊκών ελευθεριών. Σύμφωνα με τους κανόνες του ΕΠΣ το παράπτωμα θα μπορούσε να συναχθεί από πράξεις και παραλείψεις που εξέρχονταν, λόγω της φύσης ή του αντικειμένου τους, από τον κύκλο των νομίμων καθηκόντων των πανεπιστημιακών⁷⁷⁴. Οι πράξεις ή παραλείψεις θα έπρεπε να μη σχετίζονται με ενέργειες που έγιναν λόγω άλλης ιδιότητας, για την απόκτηση της οποίας ο εγκαλούμενος είχε παραπεμφθεί με βάση την παρ. 1 του ίδιου άρθρου⁷⁷⁵. Το ΕΠΣ έκρινε, επίσης, ότι με την εξεταζόμενη διάταξη επιδιωκόταν η τιμωρία όσων καθηγητών και υφηγητών – που υπηρετούσαν κατά τη δημοσίευση της Συντακτικής Πράξης της 3ης Σεπτεμβρίου 1974 – είχαν συνεργασθεί σε πολιτικό επίπεδο με το καθεστώς, έστω και αν δεν είχαν αποκτήσει ακόμη ή είχαν πρόσκαιρα στερηθεί την ιδιότητα του πανεπιστημιακού όταν διέπραξαν το παράπτωμα⁷⁷⁶.

773. Βλ. την απόφαση 8/1975 για τον Δημ. Αθανασάτο.

774. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, η πολιτική συνεργασία συνάγεται από συγκεκριμένες πράξεις ή παραλείψεις, που εξέρχονται από τη φύση τους ή από το αντικείμενό τους του κύκλου των νομίμων καθηκόντων «δηλαδή των συνηθισμένων και κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας καθηκόντων, χωρίς να εξετάζεται αν οι συνιστώσες το παράπτωμα πράξεις ήταν τυπικά νόμιμες» (Βλ. ενδεικτικά τις αποφάσεις 18/1975 παρ. 6', 20/1975 παρ. ι', 33/1975 παρ. 6', 50/1975 παρ. 6', 73/1975 παρ. 6', 75/1975 παρ. 6').

775. Βλ. ενδεικτικά τις αποφάσεις 36/1975 παρ. ιθ', 37/1975 παρ. θ', 49/1975 παρ. η'.

776. Τούτο κρίθηκε με τις αποφάσεις 37/1975 παρ. η', 49/1975 παρ. ζ',

2. Το ΕΠΣ εξέτασε και έκρινε πειθαρχικά τιμωρητές πολλές πράξεις και παραλείψεις, που μπορούν να διαιρεθούν σε δύο βασικές ομάδες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται όσες αποτελούσαν *μορφές πολιτικής συνεργασίας με το καθεστώς*, ενώ στη δεύτερη όσες *συνδέονται με την κατάλυση της πανεπιστημιακής αυτοτέλειας και των ακαδημαϊκών ελευθεριών*.

Η πρώτη ομάδα υποδιαιρείται σε δύο, κυρίως, υποομάδες. Στην πρώτη υποομάδα εντάσσονται *μορφές συνεργασίας σχετικές με την προπαγάνδισή του δικτατορικού καθεστώτος, της ιδεολογίας και των θεσμών του*. Ενδεικτικά μπορεί κανείς να επισημάνει τη δημοσίευση εγκωμιαστικών άρθρων σε εφημερίδες και επιστημονικά περιοδικά⁷⁷⁷, τον εγκωμιαστικό σχολιασμό λόγων του δικτάτορα⁷⁷⁸, την εκφώνηση λόγων σε πανηγυρικό εορτασμό της 21ης Απριλίου 1967⁷⁷⁹, την εξύμνηση του καθεστώτος σε πανεπιστημιακά συγγράμματα⁷⁸⁰, καθώς και δηλώσεις, προσφωνήσεις, ομιλίες με προπαγανδιστικό περιεχόμενο. Στη δεύτερη περιλαμβάνονται *μορφές πολιτικής συνεργασίας, που αφορούσαν τη συμμετοχή πανεπιστημιακών σε επιτροπές και συμβούλια με πολιτικό χαρακτήρα, όπως επίσης και σε αποστολές στο εξωτερικό, οι οποίες απέβλεπαν στην εξυπηρέτηση των επιδιώξεων των κρατούντων*. Εδώ εμπίπτουν, μεταξύ των άλλων, η συμμετοχή στην εικοσαμελή επιτροπή κατάρτισης του «Συντάγματος» 1968⁷⁸¹ και στην επιτροπή για την προσαρμογή του

70/1975 παρ. δ', 74/1975 παρ. γ', 79/1975 παρ. β' και 94/1975 παρ. ζ'.

777. Με την απόφαση 17/1975 επιβλήθηκε στον καθηγητή της Γεωπονικής του Παν/μίου Θεσσαλονίκης *Ι. Καλόβουλο* δεκαοκτάμηνη προσωρινή απόλυση, διότι με άρθρο του σε καθημερινή εφημερίδα εγκωμίαζε το καθεστώς και τα επιτεύγματά του.

778. Ένοχος γι αυτή τη μορφή πολιτικής συνεργασίας κρίθηκε ο καθηγητής του Παν/μίου Θεσσαλονίκης *Κ. Φράγκος* (27/1975), που δημοσίευσε άρθρο σε καθημερινή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, με το οποίο ανέλυε λόγο του *Γ. Παπαδόπουλου* και τον αποκαλούσε «απόστολο».

779. Βλ. πς αποφάσεις 4/1975 παρ. ι', 9/1975 παρ. η', 25/1975 παρ. δ' και ε', 26/1975 παρ. γ' κ. λπ.

780. Βλ. την απόφαση 20/1975 παρ. ιβ'.

781. Στην επιτροπή κατάρτισης του «Συντάγματος» 1968 συμμετείχαν οι *Κ. Γεωργόπουλος* και *Α. Τσούτσος*, που κρίθηκαν ένοχοι γι αυτή τη μορφή πολιτικής συνεργασίας (αποφάσεις 19/1975 και 93/1975). Το ΕΠΣ έκρινε ότι το έργο που εκτελέστηκε από την επιτροπή συνεπαγόταν από τη φύση του υποβοήθηση

στο πολίτευμα της «προεδρικής δημοκρατίας»⁷⁸², καθώς και στις επιτροπές κατάρτισης θεσμικών νόμων που συνδέονταν με την άσκηση πολιτικής εξουσίας και τη ρύθμιση βασικών ατομικών δικαιωμάτων⁷⁸³. Επίσης, η συμμετοχή στην κεντρική νομοπαρασκευαστική επιτροπή διότι είχε ως κύριο σκοπό την υποβολή του δικτατορικού καθεστώτος στο νομοθετικό έργο του⁷⁸⁴. Τέλος, σύμφωνα με τους διαμορφωθέντες κανόνες, πειθαρχικό παράπτωμα αποτελεί και η ανάμιξη στο χειρισμό της αντίκρουσης των προσφυγών των σκανδιναβικών κρατών στο Συμβούλιο της Ευρώπης⁷⁸⁵, όπως επίσης και η υπεράσπιση των θέσεων της δικτατορικής κυβέρνησης στην υποπεπιτροπή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων⁷⁸⁶.

Στη δεύτερη υποομάδα συναντώνται πράξεις και παραλείψεις που σχετίζονται με την κατάλυση της αυτοτέλειας των ΑΕΙ και των ακαδημαϊκών ελευθεριών. Συγκεκριμένα, τιμωρήθηκαν πειθαρχικά η αυ-

του δικτατορικού καθεστώτος στη θέσπιση συνταγματικών κανόνων και συνεπώς ενέπιπτε στα πλαίσια της πολιτικής συνεργασίας.

782. Με το ίδιο σκεπτικό (ό.π. σημ. 76) αποφάνθηκε για τη συμμετοχή στην επιτροπή επεξεργασίας του «Συντάγματος» 1973 (αποφάσεις 19/1975 και 94/1975).

783. Βλ. σχετικά τις αποφάσεις 93/1975 και 94/1975.

784. Τούτο κρίθηκε για τους Στ. Δεληκωστόπουλο και Α. Σινανιώτη, ενώ παράλληλα σημειώθηκε ότι οι δύο παραπεμφθέντες, ως μέλη της Κεντρικής Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής, είχαν ταχθεί υπέρ της αποδοχής σημαντικών για το καθεστώς σχεδίων Συντακτικών Πράξεων, όπως αυτά που αναφέρονταν στην τροποποίηση της πανεπιστημιακής νομοθεσίας για την εκλογή καθηγητών (Συντακτική Πράξη ΚΗ'/1968) και στην εκκαθάριση της δικαιοσύνης (Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968) (βλ. τις αποφάσεις 66 και 67/1975).

785. Η μορφή αυτή συνεργασίας αφορά τον Α. Τσούτσο, που είχε συμμετάσχει στην ομάδα, η οποία είχε συγκροτηθεί για την αντίκρουση των προσφυγών των σκανδιναβικών κρατών. Είναι αξιοσημείωτο ότι η απόφαση του ΕΠΣ 93/1975 εκτιμά εντελώς διαφορετικά από ό,τι η απόφαση 6/1976 του ΑΠΣ – στο οποίο ο Α. Τσούτσος παραπέμφθηκε υπό την ιδιότητα του δικαστή – τα πραγματικά περιστατικά που σχετίζονται με τη συμμετοχή στην ομάδα για την αντίκρουση των προσφυγών (βλ. παραπάνω Κεφ. Ε', Τμήμα Β' ΙΙΙ. 3).

786. Πρόκειται για τους καθηγητές Κ. Γεωργόπουλο και Π. Χρήστου, που κατέθεσαν ως μάρτυρες στην εν λόγω επιτροπή, υποστηρίζοντας ότι το δικτατορικό καθεστώς επιβλήθηκε για να αποφύγει η χώρα την υποταγή της στο «σιδηρούν παραπέτασμα» (βλ. αποφάσεις 19/1975 και αντίστοιχα 28/1975).

τόβουλη κλήση της αστυνομίας και η συνεργασία με όργανά της για να εκκενωθεί ο χώρος του πανεπιστημιακού ιδρύματος, με αποτέλεσμα να συλληφθούν και να κακοποιηθούν πολλοί φοιτητές⁷⁸⁷. Η διευκόλυνση αστυνόμευσης των ΑΕΙ⁷⁸⁸, η αποδοχή της σύστασης ειδικού σώματος ασφάλειας για την εξασφάλιση της τάξης στα ΑΕΙ⁷⁸⁹, η εκλογή καθηγητή με επέμβαση παραγόντων του καθεστώτος⁷⁹⁰, η πρόσκληση αξιωματούχων για ομιλίες, έτσι ώστε οι φοιτητές να ενστερνισθούν τα «αιδεώδη του έθνους»⁷⁹¹, η αντίδραση σε αντιδικτατορικές εκδηλώσεις των φοιτητών⁷⁹².

Τέλος, το ΕΠΣ εκτίμησε ως ελαφρυντικά, ορισμένα στοιχεία, και τα έλαβε υπόψη στην επιμέτρηση της ποινής, που αφορούσαν ιδίως τη στάση των παραπεμφθέντων σε γεγονότα που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της πανεπιστημιακής ζωής και σχετίζονται με τη διακυβέρνηση της χώρας από το καθεστώς. Ενδεικτικά, μπορεί να αναφερθούν η γενναία τοποθέτηση για την εξέγερση του Πολυτεχνείου⁷⁹³, η άρνηση εκφώνησης λόγων ή συμμετοχής στον εορτασμό για το δικτατορικό καθεστώς⁷⁹⁴, η αντίδραση στην εκλογή στρατιωτικού ως γε-

787. Βλ. σχετικά την απόφαση 82/1975, που εκδόθηκε για τον *Ε. Σδράκα*, καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στην απόφαση αναφέρονται τα περιστατικά που έλαβαν χώρα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τη στάση που τήρησε ο *Ε. Σδράκας*.

788. Χαρακτηριστικές είναι οι αποφάσεις 30/1975 παρ. ε' και 77/1975 παρ. ζ', που εκδόθηκαν για τους καθηγητές *Ε. Κατρίτση* και αντίστοιχα *Χ. Κοψιάυτη* της Ιατρικής Σχολής.

789. Με τη σύσταση του ειδικού αυτού σώματος επιδιωκόταν ουσιαστικά η αστυνόμευση των ΑΕΙ από το δικτατορικό καθεστώς (βλ. τις αποφάσεις 46/1975 παρ. ε' και 78/1975 παρ. ε').

790. Βλ. σχετικά την απόφαση 88/1975 παρ. δ'.

791. Η σχετική απόφαση (83/1975 παρ. δ') αναφέρεται στην πρόσκληση του *Γεωργαλά* για να συνομιλήσει με φοιτητές.

792. Βλ. τις αποφάσεις 46/1975 παρ. γ' και 65/1975 παρ. δ'.

793. Βλ. την απόφαση 68/1975 για τον καθηγητή του ΕΜΠ Αντ. Λοϊζο, με την οποία του επιβλήθηκε η ποινή της εξάμηνης προσωρινής απόλυσης μετά από συνεκτίμηση ορισμένων ελαφρυντικών στοιχείων, μεταξύ των οποίων «η θαρραλέα και άπογος στάσις που επέδειξε κατά τα δραματικά γεγονότα της 14ης Φεβρουαρίου 1973».

794. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση 56/1975 για τον καθηγητή της Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Πειραιά *Γ. Σχινά*, στον οποίο επιβλήθηκε η ποινή της εξάμηνης απόλυσης λόγω συνεκτίμησης σειράς ελαφρυντικών περιστατικών.

νικού γραμματέα του ΕΜΠ⁷⁹⁵. Ως ελαφρυντικά στοιχεία εκλήφθηκαν ακόμη η αντίδραση σε έγκριση διδακτορικής διατριβής⁷⁹⁶ ή στην εκλογή ως πανεπιστημιακών δασκάλων⁷⁹⁷ προσώπων που υποστηρίζονταν από το καθεστώς, καθώς και η δημόσια διαφωνία με θεσμούς του καθεστώτος, οι οποίοι αφορούσαν την οργάνωση και τη λειτουργία του πανεπιστημίου.

IV. Συνολική αποτίμηση του αποκαταστατικού εγχειρήματος

1. Τα ΑΕΙ ήταν, κατά γενική ομολογία, ο μοναδικός χώρος όπου η αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας προσέλαβε τελικά μεγαλύτερες διαστάσεις⁷⁹⁸, παρά το συμβιβαστικό και άτολμο χαρακτήρα ορισμένων επιλογών του νομοθέτη. Τούτο οφείλεται, εν πολλοίς, στην *ισχυρή πίεση των φοιτητών* προς την κατεύθυνση της τιμωρίας όσων πανεπιστημιακών είχαν συνεργασθεί με το καθεστώς. Πρέπει, επίσης, να συνεκτιμηθεί η *συμβολή του ΕΠΣ*, που ερμήνευσε και εφάρμοσε με ευρύτητα πνεύματος και την απαιτούμενη ευαισθησία το σχετικό θεσμικό πλαίσιο, γεγονός που επέτρεψε να ελεγχθούν πειθαρχικά ποικίλες μορφές συνεργασίας. Μορφές συνεργασίας που εκτείνονταν από την ανάληψη υπουργικών χαρτοφυλακίων έως την υποστήριξη των κρατούντων στα πανεπιστήμια με την απροκάλυπτη προπαγάνδισή της «επαναστατικής» ιδεολογίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί πανεπιστημιακοί πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε πολλαπλά επίπεδα, δείχνοντας μάλιστα «αξιοζήλευτη» προθυμία στην εναγώνια και διαρκή προσπάθεια των στρατιωτικών να «νομιμοποιήσουν» την εξουσία τους. Το ΕΠΣ, επιβάλλοντας στις περιπτώσεις αυτές την ποινή της οριστικής παύσης, α-

795. Βλ. την απόφαση 68/1975 για τον καθηγητή του ΕΜΠ Αντ. Λοΐζο.

796. Το ΕΠΣ εκτίμησε ως ελαφρυντικό περιστατικό ότι ο καθηγητής της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Σ. Τσώρας αντέδρασε βίαια στην έγκριση διδακτορικής διατριβής προσώπου, που είχε διοριστεί επικουρικός καθηγητής χάρη στην αμέριστη συμπαράσταση του δικτατορικού καθεστώτος και ενώ εστερείτο διδακτορικού διπλώματος (απόφαση 57/1975).

797. Βλ. την απόφαση 57/1975, με την οποία επιβλήθηκε στον παραπεμφθέντα Σ. Τσώρα διετής προσωρινή απόλυση.

798. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουν οι: Ν. Αλιθιζάτος, ό.π. (σημ. 5), σελ. 683, σημ. 9, Φ. Κακριδής, «Κάθαρσις», στο περιοδ. «Η ΛΕΞΗ», τεύχ. 63-64 (1987), σελ. 293 επ., Δ. Θ. Τσάτσου, ό.π. (σημ. 466), σελ. 17 επ.

πάλλαξε την πανεπιστημιακή κοινότητα από τους βασικότερους υπαίτιους της υποβάθμισης του κύρους και των θεσμών της. Η απομάκρυνσή τους ήταν επιβεβλημένη διότι αποτελούσε, κατά την εύστοχη διατύπωση του Δ. Θ. Τσάτσου, *λειτουργική προϋπόθεση για τη θεμελίωση της νεοσύστατης δημοκρατικής πολιτείας*. Αλλά και η σημασία της επιβολής διαβαθμισμένων πειθαρχικών ποινών σε άλλους, που κρίθηκαν ένοχοι λιγότερο σοβαρών αδικημάτων, δεν περιοριζόταν μόνο στη βραχυχρόνια αποπομπή τους από το πανεπιστήμιο, αλλά λειτουργούσε και ως «στίγμα» που τους ακολουθούσε αναπόφευκτα στη μετέπειτα δημόσια ζωή τους.

Από όσα αναφέρθηκαν γίνεται φανερό ότι στην αφετηρία για την οικοδόμηση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας η ανώτατη εκπαίδευση, σε σύγκριση με άλλους χώρους, όπως η δικαιοσύνη, διέθετε ένα σοβαρό πλεονέκτημα: είχε σε αξιοσημείωτο βαθμό αποκαταστήσει την αξιοπιστία της με την παραδειγματική τιμωρία των περισσότερων από τους λειτουργούς της, που αποδείχθηκαν ανάξιοι να συγκαταλέγονται στην πνευματική ηγεσία του τόπου. Τη διαπίστωση αυτή δεν μπορεί να τη διασκεδάσει, βέβαια, ο καλόπιστος και γόνιμος προβληματισμός, σχετικά με την ορθότητα επιμέρους επιλογών του κοινού νομοθέτη ή κρίσεων του πειθαρχικού οργάνου, πολύ περισσότερο δε η κακοπροαίρετη κριτική, που έχουν κατά καιρούς ασκήσει οπαδοί και φίλοι του αμαρτωλού παρελθόντος, με μοναδικό σκοπό να θέσουν υπό αμφισβήτηση τους όρους, τη διαδικασία και τα αποτελέσματα του αποκαταστατικού εγχειρήματος⁷⁹⁹.

799. Ο Δ. Θ. Τσάτσος ασχολείται με το κρίσιμο ζήτημα της ανατροπής των νομικών αποτελεσμάτων της Συντακτικής Πράξης της 3ης Σεπτεμβρίου 1974, με βάση το άρθρο 111 παρ. 2 Συντ. 1975/86. Υποστηρίζει, σχετικά, ότι η εξεταζόμενη Συντακτική Πράξη, με την παρέλευση των σχετικών προθεσμιών για την παραπομπή των καθηγητών, έπαυσε να ισχύει ως νομοθέτημα με δυνατότητα νέας εφαρμογής. Ο κοινός νομοθέτης μπορεί, σύμφωνα με το άρθρο 111 παρ. 2, να καταργήσει ισχύουσα Συντακτική Πράξη ή Ψήφισμα, δεν έχει ανατεθεί όμως στην κρίση ή στην εκάστοτε πολιτική διάθεσή του η τύχη και η διάρκεια των νομικών αποτελεσμάτων από την εφαρμογή των εν λόγω νομοθετημάτων (ό.π. [σημ. 378], σελ. 216-217).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ι. Οι θεσμοί, που καθιερώθηκαν στην Ελλάδα αμέσως μετά την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό και αποτελούν τον κορμό της κρατικής της οργάνωσης, βασίζονται στο *φιλελεύθερο και δημοκρατικό πρότυπο* της εποχής. Παρά τις σημαντικές διαφορές, που τη χώριζαν ανέκαθεν από τους κοινωνικούς σχηματισμούς των προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών, διαπιστώνονται κοινές αφετηρίες για τη συγκρότηση των θεσμών. Υπό τα δεδομένα αυτά, γίνεται κατανοητό το παράδοξο ίσως φαινόμενο, που σφράγισε την πολιτική και πολιτειακή ζωή της χώρας: *την πρώιμη αφενός εισαγωγή φιλελεύθερων και δημοκρατικών θεσμών και την υστέρηση αφετέρου στην ανάπτυξη των οικονομικών και κοινωνικών δομών της.*

Το προωθημένο περιεχόμενο των θεσμών του πολιτειακού μας συστήματος συναντάται και στη *δικαιοσύνη*. Είναι χαρακτηριστικό, ότι η *δικαστική ανεξαρτησία*, ως ειδικότερη έκφανση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, γίνεται αντικείμενο μελέτης ήδη από την εποχή του *νεοελληνικού διαφωτισμού*. Ο *Ρήγας Φεραίος* και ο *Αδ. Κοραής* περιέλαβαν στα έργα τους εξαιρετικά ενδιαφέρουσες προτάσεις για την οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης, που είχαν εμπνευσθεί ιδίως από τη διδασκαλία του *Montesquieu* και τις αρχές της γαλλικής επανάστασης. Οι δύο κορυφαίοι Έλληνες στοχαστές υιοθέτησαν τις απόψεις του και διατύπωσαν μάλιστα θέσεις, σύμφωνα με τις οποίες η δικαιοσύνη πρέπει να είναι *άμεσα νομιμοποιημένη εξουσία* και οι λειτουργοί της να εκλέγονται από το λαό για ορισμένο χρόνο.

Ο κόσμος των ιδεών, που αναπτύχθηκε τις παραμονές ιδίως της ελληνικής επανάστασης, επηρέασε αποφασιστικά τα τρία πρώτα Συντάγματα, που περιέλαβαν ειδικούς ορισμούς για τη δικαστική ανεξαρτησία. Ο συντακτικός νομοθέτης μάλιστα σε κάθε νεότερη ενεργοποίησή του όχι μόνο διατηρούσε το «κεκτημένο» των προηγουμένων εγγυήσεων, αλλά *εμπλούτιζε* το σώμα των σχετικών κανόνων με *ευπρόσδεκτες καινοτομίες*. Ο εμπλουτισμός αποτυπωνόταν και

στην κοινή νομοθεσία που συγκεκριμενοποιούσε τους συνταγματικούς κανόνες. Ορισμένες πάντως *συνταγματικές διατάξεις* παρείχαν ευρύτερα περιθώρια στην εκτελεστική λειτουργία, η οποία διατηρώντας ελευθερία επιλογών σε κρίσιμα ζητήματα, *σχετικοποιούσε* τις εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας με την ενσωμάτωση στην κοινή νομοθεσία *οριακών επιλογών*, που μόνο κατ' οικονομία θα μπορούσαν να συμβιβασθούν προς το αληθινό πνεύμα του Συντάγματος.

II. Ενώ, όμως, η δομή και η συγκρότηση του θεσμικού οικοδομήματος της δικαιοσύνης προσανατολιζόταν κατά βάση προς τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας της, η λειτουργία του στην πράξη σκιάσθηκε από τις οδυνηρές επιπτώσεις των *πολιτικών και πολιτειακών «περιπετειών»* που γνώρισε η χώρα. Συχνά, έτσι, η πολιτική εξουσία δεν σεβάσθηκε τις εγγυήσεις του Συντάγματος, επιλέγοντας – ανάλογα με τη συγκυρία – μεθοδεύσεις για την περιγραφή ή υπέρβασή τους. Οι επεμβάσεις στη δικαιοσύνη – υπό την ισχύ των Συνταγμάτων του 1911 και του 1927 - εντοπίζονται σε δύο, κυρίως, περιόδους. Η πρώτη εκτείνεται από το 1915 έως το 1926 και έχει ως αφετηρία και αιτία τον *εθνικό διχασμό*. Η δεύτερη, που αρχίζει από το 1936 παρατείνεται ουσιαστικά έως το 1949 και πρέπει να αποδοθεί διαδοχικά στο *αυταρχικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου* (1936-1941), την *ξενική κατοχή* (1941-1944) και τον *εμφύλιο πόλεμο* (1946-1949).

Οι μέθοδοι, με τις οποίες επιχειρήθηκε η *χειραγώγηση* της δικαιοσύνης στις περιόδους αυτές, διακρίνονται για την ευρηματικότητα και την πολυμορφία τους. Άλλοτε αναστέλλονταν ή ακόμη και καταργούνταν οι συνταγματικές εγγυήσεις και άλλοτε προκρίνονταν απλώς η άμβλυνση και περιθωριοποίησή τους, με τη θέσπιση στην κοινή νομοθεσία συνταγματικά αμφισβητούμενων διατάξεων. Επίσης, συναντάται το φαινόμενο της επιβολής κατάδηλα *αντισυνταγματικών και παράνομων πρακτικών*, χωρίς να θίγεται αμέσως το ισχύον θεσμικό πλαίσιο. Οι μεθοδεύσεις αυτές επιβάλλονταν με διαφορετικές παραλλαγές και συνδυασμούς, ανάλογα με τον επιδιωκόμενο, κάθε φορά, σκοπό και το συσχετισμό δυνάμεων. Η «κληρονομιά», λοιπόν, που κατέλειπε η στάση της πολιτικής εξουσίας, ως προς τις θεσμικές εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας, στην πράξη συνοδεύθηκε από *τραυματικές εμπειρίες*, συσσωρευθείσες από τη συνεχή εναλλαγή στην εξουσία συνταγματικών και έκνομων καθεστώτων.

Αλλά ακόμη και στις περιόδους οι οποίες δεν σφραγίσθηκαν από έντονες πολιτικές συγκρούσεις ή την επιβολή αυταρχικών καθεστώτων, η δυσλειτουργία του πολιτεύματος και των θεσμών επηρέασε, αναμφίβολα, την τήρηση των εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας. Ειδικότερα, υπό την ισχύ των Συνταγμάτων 1844 και 1864, το δικαστικό σώμα γνώρισε συχνά επεμβάσεις από την εκτελεστική εξουσία, ιδίως σε ζητήματα υπηρεσιακών μεταβολών. Το εκάστοτε κυβερνών κόμμα διενεργούσε, πολλές φορές, τις υπηρεσιακές μεταβολές των δικαστικών λειτουργιών, έχοντας ως γνώμονα την εξυπηρέτηση ιδιοτελών σκοπιμοτήτων. Πρέπει, πάντως, να τονισθεί ότι, αν και κατά την εξεταζόμενη περίοδο δεν είχε συνταγματικά κατοχυρωθεί η αυτοδιοίκηση του δικαστικού σώματος, η πρακτική που ακολουθήθηκε ερχόταν σε αντίθεση προς την ρητά καθιερωμένη αρχή της δικαστικής ανεξαρτησίας. Την κατάσταση αυτή είχε ασφαλώς υπόψη του ο συντακτικός νομοθέτης του 1911, όταν κατέστρωσε τις σχετικές με τη δικαιοσύνη εγγυήσεις.

Η ολιγόχρονη εφαρμογή του Συντάγματος 1927, εξάλλου, σκιάσθηκε από τις πολιτικές επιπτώσεις του εθνικού διχασμού. Η δικαιοσύνη, αν και δεν γνώρισε άμεσες και εμφανείς επεμβάσεις στην ανεξαρτησία της, δεν στάθηκε δυνατό να επουλώσει τα βαθιά τραύματα, που είχε υποστεί την προηγούμενη δεκαετία, ιδιαίτερα στο επίπεδο της στελέχωσής της.

Τέλος, η περίοδος εφαρμογής του Συντάγματος 1952 έφερε *ανεξίτηλα τα σημάδια* του εμφυλίου πολέμου, που προσδιόρισε καθοριστικά τη διαμόρφωση και λειτουργία των θεσμών. Το δικαστικό σώμα στελεχώθηκε και λειτούργησε μέσα σε ένα ιδιότυπα χειραγωγούμενο θεσμικό πλαίσιο. Με την ύπαρξη και «αξιοποίηση» του «παρασυντάγματος» σχετικοποιούνταν οι ατομικές ελευθερίες και η δικαστική λειτουργία καλούνταν να συγκαλύψει ή και να νομιμοποιήσει με τις αποφάσεις της τα παθολογικά αυτά συμπτώματα.

III. Το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 επενέβη δραστικά στη δικαιοσύνη, όπως άλλωστε και στο σύνολο του κρατικού μηχανισμού, τόσο στο επίπεδο της *στελέχωσης*, όσο και στο επίπεδο της *θεσμικής οργάνωσής* της. Οι δύο αυτοί επιμέρους στόχοι βρίσκονταν σε στενή διαλεκτική σχέση, διότι η μεταβολή των συσχετισμών στη στελέχωση, ιδίως των ανωτάτων δικαστηρίων, διευκόλυνε την επιβολή του αυταρχικού καθεστώτος. Εξάλλου και η «ανασύνταξη» των

θεσμών παρείχε την ευχέρεια να ελέγχεται πολύπλευρα η διαμόρφωση της σύνθεσης του δικαστικού σώματος.

1. Η επέμβαση στη στελέχωση είχε δύο ροές: α) την απομάκρυνση των «ανεπιθύμητων» και β) την προώθηση των φιλικά προσκείμενων. Η εκκαθαριστική πολιτική εφαρμόσθηκε, κυρίως, κατά τη διετία 1967-1969, προσέλαβε διαφορετικές μορφές και εκδηλώθηκε σε περισσότερες χρονικές στιγμές. Εν πρώτοις, επιχειρήθηκε εκκαθάριση σε όλους τους κλάδους της δικαιοσύνης με τις Συντακτικές Πράξεις Θ' και Γ'/1967. Οι εν λόγω Πράξεις δεν οδήγησαν, πάντως, σε απολύσεις δικαστών, λειτούργησαν δε περισσότερο ως απειλή, που είχε σκοπό να τους πειθαναγκάσει, είτε σε συνεργασία, είτε σε ανοχή. Στη συνέχεια προβλέφθηκε, πάντως μόνο για τους λειτουργούς της πολιτικής δικαιοσύνης, η δυνατότητα εξόδου, που αποτελούσε μια συγκεκαλυμμένη μορφή *αναγκαστικής αποχώρησης*. Τα αποτελέσματά της ήταν όμως περιορισμένα, αφού ελάχιστοι δικαστές, η μεγάλη πλειονότητα των οποίων υπηρετούσαν ως πρωτοδίκες, αποχώρησαν από το σώμα. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο απολύθηκαν, επίσης, με *αποφάσεις των συμβουλίων νομιμοφροσύνης*, δικαστές της πολιτικής και της διοικητικής δικαιοσύνης των πρώτων ιδίως βαθμίδων, χωρίς έτσι να θιγεί και αυτή τη φορά η επετηρίδα των ανωτάτων δικαστικών λειτουργών.

Η *πρώτη επέμβαση* σε ανώτατο δικαστήριο σημειώθηκε τον Μάιο του 1968, οπότε απολύθηκαν με βάση τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968 τριάντα λειτουργοί της πολιτικής δικαιοσύνης, μεταξύ των οποίων ο πρόεδρος και άλλα έξι μέλη του *Αρείου Πάγου*. Η επιλογή της χρονικής στιγμής δεν ήταν ασφαλώς τυχαία. Η εκκαθάριση συντελέσθηκε πριν από την επιβολή του «Συντάγματος» 1968 με διττό σκοπό: να εξασφαλισθεί η «συνεργασία» του Αρείου Πάγου στην επικύρωση του δημοψηφίσματος και να «εξυγιανθεί» το Ανώτατο Ακυρωτικό πριν τεθούν σε ισχύ οι «συνταγματικές» διατάξεις για την προσωπική ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών.

Η *δεύτερη επέμβαση* σε ανώτατο δικαστήριο έγινε τον Ιούνιο του 1969 στο *Συμβούλιο της Επικρατείας*. Αφορμή αποτέλεσε η ακύρωση των απολύσεων των πολιτικών δικαστών με τις αποφάσεις ΣτΕ 1811-1831/1969. Στην περίπτωση αυτή επιλέχθηκε, αντί των απολύσεων, η μέθοδος των «οικειοθελών παραιτήσεων». Οι κρατούντες δεν ήθελαν να *παραβιάσουν απροκάλυπτα* τη «συνταγματική τάξη», που είχαν επιβάλει με το «Σύνταγμα» του 1968. Η κυριότερη διαφορά

στις επεμβάσεις στα δύο ανώτατα δικαστήρια, συνίσταται στο ότι, ενώ η εκκαθάριση στον Άρειο Πάγο αποτέλεσε κατά βάση μέρος του σχεδίου για την επιβολή του «Συντάγματος» 1968, η εκκαθάριση στο Συμβούλιο της Επικρατείας αποφασίσθηκε *εν θερμώ* με αφορμή την έκδοση των ακυρωτικών αποφάσεων 1811-1831/1969, που επέφεραν σοβαρή ρωγμή στην πολιτική του καθεστώτος.

Παράλληλα το καθεστώς μερίμνησε για την προώθηση φιλικά προσκείμενων δικαστικών λειτουργών. Η «μέριμνά» του προσέλαβε διαφορετικές μορφές, αλλά, σε αντίθεση με την απομάκρυνση των «ανεπιθύμητων», εκδηλωνόταν καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974. Η κυριότερη μορφή ήταν η *προαγωγή* στα προεδρεία του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας μετά τις απολύσεις και αντίστοιχα τις «παραιτήσεις», που σημειώθηκαν στα δύο ανώτατα δικαστήρια. Η επιλογή της συντριπτικής πλειονότητας των προαχθέντων στο προεδρείο του Αρείου Πάγου έγινε με βάση τη στάση που επέδειξαν σε *κρίσιμες στιγμές* για τη «νομιμοποίηση» του καθεστώτος, αλλά και για τη διατήρηση του *status quo* που είχε επιβληθεί στο χώρο της δικαιοσύνης. Μορφές συνεργασίας, που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της υπηρεσίας και της άσκησης των καθηκόντων και εκτιμήθηκαν δεόντως για τη διενέργεια των προαγωγών, ήταν ιδίως: α) η *παροχή πληροφοριών* για τις πολιτικές και κοινωνικές πεποιθήσεις όσων συναδέλφων τους επρόκειτο να απολυθούν με τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968, β) η *θέση που τήρησαν* για την επικύρωση των δημοψηφισμάτων του 1968 και του 1973 από τον Άρειο Πάγο, τόσο κατά την εκδίκαση των σχετικών ενστάσεων, όσο και κατά τη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων, γ) η *θέση που τήρησαν* κατά την εκδίκαση της υπόθεσης *Γ. Ξενάκη*, για την οποία εκδόθηκαν οι αποφάσεις Α. Π. 489, 496/1970. Ειδική περίπτωση αποτελεί, τέλος, η συνεργασία δικαστών με το καθεστώς και εκτός του κύκλου των υπηρεσιακών καθηκόντων με την ανάληψη υπουργικών χαρτοφυλακίων.

Αντίθετα, η επιλογή των περισσοτέρων από τους προαχθέντες στο προεδρείο του Συμβουλίου της Επικρατείας στηρίχθηκε, κυρίως, σε μορφές συνεργασίας, που συντελέστηκαν σε *εξωϋπηρεσιακές δραστηριότητες*. Οι κυριότερες είναι: α) η συμμετοχή στην επιτροπή για την κατάρτιση του «Συντάγματος» 1968, β) η συμμετοχή στις επιτροπές επεξεργασίας θεσμικών νόμων, γ) η συμμετοχή σε αποστολές στο εξωτερικό για την υποστήριξη του καθεστώτος. Επίσης, για

ορισμένους συνεκτιμήθηκε η «ελαστική» στάση που επέδειξαν, τόσο κατά τη συζήτηση των υποθέσεων των απολυθέντων δικαστών, όσο και σε μεταγενέστερες φάσεις της κρίσης που εκδηλώθηκε μετά την έκδοση των αποφάσεων ΣτΕ 1811-1831/1969.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι εκτός από τις «ορατές διά γυμνού οφθαλμού» επεμβάσεις στα ανώτατα δικαστήρια, το καθεστώς προχώρησε σε *επιλεκτικό παραγκωνισμό* δικαστικών λειτουργών κατώτερων βαθμίδων, με την παράλειψή τους κατά τη διενέργεια των προαγωγών. Έτσι, επήλθαν ανακατατάξεις στις επετηρίδες των λειτουργών όλων των κλάδων της δικαιοσύνης, οι οποίες – αν και δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθούν με ακρίβεια – επηρέασαν δυσμενώς τη λειτουργία του δικαστικού σώματος.

2. Το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 ανέπτυξε, αμέσως μετά την επιβολή του, έντονες *πρωτοβουλίες και στον τομέα της οργάνωσης των θεσμών*. Πρωταρχική επιδίωξή του ήταν η επιβολή ενός νέου «Συντάγματος» και ενός σύστοιχου νομοθετικού πλαισίου, που να διευκολύνουν την χειραγώγηση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας και να εγγυώνται την παραμονή του στην εξουσία. Οι στόχοι αυτοί ήταν φυσικό να επεκταθούν επιτηδείως και στο χώρο της δικαιοσύνης.

Η πρώτη ουσιαστική αλλαγή σημειώθηκε με τη θέση σε ισχύ του «Συντάγματος» 1968, που καθιέρωσε τον καινοφανή, για τα ελληνικά δεδομένα, θεσμό του *Συνταγματικού Δικαστηρίου*. Το Συνταγματικό Δικαστήριο διέθετε σοβαρότατες αρμοδιότητες, ορισμένες από τις οποίες μάλιστα είχαν άμεσα *πολιτικό περιεχόμενο*. Η ένταξή του στο πλαίσιο της δικαιοσύνης μετέβαλε, λοιπόν, συνολικά το ρόλο της *τρίτης πολιτειακής* λειτουργίας, όπως παραδοσιακά είχε διαμορφωθεί στη χώρα μας, διότι το εν λόγω δικαστήριο προσέλαβε και χαρακτήρα «θεματοφύλακα» του καθεστώτος. Η πρόβλεψή του είχε όμως και άλλες ευρύτερες επιπτώσεις, όπως η *μεταβολή της σύνθεσης* του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, στο οποίο συμμετείχαν πλέον και μέλη του Συνταγματικού Δικαστηρίου.

Το «Σύνταγμα» 1968/1973 κατοχύρωσε, επίσης, *ρητά υπέρ* του υπουργικού συμβουλίου την αρμοδιότητα να διενεργεί τις προαγωγές στα προεδρεία και των τριών ανωτάτων δικαστηρίων, θωρακίζοντας έτσι συνταγματικά μια καθοριστικής σημασίας εξουσία της κυβέρνησης. Σε αυτή, άλλωστε, κατέφυγαν συχνά οι κρατούντες για να ελέγχουν τα ανώτατα δικαστήρια και διά μέσου αυτών τη δικαιοσύ-

νη. Το καθεστώς, επίσης, προέβλεψε εκτός από προσωπικές και λειτουργικές εγγυήσεις, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση ότι διατηρεί αλώβητη την *καρδιά* της δικαστικής ανεξαρτησίας.

Στο επίπεδο της κοινής νομοθεσίας η πιο αξιοπρόσεκτη πρωτοβουλία έγκειται στη θέσπιση του ν. δ. 962/1971, που ρύθμιζε την κατάσταση των δικαστικών λειτουργών και τον οργανισμό των δικαστηρίων. Με το νομοθέτημα αυτό εξειδικεύθηκαν οι ορισμοί του «Συντάγματος» και έκλεισε ο κύκλος της θεσμικής «αναδιοργάνωσης» της δικαιοσύνης. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις *πειθαρχικές διατάξεις* του, που αναδεικνύουν την «ιδεολογία» των κρατούντων, διότι αποτυπώνουν σε μόνιμη βάση τους λόγους που είχαν προβληθεί με τη Συντακτική Πράξη ΚΔ'/1968, για την απόλυση των λειτουργών της πολιτικής δικαιοσύνης.

IV. Ο συντακτικός και ο κοινός νομοθέτης της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας επωμίσθηκε το δυσχερές έργο να υπερβεί το πρόσφατο παρελθόν. Η νέα δημοκρατική πολιτεία έπρεπε να προχωρήσει αφενός σε *ριζικό ανακαθορισμό* του θεσμικού πλαισίου της δικαιοσύνης και αφετέρου στην αποκατάσταση της νομιμότητας, ως προς τη *στελέχωσή* της, που είχε πληγεί πολύμορφα και σε μεγάλη έκταση. Από την αρχή της μεταπολίτευσης δύο διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις προβλήθηκαν για το *εύρος του αποκαταστατικού εγχειρήματος*. Η μία αντίληψη, που εξέφραζαν οι συντηρητικότερες πολιτικές δυνάμεις, είχε ως γνώμονα την πλήρη αποκατάσταση των διωχθέντων, αλλά την *περιορισμένη* μόνο και *ελεγχόμενη πειθαρχική παραπομπή* όσων είχαν συνεργασθεί με το καθεστώς. Αντίθετα, η άλλη αντίληψη αποσκοπούσε όχι μόνο στην αποκατάσταση όσων είχαν διωχθεί, αλλά και στην *κίνηση της πειθαρχικής διαδικασίας* εναντίον όσων δικαστικών λειτουργών είχαν συνεργασθεί με τους κρατούντες, τόσο σε εξωϋπηρεσιακές δραστηριότητες, όσο και κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Εν τέλει, επικράτησαν συντηρητικότερες απόψεις, που ενστερνίζονταν τα περισσότερα μέλη της κυβέρνησης εθνικής ενότητας και αργότερα τα μέλη της κυβέρνησης που προέκυψε από τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974.

Έτσι, ο συντακτικός νομοθέτης μερίμνησε στη Συντακτική Πράξη της 5ης Σεπτεμβρίου 1974 για την πλήρη αποκατάσταση των διωχθέντων, δηλαδή όσων είχαν απολυθεί δυνάμει της Συντακτικής Πράξης ΚΔ'/1968, όσων είχαν *εξαναγκασθεί* σε παραίτηση στο Συμβούλιο Επικρατείας και όσων είχαν απολυθεί δυνάμει αποφάσεων

των συμβουλίων νομιμοφροσύνης. Εξάλλου, παρασχέθηκε η δυνατότητα να αποκατασταθούν με αποφάσεις των αρμοδίων δικαστικών συμβουλίων όσοι ισχυρίζονταν ότι είχαν εξαναγκασθεί σε παραίτηση. Η ρύθμιση αυτή επεκτάθηκε αργότερα και σ' αυτούς που είχαν αποχωρήσει με την εθελούσια έξοδο. Οι διατάξεις της δεν περιέλαβαν όμως την *επανεξέταση των υπερβάσεων της επετηρίδας* κατά τη διενέργεια των προαγωγών. Η παράλειψη αυτή είχε ως συνέπεια να παραμείνουν άθικτες οι επιμέρους μεταβολές, ιδίως στις ανώτατες και ανώτερες βαθμίδες.

Σε αντίθεση με τον υψηλό βαθμό πληρότητας της δέσμης των σχετικών διατάξεων για την αποκατάσταση, οι διατάξεις για την *πειθαρχική παραπομπή των συνεργασθέντων* δικαστικών λειτουργών εμφανίζεται, σε πολλά σημεία, *ατελής*. Συγκεκριμένα, στα αρμόδια πειθαρχικά όργανα παραπέμπονταν μόνο όσοι υπηρετούσαν την 23η Ιουλίου 1974, ως πρόεδροι και αντιπρόεδροι των ανωτάτων δικαστηρίων – με εξαίρεση τους δύο αντιπροέδρους του Αρείου Πάγου – καθώς και ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, οι προαγωγές των οποίων στις θέσεις αυτές ανακαλούνταν. Ακόμη προβλεπόταν η παραπομπή όσων εν ενεργεία δικαστικών λειτουργών είχαν διατελέσει υπουργοί, υφυπουργοί και γενικοί γραμματείς υπουργείων σε κυβερνήσεις της περιόδου 1967-1974 και παρεχόταν η ευχέρεια να παραπεμφθούν εντός τρίμηνης προθεσμίας όσοι είχαν υποπέσει σε πειθαρχικό παράπτωμα ή είχαν επιδείξει μη αξιοπρεπή συμπεριφορά εντός ή εκτός υπηρεσίας. Με τον τρόπο αυτό ο συντακτικός νομοθέτης απέφυγε να προνοήσει για την *απευθείας παραπομπή* όσων είχαν συνεργασθεί με το καθεστώς, συμμετέχοντας σε επιτροπές και αποστολές, που αποσκοπούσαν στην υποβοήθησή του. Επίσης δεν θεσπίστηκαν ειδικές διατάξεις για να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο είχαν ασκήσει τα καθήκοντά τους όσοι δικαστικοί είχαν διατελέσει μέλη στρατοδικείων ή όσοι εισαγγελείς είχαν συμμετάσχει στις επιτροπές δημόσιας ασφάλειας. Ως μόνη διέξοδος για την παραπομπή τους προσφέρονταν έτσι μόνον η επίκληση και η εφαρμογή των γενικών διατάξεων.

Η συμβιβαστική φιλοσοφία, που κυριαρχούσε στις συντηρητικότερες πολιτικές δυνάμεις, *αποτυπώνεται ανάγλυφα* και σε άλλα μεταγενέστερα νομοθετήματα αυξημένης ή κοινής ισχύος, τα οποία είτε τροποποιούσαν ορισμούς της Συντακτικής Πράξης για τη δικαιοσύνη, είτε ρύθμιζαν θέματα που ανέκυπταν από την εφαρμογή

της. Οι τροποποιήσεις, που εισάγονταν, απέβαιναν κατά κανόνα υπέρ των παραπεμπομένων, ώστε να μειώνεται αισθητά η *εμβέλεια και η αποτελεσματικότητα* της «κάθαρσης». Η τελευταία μάλιστα από τις εν λόγω ρυθμίσεις ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα του 1975 (άρθρο 118 παρ. 2), παρέχοντας τη δυνατότητα στους αφυπηρετήσαντες δικαστές, που είχαν διατελέσει μέλη των προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων μετά την 21-4-1967, να ανακτήσουν τους απώλεσθέντες βαθμούς δυνάμει της Συντακτικής Πράξης της 5ης Σεπτεμβρίου 1974. Οι συνεχείς αναδιπλώσεις και «εκπτώσεις» αποδεικνύουν ότι ο νομοθέτης δεν διαμόρφωσε τις επιλογές του με γνώμονα διαφανή και σταθερά κριτήρια. Συχνά επέδειξε αδικαιολόγητο εκλεκτικισμό με την εξαίρεση όχι μόνο επιμέρους κατηγοριών, αλλά ακόμη και συγκεκριμένων προσώπων από την πειθαρχική παραπομπή και τις συνέπειές της.

V. Το βάρος και την ευθύνη για την παραπομπή και την τιμωρία των συνεργασθέντων δικαστικών λειτουργών έφεραν, κατά κύριο λόγο, στην αρχή η κυβέρνηση εθνικής ενότητας και έπειτα η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, που προήλθε από τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974. Μεγάλο μέρος της ευθύνης αναλάμβαναν, επίσης, και τα πειθαρχικά συμβούλια, ιδίως δε το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο, που επρόκειτο να κρίνει τα μέλη των ανωτάτων δικαστηρίων. Οι βασικές *μορφές συνεργασίας* που θα μπορούσε και θα έπρεπε να δώσουν λαβή για να κινηθεί η πειθαρχική διαδικασία είναι: α) η συμμετοχή στις επιτροπές για την κατάρτιση του «Συντάγματος» 1968 και του «Συντάγματος» 1973, καθώς και στις επιτροπές για την επεξεργασία θεσμικών νόμων, με έντονο πολιτικό χαρακτήρα, β) ο διορισμός στο Συνταγματικό Δικαστήριο, γ) η συμμετοχή στις αποφάσεις Α. Π. 489, 496/1970, δ) η συμμετοχή στις αποφάσεις για την επικύρωση των δημοψηφισμάτων, ε) η συμμετοχή σε δικαστικές αποφάσεις με άμεση πολιτική βαρύτητα, στ) η συμμετοχή στα στρατοδικεία και ζ) η συμμετοχή εισαγγελέων στις επιτροπές δημόσιας ασφάλειας. Οι δύο πρώτες δεν ανάγονταν στον κύκλο των υπηρεσιακών καθηκόντων, οι επόμενες τρεις συνδέονταν με την άσκησή τους, ενώ οι δύο τελευταίες αποτελούν *οριακές περιπτώσεις* και γι' αυτό ασφαλώς παρουσιάζουν μεγαλύτερη δυσχέρεια για την τιμωρία των παραπεμπομένων. Αξίζει να σημειωθεί ότι για κανένα δικαστικό λειτουργό, που θα μπορούσε να υπαχθεί στις εξεταζόμενες μορφές συνεργασίας, δεν *εγέρθηκε πειθαρχική αγωγή*. Εξαίρεση αποτελούν

μόνον όσοι παραπέμφθηκαν *ex lege*, λόγω της προαγωγής τους σε θέσεις προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων, οπότε το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο εκκαλείτο να κρίνει με αφορμή τις συνθήκες υπό τις οποίες έγινε η προαγωγή την εν γένει συνεργασία τους με το καθεστώς.

Υπό τα δεδομένα αυτά, παραπέμφθηκαν ενώπιον του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου μόνον οι *είκοσι τρεις υπηρετούντες και αφυπηρετήσαντες* δικαστές των τριών ανωτάτων δικαστηρίων, που είχαν προαχθεί στα προεδρεία από την 21-4-1967 έως την 23-7-1974. Ειδικότερα, παραπέμφθηκαν ένδεκα αφυπηρετήσαντες δικαστές του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου και ένδεκα δικαστές, οι οποίοι υπηρετούσαν στις 23-7-1974 στα προεδρεία των τριών ανωτάτων δικαστηρίων (4 στο Συμβούλιο της Επικρατείας, 2 στον Άρειο Πάγο και 5 στο Ελεγκτικό Συνέδριο), καθώς και ο Γενικός Επίτροπος των Φορολογικών Δικαστηρίων. Ως προς τους αφυπηρετήσαντες δικαστές, το ΑΠΣ έκρινε υπέρ της ανάκτησης του βαθμού του αντιπροέδρου για τα 2 μέλη του Συμβουλίου Επικρατείας και υπέρ της ανάκτησης ενός μόνον βαθμού – του αντιπροέδρου – για 2 μέλη του Αρείου Πάγου και της μη ανάκτησης του βαθμού του Προέδρου. Περαιτέρω έκρινε ότι 6 μέλη του Αρείου Πάγου δεν πρέπει να ανακτήσουν το βαθμό του αντιπροέδρου ή και του προέδρου, ενώ έκρινε υπέρ της ανάκτησης του βαθμού του αντιπροέδρου σε μία περίπτωση. Ως προς τους εν ενεργεία επέβαλε σε τρεις περιπτώσεις την ποινή της οριστικής παύσης, σε έναν προσωρινή παύση 3 μηνών, απάλλαξε τέσσερις δικαστές, σε μία περίπτωση έπαυσε την πειθαρχική δίωξη λόγω θανάτου και δύο παραπομπές τις ατέρριψε ως απαράδεκτες.

Το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο κλήθηκε να αποφανθεί μόνον για τις μορφές συνεργασίας των εν λόγω δικαστικών λειτουργών, οι οποίες είναι δυνατό να κατηγοριοποιηθούν σε δύο ομάδες, *με κριτήριο* τον τρόπο επικαιροποίησής τους εντός ή εκτός του πλαισίου των υπηρεσιακών καθηκόντων. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν η συμμετοχή σε κυβερνήσεις και η συμμετοχή σε επιτροπές εξεργασίας θεσμικών νόμων. Στη δεύτερη ομάδα εντάσσονται οι συνθήκες προαγωγής και ο τρόπος άσκησης των καθηκόντων τους. Ειδική περίπτωση αποτελεί η παρασημοφόρηση.

Από τις εν λόγω μορφές συνεργασίας μόνο η συμμετοχή σε κυβερνήσεις αντιμετωπίσθηκε κατά τρόπο ενιαίο και τιμωρήθηκε σε

όλες τις περιπτώσεις με την ποινή της οριστικής παύσης. Για τις υπόλοιπες, το Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο δεν διαμόρφωσε σταθερούς κανόνες και διαφανή κριτήρια. Έτσι διαπιστώνονται αδικαιολόγητα μεγάλες διαφοροποιήσεις στην κρίση των υποθέσεων. Οι διαφοροποιήσεις ακολουθούν μάλιστα, κάθε φορά, τη μεταβολή της σύνθεσης του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, ανάλογα με την κρίση αρεοπαγιτών ή συμβούλων Επικρατείας. Στις υποθέσεις των μελών του Αρείου Πάγου – που προήδρευε ο πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας και συμμετείχαν σύμβουλοι επικρατείας αντί αρεοπαγίτες – επιχειρείται συστηματικότερη αντιμετώπιση των μορφών συνεργασίας. Η στάση αυτή οδήγησε, κατά κανόνα, σε περισσότερο τεκμηριωμένες και ορθότερες λύσεις, έστω και αν ορισμένες φορές δεν επενδύονταν με την καλύτερη δυνατή αιτιολογία. Αντίθετα, οι υποθέσεις των μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας προσεγγίζονται αποσπασματικά και με τρόπο εμπειρικό. Δεν πρέπει, λοιπόν, να προκαλεί εντύπωση το γεγονός, ότι συνήθως οι αποφάσεις ήταν απαλλακτικές, χωρίς μάλιστα πειστική επιχειρηματολογία. Η εξήγηση πρέπει να αναζητηθεί, κυρίως, στους συσχετισμούς που είχαν διαμορφωθεί στον Άρειο Πάγο, κατά τη διάρκεια της επταετίας 1967-1974. Πρέπει, άλλωστε, να τονισθεί ότι οι διωχθέντες αρεοπαγίτες δεν επανήλθαν στη θέση τους λόγω συμπλήρωσης του ορίου ηλικίας. Αντίθετα, στο Συμβούλιο της Επικρατείας επανήλθαν οι περισσότεροι από τους αντιταχθέντες στο καθεστώς τον Ιούνιο του 1969.

Η φειδωλή πολιτική των πρώτων μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων καθόρισε, τελικά, το εύρος του αποκαταστατικού εγχειρήματος στη δικαιοσύνη. Η συνεχής και επίμονη προσπάθεια για περιορισμένη και ελεγχόμενη «κάθαρση» αναδείχθηκε όχι μόνο από τις άτολμες επιλογές του θεσμικού πλαισίου και την εφαρμογή του στην πράξη, αλλά ακόμη και από το έργο του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου, του οποίου η σύνθεση ήταν σε σημαντικό βαθμό δέσμια των συσχετισμών, που είχαν αποκρυσταλλωθεί την προηγούμενη επταετία. Οι συσχετισμοί αυτοί δεν εθίγησαν στην έκταση που θα έπρεπε, ώστε σε πολλές αποφάσεις να επικρατήσουν απόψεις που προκαλούν ερωτηματικά, ως προς την επιλογή του συντακτικού νομοθέτη να αναθέσει την εκδίκαση των υποθέσεων στο Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο και όχι σε άλλο ειδικό πειθαρχικό όργανο, το οποίο θα μπορούσε να υπερβεί τις υποθήκες του παρελθόντος.

Η λύση αυτή προκρίθηκε στον πανεπιστημιακό χώρο, όπου η κρίση των παραπεμφθέντων για συνεργασία με το καθεστώς ανατέθηκε σε *Ειδικό Πειθαρχικό Συμβούλιο*. Η σύσταση του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου ήταν ένας από τους κύριους παράγοντες του αποτελεσματικότερου αποκαταστατικού εγχειρήματος στα ΑΕΙ.

VI. Το εύρος και το περιεχόμενο που προσέλαβε, τελικά, η «κάθαρση» στη δικαιοσύνη είχε, και εξακολουθεί να έχει, *σοβαρές επιπτώσεις* στην πολιτική και πολιτειακή ζωή του τόπου. Στη δημόσια συζήτηση τόσο εντός όσο και εκτός του κοινοβουλίου, έχουν κατ' επανάληψη τεθεί επί τάπητος οι συνέπειες της *περιορισμένης «κάθαρσης»* στο δικαστικό σώμα. Αφορμή για την ανακίνηση του ζητήματος δίνουν, συνήθως, αποφάσεις για τη δικαιοσύνη που αναφέρονται σε δικαστικούς λειτουργούς, στους οποίους προσάπτεται συνεργασία με το καθεστώς. Σχετικές εντάσεις προκάλεσε, ορισμένες φορές, η προαγωγή στις θέσεις των προεδρείων των ανωτάτων δικαστηρίων, η τοποθέτηση προϊσταμένων δικαστηρίων, η ανάληψη διοικητικών καθηκόντων, κάποτε δε και ο τρόπος άσκησης των υπηρεσιακών καθηκόντων τους. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο, ότι αυτή η αντιπαράθεση επικεντρώνεται, τις περισσότερες φορές, σε ζητήματα που έχουν αναδειχθεί ως τα κυριότερα προβλήματα της δικαστικής ανεξαρτησίας στο δημοκρατικό μας πολίτευμα. Προβλήματα, που παρακολουθούν μόνιμα το δικαστικό σώμα, αποτελούσαν δε τον «προνομιακό χώρο», στον οποίο εκδηλώνονταν οι προσπάθειες του καθεστώτος για χειραγώγηση της δικαιοσύνης. Η «επιβίωσή» τους και μετά την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος, οφείλεται στο ότι ο σύγχρονος συντακτικός και κοινός νομοθέτης αναπαρήγαγε ορισμένους από τους παραδοσιακούς μάντες εξάρτησης, που παρέχουν την ευχέρεια στην κυβέρνηση να ελέγχει κρίσιμες περιοχές της οργάνωσης και λειτουργίας της δικαιοσύνης.

Η περιορισμένη και ελεγχόμενη «κάθαρση» στη στελέχωση του δικαστικού σώματος, καθώς και η υιοθέτηση ορισμένων αναχρονιστικών επιλογών στο Σύνταγμα και την κοινή νομοθεσία, έχουν καταγραφεί στη δημόσια συζήτηση ως οι βασικότερες αιτίες των αγκυλώσεων που υπονομεύουν τη δικαστική ανεξαρτησία. Και ενώ το θεσμικό πλαίσιο της «κάθαρσης» δεν είναι πλέον εκ των πραγμάτων δυνατό να δεχθεί την επέμβαση του νομοθέτη, οι παρωχημένες συνταγματικές και νομοθετικές ρυθμίσεις για κρίσιμα ζητήματα της ανεξαρτησίας της δικαστικής λειτουργίας αποτελούν χώρο υποδοχής

γόνιμων προτάσεων από την επιστήμη και τα πολιτικά κόμματα για την αναθεώρηση και αντίστοιχα την τροποποίησή τους. Ορισμένα θετικά βήματα έγιναν ήδη στη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, η οποία όμως δεν υιοθέτησε ριζικές αλλαγές για συστηματική αναδιάρθρωση των εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας. Έτσι, ο αναθεωρητικός συνταγματικός νομοθέτης έχει ακόμη πολύ έργο να επιτελέσει για τον πλήρη και ουσιαστικό εκδημοκρατισμό και εκσυγχρονισμό της δικαιοσύνης, με τις συνακόλουθες ευεργετικές επιπτώσεις στην εύρυθμη και ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Ι. Διατελέσαντες Πρόεδροι – Αντιπρόεδροι των Ανωτάτων Δικαστηρίων από 21-4-1967 που είχαν αφυπηρετήσει προ της 23-7-1974

Α. Συμβούλιο της Επικρατείας

Α/Α	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΤ ΕΠΩΝΥΜΟ ΠΑΡΑΠΕΜΦΘΕΝΤΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ	ΚΡΙΣΗ
1	6/1975	Νικόλαος Γρηγορίου	Αντιπρόεδρος 2-12-1967	Ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου
2	7/1975	Απόστολος Παπαλάμπρου	Αντιπρόεδρος 1-7-1969	Ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου

Β. Άρειος Πάγος

Α/Α	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΤ ΕΠΩΝΥΜΟ ΠΑΡΑΠΕΜΦΘΕΝΤΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ	ΚΡΙΣΗ
1	8/1975	Θεόδωρος Καμπέρης	Αντιπρόεδρος 6-5-1967 και Πρόεδρος 31-5-1968	Ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου και μη ανάκτηση βαθμού Προέδρου
2	9/1975	Αθανάσιος Γεωργίου	Αντιπρόεδρος 24-8- 1967 και Πρόεδρος 13-2-1969	Ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου και μη ανάκτηση βαθμού Προέδρου
3	10/1975	Κων/νος Καλαμποκιάς	Αντιπρόεδρος 31-5-1968	Μη ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου
4	11/1975	Βασίλειος Πατσουράκος	Αντιπρόεδρος 28-12- 1968 και Πρόεδρος 29-12-1970	Μη ανάκτηση βαθμών Αντιπροέδρου-Προέδρου
5	12/1975	Κων/νος Θανόπουλος	Εισαγγελέας 31-5-1968	Μη ανάκτηση βαθμού Εισαγγελέα
6	13/1975	Νικόλαος Ηλιόπουλος	Αντιπρόεδρος 28-12-1968	Ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου
7	14/1975	Κων/νος Χουρδάκης	Αντιπρόεδρος 9-9-1972	Μη ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου

A/A	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΠΑΡΑΠΕΜΦΘΕΝΤΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ	ΚΡΙΣΗ
8	15/1975	Δημήτριος Κοκύρης	Αντιπρόεδρος 15-1-1971	Μη ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου
9	16/1975	Κίμων Παυλίδης	Αντιπρόεδρος 15-1-1971	Μη ανάκτηση βαθμού Αντιπροέδρου

II. Πρόεδροι των ανωτάτων δικαστηρίων προαχθέντες μετά την 21-4-1967 και υπηρετούντες την 23-7-1974

A. Συμβούλιο της Επικρατείας

A/A	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΠΑΡΑΠΕΜΦΘΕΝΤΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ	ΚΡΙΣΗ
1	17/1975	Αλέξανδρος Δήμιτσας	Πρόεδρος 26-6-1969	Προσωρινή παύση τριών μηνών
2	5/1976	Ηλίας Γλυκοφρύδης	Αντιπρόεδρος 27-6-1969	Απαλλαγή
3	6/1976	Ίθως Τσούτσος	Αντιπρόεδρος 27-6-1969	Απαλλαγή
4	5/1975	Ευάγγελος-Άγγελος Ιατρίδης	Αντιπρόεδρος 10-10-1973	Απαλλαγή

B. Άρειος Πάγος

A/A	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΠΑΡΑΠΕΜΦΘΕΝΤΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ	ΚΡΙΣΗ
1	1/1975	Λύσανδρος Κανελλάκος	Αντιπρόεδρος 17-1-1970 και Πρόεδρος Αύγουστος 1973	Παύση πειθαρχικής δίωξης λόγω θανάτου
2	2/1975	Παναγιώτης Θεράπος	Εισαγγελέας 21-8-1970	Οριστική παύση

Γ. Ελεγκτικό Συνέδριο

A/A	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΠΑΡΑΠΕΜΦΘΕΝΤΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ	ΚΡΙΣΗ
1	4/1975	Παναγιώτης Αργυρόπουλος	Γενικός Επίτροπος Επικρατείας 29-10-1970	Απαλλαγή
2	2/1976	Αλέξανδρος Τζαβέλλας	Αντιπρόεδρος 6-7-1971	Οριστική παύση
3	3/1976	Ιωάννης Λογοθέτης	Αντιπρόεδρος 15-1-1974	Απαλλαγή
4	7/1976	Χαράλαμπος Κούκης	Αντιπρόεδρος 20-3-1971 και Πρόεδρος 20-7-1971	Οριστική παύση
5	1/1976	Ανδρέας Παπανδρέου	Σύμβουλος	Απορρίπτεται ως απαράδεκτη

Δ. Γενική Επιτροπεία Φορολογικών Δικαστηρίων

Α/Α	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΤ ΕΠΩΝΥΜΟ ΠΑΡΑΠΕΜΦΘΕΝΤΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ	ΚΡΙΣΗ
1	3/1975	Κωνσταντίνος Φασούλης	Γενικός Επίτροπος 6-11-1970	Απορρίπτεται ως απαράδεκτη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Πηγές

II. Δημόσιο Δίκαιο – Δικαστική οργάνωση

III. Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας και πολιτική επιστήμη

I. Πηγές

A. Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986

Βαβαρέτος Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος (Ερμηνεία κατ' άρθρον), Αθήναι (1968).

Μάνεσης Αρ. – Παπαδημητρίου Γ., Το Σύνταγμα του 1975/1986, Αθήνα-Κομοτηνή (1989).

Μαυριάς Κ. – Παντελής Αντ., Συνταγματικά κείμενα, ελληνικά και ξένα, Αθήνα-Κομοτηνή (1981).

Παναγόπουλος Αλκ., Σύνταγμα της Ελλάδος και Εκτελεστικοί Νόμοι, Θεσσαλονίκη (1973).

Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1952. Σβώλου Αλεξ., Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδας, Εισαγωγή-επιμέλεια Αξελού Α., Αθήνα (1972).

Το Σύνταγμα της Ελλάδος. Εισαγωγή Μανιτάκη Αντ., Επιμέλεια Αναστα-σιάδη Γ., Βενιζέλου Β., Τσούρκα Δ., Θεσσαλονίκη (1984).

B. Προπαρασκευαστικές εργασίες Συνταγμάτων

Εστενογραφημένα Πρακτικά του νέου Συντάγματος 1968, Υπουργικόν Συμβούλιον, Αθήναι (1969).

Πρακτικά συζητήσεων του Υπουργικού Συμβουλίου επί της εγκαθιδρύσεως Προεδρικής Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Αθήναι (1973).

- Βουλή των Ελλήνων*, Πρακτικά των συνεδριάσεων των υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 κοινοβουλευτικής επιτροπής, Περίοδος Α΄, Σύνοδος Α΄, Αθήναι (1975).
- Βουλή των Ελλήνων*, Επίσημα εστενογραφημένα πρακτικά της ολομελείας της επιτροπής του Συντάγματος 1975, Περίοδος Α΄, Σύνοδος Α΄, Αθήναι (1975).
- Βουλή των Ελλήνων*, Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Ολομέλεια, Περίοδος Α΄, Σύνοδος Α΄, Αθήναι (1975).
- Βουλή των Ελλήνων*, Σύνταγμα 1975. Διάταξις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων – τροπολογιών – ψηφισθέντας τελικού κειμένου, Αθήναι (1976).
- Βουλή των Ελλήνων*, Πρακτικά των συνεδριάσεων των ειδικών κοινοβουλευτικών επιτροπών αναθεώρησης του Συντάγματος, μεταφοράς του κειμένου του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα και των συζητήσεων στην ολομέλεια της βουλής για την πρόταση αναθεώρησης διατάξεων του Συντάγματος (Α΄ και Β΄ φάση) και τη μεταφορά του κειμένου αυτού στη δημοτική γλώσσα, Περίοδος Δ΄, Σύνοδος Α΄, Αθήνα (1986).
- Βολουδάκη Ευ.*, Αι προτάσεις αναθεώρησης των Ελληνικών Συνταγμάτων (1864-1967), Αθήνα (1983).
- Πεπονής Αναστ.*, Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986. Οι προτάσεις αναθεώρησης, τα σχέδια για την αναθεώρηση. Γενικές εισηγήσεις, συζητήσεις κατά θέμα και κατ' άρθρο, Αθήνα-Κομοτηνή (1986).

II. Δημόσιο δίκαιο – δικαστική οργάνωση

A. Αυτοτελή έργα

- Αγγελίδης Γ.*, Νομικά Σχεδιάσματα Α΄, Αθήναι (1976).
- Αλιβιζάτος Ν.*, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Αθήνα (1983).
- Αλιβιζάτος Ν.*, Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων, Αθήνα-Κομοτηνή (1987).
- Αναστασιάδης Δ.*, Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη (1981).

- Αραβαντινός Ι.*, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. 1ος, τεύχ. 1ον, Αθήναι (1897).
- Βεγλερής Φ.*, Η συμμόρφωσις της διοικήσεως προς τας αποφάσεις του Συμβουλίου Επικρατείας, εν Αθήναις (1934).
- Βεγλερής Φ.*, Παρατηρήσεις επί της νομολογίας περί το δημόσιον δίκαιον, Αθήναι (1955).
- Βεγλερής Φ.*, Υπόμνημα για ένα Σύνταγμα του Ελληνικού Λαού, Αθήναι (1975).
- Βεγλερής Φ.*, Ο δικαστικός έλεγχος της διοικήσεως, μέρος Α΄, Αθήναι (1946).
- Βενιζέλος Ευ.*, Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο Σύνταγμα του 1975, Θεσσαλονίκη (1980).
- Βενιζέλος Ευ.*, Το Κοινοβουλευτικό Πολίτευμα και η λειτουργία του κατά το Σύνταγμα του 1975/86, Θεσσαλονίκη (1987).
- Βενιζέλος Ευ.*, Η διάλυση της Βουλής, Θεσσαλονίκη (1986).
- Βλάχος Γ.*, Το Σύνταγμα της Ελλάδος. Επίμετρο, Αθήναι-Κομοτηνή (1979).
- Βολίδης Θ.*, Αδαμαντίου Κοραή, Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822, Αθήναι (1933).
- Βουγιούκας Ν.*, Ποινικόν Δικονομικόν Δίκαιον, τεύχ. 1, Θεσσαλονίκη (1984).
- Burdeau G.*, Manuel de Droit Constitutionnel, Paris (1947).
- Γεωργόπουλος Κ.*, Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου, τόμ. 1ος, Αθήναι (1971).
- Γεωργόπουλος Κ.*, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τεύχ. Α΄, Αθήναι (1969).
- Δαγτόγλου Π.*, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή (1984).
- Δαγτόγλου Π.*, Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή (1985).
- Δαγτόγλου Π.*, Περί κυριαρχίας, Αθήνα-Κομοτηνή (1986).
- Δασκαλάκης Γ.*, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Γενικόν Μέρος, Αθήναι (1971).
- Δέδες Χρ.*, Ποινική Δικονομία, Αθήναι (1978).

- Δεληκωστόπουλος Σ., Η παράβασις ουσιώδους τύπου ως λόγος ακυρώσεως των διοικητικών πράξεων, Αθήναι (1970).
- Δένδιας Μ., Διοικητικόν Δίκαιον, τόμ. Α', Αθήναι (1964).
- Διομήδης Κυριακός, Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος, τόμ. 1-2, Αθήναι (1904).
- Δρόσος Γ., Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, Αθήνα-Κομοτηνή (1982).
- Δουζίνας Κ., Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας, Αθήνα-Κομοτηνή (1986).
- Duverger M., Institutions Politiques et Droit Constitutionnel, Paris, P. U. F., coll Themis (1980).
- Ζέπος Δ., Λαϊκή δικαιοσύνη εις τας ελευθέρας περιοχάς της υπό κατοχήν Ελλάδος, Αθήνα (1986).
- Jennings Ivor, The Law and the Constitution, London (1979).
- Ηλιού Η., Το Σύνταγμα και η αναθεώρησή του, Αθήνα (1975).
- Ιδρωμένος Α., Το Σύνταγμα της Ελλάδος μετ' ερμηνείας, Αθήναι (1908).
- Κακούρης Κ., Η έννοια της δικαιοδοτικής λειτουργίας, Αθήναι (1951).
- Κασιμάτης Γ., Συνταγματικό Δίκαιο II. Οι λειτουργίες του κράτους, Αθήνα-Κομοτηνή (1980).
- Κεραμέας Κ., Αστικό Δικονομικό Δίκαιο I, Αθήνα-Θεσσαλονίκη (1983).
- Κόρσος Δ., Εισηγήσεις διοικητικού δικαίου, Αθήναι (1977).
- Κόρσος Δ., Εισηγήσεις Διοικητικού Δικονομικού Δικαίου, τόμ. Β', τεύχ. Α', Αθήναι (1980).
- Κυριαζής-Γουβέλης Δ., Συγκριτικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Αθήναι (1980).
- Κυριαζής-Γουβέλης Δ., Συνταγματικόν Δίκαιον. Συστηματική θεώρησις, Αθήναι (1981).
- Κυριακόπουλος Ηλ., Ελληνικόν Διοικητικόν Δίκαιον. Ειδικόν Μέρος Γ', Θεσσαλονίκη (1955).
- Κυριακόπουλος Ηλ., Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Θεσσαλονίκη (1958).

- Λύτρας Σ., Έννοια και βασική διάκριση των κυρώσεων στο ελληνικό θετικό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή (1984).
- Λύτρας Σ., Το Πειθαρχικό φαινόμενο στο σύγχρονο Ελληνικό Δημόσιο Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή (1989).
- Μάνεσης Αρ., Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, τ. Ι, Θεσσαλονίκη (1956), τ. ΙΙ, Θεσσαλονίκη-Αθήνα (1965).
- Μάνεσης Αρ., Συνταγματικόν Δίκαιον. Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις, τεύχ. Α΄, Θεσσαλονίκη-Αθήναι (1967).
- Μάνεσης Αρ., Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Θεσσαλονίκη (1980).
- Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά δικαιώματα. Ατομικές ελευθερίες α΄, Θεσσαλονίκη (1982).
- Μάνεσης Αρ., Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Θεσσαλονίκη (1980).
- Μάνεσης Αρ., Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, Θεσσαλονίκη (1989).
- Μανιτάκης Α., Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 Συντ., Αθήνα-Κομοτηνή (1981).
- Μανιτάκης Α., Συνταγματικό Δίκαιο, τεύχ. Ι, Θεσσαλονίκη (1987).
- Μανιώτης Δ., Η συμβολή των συστημάτων διορισμού και ελέγχου των δικαστικών λειτουργών στην κατοχύρωση της δικαστικής ανεξαρτησίας, Αθήνα-Κομοτηνή (1989).
- Μανωλεδάκης Ι., Εισαγωγή στην Επιστήμη, Θεσσαλονίκη (1980).
- Marshall G., Constitutional Theory, Oxford (1971).
- Μεταξάς Δ. – Α. Ι., Το δίκαιον της ανάγκης και η διάσταση του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, Αθήναι (1970).
- Μητσόπουλος Γ., Πολιτική Δικονομία, τόμ. Α΄, Αθήναι (1972).
- Μπέης Κ., Μαθήματα Πολιτικής Δικονομίας. Θεμελιακές έννοιες. Οργάνωση των δικαστηρίων, Αθήνα (1984).
- Μπλέτσας Ε., Η ελληνική δικαιοσύνη. Βορά της μεταπολιτευτικής υστερίας και μυθοπλασίας, Αθήναι (1978).
- Παντελής Αντ., Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, Αθήνα-Κομοτηνή (1984).
- Παντελής Αντ., Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985) στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, Αθήνα (1988).

- Παπαδημητρίου Γ.*, Η διάλυση της πρώτης μεταδικτατορικής Βουλής, Αθήνα (1978).
- Παπαδημητρίου Γ.*, Συνταγματικό Δίκαιο. Τα όργανα του κράτους, τεύχ. Α΄. Το εκλογικό σώμα, Αθήνα-Κομοτηνή (1981).
- Παπαδούκας Ν.*, Ιππόδαμος ή το Ελληνικόν Σύνταγμα σχολιασμένον, Αθήναι (1848).
- Παπανικολαΐδης Δ.*, Διοικητικόν Δίκαιον. Εισαγωγή Α΄, Θεσσαλονίκη (1972).
- Παπανικολαΐδης Δ.*, Εισαγωγή εις το Διοικητικόν Δικονομικόν Δίκαιον, Θεσσαλονίκη (1977).
- Παπαχατζής Γ.*, Σύστημα του ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου, Αθήναι (1983).
- Παπαχατζής Γ.*, Μελέται επί του δικαίου των διοικητικών διαφορών, Αθήναι (1961).
- Παραράς Π.*, Σύνταγμα 1975, Corpus II, Αθήνα-Κομοτηνή (1985).
- Παυλόπουλος Π.*, Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως. Μια σύγχρονη έποψη του κράτους δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή (1982).
- Πικραμένος Ν. Μ.*, Ο θεσμός της υπηρεσιακής-εκλογικής κυβέρνησης, Αθήνα-Κομοτηνή (1987).
- Πορίσματα νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1959*, Αθήνα (1961).
- Ραΐκος Αθ.*, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμ. Α΄, Αθήναι (1980).
- Ραΐκος Αθ.*, Παραδόσεις γενικής πολιτειολογίας, Αθήναι (1979).
- Ραΐκος Αθ.*, Δικονομικόν Εκλογικόν Δίκαιον, Αθήναι (1982).
- Ράμμος Γ.*, Εγχειρίδιον Αστικού Δικονομικού Δικαίου, τόμ. Α΄, Αθήναι (1978).
- Ροντήρης Α.*, Η κατά το Σύνταγμα οργάνωσις του κράτους, τεύχ. 1, Αθήναι (1876).
- Σαρμάς Δ. Ι.*, Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Αθήνα-Κομοτηνή (1990).
- Σαρίπολος Ν. Ν.*, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, τόμ. Β΄-Γ΄, Αθήνα-Κομοτηνή (επανέκδ. 1987).

- Σαρίπολος Ν. Ν., Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. Α΄, Αθήνα-Κομοτηνή (επανέκδ. 1987).
- Σβώλος Αλ., Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος, Αθήναι (1928).
- Σβώλος Αλ., Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. Α΄, Αθήναι (1934).
- Σβώλος Αλ. – Βλάχος Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τόμ. Α΄, Αθήναι (1954).
- Σγουρίτσας Χρ., Συνταγματικόν Δίκαιον, Αθήναι (1959).
- Σγουρίτσας Χρ., Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμ. Β΄, τεύχ. Α΄, Αθήναι (1964).
- Σγουρίτσας Χρ., Επανάστασις, Πολιτεία και Δίκαιον, Αθήναι (1925).
- Σκουρής Β. – Βενιζέλος Ευ., Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, Αθήνα-Κομοτηνή (1985).
- Σπηλιωτόπουλος Επ., Βασικοί θεσμοί δημοσιο-υπαλληλικού δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή (1984).
- Σπηλιωτόπουλος Επ., Εγχειρίδιον Διοικητικού Δικαίου, τ. Ι και ΙΙ, Αθήνα-Κομοτηνή (1986).
- Σπυρόπουλος Φ., Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος, Αθήνα-Κομοτηνή (1987).
- Στασινόπουλος Μ., Δίκαιον των διοικητικών πράξεων, Αθήναι (1951).
- Στασινόπουλος Μ., Το δικαίωμα της υπερασπίσεως ενώπιον των διοικητικών αρχών, Αθήναι (1974).
- Smith de S. A., Constitutional and Administrative Law (1978).
- Τάχος Α., Δημοσιοϋπαλληλικό Δίκαιο, Θεσσαλονίκη (1985).
- Τάχος Α., Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο, Θεσσαλονίκη (1988).
- Τενεκίδης Κ. – Τενεκίδης Γ., Occupation Bellica. Η νομική φύσις της στρατιωτικής καταλήψεως, Αθήναι (1945).
- Τσάτσος Θ. Δ., Το κοινοβουλευτικόν ασυμβίβαστον εν τω ελληνικώ συνταγματικώ δικαίω, Αθήναι (1965).
- Τσάτσος Θ. Δ., Σύνταγμα και πολιτική πραγματικότητα, Αθήνα-Κομοτηνή (1980).
- Τσάτσος Θ. Δ., Πολίτευμα και πολιτική, Αθήνα (1978).

- Τσάτσος Θ. Δ., Συνταγματικό Δίκαιο. Θεωρητικό θεμέλιο, τόμ. Α', Αθήνα-Κομοτηνή (1985).
- Τσάτσος Θ. Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Επιτομή Ια, Αθήνα-Κομοτηνή (1982).
- Τσάτσος Θ. Δ., Σύνταγμα και πολιτειακή πρακτική, Θεσσαλονίκη (1983).
- Τσάτσος Θ. Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, τόμ. Γ', Θεμελιώδη δικαιώματα Ι Γενικό Μέρος, Αθήνα-Κομοτηνή (1988).
- Τσάτσος Θ., Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω Συνταγματικώ Δικαίω, Αθήναι (1970).
- Τσάτσος Θ., Η αίτησις ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας, Αθήναι (1971).
- Τσάτσος Θ., Μελέται Συνταγματικού Δικαίου, Αθήναι (1958).
- Τσάτσος Κ., Το πρόβλημα της ερμηνείας του Δικαίου (1932).
- Yearbook of the European Convention on Human Rights*, The Greek Case (1969).
- Φαρδής Γ., Επανάστασις, de facto κυβέρνησις, συντακτικάί πράξεις, Αθήναι (1945).
- Φιλάρετος Ν., Δικαστική αναδιοργάνωσις, εν Αθήναις (1885).
- Φλογαΐτης Θ., Σκέψεις περί των επενεκτέων μεταρρυθμίσεων εις την ισχύουσαν νομοθεσίαν, Αθήναι (1861).
- Φλογαΐτης Θ., Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου, Αθήναι (1895).
- Φλογαΐτης Σπ., Το Ελληνικό Διοικητικό Σύστημα, Αθήνα-Κομοτηνή (1987).
- Φλώρος Αντ., Μελέται δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, Αθήναι (1967).
- Φλώρος Αντ., Μελέται Ιδιωτικού και Δημοσίου Δικαίου, τόμ. Β', Αθήναι (1983).
- Ψαρρός Δ., Η Αναθεώρησις του Συντάγματος. Πολιτική ανάλυσις και νομική ερμηνεία εν συγκρίσει προς το προϊσχύον Σύνταγμα 1864-1952, Αθήναι (1969).

Β. Άρθρα-Συμβολές

- Αβραάμ Ν.*, Η πειθαρχική δικαιοδοσία επί των δικαστικών λειτουργιών, Ν. Δ. (1945), σελ. 145 επ.
- Αγγελίδης Γ.*, Τινά περί των απαραδέκτων της αιτήσεως ακυρώσεως, ΕΔΔΔ (1973), σελ. 6 επ.
- Αλιβιζάτος Ν.*, Καθεστώς έκτακτης ανάγκης και πολιτικές ελευθερίες 1946-1949, στον τόμο «Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση» (1984, σελ. 383 επ.
- Αλιβιζάτος Ν.*, «Έθνος» κατά «Λαού» μετά το 1940, στον τόμο Ελληνισμός-Ελληνικότητα (1983), σελ. 80 επ.
- Ανδρουλάκης Ν.*, Επανάσταση-Πραξικόπημα και Ποινικό Δίκαιο, ΝοΒ (1975), σελ. 833 επ.
- Βεγλερής Φ.*, La constitution de la terreur, στο περιοδ. «Les Temps Modernes», αριθ. 276 (1969), σελ. 103 επ.
- Βεγλερής Φ.*, Η Σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα, ΤοΣ (1977), σελ. 52 επ.
- Βλάχος Γ.*, Διά μίαν καλύτεραν ελληνικήν δικαιοσύνην, ΝοΒ (1978), σελ. 463 επ.
- Βλάχος Γ.*, Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, στο έργο «Θεσμοί και προβλήματα της σύγχρονης δημοκρατίας» (1988), σελ. 332 επ.
- Γιαννόπουλος Ε.*, Οι εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας. Ισοβιότητα. Αυτοδιοίκηση της Δικαιοσύνης. Προσωπικότητα του δικαστικού λειτουργού. Ανάλογη προς το λειτούργημα μισθοδοσία. Η εξουσία του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου της τακτικής δικαιοσύνης στο ρόλο της αυτοδιοικήσεως της δικαιοσύνης, ΝοΒ (1979), σελ. 1041 επ.
- Γιώτης Χρ.*, Η κατάσταση της Δικαιοσύνης, περιοδ. «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ» (1924), σελ. 234 επ.
- Γρηγορίου Ν.*, Το Συμβούλιον της Επικρατείας και αι γενικαί αρχαί του δικαίου, ΝοΒ (1954), σελ. 536 επ.
- Δαγτόγλου Π.*, Το κρίσιμο νομικό καθεστώς κατά τη θετική συμμόρφωση της διοικήσεως στις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, στο έργο «Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου Επικρατείας Ι» (1979), σελ. 575 επ.
- Δασκαλάκης Γ.*, Η νομιμότης των «κυβερνήσεων απελευθερώσεως»

- και αι συνταγματικά δεσμεύσεις των, ΕΕΑΝ (1945), σελ. 30 επ.
- Δασκαλάκης Γ., Τα νέα πλαίσια 1. Προς συνταγματική ομαλότητα, εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 20ής και 21ης Νοεμβρίου 1974.
- Δέδες Σ., Κίνδυνοι που απειλούν την προσωπική ανεξαρτησία του δικαστικού λειτουργού, στον τόμο «Προβλήματα ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης» (1988), σελ. 31 επ.
- Δεσποτόπουλος Κ., Η έννοια του Κράτους Δικαίου, ΝοΒ (1980), σελ. 577 επ.
- «Δικαστικός», Η ανόρθωσις της Δικαιοσύνης, περιοδ. «ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ» (1924), σελ. 285 επ.
- Ζήσης Π., «Δικασταί Σύνετε, Παιδευθείτε», Ν. Δ. (1946), σελ. 41 επ.
- Κακούρης Κ., Δικαιοδοτική λειτουργία – δικαιοδοτικό λειτουργήμα, στο έργο «Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1979 Ι» (1979), σελ. 481 επ.
- Κασιμάτης Γ., Αυταρχική και δημοκρατική συντακτική εξουσία, Το Σ (1975) σελ. 166 επ.
- Κασιμάτης Γ., Τα βουλεύματα 683/75 και 684/75 του Αρείου Πάγου, υπό το πρίσμα του Συνταγματικού Δικαίου, Το Σ (1975), σελ. 651 επ.
- Κατηφόρης Γ., L' organisation institutionnelle d' une societe defensive en Grece, στο περιοδ. «Les Temps Modernes» αριθ. 276 (1969), σελ. 159 επ.
- Κεραμεύς Κ., Δικαιοσύνη και κοινωνία στο νεώτερο ελληνισμό, ΑΡΜΕΝ (1982), σελ. 413 επ.
- Κεραμεύς Κ., Οι δικαιοδοτικοί μηχανισμοί, στο έργο «Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός», Αθήνα (1982), σελ. 108 επ.
- Κλαμαρής Ν., Η ανεξαρτησία της δικαιοδοτικής λειτουργίας έναντι επεμβάσεων της εκτελεστικής και της νομοθετικής λειτουργίας, ΕΛΔ (1986), σελ. 19 επ.
- Κουσουλάκος Γ., Η ελληνική δικαιοσύνη εν αγωνιώδη αναμονή, ΕΕΝ (1945), σελ. 65 επ.
- Κρουσταλλάκης Ε., Η δικαστική εξουσία, η ανεξαρτησία της και η κοινή γνώμη, ΕΛΔ (1986), σελ. 36 επ.

- Κυπραίος Μ.*, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια, στο έργο «Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας (1929-1979, Ι» (1979), σελ. 201 επ.
- Κυριακόπουλος Ηλ.*, Χρονικόν του ισχύοντος Συντάγματος, στον τόμο «Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη (1956).
- Μάνεσης Αρ.*, Το πρόβλημα της ασφάλειας του κράτους και η ελευθερία, στο έργο «Συνταγματική θεωρία και πράξη» (1980), σελ. 390 επ.
- Μάνεσης Αρ.*, «Επταετίας τέλος», στο έργο «Συνταγματική θεωρία και πράξη» (1980), σελ. 529 επ.
- Μάνεσης Αρ.*, Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, στο έργο «Συνταγματική θεωρία και Πράξη» (1980), σελ. 36 επ.
- Μάνεσης Αρ.*, Η δημοκρατική αρχή εις το Σύνταγμα του 1864, στο έργο «Συνταγματική θεωρία και πράξη» (1980), σελ. 65 επ.
- Μάνεσης Αρ.*, Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα, στο έργο «Συνταγματική θεωρία και πράξη», Θεσσαλονίκη (1980), σελ. 543 επ.
- Μάνεσης Αρ.*, Το τελευταίο μάθημα επί δικτατορίας, στο έργο «Συνταγματική θεωρία και πράξη» (1980), σελ. 522 επ.
- Μανωλεδάκης Ι.*, Σκέψεις για την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, στον τόμο «Προβλήματα ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης» (1988), σελ. 51 επ.
- Μαργέλλος Δ.*, Η τακτική δικαιοσύνη, ΤοΣ (1975), σελ. 832 επ.
- Μαργέλλος Δ.*, Αι αποφάσεις του Συμβουλίου Επικρατείας επί των αιτήσεων ακυρώσεως του δυνάμει της ΚΔ' Σ. Π. απολυθέντων δικαστικών, Ν. Δ. (τόμ. ΚΕ'), σελ. 503-505, (τόμ. ΚΣΤ'), σελ. 128-130.
- Μιχελάκης Ε.*, Η ισχύς και το δεδικασμένον της αποφάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΕΕΝ (1952), σελ. 753 επ.
- Μπακόπουλος Α.*, Η ανεξαρτησία της δικαστικής λειτουργίας, ΕΛΔ (1986), σελ. 19 επ.
- «Νομικός», Η εξυγίανσις της δικαιοσύνης, ΕΕΝ (1945), σελ. 110 επ.

- «Νομικός», Το Ανώτατον Δικαστικόν Συμβούλιον, ΕΕΝ (1945), σελ. 113 επ.
- Παπαδημητρίου Γ., Η νομοθεσία της δικτατορίας για τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, Ο Πολ. (1976), σελ. 19 επ.
- Παπαδημητρίου Γ., Το Σύνταγμα και η απόλυση πρωταιτών, εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» της 5ης Μαρτίου 1982.
- Παπαλάμπρου Απ., Η νομοθετική αρμοδιότητα των τμημάτων της βουλής και ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, στο έργο «Σύμμεικτα προς τιμήν Φ. Βεγλερή» II (1988), σελ. 505 επ.
- Παπαλάμπρου Απ., Η έννοια της αρχής της διακρίσεως των εξουσιών, στο έργο «Σύμμεικτα εις μνήμην Αλ. Σβώλου» (1961), σελ. 333 επ.
- Παραράς Π., Το εκ Συντακτικών Πράξεων απαράδεκτον της αιτήσεως ακυρώσεως, ΕΕΝ (1975), σελ. 132 επ.
- Παραράς Π., Το χρονικόν επανόδου εις την δημοκρατίαν, Το Σ (1975), σελ. 55 επ.
- Πράτσικας Χρ., «Πού υπάγεις κύριε», ΘΕΜΙΣ τόμ. ΝΖ', σελ. 185 επ.
- Ρώτης Β., Η περιπέτεια του άρθρου 20 παρ. 2 του Συντάγματος, στο έργο «Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη» (1986), σελ. 335 επ.
- Σακελλαρόπουλος Α., Η δικαστική ανεξαρτησία και οι φυσικοί υπερασπιστές της, ΝοΒ (1976), σελ. 673 επ.
- Σημίτης Κ., Η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης (Μύθος και πραγματικότητα), Δ (1979), σελ. 800 επ.
- Σκουρής Β., Εγγυήσεις και παραμορφώσεις της λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστών, στο έργο «Προβλήματα ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης» (1988), σελ. 13 επ.
- Σπυρόπουλος Φ., Προαγωγές σε θέσεις Προέδρου και Αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας – ΣτΕ 292/84, ΤοΣ (1985), σελ. 506 επ.
- Σπυρόπουλος Φ., Ο δικαστής ενώπιον «διατάξεων τιθεμένων κατά κατάλυσιν του Συντάγματος». Παρατηρήσεις στο άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος, στο έργο «Σύμμεικτα προς τιμήν Φ. Βεγλερή» I (1988), σελ. 374 επ.
- Σπυρόπουλος Φ., Η αναθεώρηση του 1986. Έκφραση της ιστορικό-

- τητας του Συντάγματος του 1975; Δίκαιο και Πολιτική, τεύχ. 13-14, σελ. 181 επ.
- Σταμούλης Σ., Επανάστασις – Πραξικόπημα – Συντακτικά Πράξεις, Το Σ (1975), σελ. 709 επ.
- Τσαγκαρόπουλος Κ., Η δικηγορία και ο νομικός κόσμος της χώρας: Η δικτατορία και η αποκατάστασις της τάξεως και της ευρυθμίας εις την δικαιοσύνην, Ν. Δ. 33 (1977), σελ. 77 επ.
- Τσάτσος Θ., Το εκ των αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας δεδικοσμένον, στο έργο «Μελέται Συνταγματικού Δικαίου» (1958), σελ. 159 επ.
- Τσουκαλάς Α., Η δικαιοσύνη τότε και τώρα, Ποιν. Επιθ. 1971, σελ. 235 επ.
- Φλώρος Αντ., Η έννοια και η σημασία του λειτουργήματος του δικαστού, ΕΔΔΔ (1959), σελ. 34 επ.
- Φραγκίστας Χ., Δικαστική ανεξαρτησία, ανάπτυπο από τον στ' τόμο της Επιστημονικής Επετηρίδος της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών (1940).
- Χαλαζωνίτης Μ. Κ., Ο δικαστικός έλεγχος των τυπικών στοιχείων του νόμου, στο έργο Ελεγκτικό Συνέδριο 1833-1983. Τιμητικός Τόμος για τα εκατόν πενήντα χρόνια (1984), σελ. 385 επ.
- Χιώλου Κ., Η υποχρέωσις της διοικήσεως προς συμμόρφωσιν εις τας αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΕΤΑ (1976), σελ. 1277 επ.
- Χορομίδης Κ., Δικαιοσύνη και εκτελεστική εξουσία, ΝοΒ (1980), σελ. 1422 επ.
- Χρυσόγονος Κ., Η κατάστασις πολιορκίας πριν και μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος, Δίκαιο και Πολιτική, τεύχ. 13-14, σελ. 285 επ.

III. Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος και πολιτική επιστήμη

Α. Αυτοτελή έργα

- Abentroth-Lenk, Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη, τόμ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη (1985).
- Αγγελίδης Γ., Η ιστορία ενός εγκλήματος, Αθήνα (1978).

- Αλιβιζάτος Ν., Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, τεύχ. Α', Αθήνα-Κομοτηνή (1985).
- Αωνύμου του Έλληνο, Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας. Σχόλια-Εισαγωγή Γ. Βαλέτα, Αθήναι (1957).
- Αποστόλου Α., Η παρωδία της δίκης των δοσιλόγων και η αυτοκαταδίκη της δεξιάς, Αθήνα (1945).
- [Athenian], Inside the Colonel's Greece, London (1972).
- Βεγλερής Φ., Τα Ιουλιανά, Αθήναι (1966).
- Βεγλερής Φ., Λόγια της οργής και της ελπίδας 1967-1974, Αθήναι (1974).
- Βεγλερής Φ., Άρθρα 1974-1981, Αθήνα-Κομοτηνή (1982).
- Βενέζης Η., Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας, Αθήνα (1981).
- Βεντήρης Γ., Η Ελλάς του 1910-1920, τόμ. Β', Αθήναι (1970).
- Βερέμης Θ., Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926, Αθήνα (1982).
- Βερέμης Θ., Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936, Αθήνα (1983).
- Vlachos G., Essai sur la politique de Hume, Athenes-Paris (1955).
- Βλάχος Γ., Εισαγωγή στην ιστορία της πολιτικής σκέψεως, τόμ. Ι, τεύχ. Α', Αθήνα (1975).
- Βλάχος Γ., Η πολιτική του Μοντεσκέ. Μεθοδολογία και βασικές έννοιες, Αθήνα (1975).
- Βλάχος Γ., Πολιτική, τόμ. Α' (1975), τόμ. Γ', Αθήνα (1981).
- Βολίδης Θ., Τα δύο πρώτα Δημοκρατικά πολιτεύματα της Νεωτέρας Ελλάδος. Το πολίτευμα του Ρήγα, εν Αθήναις (1924).
- Βουρνάς Τ., Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, τόμ. 2, 1909-1940, Αθήνα (1977).
- Βουρνάς Τ., Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Πόλεμος 1940-1941, Αθήνα (1980).
- Βουρνάς Τ., Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Ο εμφύλιος, Αθήνα (1981).
- Βρυώνης Κ., Θεωρητικά περί επαναστάσεως θέσεις, Αθήναι (1972).

- Cerroni U.*, Ο Μαρξ και το σύγχρονο δίκαιο, Θεσσαλονίκη (1983).
- Clogg R.*, Σύντομη Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Αθήνα (1984).
- Γρηγοριάδης Ν. Σ.*, Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος 1941-1974, Κατοχή-Απελευθέρωσης, τόμ. 3ος, Αθήναι (1975).
- Γρηγοριάδης Ν. Σ.*, Ιστορία της Δικτατορίας, Επιβολή-Ακμή, τόμ. 1ος, Αθήναι (1975).
- Γρηγοριάδης Ν. Φ.*, Γερμανοί-Κατοχή-Αντίσταση, τόμ. 5ος, Αθήναι (1973).
- Δαγκλής Γ. Π.*, Αναμνήσεις-Έγγραφα-Αλληλογραφία. Το Αρχείο του, τόμ. 6', Αθήναι (1965).
- Δασκαλάκης Απ.*, Μελέται περί Ρήγα Βελεστινλή, Αθήναι (1964).
- Δασκαλάκης Απ.*, Ο Αδ. Κοραΐς και η ελευθερία των Ελλήνων, Αθήναι (1965).
- Δασκαλάκης Γ.*, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία 1821-1935, Αθήναι (1952).
- Δαφνής Γρ.*, Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, τόμ. Α', Αθήναι (1955).
- Δαφνής Γρ.*, Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961, Αθήναι (1961).
- Δελαπόρτας Π.*, Το σημειωματάριο ενός Πιλάτου, Αθήνα (1980).
- Δημαράς Κ.*, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήναι (1972).
- Διαμαντόπουλος Θ.*, Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου, Αθήνα-Κομοτηνή (1985).
- Διγκαβές Κ.*, Το ημερολόγιο της επταετίας, Θεσσαλονίκη (1975).
- Ζαβιτσιάνος Κ.*, Αι αναμνήσεις του εκ της Ιστορικής Διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε 1914-1922, τόμ. Α', Αθήναι (1946).
- Ζακυνθινός Δ.*, Η πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, εν Αθήναις (1965).
- Κακαουνάκη, 2.* 650 μερόνυχτα συνωμοσίας, τόμ. Α', Αθήναι (1976).
- Κακλαμανάκη Ρ.*, Για την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, Αθήνα (1975).

- Καλτσόγια-Τουρναβίτη Ν.*, Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας 1935-1975, Αθήνα (1981).
- Κανελλόπουλος Π.*, Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944, Αθήναι (1964).
- Κανελλόπουλος Π.*, Ιστορικά δοκίμια. Πως εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967, Αθήναι (1979).
- Κανελλόπουλος Π.*, Κείμενα. Από τον αγώνα εναντίον της δικτατορίας 1967-1974, Αθήνα (1987).
- Καράγιωργας Κ.*, Από τον ΙΔΕΑ στη Χούντα, Αθήνα (1975).
- Κατηφόρης Γ.*, Η νομοθεσία των βαρβάρων, Αθήνα (1975).
- Κιτρομηλίδης Π.*, Νεότερη πολιτική θεωρία Ι. Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου, Αθήνα-Κομοτηνή (1984).
- Κιτρομηλίδης Π.*, Νεότερη πολιτική θεωρία ΙΙ. Ωφελμιστικός φιλελευθερισμός, Αθήνα-Κομοτηνή (1986).
- Κιτρομηλίδης Π.*, Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων, Αθήνα (1989).
- Κόκκινος Δ.*, Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμ. δ', Αθήναι (1979).
- Κόλλιας Κ.*, Βασιλεύς και Επανάστασις, Αθήνα (1984).
- Κολιόπουλος Ι.*, Παλινόρθωση-Δικτατορία-Πόλεμος 1935-1941, Αθήνα (1985).
- Κορδάτος Γ.*, Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία, β' έκδ., Αθήνα (1974).
- Κοριζής Χ.*, Το αυταρχικό καθεστώς 1967-1974, Αθήνα (1975).
- Κορωνάκης Ι.*, Η πολιτεία της 4ης Αυγούστου, Αθήναι (1950).
- Κούνδουρος Ρ.*, Η Ασφάλεια του καθεστώτος – Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974, Αθήνα (1978).
- Κρεμμυδάς Γ.*, Οι Άνθρωποι της Χούντας μετά τη δικτατορία, Αθήνα (1984).
- Kunhl R.*, Μορφές αστικής κυριαρχίας, Θεσσαλονίκη (1987).
- Legg K.*, Politics in Modern Greece, Stanford (1969).
- Λιναρδάτος Σπ.*, Πως εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου, Αθήνα (1988).
- Λιναρδάτος Σπ.*, 4η Αυγούστου, Αθήνα (1988).

- Λογοθετόπουλος Ι., *Ιδού η αλήθεια*, Αθήναι (1946).
- Μακφέρσον Κ., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Αθήνα (1986).
- Μάνεσης Αρ., *Πολιτική ιστορία και σύγχρονοι πολιτικοί θεσμοί, Θεσσαλονίκη* (1978).
- Μάνεσης Αρ., *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα*, Αθήνα (1987).
- Μάουερ Γ., *Ο ελληνικός λαός*, Αθήνα (1976).
- Μαργέλλος Δ., *Η ελληνική δικαιοσύνη. Κατάστασις-προβλήματα*, Αθήνα (1978).
- Μαρκεζίνης Σπ., *Αναμνήσεις 1972-1974*, Αθήνα (1979).
- Mavrogordatos G., *Stillborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley (1983).
- Μεϊνών Ζ., *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα (χ. χρ.).
- Μεϊνών Ζ., *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα. Η βασιλική εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό του Ιουλίου 1965*, Αθήνα (χ.χρ.).
- Miaille M., *Το κράτος του δικαίου*, Θεσσαλονίκη (1983).
- Μιλιμπάντ Ρ., *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, Αθήνα (1984).
- Μιχαλακόπουλος Α., *Λόγοι κοινοβουλευτικοί*, Αθήναι (1962).
- Montesquieu, *Το πνεύμα των νόμων*, μετάφρ. Γρ. Λιόνη, Αθήνα (1971).
- Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, Αθήνα (1987).
- Μουσούρης Ι., *Η ιστορία της Ελληνικής Δικαιοσύνης. Ιστορική Επισκόπηση από των πρώτων του υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας αγώνος ετών μέχρι σήμερα*, Αθήναι (1940).
- Μπακογιάννης Π., *Ανατομία της ελληνικής πολιτικής*, Αθήνα (1977).
- Μπλέτσας Ε., *Δικαιοσύνη. Έρα μηδέν*, Αθήνα (1988).
- Νικολακόπουλος Η., *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα (1985).
- Νικολινάκος Μ., *Αντίσταση και αντιπολίτευση 1967-1974*, Αθήνα (1975).

- Πανταζόπουλος Ν.*, Η δικαιοδοτική πολιτική κατά την επανάσταση και την καποδιστριακή περίοδο 1821-1832, Θεσσαλονίκη (1978).
- Πανταζόπουλος Ν.*, Ρήγας Βελεστινλής. Η πολιτική ιδεολογία του ελληνισμού προάγγελος της επαναστάσεως, Θεσσαλονίκη (1964).
- Παπάζογλου Μ.*, Το φοιτητικό κίνημα και η δικτατορία, Αθήνα (1975).
- Παπακωνσταντίνου Θ.*, Πολιτική Αγωγή, Αθήναι (1970).
- Παπακωνσταντίνου Θ.*, Η μεγάλη περιπέτεια, Αθήνα (1987).
- Παπαναστασίου Αλ.*, Μελέται-Λόγοι-Άρθρα, Αθήναι (1957).
- Παπαναστασίου Αλ.*, Δημοκρατία και το εκλογικόν σύστημα, γ' έκδ., Αθήνα (1983).
- Παπανδρέου Α.*, Η δημοκρατία στο απόσπασμα, Αθήναι (1974).
- Παπανδρέου Γ.*, Η απελευθέρωσις της Ελλάδος, Αθήναι (1945).
- Πάσχος Γ.*, Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση, Θεσσαλονίκη (1975).
- Πάσχος Γ.*, Κράτος και πολιτεύματα στο έργο του Αλ. Σβώλλου, Θεσσαλονίκη (1981).
- Πετρίδης Π.*, Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία, Θεσσαλονίκη (1986).
- Πετρόπουλος Ι.* – *Κουμαριανού Αικ.*, Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1833-1843, Αθήνα (1982).
- Πλωρίτης Μ.*, Δυναστείες και δυνάστες, Αθήνα (1975).
- Πόλλις Αδ.*, Κράτος, Δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα, Αθήνα (1988).
- Πουλαντζάς Ν.*, Η κρίση των δικτατοριών, Αθήνα (1977).
- Πουλαντζάς Ν.*, Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου, Αθήνα (1984).
- Πουλαντζάς Ν.*, Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, τόμ. Α'-Β', Αθήνα (1985).
- Πυρομάγλου Κ.*, Ο Δούρειος Ίππος. Η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την κατοχήν, Αθήναι (1958).

- Ρήγος Α.*, Η 6' ελληνική δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής, Αθήνα (1988).
- Ροδάκης Γ.*, Η δικτατορία των συνταγματαρχών. Άνοδος και πτώση, Αθήνα (1975).
- Sabine H. G.*, Ιστορία των πολιτικών θεωριών, Αθήνα (χ.χρ.).
- Σβορώνος Ν.*, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα (1976).
- Στράους Λ.*, Φυσικό δίκαιο και Ιστορία, Αθήνα (1988).
- Τενεκίδης Γ.*, Κοινωνιολογία των διεθνών σχέσεων, Αθήνα (1978).
- Τοκβίλ Αλέξιος*, Η δημοκρατία στην Αμερική, Αθήνα (1987).
- Τσάτσος Θ. Δ.*, Η κρίση του πολιτικού λόγου, Αθήνα (1983).
- Τσουκαλάς Κ.*, Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες, Αθήνα (1981).
- Τσουκαλάς Κ.*, Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Αθήνα (1987).
- Φλώρος Αντ.*, Δημοκρατία-Ελευθερία, Αθήναι (1973).
- Φλώρος Αντ.*, Η δικτατορία και τα μετά τη δικτατορία, Αθήναι (1976).
- Φως* εις την πολιτικήν κρίσιν που συνεκλόνησε την Ελλάδα. Πρακτικά Συμβουλίου του Στέμματος 1ης και 2ας Σεπτεμβρίου 1965, Αθήναι (1965).
- Woodhouse C.*, Η άνοδος και η πτώση των συνταγματαρχών, Αθήνα (χ.χρ.).

Β. Άρθρα-συμβολές

- Αναστασιάδης Γ.*, Τα συντάγματα της ελληνικής επανάστασης. Μερικά θεωρητικά προβλήματα, στον τόμο «Συνταγματικοί θεσμοί και λειτουργία του πολιτεύματος στην Ελλάδα» (1984), σελ. 45 επ.
- Αναστασιάδης Γ.*, Κοινοβούλιο και Μοναρχία στην Ελλάδα, στον τόμο «Συνταγματικοί θεσμοί και λειτουργία του πολιτεύματος στην Ελλάδα» (1984), σελ. 77 επ.
- Αναστασιάδης Γ.*, Δημοκρατία και εκλογικό σύστημα. Η επικαιρότητα της πολιτικής σκέψεως του Αλ. Παπαναστασίου, στον τό-

- μο «Συνταγματικοί θεσμοί και λειτουργία του πολιτεύματος στην Ελλάδα» (1984), σελ. 181 επ.
- Αργυρόπουλος Χ., Το παιχνίδι των θεσμών, στον τόμο «Η πολιτική ζωή και οι θεσμοί» (1987), σελ. 69 επ.
- Βερέμης Θ., Η αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας, στο έργο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. ΙΔ' (1977), σελ. 271 επ.
- Βερέμης Θ., Ο στρατός ως πολιτική δύναμη, στο έργο «Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός», έβδομος τόμος (1982), σελ. 282 επ.
- Βερέμης Θ., Ελληνικός στρατός και πολιτική, στον τόμο «Στρατός και Πολιτική» (1989), σελ. 109 επ.
- Βερέμης Θ., Ο στρατός στην πολιτική μετά τον πόλεμο, στον τόμο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη» (1986), σελ. 135 επ.
- Vlachos Helen, The Colonels and the Press, στον τόμο «Greece Under Military Rule» (1972), σελ. 59 επ.
- Βρανούσης Α., Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις, στο έργο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. ΙΑ' (1975), σελ. 43 επ.
- Γιαννουλόπουλος Ι., Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου, στο έργο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. ΙΔ' (1977), σελ. 146 επ.
- Γιαννουλόπουλος Ι., Η επανάσταση του 1922, η δίκη των έξι και η συνθήκη της Λωζάνης, στο έργο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. ΙΕ' (1978), σελ. 248 επ.
- Clogg R., The Ideology of the Revolution 21 April 1967, στον τόμο «Greece Under Military Rule» (1972), σελ. 36 επ.
- Δεσποτόπουλος Κ., Το πρόβλημα της συναφείας φιλοσοφίας και πολιτικής, στον τόμο «Φιλοσοφία και Πολιτική» (1982), σελ. 24 επ.
- Δημαράς Κ., Το σχήμα του Διαφωτισμού, στο έργο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. ΙΑ' (1975), σελ. 328 επ.
- Διαμαντόπουλος Θ., Το κομματικό μας σύστημα και οι προοπτικές του, στον τόμο «Η Ελλάδα σε κρίση», τόμ. Ι (1987), σελ. 15 επ.
- Edgar W., Οι εκκαθαρίσεις του 1917. Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου, στο έργο «Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του» (1980), σελ. 521 επ.

- Zaharopoulos G.*, Politics and the Army in Post-War Greece, στον τόμο *Greece Under Military Rule* (1972), σελ. 17 επ.
- Ιατρίδης Γ.*, Εμφύλιος πόλεμος 1945-1949: Εθνικοί και διεθνείς παράγοντες, στον τόμο [Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση] (1984), σελ. 341 επ.
- Κακριδής Φ.*, [Κάθαρσις] στο περιοδ. *Η ΛΕΞΗ*, τεύχ. 63-64 (1987), σελ. 293 επ.
- Κατσούλης Η.*, Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία, στην *Επιστημονική Επετηρίδα ΠΑΣΠΕ* (1980), σελ. 261 επ.
- Κιτρομηλίδης Π.*, Πολιτικός ουμανισμός και διαφωτισμός, στον τόμο [Φιλοσοφία και Πολιτική] (1982), Αθήνα, σελ. 291 επ.
- Κιτρομηλίδης Π.*, Jeremy Bentham και Αδ. Κοραή, Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραή και Χίος», τόμ. Α' (1984).
- Κοντογιαννόπουλος Β.*, Η αναγκαιότητα της αποχουντοποίησης και η διαδικασία της τιμωρίας των ενόχων, στον τόμο «24 Ιουλίου 1974. Η επιστροφή στη δημοκρατία και τα προβλήματά της» (1975), σελ. 107 επ.
- Κουτσόγιωργας Μ.*, Ο ρόλος της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής στην πορεία για τη δημοκρατία, στον τόμο «24 Ιουλίου 1974. Η επιστροφή στη δημοκρατία και τα προβλήματά της» (1975), σελ. 154 επ.
- Κουτσονάσιος Χ.*, Η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης. Μύθος και πραγματικότητα, στο περιοδ. «ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΚΕΨΗ», τεύχ. 37 (1988), σελ. 26 επ.
- Κύρκος Α.*, Ποιός θα καταβάλλει ποιόν, στον τόμο «24 Ιουλίου 1974. Η επιστροφή στη δημοκρατία και τα προβλήματά της» (1975), σελ. 133 επ.
- Λεονταρίτης Γ.*, Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, στο έργο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. ΙΕ' (1978), σελ. 8 επ.
- Μαγκάκης Γ.*, Ο ρόλος της αντίστασης στην κατάρρευση της δικτατορίας, στον τόμο «24 Ιουλίου 1974. Επιστροφή στη δημοκρατία και τα προβλήματά της» (1975), σελ. 121 επ.
- Μάνεσης Αρ.*, Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της εθνι-

- κής επανάστασης του 1821, στον 27ο τόμο «Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [Επίσημοι Λόγοι] περιόδου από 14-9-1982 έως 18-5-1983», Αθήνα (1987), σελ. 295 επ.
- Μαυρογορδάτος Γ., Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο, στον τόμο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» (1977), σελ. 153 επ.
- Μαυρογορδάτος Γ., Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης, στον τόμο «Ελληνισμός-Ελληνικότητα» (1983), σελ. 69 επ.
- Μαυρογορδάτος Γ., Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου, στον τόμο «Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση» (1984), σελ. 307 επ.
- Μουζέλης Ν., Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας, στον τόμο «Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» (1977), σελ. 113 επ.
- Μουζέλης Ν., Παράδοση και αλλαγή στην ελληνική πολιτική: Από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στον Ανδρέα Παπανδρέου, στον τόμο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη» (1986), σελ. 149 επ.
- Παπαδημητρίου Γ., Ιστορία των πολιτευμάτων, στο έργο «Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός», έβδομος τόμος (1982), σελ. 74 επ.
- Πετρίδης Π., Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, στον τόμο «Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο» (1987), σελ. 171 επ.
- Πλασκοβίτης Σπ., «Χρόνια μνήμης και αμνημοσύνης», στο περιοδ. Η ΛΕΞΗ, τεύχ. 63-64 (1987), σελ. 240 επ.
- Πλωρίτης Μ., La Monarchie Greque, στο περιοδ. «Les Temps Modernes» (1969), σελ. 91 επ.
- Πλωρίτης Μ., «Καθαρόν Ύδωρ», Άξιοι [θεράποντες] και ανάξιοι θεράποντες, στον τόμο «Πολιτικά 1975-1976» (1980), σελ. 24 επ.
- Πλωρίτης Μ., Απριλιανή ανθοδέσμη, στον τόμο «Πολιτικά 1975-1976» (1980), σελ. 66 επ.
- Πλωρίτης Μ., Ο ιστορικός συμβιβασμός Δεξιάς και Δικτατορίας, στον τόμο «Πολιτικά 1975-1976» (1980) σελ. 216 επ.
- Πλωρίτης Μ., Η «στιγμή». Όταν η δικαιοσύνη δικαιώνει τους αδικητές, στον τόμο «Πολιτικά 1975-1976» (1980), σελ. 127 επ.